

KÖKLERDEN ULUSA

Balkanlar'dan Anadolu'ya Türk Milliyetçiliği

Dr. Mehmet Alpaslan EŞKİ

Doç. Dr. Mehmet BİÇİCİ

Editör

Dr. Abdullah BAYINDIR

Köklerden Ulusa: Balkanlar'dan Anadolu'ya Türk Milliyetçiliği

Dr. Mehmet Alpaslan EŞKİ

Doç. Dr. Mehmet BİÇİCİ

Editör: Dr. Abdullah BAYINDIR

<https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.17412905>

GAZİANTEP, 2025

Copyright © 2025 by iksad publishing house

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or transmitted in any form or by any means, including photocopying, recording or other electronic or mechanical methods, without the prior written permission of the publisher, except in the case of brief quotations embodied in critical reviews and certain other noncommercial uses permitted by copyright law. Institution of Economic Development and Social

Researches Publications®

(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)

TÜRKİYE TR: +90 342 606 06 75

USA: +1 631 685 0 853

E mail: iksadyayinevi@gmail.com

www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.

Iksad Publications – 2025©

ISBN: 978-625-378-353-2

Cover Design: Mehmet BİÇİCİ

October / 2025

Ankara / Türkiye

Size: 16x24cm

"Eskiden Türk milletini parçalayan iki kuvvet vardı:

1- Rus pençesi

2- Milli gaflet.

Birinci kuvvet artık kırıldı. Fakat ikinci kuvvet hâlâ duruyor.

*Bu kuvvete karşı uğraşmak, bugün bütün milliyetini idrak etmiş Türkler için
farzdır."*

-Ömer Seyfettin-

“Türk milletinin köklerini ve kimliğini anlamaya adanmış bu çalışmayı, kendi hayatımda köklerimin en güçlü temsilcisi olan dedem

Hacı Mehmet EŞKİ'ye ithaf ediyorum.”

EDİTÖRDEN

Çalışma, Türk milliyetçiliğinin tarihsel gelişimini yalnızca ideolojik tartışmalar çerçevesinde değil; imparatorluğun çözülme sürecinde yaşanan büyük kırılmaların ışığında ele almaktadır. Özellikle Balkanlar, bu sürecin en kritik coğrafyası olarak öne çıkmaktadır. XIX. yüzyılın sonundan itibaren yükselen Balkan ulusçuluğu, Osmanlı İmparatorluğu’nun çok kimlikli yapısını sarsarken, Türk milliyetçiliğinin düşünsel ve toplumsal temellerini de derinden etkilemiştir. Köklerden Ulusa: Balkanlar’dan Anadolu’ya Türk Milliyetçiliği*, Balkan Savaşları’nın bu tarihsel dönüşümdeki belirleyici rolünü vurgulamaktadır. 1912–1913 yıllarında yaşanan bu savaşlar, yalnızca askerî bir yenilgi değil; aynı zamanda imparatorluk bakiyesi halkların zihninde köklü bir sarsıntı yaratmıştır. Rumeli’nin kaybı, milyonlarca Müslümanın ve Türk’ün zorunlu göçü, milliyetçiliğin duygusal ve sosyolojik zeminini pekiştirmiş; “kaybedilen topraklar” fikri, Anadolu merkezli yeni bir ulus tahayyülünü hızlandırmıştır.

Köklerden Ulusa: Balkanlar’dan Anadolu’ya Türk Milliyetçiliği adlı çalışma, Osmanlı entelektüel dünyasında Batıcılık, İslamcılık, Osmanlıcılık ve Türkçülük arasında süren tartışmaların Balkan Savaşları sonrasında yeni bir içerik kazandığını; bu yenilgilerin Türk milliyetçiliğini adeta bir zorunluluk hâline getirdiğini ortaya koymaktadır. Milliyetçiliğin, yalnızca bir fikir hareketi olmaktan çıkıp, toplumsal bir ihtiyaç ve siyasî bir yönelim hâline gelmesi, bu tarihsel kırılma ile yakından ilişkilidir. Bu tarihsel bağlamda Namık Kemal’den Ömer Seyfettin’e, Ali Canip’ten Ziya Gökalp’e, Enver Paşa’dan Mustafa Kemal’e uzanan düşünsel ve siyasal önderler, Türk milliyetçiliğinin farklı yönlerini temsil etmişlerdir. Kimileri edebî üretimleriyle, kimileri teorik çerçeveleriyle, kimileri ise askerî ve siyasî mücadeleleriyle bu sürecin şekillenmesinde belirleyici rol oynamıştır. Böylelikle milliyetçilik, bireylerin düşünsel katkıları ile tarihsel koşulların birleştiği çok katmanlı bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ortaya çıkan bu bütüncül analiz, milliyetçiliği dar bir ideolojik kalıba hapsedmeden, farklı coğrafyalar ve aktörler arasındaki dinamik ilişkiler bütünü olarak kavramsallaştırmaktadır. Böylelikle çalışma, hem tarihsel süreklilikleri

* Bu çalışma Mehmet Alpaslan ESKİ tarafından “Balkanlar ve Anadolu’da Türk Milliyetçiliğinin Oluşum ve Gelişim Süreçleri” başlığı ile Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep 2024 yılında yayınlanan Doktora tezinin kitaba dönüştürülmüş halidir.

hem de kopuşları irdeleyerek Türk milliyetçiliğini anlamak isteyen araştırmacılar için güvenilir ve analitik bir başvuru çerçevesi sunmaktadır.

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah BAYINDIR

ÖN SÖZ

Tarih boyunca milletlerin kimlik ve benlik arayışı, farklı aktörlerin katkıları ve toplumsal kırılmaların etkisiyle şekillenmiştir. Göçler, savaşlar ve doğal afetler yalnızca coğrafi hareketlilikler olarak kalmamış; kültürel, demografik ve siyasal dönüşümlerin temel dinamiklerini de oluşturmuştur. Türklerin Asya içlerinden Avrupa'nın merkezine doğru ilerleyişi, bir yandan Avrupa milletlerinin oluşumuna katkıda bulunurken, diğer yandan göç edilen bölgelerin toplumsal dokusunu köklü biçimde dönüştürmüştür. Bu ortak deneyimler, destanlardan efsanelere, edebî üretimlerden siyasî söylemlere uzanan geniş bir hafıza zemini yaratmıştır.

Türk milliyetçiliği, uzun bir tarihsel süreçte farklı biçimlerde tezahür etmiştir. İslamiyet'in kabulüyle birlikte Türkler, asırlar boyunca kendilerini öncelikle ümmetin bir parçası olarak tanımlamış; yönetici ve hâkim bir unsur olmalarına rağmen etnik kimlik üzerinden üstünlük vurgusu yapmamışlardır. Ancak XIX. yüzyılın başlarından itibaren, özellikle Balkan coğrafyasındaki çözümler ve bu topraklardan Anadolu'ya yönelen göç hareketleri, yeni bir millî bilincin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Balkanlar ve Anadolu arasında yaşanan bu tarihsel devinim, hem toplumsal yapıyı dönüştürmüş hem de modern Türk milliyetçiliğinin temellerini atmıştır.

Elinizdeki çalışma, Türk milliyetçiliğini Balkanlar ve Anadolu ekseninde tarihsel kökenlerinden itibaren ele almakta; göçler, savaşlar, kültürel etkileşimler ve toplumsal dönüşümler bağlamında bütüncül bir perspektif sunmaktadır. Namık Kemal'in özgürlük ve vatan anlayışından Ömer Seyfettin ve Ali Canip'in edebî katkılarına, Ziya Gökalp'in teorik çerçevelerinden Enver Paşa'nın askerî girişimlerine ve Mustafa Kemal'in ulusal devlet inşasına kadar pek çok aktörün düşünsel ve fiilî katkıları, bu sürecin farklı yönlerini gözler önüne sermektedir.

Burada ortaya konan analiz, Türk milliyetçiliğini tek boyutlu bir ideolojiye indirgmeden, tarihsel bağlamı içinde çok katmanlı bir olgu olarak değerlendirmektedir. Balkanlardan Anadolu'ya uzanan yol, hem süreklilikleri hem de kırılmalarıyla, modern Türk kimliğinin oluşum sürecinin en kritik eksenini teşkil etmektedir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde emeği geçen değerli danışmanım Doç. Dr. Mehmet Bıçıcı'ye, kaynakların izini sürerken katkılarını esirgemeyen dostlarıma ve bu kitabın ortaya çıkmasında manevi desteğini her daim hissettiğim aileme teşekkür ederim. Dileğim, bu metnin

yalnızca tarih araştırmacıları için değil, aynı zamanda Türk kimliğinin köklerini anlamak isteyen her okuyucu için ufuk açıcı bir katkı sunmasıdır.

Ekim 2025

Dr. Mehmet Alpaslan EŞKİ

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
İTHAF.....	ii
EDİTÖRDEN.....	iii
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR.....	ix

BİRİNCİ BÖLÜM

Giriş

1.1. Giriş.....	1
1.2. Kavramsal Bağlamda; Milliyetçilik ve Millet	4
1.3. Fransız İhtiali'nin Osmanlı Devleti'ndeki Yansımaları.....	17
1.4. Balkanlarda Panslavizm.....	20

İKİNCİ BÖLÜM

Balkanlar ve Anadolu'da Siyasal ve Toplumsal Konjonktürün Türk Milliyetçiliğine Etkileri

2.1. Osmanlı'da Siyasi Düşünce ve İdeolojik Akımlar	27
2.1.1. Batıcılık	28
2.1.2. Osmanlıcılık	35
2.1.3. İslamcılık	41
2.1.4. Türkçülük	50
2.1.5. Jöntürkler/Genç Osmanlılar.....	61
2.1.6. İttihat ve Terakki Cemiyeti.....	65
2.2. Balkanların Osmanlı Devleti'nden Kopuşu.....	76
2.2.1. Yunan İsyanı ve Bağımsızlık Süreci	77
2.2.2. Sırp İsyanı ve Bağımsızlık Süreci	81
2.2.3. Karadağ İsyanı ve Bağımsızlık Süreci.....	86
2.2.4. Romen İsyanı ve Bağımsızlık Süreci.....	87
2.2.5. Bulgar İsyanı ve Bağımsızlık Süreci	89
2.2.6. Arnavut İsyanı ve Bağımsızlık Süreci	92
2.2.7. İlk Türk Cumhuriyeti Denemeleri; Rodop Muvakkatesi ve Garbi Trakya Müstakilesi	98
2.3. Anadoludaki Siyasi ve Konjonktürel Durum.....	104

2.3.1. Milli Varlığa Zararlı Cemiyetler.....	105
2.3.2. Türk Varlığını Koruma Çabaları; Türk Kurtuluş Cemiyetleri.....	114
2.3.3. Kuvâ-yı Milliye Hareketi.....	119

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Köklerden Ulusa: Balkanlar'dan Anadolu'ya Türk Milliyetçiliği

3.1.1. Türk Derneği	126
3.1.2. Türk Yurdu Cemiyeti ve Türk Yurdu Dergisi	134
3.1.3. Türk Ocakları.....	140
3.2.1. Türk Milliyetçiliği'nin Oluşum Sürecinde Balkan Savaşları	149
3.2.2. İttihat ve Terakki'nin Balkan Politikaları.....	159
3.3. Türkçü Aydınlar ve Faaliyetleri.....	172
3.3.1. Namık Kemal	172
3.3.2. Ömer Seyfettin.....	186
3.3.3. Ali Canip (Yöntem).....	195
3.3.4. Ziya Gökalp.....	204
3.3.5. Enver Paşa	216
3.3.6. Mustafa Kemal (Atatürk).....	239
SONUÇ.....	244
KAYNAKÇA	259
ÖZGEÇMİŞ.....	314

KISALTMALAR

ATAM : Atatürk Araştırma Merkezi

ATASE Arşivi: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik

Etüt ve Denetleme Başkanlığı Arşivi

BCA : Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri

Bkz. : Bakınız

BOA : Başbakanlık Osmanlı Arşivleri

Der. : Derleyen

Haz. : Hazırlayan

İTC : İttihat Ve Terakki Cemiyeti

İTP : İttihat ve Terakki Partisi

s. : Sayfa

S. : Sayı

ss. : Sayfa Sayısı

C. : Cilt

T.D.V : Türkiye Diyanet Vakfı

T.D.V.İ.A : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

TBMM : Türkiye Büyük Millet Meclisi

Yay. : Yayınları

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

1.1. Giriş

Millî kimliklerin ortaya çıkışı, milliyetçilik kuramlarının odak noktalarından biridir. Bu kuramlar, farklı teorik perspektifler üzerinden millî kimliğin doğasını ve gelişimini anlamaya çalışır. Millî kimliklerin kökenine dair yapılan tartışmalar, genellikle bu kimliklerin ne kadar geriye gittiği ve nelerden etkilendiği konusunda farklı görüşleri gündeme getirir. Bazı yaklaşımlar, millî kimliklerin modern bir olgu olarak belirli tarihsel koşullarda inşa edildiğini savunurken, diğerleri bu kimliklerin tarihsel olarak daha derin köklere sahip olduğunu iddia eder. Her iki görüş de farklı argümanlarla desteklenebilir ancak hangi perspektif benimsenirse benimsensin, millî kimliklerin oluşumunda tarihsel ve kültürel unsurların rolü göz ardı edilemez. Eski çağlardan gelen kolektif duygular, etnik yakınlıklar ve paylaşılan bir kültürel miras, millî kimliklerin şekillenmesinde kritik öneme sahiptir. Dil, tarih, din ve mitoloji gibi kültürel unsurlar, milletlerin oluşum sürecinde sadece pasif öğeler olarak değil, aktif birer yapı taşı olarak işlev görmüştür. Bununla birlikte, millî kimliklerin oluşumu her zaman köklü bir tarihsel geçmişe dayanmak zorunda değildir. Fransız milletin inşasında olduğu gibi, bazı millî kimlikler modern çağda, belirli tarihsel olaylar ve sosyo-politik koşullar altında inşa edilmiştir. Bu bağlamda, millî kimliklerin büyük ölçüde tarihsel ve kültürel bir inşa sürecinin ürünü olduğunu söylemek mümkündür.

Milliyetçilik kavramı, sadece bir inşa sürecinin ürünü olmanın ötesinde, aynı zamanda tarih öncesi dönemlerden beri varlığını sürdüren bir aidiyet duygusunun etkisiyle şekillenmiştir. Dolayısıyla milliyetçilik olgusunu değerlendirirken bu iki boyutun bir arada ele alınması gerekmektedir. Millî kimliklerin hangi tarihsel bağlamda ve hangi sosyo-politik koşullar altında inşa edildiği ile günümüz kimlik sorunları arasında derin bir ilişki vardır. Erken dönemlerde siyasi manada millî kimlik inşasını tamamlamış olan Fransa gibi devletlerde, siyasi sınırlarla millî sınırların uyumlu bir şekilde bütünleştirildiği görülür. Buna karşın Osmanlı (Türkiye) gibi daha geç dönemlerde bu sürece giren devletlerde, millî kimlik inşasında bazı alanlarda başarı elde edilmiş olsa da tüm etnik grupları kapsayan bir ortak kimlik inşasında tam anlamıyla başarılı

olunamamıştır. Bu durum, tarihsel ve sosyopolitik dinamiklerin karmaşıklığını ve millî kimlik inşasının tek tip bir süreç olmadığını gözler önüne sermektedir.

Ayrıca millî kimliklerin inşa süreci, sadece bir ulusal varlık oluşturma aşamasına geçer; bu süreç, aynı zamanda tarihsel bir anlatının ve ortak bir bilinçaltının yaratılmasını da içerir. Bu bilinçaltı, mitler, efsaneler, yaşanan savaşlar, göçler ve kültürel semboller aracılığıyla kolektif hafızada derin izler bırakır. Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde yaşanan milliyetçilik hareketleri, Türk kimliğinin yeniden inşa edilmesinde belirleyici bir rol oynamıştır. Bu bağlamda, millî kimliklerin inşası hem toplumsal hem de bireysel düzeyde köklü bir dönüşüm sürecini ifade eder. Bu dönüşüm süreci, sadece geçmişi yeniden şekillendirmekle kalmaz, aynı zamanda geleceğe yönelik bir ulusal vizyon da sunar.

Milletleşme ve millet algısı ise tarih boyu tanımlanagelen ve çok fazla keskin çizgilerle birbirinden ayrılması mümkün olmayan bir çok unsuru içerisinde barındırmaktadır¹. Bununla beraber milliyetçilik kavramının da tek bir tanımı bulunmamaktadır². İşte bu noktada bu terimlerin ayrımını kavrayabilmek ve anlamlandırabilmek için “millet ve milliyetçilik nedir ne zaman oluşmuştur hangi şartlar altında meydana gelmiştir?” gibi sorular karşımıza çıkmaktadır³.

Milletleşme sürecini aslında uzun yıllar süren ve o topluluğu aynı ülkü çerçevesinde toplayan olaylar bütünü olarak kısaca tanımlayabiliriz. Nitekim bu süreç içerisinde savaşlar, kıtlıklar, doğal afetler ve savaşlar gibi olumsuz olayları barındırdığı gibi kazanılan zaferler, yaşanan sevinçli olaylar da bu sürece dahildir. Örneğin Türkler için önemli bir değere sahip olan Ergenekon Destanı'nda⁴ Türklerin Çinliler tarafından saldırıya uğraması ve büyük bir bölümünün öldürülmesi de Ergenekon'da yaşayıp çoğladıktan sonra “Demir Dağı” eriterek oradan çıkıp dünyanın dört bir yanına hakim olmaları da aynı derece mühim bir değere sahiptir.

¹ Ernest Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, çev. Büşra Ersanlı Behar ve Günay Göksu Özdoğan (İstanbul: İnsan Yayınları, 1992), s. 104-106.

² Terry Eagleton, *İdeoloji*, çev. Muttalip Özcan (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011), s. 17.

³ Mehmet Alpaslan Eşki, "Türk Milliyetçiliği'nin Oluşum Sürecinde Osmanlı Dışı Unsurların Etkisi (Rusya Örneği)," *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 6, Sayı 12 (2016): 16-37, s. 7.

⁴ “Ergenekon Destanı” detaylı bilgi için bkz; Pakize Pervin Aytaç, “Kültürel Kimlik ve Ergenekon Destanı,” *Düşünce Dünyasında Türkiz* 5, no. 26 (2022): 37-72.

Türk milletinin milliyetçilik algısı, özellikle Fransız İhtilali sonrasında, 19. ve 20. yüzyıllarda belirgin bir değişim göstermeye başlamıştır. Bu değişim, özellikle Osmanlı Devleti'nin zorlayıcı koşulları, siyasi dönüşümler ve yükselen fikir akımlarıyla birlikte daha sistemli bir şekilde ele alınmıştır. Bu çalışmada, Türk milliyetçiliğini oluşturan dinamikleri anlamak amacıyla dönemin şartlarını, gelişen düşünce akımlarını ve bu oluşuma etki eden farklı aktörler incelenmiştir.

Balkanlar ve Anadolu örneğinden yola çıkarak, özellikle Osmanlı Devleti'nin omurgasını oluşturan Balkanların yönetimi, 18. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupalı güçlerin etkisi ve yerel unsurların (Sırp, Bulgar, Rum, Makedon vb.) teşvikiyle el değiştirmiştir. Bu değişim, bölgedeki Türk milliyetçiliğinin temellerinin atılmasına yol açmıştır. Ancak, bu dönemde örgütlü bir yapıdan yoksun olması nedeniyle, Türk milliyetçiliği adına yapılan girişimlerin genellikle başarısız olduğunu gözlemlemekteyiz.

Osmanlı sonrasında Türk milletinin milliyetçiliğe bakış açısı, özellikle Balkanlar ve Anadolu'da yaşayan Türklerin, Balkan Uluslarının bağımsızlıklarını kazanmaları sonrasında maruz kaldığı olumsuzluklar ve sürgünler üzerinden şekillenmiştir. Bu zorlu süreç, Anadolu'ya geri dönüşleri hızlandırmış ve Türk milliyetçiliğinin daha güçlü bir şekilde ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bunun sonucunda Türk Milliyetçiliği, sadece kültürel bir olgu olmanın ötesine geçerek siyasi, sosyal ve ekonomik alanlarda da belirgin bir etkiye sahip olmuştur. Bu evrim süreci, Cumhuriyet döneminde, özellikle Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün liderliğinde, Türkiye'nin ulus devleti olma yolunda önemli bir adımı teşkil ettiği söylenebilir.

Ayrıca Türk milliyetçiliğinin önünde siyasi birliklerini yani daha doğrusu milli kimliklerini sonradan kazanan Almanya ve İtalya örnekleri bulunmaktadır. Bu örneklerin en önemli tarafıysa milli kimliğini oluşturan toplumların milletler çağında güçlü bir statüye erişmiş olmasıdır. Bu gücün farkına varan ilk Türkçü-Turancı kol ise Macarlardır. Nitekim bilindiği üzere ilk Türkoloji çalışmalarını yapanlar da yine Macar bilim adamları olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer yandan ise bu aydınlanma “*milletler çağında*” bir uyanışın da göstergesidir. Çünkü Macarlar Avrupa'nın merkezinde yalnız kalmış ne Slav ne de Aryan kökenli olan bir toplumdur. Bunun sonucunda ise Avrupa tarafından dışlanmış olması da Macarların kendi kökenlerini daha derinden arama isteği meydana getirmiştir. Böylelikle de kendine akraba

unsurları bulma onlarla birleşme arzusu Türkoloji enstitülerinin kurulmasıyla sonuçlanacaktır⁵.

Milli bilincin oluşmasına paralel olarak Fransız İhtilali'nin de getirmiş olduğu fikirler neticesinde çok uluslu imparatorlukların yerini ulus devletlerinin alması kaçınılmaz bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır. İşte bu çerçevede Balkanlar ve Anadolu'da kültürel ve siyasi Türkçülük-Türk Milliyetçiliği şekillenmeye başlamıştır.

1.2. Kavramsal Bağlamda Millet ve Milliyetçilik

Kavramsal açıdan, "millet", sosyal bilimlerde genellikle ortak kültür, dil, tarih, coğrafya veya genetik bağlar gibi unsurları paylaşan bireylerin oluşturduğu toplumsal birim olarak tanımlanabilir. Ayrıca millet kavramı, bireylerin bir araya gelerek bir kimlik, kültür ve toplumsal bir bilincin oluşmasını da ifade etmektedir. Bu bağlamda millet, birlikte yaşayan insanların hissettiği ortak değerleri, anlayışları ve dayanışmayı simgeler. Milliyetçilik ise genellikle milletin birliğini ve bağımsızlığını vurgulayan bir siyasi ideoloji olarak değerlendirilebilir. Bu ideoloji, milletin bütünlüğüne vurgu yaparak, ortak kültür, dil ve tarih gibi unsurları vurgular. Milliyetçilik, genellikle bir devletin sınırları içinde yaşayan insanların ulusal kimliklerini ön planda tutar ve bu kimliği koruma amacını taşır. Ancak, milliyetçilik kavramı farklı kültürel, siyasi ve tarihsel bağlamlarda farklı anlamlar kazanabilir.

Diğer yandan, Ahmet Karadağ ve Haluk Yaman'a göre milliyetçilik olgusu 18. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkmış ve "*biz*" ve "*öteki*" ayrımını ortadan kaldırarak bütünleşik bir yapı şeklinde belirtmiştir. Ancak zamanla bu ayrımın tekrar sahnelenmesi, milliyetçiliğin yeni argümanlar üretebilmesine olanak tanımıştır. Küreselleşme, iletişim, teknolojik ve siyasi gelişmelerin yanı sıra bağımsızlık talepleri, ayrılıkçı eylemler, öz yönetim istekleri ve yenedünyanın yarattığı ayrımcılık argümanları, milliyetçilik bağlamında önemli etkiler yaratmıştır. Milliyetçi ideoloji, farklı kökenlere dayanmasına rağmen kitleleri saran bir çember olarak işlemeye devam etmekte ve "*biz*"e ait olanı elde etme idealini kutsal bir mücadele olarak görmektedir. Bu bağlamda,

⁵ Ahmet Karaçavuş, "XX Yüzyıl Başlarında Türk ve Yabancı Algısında Pan-Türkist ve/veya Pan-Turanist Coğrafya ve Turan Halkları II," *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies* 15, no. 1 (Yaz / Summer 2015): 63.

milliyetçilik, sadece tarihsel bir süreç değil, aynı zamanda günümüzde de geçerli olan bir ideolojik olgudur⁶.

Milletleşme ve millet algısı, tarih boyunca net bir şekilde tanımlanabilen ve kesin sınırlarla ayrıştırılabilen kavramlar değildir. Bu terimler, içerdikleri karmaşık unsurlar, süreçler ve tarihsel gelişim bağlamında birçok nüans ile şekillenmiştir. Ayrıca, milliyetçilik kavramı da tek bir kesin tanıma indirgenemeyen, çok katmanlı bir olgudur. Bu bağlamda, millet ve milliyetçilik kavramlarının anlaşılabilmesi için bu terimlerin ne anlama geldiği, hangi koşullar altında ortaya çıktığı ve nasıl evrimleştiği sorularına cevap bulmayı zorunlu kılmaktadır⁷.

“Natio” kelimesinden türeyen “Millet” kavramının kökeni Eski Romaya dayanmaktadır. Başlangıçta “*aileyi*” ifade eden bu kavram tarihi süreç içinde daha büyük bir topluluğu, kabilenin veya kavmin alt birimi olarak tanımlamıştır. Ancak Fransız İhtilali'nin etkisiyle millet kavramı, bireylerin hür iradeleriyle kendi kaderini belirleyen bir topluluk olarak yeniden tanımlanmıştır. İhtilalcilerin hâkimiyeti "bütün hâkimiyet aslında millete aittir" anlayışıyla, aristokratlar ve hükümdarlardan daha geniş bir kapsama işaret etmektedirler⁸.

Bu bağlamda, milletleşme süreci, tarihsel olarak belirli bir topluluğun siyasi düzenini benimsememe durumunda değiştirme hakkına vurgu yapmıştır. İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'ne göre "hâkimiyet aslında millete aittir"⁹, bu

⁶Ahmet Karadağ ve Haluk Yaman, “Üç Farklı Milliyetçilik”, *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, Kış 2018, C9, s. 84.

⁷Mehmet Alpaslan Eşki, “Türk Milliyetçiliği'nin Oluşum Sürecinde Osmanlı Dışı Unsurların Etkisi (Rusya Örneği)”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 2016, Cilt 6, Sayı 12, 16-37 (30.12.2016), s. 7.

⁸Nicholas Hudson, “From 'Nation' to 'Race': The Origin of Racial Classification in Eighteenth-Century Thought”, *Eighteenth-Century Studies*, Spring 1996, Vol. 29, No. 3, pp. 247-264.

⁹İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin 21. maddesi şu şekildedir:

"1. Bir halkın kendi kaderini tayin hakkına sahip olması, bu halkın, kendi politik durumu, ekonomik, sosyal ve kültürel gelişimi gibi konularda özgürce kararlar almasını içerir.
2. Hiçbir devlet, sömürgeci ya da egemen olmayan bir ulusun siyasal bağımsızlığını kendi kaderini tayin hakkına tecavüz edecek bir biçimde kaldıramaz."

Bu madde, kendi kaderini tayin hakkını vurgular ve bu hakkın bir ulusun siyasal bağımsızlığı, ekonomik, sosyal ve kültürel gelişimi üzerindeki özgürce kararlar alma hakkını içerdiğini belirtir. "Hâkimiyet aslında millete aittir" ifadesi, bir ulusun kendi kaderini belirleme hakkının, sömürgeci ya da egemen olmayan bir ulusun siyasal bağımsızlığına tecavüz edilmemesi gerektiğini vurgular. Bu prensip, ulusların kendi politik, ekonomik ve kültürel gelecekleri üzerinde kontrol sahibi olma hakkını savunmaktadır.

da bireylerin kolektif olarak bu kaynağa dayanmadıkça geçerli bir yetki kullanamayacağı anlamına gelmektedir¹⁰. Ayrıca bu düşünce Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ünde milliyetçilik anlayışı içerisinde Türk Milletini devleti yöneten ve idare eden ana unsur olarak tanımlamasındaki temel felsefe olarak da karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Yeni Türk Devleti'nde Cumhuriyetin ilanı da yine bu milleti belirli bir aile ya da hanedanlıktan üstün görme felsefesi üzerine odaklanıldığı için hayata geçirilmiştir.

Bu yeni perspektifte, millet kavramı sadece soylu sınıf veya belirli bir elit grubun sahip olduğu bir aidiyetten çok, kendi kaderini belirleme hakkına sahip olan tüm bireyleri içeren bir topluluğu temsil etmeye başlamıştır. Fransız İhtilali'nin mirası olarak ortaya çıkan bu tanım, milletin geniş tabana yayılan bir yapı oluşturduğu, herkesin bağımsızlık, özgürlük ve eşitlik haklarına sahip olmasının yanısıra kendi geleceği üzerinde etkin bir rol oynama hakkına sahip olduğu vurgulanmaktadır. Bu bağlamda milletin hâkimiyeti, bireylerin kolektif iradesine dayanarak demokratik düşüncenin öncüllerinden biri olmuştur¹¹.

Millet veya milliyet kavramlarını tanımlarken, bu kavramların temel dayanak noktalarını belirlemek oldukça önemlidir. Bu unsurlar, bir topluluğun ortak bir kimlik oluşturmada ve bir arada varlık göstermesinde kritik rol oynar. Millet ve milliyeti oluşturan temel unsurlar şu şekilde genişletilebilir:

1. **“Ortak Dil ve Kültür:** Millet olgusunun temelini, bir topluluğun ortak bir dil ve kültürü paylaşması oluşturur. Ortak bir iletişim aracı ve kültürel bağlar, milletin birliğini sağlar.
2. **Tarihî Bağlar ve Geçmiş:** Milletin kimliğini oluşturan unsurlardan biri de ortak tarihî bağlardır. Ortak geçmişe duyulan bağlılık, milletin birliğini pekiştirir.
3. **Toprak ve Coğrafya:** Belirli bir coğrafyada bir araya gelen insanlar, ortak bir toprak üzerinde yaşamının getirdiği deneyimleri paylaşırlar. Coğrafi faktörler, millet olgusunu etkiler.
4. **Sosyal Normlar ve Değerler:** Milleti oluşturan unsurlar arasında ortak sosyal normlar ve değerler de yer alır. Ortak bir ahlaki çerçeve, milletin birliğini korur.

¹⁰TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu, *İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi*, <http://www.ombudsman.gov.tr/contents/files/688B1--Insan-Haklari-Evrensel-Beyannamesi.pdf> (erişim tarihi: 18.05.2022), s. 203-208.

¹¹Uriel Heyd, *Türk Milliyetçiliğinin Kökleri*, çev. Adem Yalçın (İstanbul: Pınar Yayınları, 2001), s. 43.

5. **Ortak Hafıza:** Bir millet, ortak bir hafıza oluşturarak geçmişe dair anıları ve deneyimleri paylaşır. Ortak hafıza, milletin birbirine duyduğu bağlılığı pekiştirir.
6. **Toplumsal Dayanışma:** Millet olma kavramı, bireyler arasında güçlü bir toplumsal dayanışma anlamına gelir. Ortak bir amaç etrafında bir araya gelen insanlar, kendilerini milletin bir parçası olarak hissederler.”¹²

Bu unsurlar, millet ve milliyet kavramlarının karmaşıklığını ve çok yönlülüğünü yansıtarak, bir topluluğun bir arada var olma ve ortak bir kimlik oluşturma sürecindeki çeşitli faktörleri göz önünde bulundurmamız gerektiğini ifade etmektedir.

Millet tanımı konusunda birçok fikir öne sürülmüş olup farklı düşünce adamları tarafından çeşitli tanımlamalar yapılmıştır. Bu tanımlar arasında

Ernest Renan'ın milliyetçilik ve millet tanımı, ünlü bir konferans olan "Millet Üzerine" adlı konferansta sunduğu “Qu'est-ce qu'une nation? – Ulus Nedir?” adlı eserinde ortaya çıkmıştır. Renan, milliyetçiliği sadece etnik veya ırksal unsurlara dayandırmayan ve genellikle romantik unsurları reddeden bir perspektifle ele almıştır¹³.

Renan'a göre, bir milletin varlığı, insanların ortak bir geleceği paylaşmaya olan istek ve kararlılıklarına dayanır, geçmişteki ortak olaylar veya soy bağları değil. Ona göre, bir milletin varlığı, insanların bir araya gelme arzusuna, birbirlerine bağlılık duymalarına ve ortak bir gelecek inşa etme kararlılıklarına dayanır. Renan, bir milletin üyelerinin özgür iradeleriyle bir araya gelmeyi seçmelerinin önemli olduğunu vurgular. Bu perspektife göre, bir millet, üyelerinin sürekli olarak birbirlerine bağlılık gösterdiği bir topluluktur ve bu bağlılık, sürekli olarak tazelenen özgür irade eylemlerine dayanır. Renan'ın perspektifi, milliyetçilik tartışmalarında kültürel ve siyasal unsurları vurgular ve sıklıkla milliyetçiliği, kolektif bir irade ve bağlılık şeklinde ele alır. Bu tanım, milliyetçilikte biyolojik veya soy bağlarına vurgu yapan diğer teorilere bir alternatif sunmaktadır¹⁴.

¹²Anthony Douglas Smith, *Milli Kimlik*, çev. Bahadır Sina Şener, 5. Baskı (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), s. 32.

¹³Robert D. Priest, “Ernest Renan's Race Problem”, *The Historical Journal* 58 (2015): 309-330, Cambridge University Press.

¹⁴Carol J. Singley, “Race, Culture, Nation: Edith Wharton and Ernest Renan”, *Twentieth Century Literature* 49, no. 1 (Spring 2003): 32-45, Duke University Press.

Benedict Anderson ise "hayali bir topluluğa dair" kavramıyla öne çıkan "hayali cemaat" (imagined community) teorisini geliştiren bir akademisyendir. Anderson'a göre, modern ulus-devletlerdeki millet anlayışı, coğrafi sınırlar içinde yaşayan bireyler arasında bir topluluğun varlığını tasavvur etme şeklinde "hayali" bir nitelik taşır¹⁵. Bu topluluk, bireylerin birbirleriyle kişisel olarak tanışmamasına rağmen, aynı topluluğa ait oldukları hissiyatıyla bir araya gelir. Anderson, bu hayali cemaatin oluşumunu, kitap baskı teknolojisinin ve dilin rolüne vurgu yaparak açıklar. Ona göre, modernleşme ve baskı teknolojilerinin yaygınlaşması, aynı dilde yazılmış kitapların daha geniş kitlelere ulaşmasını sağlamıştır. Bu durum, coğrafi olarak uzakta yaşayan bireylerin aynı dilde yazılmış kitaplar aracılığıyla birbirlerine bağlanmasına imkân tanımıştır. Ortak bir dilde yazılmış kitaplar, bir milletin hayali cemaatini oluşturan paylaşılan bir sembolik bağ oluşturmuştur¹⁶.

Anderson'ın "hayali cemaat" kavramı, bir ulusun modernleşme sürecindeki sosyal ve kültürel dinamiklerini anlamak için sıkça referans alınan teorilerden bir tanesi olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁷.

Anthony D. Smith, milliyetçilik üzerine yaptığı çalışmalarla bilinen önemli sosyolog ve tarihçilerden biridir. Smith'e göre, milliyetçilik, bir topluluğun ortak tarih, kültür, dil ve diğer unsurlar üzerinden bir millet olarak kendisini tanımlama ve bir arada var olma sürecidir. Smith'in milliyetçilik tanımında öne çıkan bazı ana unsurlar şunlardır:

- “1. Ortak Tarih ve Kültür:** *Smith, milliyetçiliğin temelinde ortak bir tarih ve kültürün bulunduğunu vurgular. Bir milletin üyeleri, geçmişteki ortak deneyimleri paylaşarak birbirlerine bağlılık hissi geliştirirler. Ortak kültür unsurları, milletin kimliğini oluşturan temel öğelerdir.*
- 2. Dil:** *Milliyetçilikte dil, bir milletin birliğini koruyan önemli bir unsurdur. Aynı dili konuşan bireyler, düşünsel olarak benzer bir*

¹⁵Max Bergholz, “Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism, by Benedict Anderson”, *American Historical Review* (Nisan 2018): 521.

¹⁶Bergholz, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalisms*. 523.

¹⁷Andris Zimelis, “Imagining Nations: Benedict Anderson’s *Imagined Communities* and Jorg Haider’s ‘Austrian’ Nationalism”, *XRDS Crossroads: The ACM Magazine for Students* 9, no. 2 (Kasım 2018): 5-25, ISSN 1825-7208.

çerçeveyi paylaşırlar. Ortak dil, topluluk içinde iletişimi güçlendirir ve birbirleriyle anlaşmayı kolaylaştırır.

3. Toprak ve Coğrafya: *Belirli bir coğrafyada bir araya gelen insanlar, aynı toprak üzerinde yaşamının getirdiği kolektif bir bilinci paylaşır. Coğrafi bağlam, milletin kimliğini etkiler ve bir milletin sınırlarını belirleyebilir.*

4. Toplumsal Dayanışma: *Milliyetçilik, bireyler arasında güçlü bir toplumsal dayanışma anlamına gelmektedir. Ortak bir amaç etrafında bir araya gelen insanlar, kendilerini milletin bir parçası olarak hissederler. Bu dayanışma duygusu, milletin birlik ve bütünlüğünü sürdürmeye yönelik önemli bir faktördür.”¹⁸*

Anthony D. Smith'in perspektifinden bakıldığında, milliyetçilik bir topluluğun kendisini tanımlama ve bir arada var olma sürecinde kültürel unsurların, dilin, tarihin ve coğrafyanın hayati öneme sahip olduğu bir olgudur.

Milliyetçiliğin kavramsal boyutlarıyla yakından ilgilenen Hans Kohn'un milliyetçilik tanımı, bu karmaşık ve çok yönlü olguyu anlamak adına önemli bir çerçeve sunmaktadır. Kohn, milliyetçiliği sadece siyasi bir düşünce veya politika olarak değil, aynı zamanda bir ideoloji olarak ele alır. Ona göre, milliyetçilik, bireylerin ve toplulukların dünya görüşlerini ve değerlerini şekillendiren, kültürel bir kimlik oluşturma sürecini vurgular. Bu tanımlama, milliyetçiliğin özünde duygusal bir bağlılık bulunduğunu ve toprak, dil, tarih gibi unsurlar etrafında şekillenen bir ulusal birliği içerdiğini belirtir. Ancak Kohn, milliyetçiliği homojen bir yapıdan ziyade çeşitliliği içeren bir olgu olarak ele alarak, farklı kültürlerin bir araya gelerek ulusal bir birlik oluşturmalarını da vurgular. Bu bakış açısıyla Kohn'un tanımı, milliyetçiliğin karmaşıklığını ve çok yönlülüğünü anlamak adına önemli bir bakış açısı sunmaktadır¹⁹.

Hans Kohn'un milliyetçilik tanımlarını incelediğimizde aşağıdaki gibi bir tablo karşımıza çıkmaktadır.

¹⁸Anthony D. Smith, *Nationalism and Modernism* (Taylor & Francis e-Library, 2003), s. 4.

¹⁹Anıl Aygen, *Hans Kohn'un Ulusçuluk Tipolojisi Kapsamında Modern Devlet'te Doğu ve Batı Ulusçuluğu Çatışması* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Eskişehir, Aralık 2017).

- “1. İdeolojik Boyut:** Kohn, milliyetçiliği sadece bir siyasi düşünce veya politika değil, aynı zamanda bir ideoloji olarak ele alır. Milliyetçilik, bireylerin ve toplulukların dünya görüşlerini ve değerlerini şekillendiren bir ideolojidir.
- 2. Kültürel Kimlik:** Milliyetçilik, kültürel bir kimlik oluşturma sürecini vurgular. Kohn'a göre, bir milletin üyeleri arasında ortak bir kültür, dil ve tarih paylaşımı, milliyetçiliğin temelini oluşturur.
- 3. Duygusal Bağlılık:** Kohn, milliyetçiliğin özünde duygusal bir bağlılık olduğunu belirtir. Bireyler, kendilerini aidiyet hissi içinde buldukları bir milletin parçası olarak gördüklerinde, bu duygusal bağlılık milliyetçilik ideolojisinin bir tezahürüdür.
- 4. Toprak ve Ulusal Devlet:** Milliyetçiliği, genellikle belirli bir coğrafya üzerinde yaşayan insanların ulusal bir devlet çatısı altında birleşme arzusu olarak tanımlar. Toprak, Kohn'un perspektifinde milliyetçilik düşüncesinde önemli bir yer tutar²⁰.
- 5. Ulusal Birlik ve Çeşitlilik:** Hans Kohn, milliyetçiliğin içindeki çeşitliliği vurgular ve bir milletin homojenliğinden ziyade çeşitliliğinin altını çizer. Ona göre, milliyetçilik, farklı kültürlerin bir araya gelerek ulusal bir birlikteliği de içermektedir.”²¹

Bu noktada Hans Kohn ve Anthony D. Smith'in milliyetçilik tanımları arasında milliyetçiliği nasıl ele aldıkları ve vurguladıkları unsurlar açısından bir takım temel farklılıklar olduğu dikkat çekmektedir. Öyle ki; her iki düşünür de milliyetçiliği ele alırken, Hans Kohn milliyetçiliği bir ideoloji olarak tanımlarken, Anthony D. Smith kültürel miras ve etnik unsurların birleşimi olarak değerlendirir. Diğer yandan Kohn, milliyetçiliğin oluşturan unsurlar arasında duygusal bağlılık, kültürel birleşim ve ortak bir tarih bilinci gibi unsurları vurgular. Smith ise etnik grupların tarih, gelenek, mit ve semboller aracılığıyla bir ulusal kimlik oluşturduğunu belirtir. Ayrıca Kohn, kültürel kimliği vurgularken, Smith etnik unsurları ve kültürel mirası bir araya getirerek milliyetçiliği tanımlar. Kohn'un odak noktası daha çok kültürel bir süreç ve duygusal bağlılık iken, Smith etnik grupların kültürel unsurlarla birleşmesini

²⁰Hans Kohn, *Nationalism and Liberty: The Swiss Example* (New York: Routledge Revivals, 2022).

²¹Hans Kohn, “The Genesis and Character of English Nationalism”, *Journal of the History of Ideas*. University of Pennsylvania Press 1, no. 1 (Ocak 1940): 69-94.

vurgular. Kısaca Hans Kohn'un daha ideolojik bir bakış açısına sahip olduğunu ve milliyetçiliği kültürel bağlamda ele aldığını, Anthony D. Smith'in ise etnik unsurları vurgulayarak kültürel mirasın önemine odaklandığını göstermektedir²².

Yukarıda adı geçen Avrupalı düşünürler olan Hans Kohn, Anthony D. Smith, Ernest Renan ve Benedict Anderson, millet ve milliyetçilik kavramlarına farklı zamanlarda ve coğrafi bağlamda yaklaşarak özgün tanımlamalar yapmışlardır. Bu tanımlamalarda zamanın şartları, toplumsal yapının ve ideolojik atmosferin etkisi belirgin bir şekilde görülmektedir.

Türk milliyetçiliğinin önemli ideologlarına gelecek olursak hiç şüphesiz akla gelen ilk isim Ziya Gökalp'tir. Gökalp, millet ve milliyetçilik kavramlarına dair düşüncelerini özellikle Türk modernleşmesi ve Türk milletinin birliğini güçlendirmek adına geliştirdiği söylenebilir. Ziya Gökalp'in millet ve milliyetçilik anlayışının temel özellikleri ise:

“1. Kültür ve Dil Birliği: Gökalp'e göre millet, kültür ve dil birliği üzerine kuruludur. Ortak bir dil ve kültür, milletin birliğini sağlar. Gökalp, Türk milletinin kültürel unsurlarıyla öne çıkan bir topluluk olduğunu düşünmüş ve Türkçülüğü kültürel bir temelde ele almıştır.

2. İslam ve Milliyetçilik: Gökalp, İslam'ı önemli bir birleştirici unsur olarak görmüştür. Ona göre, İslam kültürü ve değerleri, Türk milletini bir arada tutan unsurlardandır. Ancak Gökalp, İslam'ın milliyetçilik karşısında ikincil bir öneme sahip olduğunu savunmuş ve Türk milletinin milliyetçilik temelinde birleşmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

3. Milliyet ve Toprak Bütünlüğü: Ziya Gökalp, milliyetçiliği sadece kültürel bir birliklilik olarak değil, aynı zamanda coğrafi bir toprak bütünlüğü olarak ele almıştır. Türk milletinin sınırlarının coğrafi bir bütünlük içinde olması, milliyetçilik anlayışının temelini oluşturmuştur.

4. Yeni Bir Eğitim Sistemi: Gökalp, Türk milletini bir arada tutmak ve güçlendirmek adına eğitim sisteminin milliyetçilik temelinde yeniden düzenlenmesi gerektiğini savunmuştur. Milli eğitim, Gökalp'in düşüncelerinde önemli bir yer tutar.

5. Kültürel Değişim ve Modernleşme: Gökalp, Türk milletini güçlendirmek için kültürel değişim ve modernleşmenin gerekliliğini vurgulamıştır. Ona göre,

²²Emre Yıldırım, “Millet ve Milliyetçiliğe Dair Kavramlar ve Sınıflandırmaların Ötesinde: Yeni Bir Model Önerisi”, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi* 12, no. 28 (2016): 123-141.

milliyetçilik, geleneksel unsurları sürdürmekle beraber, modern dünya ile de entegre olmayı gerektirmektedir”²³.

Ziya Gökalp'in bu düşünceleri, Türk milletinin birliğini ve güçlenmesini sağlamak amacıyla milliyetçilik kavramını hem kültürel hem de coğrafi bir çerçevede ele aldığını göstermektedir.

Türk Milliyetçiliği düşüncesinin önemli bir diğer siması ise "Üç Tarz-ı Siyaset" adlı eseriyle bilinen Yusuf Akçura'dır. Akçura'nın milliyetçilik anlayışı, Ziya Gökalp gibi diğer düşünürlerden birtakım farklılıklar içermektedir²⁴. Yusuf Akçura'nın milliyetçilik anlayışının temel özellikleri şunlardır:

“1. Turancılık ve Pan-Türkizm: Akçura, milliyetçilik düşüncesinde Türk birliğine vurgu yapmış ve Turancılık ideolojisinin savunucusu olmuştur. Türk milletinin coğrafi sınırlarının ötesine bakarak, tüm Türk topluluklarını kapsayan bir birliği hedeflemiştir.

2. Kültürel İlişki ve Birlik: Akçura, milliyetçiliği sadece etnik kökenle değil, aynı zamanda kültürel bağlarla açıklamıştır. Türk milletini bir arada tutan unsurlar arasında dil, tarih ve kültürün önemine vurgu yapmıştır. Türk Milliyetçiliğini kültürel bir birliktelik olarak değerlendirmiştir.

3. İslam ve Pan-Türkizm: Akçura'nın düşüncesinde İslam, Türk birliğini sağlayan unsurlardan biridir. Türk milleti içindeki çeşitli Türk toplulukları arasında birliği desteklemek amacıyla İslam'ın önemine vurgu yapmıştır.

4. Turan Ülküsü: Yusuf Akçura'nın milliyetçilik anlayışında Turan ülküsü öne çıkar. Türk milletinin coğrafi sınırlarını aşarak, tüm Türk topluluklarının bir araya gelmesini savunmuş ve bu birliğin Turan adı altında gerçekleşmesini arzulamıştır.

5. Batılılaşma ve Modernleşme: Akçura, Türk milletinin güçlenmesi ve birliğini sağlaması için Batılılaşma ve modernleşme gerekliliğini savunmuştur. Ancak Batılılaşma sürecinde Türk kültürünün ve özgünlüğünün korunmasına da önem vermiştir.²⁵”

Yusuf Akçura'nın milliyetçilik düşüncesine göre Türk milletinin birliği için etnik, kültürel ve coğrafi unsurları bir araya getirmeyi amaçlayan bir perspektife sahip olmak gerekmektedir. Ayrıca Turancılık ve Pan-Türkizm,

²³Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* (2. Baskı; İstanbul: Elips Yayıncılık, 2009), s. 22.

²⁴Mehmet Kaan Çalen, “Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp’e Göre Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Türk Milliyetçiliğinin Doğuş Dönemi İçin Bir Dönemleştirme Teklifi”, *Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi* 1, no. 1 (Bahar 2019): 1-16.

²⁵Yusuf Akçura, *Türk Yılı 1928*, yay. haz. Arslan Tekin ve Ahmet Zeki İzgören (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009), s. 291

onun milliyetçilik anlayışının temelini oluşturan önemli kavramlar olarak karşımıza çıkmaktadır²⁶.

Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura Türk Milliyetçiliğinin en önemli fikir adamlarından olmalarının yanı sıra ikisi de Osmanlı Devleti'nin çöküş döneminde fikri icraatlarda bulunmuşlardır. Detaylı bir incelemeden sonra her iki düşünürün de en belirgin ortak noktalarının başta Türk Milleti olmak üzere Osmanlı Devleti'ni çöküşten kurtaracak formül arayışında olmalarıdır. Fakat kavramsal ve içerdiği muhteviyat bakımından ele almış oldukları millet ve milliyetçilik tanımları birbirinden birtakım farklılıklar içermektedir. Bu farklılıkları kısaca yorumlayacak olursak;

Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura'nın Türk milliyetçiliği düşüncesindeki farklılıklar hem etnik hem de kültürel unsurlara vurgu yapmalarında ortaya çıkmaktadır. Her iki düşünürün de Türk milletini bir araya getirme ve güçlendirme hedefi olsa da bu hedefe ulaşma konusundaki öncelikleri ve vurguları farklıdır.

Ziya Gökalp, Türk milliyetçiliğinde etnik temellere önem vermiştir. Dil, tarih ve coğrafya gibi etnik unsurları vurgulayarak Türk milletini oluşturan unsurlar arasında benzerliği aramıştır. Türkçülük ideolojisinin savunucusu olarak, Gökalp, etnik kökenin önemli bir birleştirici güç olduğunu düşünmüş ve Türk milletinin bu etnik bağlar üzerinden bir bütün olarak varlığını sürdürebileceğini savunmuştur.

Yusuf Akçura ise kültürel benzerliklere dayalı bir milliyetçilik modelini savunmuştur. İslam kültürü ve medeniyeti çerçevesinde bir birlikteliği önermiş, bu birlikteliğin Türk topluluklarını kapsamasını hedeflemiştir. Turancılık ideolojisi, coğrafi sınırları aşarak kültürel benzerliklere vurgu yapmış ve Türk milletini sadece etnik bir birliktelik olarak değil, aynı zamanda kültürel bir birliktelik olarak ele almıştır.

Gökalp'ın etnik vurgusu aslında Türk milletinin tarihî bağlamını vurgularken, Akçura'nın kültürel vurgusu ise İslam medeniyeti içinde bir birliktelik arayışını yansıtmaktadır. Bu farklılıklar, Türk milliyetçiliği düşüncesinin zengin ve çeşitli bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. İki düşünür de Türk milletinin birliği ve güçlenmesi konusunda önemli katkılarda bulunmuş, ancak kendi perspektifleri doğrultusunda bu birliği şekillendirmeye

²⁶Sayim Türkman, "Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp", *Atatürk Dergisi* 3, sy. 4 (Mart 2010).

çalışmışlardır. Ayrıca bu iki fikir adamının da yaşamış ve yetişmiş olduğu coğrafya göz önüne alındığında bu anlayış farklılıklarının olması doğal karşılanabilir. Çünkü Yusuf Akçura Rus esareti altında yaşamak zorunda olan Rusya Türkistan'ında yaşamış ve yetişmiştir. Buna paralel olarak İslam dinin birleştirici gücünü kullanmaya çalışmıştır. Kaldı ki Rusya Türklüğü'nün büyük bir bölümü İslam dinine inanmakta olduğu da göz önünde bulundurulmalıdır. Ziya Gökalp ise bağımsız bir Türk devleti olan Osmanlı Topraklarında yaşamış ve yetişmiştir. Bu da ona daha özgür bir ifade ortamı sağladığı için ırki ya da etnik temelli tanımlamalar yapmasına olanak sağlamıştır.

Millet ve milliyetçilik kuramları bu kadar karmaşıkken bu kuramların temelinde bulunan “kimlik” meselesi de bir o kadar karmaşık olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim “*kimlik*” milleti ve toplumu oluşturan birbirine bağlayan nedir sorusunun en doğru cevabı olabilecek soru da cevap da “*kimlik*” kavramı olarak karşımıza çıkmaktadır. Milliyetçilikte kimlik kuramı, bir topluluğun veya milletin kendine özgü bir kimlik oluşturmalarını, bu kimliği sürdürmesini ve bu kimlik üzerinden birliğini güçlendirmesini ele alır. Kimlik, bir milletin bireyleri arasında paylaşılan ortak unsurları, değerleri, inançları ve özellikleri içerir. Milliyetçilik, bu ortak kimliği vurgular ve topluluğun bir bütün olarak varlığını sürdürebilmesi için bu kimliği önemsemektedir²⁷.

Kimlik kuramı, genellikle dil, tarih, kültür, coğrafya gibi unsurları içerir. Bu unsurlar, bir milletin üyeleri arasında bir bağ oluşturarak ortak bir kimliği şekillendirir. Dil, bir milletin iletişim aracı olmanın yanı sıra kültürünü ve tarihini de yansıtarak kimliğin temelini oluşturabilir. Tarih, bir milletin geçmişine duyulan bağlılığı ifade eder ve ortak bir geçmişin paylaşılması, milletin kimliğini güçlendirebilir. Kültür, gelenekler, sanat, müzik gibi unsurları içerir ve bir milletin ortak kültürel mirasını oluşturur. Coğrafya ise bir milletin belirli bir toprak üzerinde varlığını sürdürmesini sağlar²⁸.

Diğer yandan milliyetçilikte kimlik kuramı, bu unsurların bir araya gelerek bir milletin kendine özgü bir kimlik oluşturmalarını sağlamak, bu kimliği korumak ve gelecek nesillere aktarmak amacını taşır. Bu bağlamda, kimlik kuramı, bir milletin birlik duygusunu pekiştirmek ve toplumsal dayanışmayı

²⁷Saleh Alam, “Relative Deprivation Theory, Nationalism, Ethnicity and Identity Conflicts”, *Geopolitics Quarterly* 8, no. 4 (Kış 2013): 156-174.

²⁸Peter Treanor, “Structures of Nationalism”, *Sociological Research Online* 2, no. 1 (Mart 1997): 60-72, Publications and the British Sociological Association.

artırmak için kullanılır. Ancak bu kavramın uygulanma biçimleri, farklı ideolojik ve kültürel bağlamlarda değişebilir. Bozkurt Güvenç'e göre kimliğin tanımı; kişilerin, grupların, toplum veya toplulukların "Kimsiniz?-Kimlerdensiniz?" sorularına verdikleri cevaplardır²⁹. Bireysel olarak kimliğimizi tanımlarken, hangi aileye mensup olduğumuz, hangi şehirli, hangi köylü olduğumuzu belirttiğimiz gibi milli kimliğin tanımını yaparken de tarihsel bağlar, dil bağı, din bağı gibi unsurlar önem arz etmektedir. Böylelikle hem bireysel hem de milli kimliklerimizde bizleri diğerlerinden ayıran başat özelliklerden ziyade mensubu olduğumuz zümrenin değer ve niteliklerine önem vermekteyiz. Türk Dil Kurumuna göre ise kimliğin tanımı şöyle yapılmaktadır; "*Toplumsal bir varlık olarak insanın nasıl bir kimse olduğunu gösteren belirti, nitelik ve özelliklerin bütünü.*"³⁰

Bu tanımlamayı yine TDK'nin sözlüğünde açıklama olarak kullanılmış olan Reha Mağden'in vermiş olduğu örnekle daha iyi algılayabiliriz; "*Sanırım uzun zaman kimliğini korumak, güçlü kalabilmek için direndi.*" cümledeki anlam derinliğini aslında bireyin kimliğiyle birlikte mensubu olduğu millet kimliği için de kullanmak yanlış olmaz. Milletler de insanlar gibi kendi benliğini, kimliğini ve değerlerini korumayı hedeflemektedir. Folklor, edebiyat, dil, kültür birikimi, ortak geçmiş de milletlerin kimliğini oluşturmaktadır. Böylelikle milli bir kimliğin oluşabilmesi milliyetçilikle ilgili bir durum olduğu söylenebilir. Bu bağlamda, Milliyetçilik, bir toplumda kendi kültür ve geleneklerini sürdürmek, hâkim kılmak, kalıcı olmasını sağlamanın yanı sıra başka toplumlarca oluşturulan baskıdan kurtulmak ve kendi özgürlüğü temin noktasında özgürlüğünü sağlama aracı olarak da görülebilmektedir³¹.

Milliyetçilik, hisler, davranış tarzları, duygu durumları ve tutumlar açısından milli kimliğe dayanan bir kavram olmasına rağmen, aslında daha yakın zamanlarda ortaya çıkmış bir olgudur. Bu perspektifle bakıldığında, milliyetçilik, bir hayat görüşü veya siyasi hareket olarak, son iki yüzyıl içinde dünya genelinde millet odaklı düzenin oluşmasında, milli devlet modelinin ortaya çıkmasında ve evrensel bir hal almasında, ayrıca yaşanan milletleşme

²⁹Bozkurt Güvenç, *Türk Kimliği Kültür Tarihinin Kaynakları* (İstanbul: Remzi Kitapevi, 1996), s. 3.

³⁰*Türk Dil Kurumu*, <https://sozluk.gov.tr/tdk>, erişim tarihi: 20.05.2022.

³¹Recep Yıldız, "Milli Kimliğin Oluşumunda Zihniyet", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8 (Kütahya, 2003): 17.

süreçlerinde etkili bir rol oynadığı söylenebilir³².

Türk milliyetçiliğinin tarihsel kökenlerinde inildiğinde Türk milleti kadim bir devletleşme ve teşkilatlanma süreci içerisinde olduğunun görülmesinin yanı sıra kadim bir milli geleneğe de sahip olduğu ortadadır. Orhon yazıtlarında milletin adı, gelenekleri, düşmanları, ortak kaygı ve sevinçleri ortaya serildiği gibi milleti millet yapan en temel unsurlardan biri olan dilin yani Türkçenin de gelişmiş bir biçimde kullanıldığı görülmektedir³³. Bu da bize aslında Türklerde milliyet ve milliyetçilik mefhumunun pek yeni bir olgu olmadığını ortaya koymaktadır. Genel kanı milliyetçilik düşüncesinin Fransız İhtilali ile ortaya çıktığı ve yayıldığı düşüncesi paralelinde ilerlese de bunu şöyle açıklayabiliriz. 1789 Fransız İhtilaliyle birlikte Avrupa'da ve sonrasında bu döneme kadar milletleşmemiş ya da daha doğru bir tabirle büyük Osmanlı Devleti, Büyük Britanya, Avusturya-Macaristan İmparatorlukları gibi devletlerin himayesinde kalmış toplulukların milli bilince ulaşarak ulus devlet kurma düşüncelerinin yeşerdiğini bilinmektedir³⁴. Fakat Türkler tarih sahnesine çıktıkları andan itibaren bir devlet sürekliliğine sahiptirler buna paralel olarak da milli bir kimliklerinin olduğunun farkındadırlar. O yüzden Avrupa toplumları gibi bir tepki niteliğinden ziyade Fransız İhtilali'ne kadar kendi öz benliğinde var olan aksiyon niteliği taşıyan bir bilince sahiptir. Fakat 1789 İhtilalinden sonra Avrupa' da Sanayi Devrimiyle de birlikte büyük çapta sermaye birikiminin meydana gelmesiyle Emperyalist güçlerin³⁵ yayılma sahasına dönüşen Osmanlı topraklarında bulunan Türkçü aydınlar tarafından da tepkiyle karşılanan durum bir reaksiyon

³²Köksal Şahin, "Bir İdeoloji Olarak 'Milliyetçilik'", *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi* 12 (Mayıs 2007): 2-9.

³³Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2009), s. 48.

³⁴Naci Bostancı, "Etnisite, Modernizm ve Milliyetçilik", *Türkiye Günlüğü* 50 (Haziran 1998): 38-55.

³⁵*Emperyalist güçler terimi, genellikle bir devletin, başka topraklardaki siyasi veya ekonomik nüfuzunu genişletme amacı güden devletleri tanımlar. Emperyalizm, bir ulusun diğer uluslar üzerinde hâkimiyet kurma, genişleme ve kaynaklarına kontrol sağlama politikasıdır. Emperyalist güçler, genellikle kendi çıkarları doğrultusunda diğer ülkeleri etkileme, sömürme veya kontrol etme amacı güderler. (Büyük Britanya, Fransa, İspanya, Hollanda, Portekiz, Belçika, Alman İmparatorluğu) Özellikle 19. ve 20. yüzyıllarda, Avrupa devletleri ve diğer büyük güçler arasında emperyalist politikaların etkisi oldukça belirgindi. Sömürgeleştirme, ticaret yollarının kontrolü, ekonomik kaynaklara hâkim olma ve stratejik bölgeleri ele geçirme amacıyla gerçekleşen genişleme çabaları, emperyalist politikaların temelini oluşturdu. Doğu Ergil, "Emperyalizmin Yapısal Kuramı", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 32, no. 1 (Ocak 1977):189-206.*

niteliğine bürünmüştür³⁶.

Aslında Osmanlı topraklarında bulunan Türkçü aydınlar, sömürgecilik ve emperyalizme karşı bir reaksiyon göstermişlerdir. Avrupa'daki gelişmeler, Osmanlı topraklarındaki Türk milliyetçiliği düşüncesini etkilemiş ve bu düşünce, Osmanlı İmparatorluğu'nun çalkantılı dönemlerinde şekillenmiştir. Türkçü aydınlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını ve yabancı müdahaleleri önlemeyi amaçlayarak milliyetçi idealleri savunmuşlardır³⁷.

Osmanlı topraklarında yaşanan bu değişimler, Türk milliyetçiliğinin doğuşunu etkilemiş ve Osmanlı Devleti'nin çöküşüyle sonuçlanan süreçte Türk milletinin kaderini şekillendirmiştir. Ayrıca bu dönemdeki yaşanan olaylar, Türk milliyetçiliği düşüncesinin temellerini atan ve gelecekteki gelişmelere yön veren unsurları da içerisinde barındırmaktadır. Öyle ki bir bakıma Türkçü aydınlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflığına ve dış müdahalelere karşı çıkmak milliyetçilik ideallerini savunmak zorunda kaldılar. Avrupa'nın sömürgecilik politikalarına karşı bir direniş olarak ortaya çıkan bu milliyetçilik düşüncesi, Osmanlı Devleti'nin çöküş döneminde şekillendi. Türk milliyetçiliği, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması ve çeşitli etnik grupların ayrılmasıyla birlikte ortaya çıkan karmaşık bir dönemde yeşerdi³⁸.

1.3. Fransız İhtilali'nin Osmanlı Devleti'ndeki Yansımaları

Osmanlı Devleti'nde millet ve milliyetçilik kavramları çok genç bir yaşa sahiptir. Ayrıca Osmanlı toplumu sınıflandırırken milli kimliklerine göre değil dini kimliklerine göre sınıflandırmayı ve millet sistemini de bu dini yapı üzerine inşa etmeyi tercih etmiştir. 1789 Fransız ihtilaliyle birlikte başta Avrupa olmak üzere Osmanlı topraklarının büyük bir bölümünü de içine alan Afrika ve Arap yarımadasında da büyük yankılar uyandırdığı bilinen bir gerçektir. Fakat Osmanlı idarecileri bu durumun kalıcı olmadığını ve Osmanlıyı etkilemeyeceğini düşünerek kalıcı çözümler üretmese de fazla geçmeden milliyetçilik ateşi

³⁶Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, çev. İskender Savaşır (4. baskı; İstanbul: Metis Yayınları, 2007), s. 20.

³⁷Mustafa Gündüz, "II. Meşrutiyet Dönemi Türkçü, İslâmcı ve Batıcı Görüşlere Mensup Aydınların Toplumsal Değişme Telakkileri", *Muhafazakar Düşünce Dergisi* 1, no. 4 (2005): 95-122.

³⁸Yusuf Ziya Bölükbaşı, "Türkçü-Turancı Milliyetçiliğin Düşünsel Temelleri Üzerine Bir İnceleme", *Akademik Hassasiyetler* 5, no. 10 (Aralık 2018): 45-60.

Osmanlı topraklarına da sıçramıştır³⁹.

Azınlıkların girişmiş olduğu ayrılıkçı faaliyetlerin etkileri Osmanlı Devleti'nde 1865 yılında, Genç Osmanlılar (Jön Türkler) Cemiyeti kurulmasıyla karşılık buldu. Çünkü Osmanlı Devleti'nin bu ayrılıkçı/milliyetçi faaliyetlerle baş etmesi ve İmparatorluğu bir arada tutması gerekiyordu. Genç Osmanlılar da bu sorunlara çözüm üretmeyi amaçlıyordu. Aydınlar Cemiyeti üyeleri, 19. yüzyılın ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet gösteren bir düşünce ve reform grubuydu. Bu aydınlar, Fransa ve İngiltere'ye yaptıkları seyahatlerde Batı dünyasının fikirleri ve değerleriyle tanıştılar ve bu etkileşim sonucunda Aydınlanma dönemi düşüncelerini benimsediler. Namık Kemal, bu dönemin önemli düşünürlerinden biriydi ve Aydınlar Cemiyeti içinde öne çıkan isimlerden biri olarak reformist fikirleri benimsedi. Bu reformlar arasında Anayasacılık, Osmanlıcılık ve Meşveret gibi kavramlar bulunuyordu. Ancak, grup aynı zamanda şeriatın uygulanmasına da destek veriyordu.

Önemli bir nokta, bu dönemdeki aydınların, Tanzimat bürokratlarının ve Genç Osmanlıların, günümüzdeki anlamıyla milliyetçi olmadıklarıdır. Zira bu dönemde, Türk burjuvazisinin henüz gelişmediği, dolayısıyla Türk etnik kimliğine dayalı bir milliyetçilik anlayışının tam olarak oluşmadığı söylenebilir. Bu grupların öncelikli odaklandığı konular, siyasi reformlar ve devletin modernleşmesi gibi meselelerdi.⁴⁰ Temel amaç ise İmparatorluğu bir arada tutma düşüncesi idi.

Fransız İhtilali ve Aydınların Etkilenişi (1789-1799): Fransız İhtilali, çağdaş anlamda milliyetçilik kavramının gelişimine önemli bir zemin hazırlamıştır. Türk aydınları, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflığı ve gerilemesini göz önünde bulundurarak, Fransız İhtilali'nin getirdiği özgürlük, eşitlik ve adalet ideallerinden etkilenmişlerdir. Aydınlar, Osmanlı Devleti'nin iç ve dış tehditlere karşı direnç gösterememesini, Fransız İhtilali'nin getirdiği yeni düşünce akımlarının benimsenmemesine bağlamışlardır⁴¹.

Fransız İhtilali ve sonrasında Osmanlı coğrafyasında etkili olan dönem aydınları arasında çeşitli isimler bulunmaktadır. Bu aydınlar, Osmanlı

³⁹ Mehmet Ali Karaman, "Fransız İhtilali'nin Osmanlı İmparatorluğu'na Etkileri," *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 44 (Ağustos 2018): s.67

⁴⁰ H. Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal Kültürel Ekonomik Temeller*, 3. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, 2008, s. 12-13.

⁴¹ Mehmet Ali Karaman, "Fransız İhtilali'nin Osmanlı İmparatorluğu'na Etkileri," 64.

toplumunda değişimi ve reformları savunan, dünya genelindeki gelişmeleri takip eden düşünürlerdir. İşte bu dönemde etkili olan bazı aydınların örnekleri:

1. **“Mustafa Reşit Paşa (1800-1858):** Osmanlı Devleti'nin Tanzimat döneminin önemli devlet adamlarından biridir. Yenilikçi düşünceleri ve reformist yaklaşımlarıyla tanınmıştır. Modernleşme çabalarını desteklemiş ve Osmanlı toplumunu çağdaşlaştırma çabalarına katkı sağlamıştır⁴².
2. **Namık Kemal (1840-1888):** Tanzimat dönemi şairlerinden ve düşünürlerinden biri olan Namık Kemal, özgürlük, eşitlik ve adalet gibi kavramları savunmuştur. Batılı idealleri Osmanlı toplumuna entegre etmeye çalışmış, modern eğitim sistemini benimsemiş ve ulusal bilinci güçlendirmeye yönelik çalışmalar yapmıştır⁴³.
3. **Ziya Paşa (1825-1880):** Tanzimat döneminde etkili olan diğer bir düşünürdür. Ziya Paşa, batılılaşma ve modernleşme çabalarını desteklemiş, eserleriyle toplumsal meselelere eleştirel bir bakış getirmiştir⁴⁴.
4. **Ahmet Vefik Paşa (1823-1891):** Tanzimat döneminin önemli devlet adamlarından biridir. Osmanlı Devleti'nde bir dizi reformu hayata geçirmeye çalışmış ve eğitim, hukuk gibi alanlarda modernleşmeyi desteklemiştir⁴⁵.”

Bu isimler, Tanzimat döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda etkili olan düşünce akımlarını temsil etmektedirler. Fransız İhtilali'nin getirdiği ilkelerle uyumlu olarak, bu aydınlar toplumsal dönüşüm ve modernleşme çabalarına liderlik etmişlerdir.

Öte yandan Fransız İhtilali'nin etkileri, Osmanlı coğrafyasında Türk aydınları arasında belirgin bir iz bırakmıştır. İhtilalin temel idealleri olan özgürlük, eşitlik ve adalet, Osmanlı toplumunda benzer sorunları çözme potansiyeli olarak görülmüş ve Türk aydınları tarafından dikkatle takip edilmiştir⁴⁶. Fransız İhtilali'nin ilan ettiği yurttaşlık hakları ve halk egemenliği prensipleri, Osmanlı yönetimine daha fazla katılım ve temsil taleplerini beraberinde getirmiştir. Ayrıca, ihtilalin ulusal bilinci güçlendiren etkisi,

⁴² Ramazan Ata, "Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat," *Mütefekkir* 1, no. 1 (August 2014): 159-173.

⁴³ Gülay Sarıçoban, "Namık Kemal ve Hürriyet Fikri," *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 23, no. 2 (2019): 515-535.

⁴⁴ Dinçer Öztürk, "Doğu ile Batı Medeniyeti Arasında Siyasi ve Edebi Duruşuyla Ziya Paşa," *İğdir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12 (2017): 137-154.

⁴⁵ Gülay Sarıçoban, "Bir Osmanlı Aydını: Ahmet Vefik Paşa," *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 40 (2018): 279-289.

⁴⁶ Murat Ozkul, "İmparatorluktan Ulus Devlete Kimlik Arayışında İlk Durak: Namık Kemal," *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9, no. 2 (2021): 421-432.

Osmanlı aydınlarını kendi ulusal kimliklerini güçlendirmeye ve bağımsızlık anlayışını benimsemeye sevk etmiştir. Bu düşünceler, Osmanlı İmparatorluğu'nun sonraki dönem reform hareketlerine, özellikle Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerine, modernleşme ve ulusal kimlik oluşumu açısından önemli bir temel oluşturmuştur⁴⁷.

1.4. Balkanlarda Panslavizm

Panslavizm kavramsal bir açıdan baktığımızda, ulusal uyanış ve milliyetçilik döneminin yükselişiyle bağlantılı olarak ortaya çıkan ve on dokuzuncu yüzyıldaki diğer "pan-varietyantları" ile ilişkilendirilen bir tür pan-milliyetçilik veya makro-milliyetçilik olarak sınıflandırılabilir. Temel fikir, izole edilmiş ulusal kimlikleri aşma çabası ve daha geniş bir "pan-ulusal" kimlik oluşturma girişimidir. Bu, o dönemin jeopolitik koşulları düşünüldüğünde, önemli ölçüde geniş, savunması daha kolay ve ekonomik olarak daha bağımsız bir kimliği içerebilir. Pan-Slavizm, siyasal açıdan kavramsallaştırılmış ilk modern pan-milliyetçilik örneğidir ve bu oluşumun temelleri yaklaşık olarak 1830-1840 dönemine dayanır⁴⁸.

I.Petro döneminde, Rusya'da milli şuurun büyük ölçüde olduğu gözlemlenmiştir. Petro'nun ideolojik temelleri, sadece bölgesel değil, aynı zamanda emperyalist bir nitelik taşımaktaydı. Onun teorik yaklaşımı, Rus olmayan bölgeleri de içererek geniş bir coğrafyayı kapsıyordu ve özellikle Rus hegemonyasını ülke dışında genişletmek ve güçlendirmek en önemli hedeflerinden biriydi⁴⁹.

Petro'nun yönetimi altında, Rusya'da milli bilinç oluşturma çabaları, sadece Rus etnik kimliğini değil, aynı zamanda genişleyen imparatorluğun çeşitli etnik gruplarını da içine alacak şekilde tasarlanmıştır. Bu, Petro'nun emperyalist hedeflerini destekleyen bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Onun liderliği altında, Rusya'nın sınırlarının ötesindeki topraklara yönelik genişleme

⁴⁷Serdar Aslan ve Metin Alkış, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Geçişte Türkiye'nin Modernleşme Süreci: Laikleşme ve Ulusal Kimlik İnşası," *Akademik Yaklaşımlar Dergisi* 6, no. 1 (2015): 18-33.

⁴⁸M. Suslov, "Geographical Metanarratives in Russia and the European East: Contemporary Pan-Slavism," *Eurasian Geography and Economics* 53/5 (2012): 575-595. : Vladimir Đord-evi'c, Marek Ćejka, Ondřej Mocek, and Martin Hrabálek, "Beyond Contemporary Scholarship and toward Exploring Current Manifestations of Pan-Slavism," *Canadian-American Slavic Studies* 55/2 (2021): 147-159.

⁴⁹Mithat Aydın, "19. Yüzyıl Ortalarında Panslavizm ve Rusya," *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi* 15/1 (2004): 109.

çabaları, imparatorluğun güç ve etki alanını artırmak amacıyla öncelikli stratejik amaçlar arasında yer alıyordu⁵⁰.

Bu bağlamda, Petro Dönemi, Rusya'nın sadece bölgesel değil, aynı zamanda küresel bir aktör olarak ortaya çıkma arzusunu yansıtan bir emperyalist perspektifi temsil etmektedir. Petro'nun yönetimi, Rus milli şuurunu güçlendirme ve imparatorluğu genişletme amacını birleştirerek, Rusya'nın ulusal ve uluslararası arenada daha etkin bir rol oynamasına zemin hazırlamıştır⁵¹.

19. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle 1853-1856 yılları arasındaki Kırım Savaşı döneminde Panslavizm ideolojisi, Rusya'nın dış politikasında belirgin bir etki yaratmıştır. Bu ideoloji, başlangıçta Slav halkları arasında kültürel ve edebi bir birliği vurgularken, zaman içinde siyasi bir amacı da beraberinde getirmiştir; bu amaç ise "*Rusya'nın liderliğinde bütün Slavların birleşmesi.*" dir.

Kırım Savaşı, Rus Panslavistlerinin duygusal bir birliktelik hissettiği bir dönem olmuştur. Bu savaşın ardından, Rusya'nın Panslavist politikası, Avrupa ve Balkanlar'daki etkisini artırma ve genişletme amacıyla öne çıkmıştır. Bu ideoloji, yalnızca kültürel bir birliği savunmakla kalmayıp, aynı zamanda Rusya'nın siyasi nüfuzunu genişleterek uluslararası alandaki konumunu güçlendirmeyi amaçlamıştır.

Bu dönemde, Panslavizm Rus dış politikasının önemli bir unsuru haline gelmiş ve Rusya'nın uluslararası ilişkilerinde etkili bir strateji olarak ortaya çıkmıştır. Panslavizm'in Rus hükümeti ve toplumu tarafından benimsenmesi, Rusya'nın bölgedeki politikalarının ve hedeflerinin belirlenmesinde de kilit bir rol oynamıştır⁵².

Panslavizm, Rusya'da 1854 yılında resmi olmayan bir şekilde örgütlenmeye başladı ve 1858'de kurulan "Moscow Slavic Benevolent Committee" (Moskova Slav Yardım Komitesi), Rus yönetimi tarafından tanındı, bu da Panslavizm'in resmi bir nitelik kazanmasına yol açtı. Ancak, bu dönemde Panslavizm'in, Ruslaştırılmayı öngören Panrusizm'e doğru evrildiği

⁵⁰ Ayşegül Ketenci, "Panslavizm ve Başarısızlık Sebepleri," *Academia Journal of Social Sciences - Special Issue - 1* (2018): 345-356.

⁵¹ James Cracraft, *Major Problems in the History of Imperial Russia* (Chicago: University of Illinois Press, 1994).

⁵² Mithat Aydın, "19. Yüzyıl Ortalarında Panslavizm ve Rusya," *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 15/15 (2004): 73-82.

gözlemlenebilir. Rusya, Avrupa Büyük Devletleri ile özellikle de Avusturya ile çıkar çatışmasına girmek istememesi nedeniyle, Panslavizm'i açıkça politik bir araç olarak kullanmaktan kaçınmıştır. Ancak, Rusya'da geniş bir destek bulan Panslavizm, daha çok Osmanlı Balkanlarını hedef alarak, Balkanların Osmanlı egemenliğinden çıkışında önemli bir rol oynamıştır⁵³.

Fakat diğer yandan Pan-Slavizm'in en büyük zayıflıklarından biri olarak beliren nokta, tek tek Slav ulusları arasındaki farklılıkları göreceli hale getiren belirsiz "Slav birliği" tanımıdır. Pan-Slavizm, zamanla özellikle Rusya'nın önde gelen bir savunucusu olmasına rağmen, en azından ilk önemli türleri Rusya'nın siyasi etkisine dayanmamıştır⁵⁴. Örneğin, 'Avusturya-Slavizm' (1846-1918 civarı) ve sonrasında 'Neo-Slavizm' (yaklaşık 1908-1918), Habsburg İmparatorluğu içinde yaşayan birçok Slav ulusunun kapsamlı özgürleşme çabalarını somutlaştırmıştır. Ancak bu çabalar, Habsburg İmparatorluğu'nun liberalleştirici atmosferi içinde gerçekleşmiştir. Bu durum, Pan-Slavizm'in zaman içinde evrim geçiren ve farklı tarihsel bağlamlarda şekillenen bir ideoloji olduğunu göstermektedir. Ancak zamanla, Rusya, emperyalist politikalarında Pan-Slavizmi giderek daha fazla benimsemeye başladı⁵⁵.

Panslavizm, 19. yüzyılın ilk yarısında öne çıkan bir ideolojydi ve birçok düşünür ve lider tarafından desteklendi⁵⁶. Kurat'a göre; Panslavizm, 19. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan bir harekettir ve Orta ve Doğu Avrupa'da yaşayan Slavların ortak etnik geçmişini kabul ederek bu Slav toplulukları arasında kültürel ve siyasi birliği amaçlamaktadır. Bu düşünce, 19. yüzyılın ortalarından sonra daha da gelişerek, Batı Avrupa siyasi çevrelerinde, Slav ırkına mensup kavimlerin Rusya'nın yönetimi altında birleşmesi olarak algılanmıştır. Panslavizm terimi, ilk kez 1826 yılında Slovak yazar J. Herkel tarafından kullanılmıştır. Herkel, Panslavizmi, Slav dilleri üzerine Latince

⁵³Akdes Nimet Kurat, "Panslavizm," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* c.XI, sa.2-4 (1953): 242.

⁵⁴ZorCepgeevna Henaxeva, *Ideuno-politiqeckarbopbba vQexii i ClovakiivnaqaleXX v: qexi,clovaki i neoclavizm, 1898–1914* (Moskva: Nauka, 1984).: Vladimir Đord-evi'c, Marek Ćejka, Ond'rej Mocek, and Martin Hrabálek, "Beyond Contemporary Scholarship and toward Exploring Current Manifestations of Pan-Slavism," *Canadian-American Slavic Studies* 55/2 (2021): 147-159.

⁵⁵Mikhail Suslov, Marek Ćejka, and Vladimir Đord-evi'c, *Pan-Slavism and Slavophilia in Contemporary Central and Eastern Europe* (Origins, Manifestations and Functions) (Cham: Palgrave Macmillan, 2023).

⁵⁶Mahir Aslan, "Rus Kaynakların Işığında Slavseverlik ve Politik İz Düşümü Panslavizm," *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 3/2 (Kasım 2018): 51-83.

kaleme aldığı bir eserinde edebi ve ilmi bir anlamda bütün Slav kavimlerinin kültür sahasında karşılıklı etkileşimi olarak tanımlamış ve aynı zamanda siyasi bir terim olarak da kullanmıştır. Bu eser, Panslavizmin ilmi literatüre girmesine ve sonrasında siyasi bir terim olarak ele alınmasına öncülük etmiştir. Herkel, Panslavizmi edebi ve ilmi açıdan tüm Slav kavimlerinin kültürel etkileşimi olarak ele alırken, siyasi açıdan ise bütün Slav kavimlerinin büyük bir devlet içinde birleşmesi olarak ifade etmiştir⁵⁷.

Genel olarak Pan-Slavizm'in 19.yüzyıl Romantik düşünürlerinin etkisi altında geliştiğini ve Slav kimliğinin ve birliğinin keşfi üzerine odaklandığını söyleyebiliriz. Orta Avrupa üniversitelerindeki öğrenciler, evrimsel medeniyet teorilerini inceleyerek, Alman filozoflar Hegel ve Herder gibi düşünürlerin etkisi altında bulunuyorlardı⁵⁸. Johann Gottfried von Herder, Doğu Prusyalı bir din adamı olarak, milleti temel alan bir medeniyetler felsefesi geliştirdi. Herder, bir halkın bilincinin evrimi yoluyla uluslara doğru ilerlediğini savundu. Bu süreçte uluslar, dilsel ve kültürel çalışmalarla kendilerini gerçekleştirmeye çalışan 'kişiler üstü' birimler haline geldi. Herder, Almanları gururlandırsada, Slavları geleceğin habercisi olarak görüyordu⁵⁹. Onlara, 'sessiz, özgürlüğü seven, tarımcı' bir yaşam sürdürmeyi öğütledi ve onlar için yaptığı tanımlamalarda 'nefsi müdafaa için kılıç kuşanmayı küçümsediler', 'barışçıl sanatları geliştirmekle yetindiler' şeklinde yazdı. İnsanlığı 'özgürlüğe, işbirliğine, eşitliğe ve evrenselliğe' yönlendireceklerdi, bu da tarihsel sürecin hedefleriydi⁶⁰. Herder'ın sisteminde, bilinç ve dil faktörleri merkezi bir rol oynuyordu. Bir halkın bilincindeki büyüme, dil kullanımıyla gelişiyordu⁶¹.

Balkanlarda ise Pan-Slavcılığın temelinde; İliyalı terimi teriminden etkilenildiği görülmektedir, öyle ki Balkan Pan-Slavları için kullanılan bu terim Fransızların Napolyon döneminde Dalmaçya'yı işgal etmesiyle ortaya çıkmıştır. Fransız vali, Istria, Dalmaçya ve Kuzey Hırvatistan'ın Fransız

⁵⁷Kurat, "Panslavizm," 243

⁵⁸Fadner, F. *Seventy Years of Pan-Slavism in Russia: Karazin to Danilevskii, 1800–1870* (Washington, DC: Georgetown University Press, 2023), 1-2. ; Hans Kohn, *Pan-Slavism: Its History and Ideology*, 2nd ed. (New York: Random House, 1962), 9-10.

⁵⁹Fadner, *Seventy Years of Pan-Slavism*, 4-5.

⁶⁰P. K. Christoff, *An Introduction to Nineteenth-Century Russian Slavophilism: Iu. F. Samarin* (New York: Westview Press, 1991), 4-5.

⁶¹Susan Baker, "Pan-Slavism in the Balkans: A Historical View", M. Suslov vd. (eds.), *Pan-Slavism and Slavophilia in Contemporary Central and Eastern Europe* (Springer Nature Switzerland AG, 2023): 7-5.

kontrolündeki bölgelerini ifade etmek için Roma terimi Illyrica'yı canlandırmıştır⁶².

Aynı dönemde Macarlar da kendi ulusal canlanmalarını başlatmışlardır. Almanlarla eşitlik sağlama amacıyla resmi belgelerde Latince yerine Macarca kullanmışlar ve kendi yönetimleri altındaki azınlıklara yerel tercihleri dikkate almadan okullarda Macar dilini benimsemişlerdir. Bu nedenle İlirya hareketinin, özellikle Dalmaçya'da olumlu, Macaristan'da ise olumsuz etkileri olmuştur⁶³.

Osmanlı Devleti'nin toprakları içerisindeyse bu düşünceden etkilenen ilk topluluk Sırp lar oldu diyebiliriz. Nitekim 1830'daki kısmi özerklikle birlikte Sırbistan'da ortaya çıkan Büyük Sırbistan ideolojisi, Polonyalı mülteci Franjo Zah'in etkisiyle şekillendi. İçişleri Bakanı Ilija Garašanin, bu yeni ulusun dış ilişkileri için "Nacertanje" (Anahat) adını taşıyan bir plan oluşturdu. Garašanin, Sırbistan'ın ulus inşa etme misyonunun henüz tamamlanmadığını öne sürdü. Bu plana göre, genişleyen bir Sırp krallığı, merkezi olarak hizmet etmeli, tüm Güney Slavları içermeli ve bölgede Avusturya veya Rus hegemonyasına karşı bir savunma oluşturmalıdır⁶⁴.

Ayrıca Garašanin, Dışişleri Bakanı olarak Prens Michael Obrenović'in liderliğinde görev aldı ve birlikte 1860'lı yıllarda Nacertanije planını uygulamaya koydular. Michael, Osmanlı İmparatorluğu genelinde genel bir Hristiyan ayaklanmasına hazırlık amacıyla Bulgarlar, Yunanlılar ve Romanya ile ittifaklar kurdu. Ancak planları, 1867 baharında suikasta uğrayan Prens Michael'in ölümüyle boşa çıktı⁶⁵.

Fakat Osmanlı Devleti üzerinden yürütülmeye çalışılan bu plan Rusya önderliğinde devam ettirildi. Bu plana paralel olarak Rus aydınları, Herder'in gelecekteki liderliği Slavlara atfetmesinin ima ettiği "kimlik krizini" de ele almışlardı⁶⁶. Kırım savaşı kadar genelde edebi ve milli kimlik çerçevesinde değerlendirilen Pan-Slavluluk hareketi; Kırım Savaşı'nın ardından, Rusya'nın

⁶²Kohn, *Pan-Slavism: Its History and Ideology* (59–60).

⁶³I. Banac, *The National Question in Yugoslavia: Origin, History, Politics* (Ithaca, NY & London: Cornell University Press, 1984), 75–76.

⁶⁴D. MacKenzie, *Ilija Garasanin: Balkan Bismarck* (Boulder, CO: East European Monographs, espily, 1985), 55–56.

⁶⁵T. Judah, *The Serbs: History, Myth & The Destruction of Yugoslavia* (New Haven: Yale University Press, 1997), 56–61.

⁶⁶M. B. Petrovic, *The Emergence of Russian Pan-Slavism 1856–1870* (New York: Columbia University Press, 1956), 28–39; Fadner, 20–22.

Balkanlar'daki etkinliği ve liderliği konusundaki perspektif önemli bir değişikliğe uğradı. Bu dönemde, Nikolai Danilevsky ve General Rostislav Fadeev gibi düşünürler, Rusya'nın Konstantinopolis'i yeniden ele geçirme ve Batı'ya karşı bir savunma amacıyla Balkan Slav Konfederasyonu kurma hayaliyle ortaya çıktı. Bu kapsamda, Avusturya'nın yenilgiye uğraması gerektiği düşünüldü; Fadeev, Konstantinopolis'e ulaşan yolun Viyana üzerinden geçtiğini savundu⁶⁷. Bu iddiaların temelinde ise Rus Pan-Slavizmi'nin tutkulu bir temsilcisi olarak bilinen Kont Nikolai Ignat'ev'in düşünceleri bulunmaktaydı. 1864 ile 1877 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda İstanbul büyükelçisi olarak görev yapan ve bu süreçte, Pan-Slavizmin önemli düşünürleri olan Fadeev ve Danilevsky'nin ideallerini hayata geçirme sorumluluğunu üstlenen Ignat'ev, Balkan uluslarıyla (Sırbistan, Bulgaristan, Bosna-Hersek ve Karadağ) Osmanlı İmparatorluğu'na karşı gerçekleştirilecek potansiyel bir ayaklanmayı yönlendirmek üzere bir '*ajan ve muhbirler topluluğu*' oluşturmayı amaçlamıştır⁶⁸.

Bu bağlamda, Ignat'ev, bölgedeki Pan-Slavist hedefleri desteklemek ve Rus etkisini güçlendirmek amacıyla gizli faaliyetlerde bulunan bir grup muhbir ve ajanı organize etmiştir. Bu kişiler, yerel politik ve toplumsal dinamikleri etkileyerek Osmanlı yönetimine karşı bir direnişin temellerini atmaya çalışmışlardır. Ignat'ev'in liderliğindeki bu örgüt, Balkan devletlerindeki Slav halklar arasında birlik ve dayanışma duygularını güçlendirmeyi hedeflediği gibi 1864 ile 1877 yılları arasındaki süreçte, Rus Pan-Slavist ideallerini Balkanlar'da güçlendirmek ve Osmanlı İmparatorluğu'na karşı potansiyel bir ayaklanma çıkarmaya çalıştığı görülmektedir⁶⁹.

Diğer yandan Panslavizm, Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlü olduğu dönemde etkili bir destek bulamamıştır; bu durum, halkın yönetimden duyduğu memnuniyetin, genel halk duygularının önünde olduğu bir dönemi

⁶⁷R. Fadeyev, *Opinion on the Eastern Question*, çev. T. Michell (London: Edward Stanford, 1871; Forgotten Books, 2018), 34–40; Fadner, 314–338; Kohn, 184–186 ve 190–208; R. E. MacMaster, *Danilevsky: A Russian Totalitarian Philosopher* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1967).

⁶⁸Pan-Slav konsoloslarından bu hedefleri aktif olarak izleyenler arasında Bulgaristan'da Naiden Gerov ve Prens Aleksei Tseretelev, Ragusa ve Mostar'da sırasıyla Alexander ve Vladimir Jonin, ve Sarajevo Konsolosu olarak görev yapan, *The Western Slavs* adlı eserinin yazarı ve daha sonra Asya Bölümü Başkanı Yardımcısı olan Alexander Hilferding bulunmaktaydı. B. H. Sumner, *Russia and the Balkans, 1870–1880* (London: Archon Books, 1962), 32.

⁶⁹Baker, "Pan-Slavism in the Balkans", s. 65.

yansıtmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun hükümetine olan genel memnuniyet, bireysel etnik kimlik veya milliyetçilik duygularını geride bırakmış ve Panslavizm gibi bölgesel odaklı ideolojilere pek yer vermemiştir⁷⁰.

Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamaya başladığı bir dönemde, özellikle Fransız Devrimi'nin etkisi altında yükselen milliyetçilik akımı, Balkanlar'da Slav halklarının kendi kimlikleri etrafında birleşmeye başlamasına neden olmuştur⁷¹. Osmanlı İmparatorluğu'nun Slav halklarını etkili bir şekilde yönetme gücünden yoksun olması, bu bireysel etnik grupların kendi bağımsızlıklarını aramaya yönelmelerine yol açmıştır⁷².

⁷⁰Süleyman Kocabaş, *Avrupa Türkiye'sinin Kaybı ve Balkanlarda Panslavizm*, 1. bs. (İstanbul: Vatan Yayınları, 1986).

⁷¹Mithat Aydın, “19. Yüzyıl Ortalarında Panslavizm ve Rusya”, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15(15) (2004): 73–82.

⁷²Erdoğan Keleş, “Rusya'nın Panslavizm Politikasının Balkanlarda Uygulanmasına Dair Bir Layiha”, *Muğla Üniversitesi SBF Dergisi*, 21 (2008): 124.

İKİNCİ BÖLÜM

BALKANLAR VE ANADOLUDAKİ KONJONKTÜREL DURUM VE TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNE YANSIMALARI

2.1. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Siyasi Fikirler ve İdeolojik Akımlar

Osmanlı İmparatorluğu'nu çöküşten kurtarma çabaları çeşitli dönemlerde farklı fikir akımlarıyla gerçekleşmiştir. Tanzimat Fermanı'nın (1839) ilanı ile başlayan modernleşme hareketleri, devletin hukuki ve idari yapısını güçlendirmeyi amaçlıyordu. Tanzimat ve Islahat hareketleri, Batıcılık ideali etrafında yoğunlaşarak Osmanlı Devleti'ni modernleştirmeye çalıştı. Ancak, bu reformlar istenen etkiyi yaratamayarak Osmanlı'yı dağılmaktan kurtaramadı. Meşrutiyet Dönemi ise Osmanlı toplumunda parlamenter bir sisteme geçiş çabalarını içermektedir. Ancak siyasi karışıklıklar, etnik gerilimler ve süregelen savaşlar neticesinde parlamenter sisteme geçiş çabaları başarılı olamadı. Bunların sonucu ise Osmanlılık politikasının ortaya atılmasına sebep oldu, bu politika Osmanlı İmparatorluğu'nun çoklu etnik ve dini yapısını koruma ve bir arada tutma amacını taşıyan bir ideolojik yaklaşımdır. Ancak, Osmanlılık hareketi Fransız İhtilali ve Panslavizm'in de etkisiyle etnik grupların kendi kimliklerini güçlendirmesi Osmanlı Devleti'nin zayıflamasına sebep oldu. Bu paralelde Balkan Savaşları'nın yıkıcı sonuçları bu dönemin de başarısız olmasına neden oldu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerindeki ideolojik akımlardan biri de İslamcılık oldu. İslamcılık, Osmanlı Devleti'nin zayıflama sürecinde ortaya çıkan ve İslam'ı temel alarak devletin ve toplumun yeniden düzenlenmesini savunan bir düşünce akımıdır. İslamcı düşünce, Osmanlı toplumunun geleneksel İslam değerlerine daha fazla vurgu yapılması gerektiğini savunuyordu ve en azından Müslüman unsurları İmparatorluk çatısı altında tutabilmeyi amaçlıyordu.

Ancak, İslamcılık da diğer ideolojik akımlar gibi Osmanlı Devleti'nin çöküş sürecinde yeterli bir çözüm getiremedi. Zamanla, bu düşünce akımının etkisi azaldı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla birlikte, laik ve modern bir devlet yapısı benimsendi. İslamcılık, Türkiye'nin siyasi ve kültürel tarihinde önemli bir iz bırakmış resmi ideoloji olarak benimsenmemiş de Türkiye'nin

modernleşme sürecinde ve günümüzde diğer ideolojik akımlarla gibi varlığını sürdürmektedir.

Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde, Türk milliyetçiliği yükselmeye başlamıştır. Türkçülük, Osmanlı İmparatorluğu içindeki Türk kimliğini güçlendirmeyi amaçlayan bir ideolojydi. Bu akım, Osmanlı topraklarında yaşayan Türkler arasında bir birlik ve dayanışma hissi oluşturarak, imparatorluğun çöküşüne karşı direnişin bir biçimini temsil etti. Aynı dönemde, Osmanlı topraklarında çeşitli etnik gruplar arasında bağımsızlık taleplerini içeren milliyetçilik hareketleri de yayıldı. Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı sırasında bu milliyetçilik hareketleri, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü ciddi şekilde tehdit etmiştir.

Bu çabalara rağmen, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü kaçınılmaz hale gelmiş ve I. Dünya Savaşı'nın ardından imparatorluk parçalanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti ile birlikte Osmanlı'dan devralınan topraklar üzerinde Türk Milliyetçiliği üzerine kurulu modern bir devletin temelleri atılmıştır.

2.1.1 Batıcılık

Osmanlı'da Batılılaşma sürecinin ilk adımı, Avrupa'da daimi elçilikler açılmasıyla başlamıştır. Osmanlı Devleti, Batı ülkelerine karşı diplomatik ilişkilerini güçlendirmek ve bilgi alışverişini artırmak amacıyla ilk defa daimi elçilik kurma ihtiyacı duymuştur. Osmanlı Devleti'nin batıya gönderdiği ilk daimi elçi, 1720 yılında Paris'e gönderilen Yirmisekiz Mehmet Çelebi olmuştur. Onun oğlu Mehmet Said Paşa da Paris'e gönderilerek, müteferrika İbrahim Efendi ile birlikte ilk matbaayı kurmuşlardır. Bu adım, sadece diplomatik ilişkilerin kurulmasını değil, aynı zamanda kültürel ve bilimsel alışverişin başlamasını da sağlamıştır. Daimi elçiliklerin kurulması, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip etme, kendi siyasi ve toplumsal yapısını modernleştirme amacını taşımaktadır. Bu süreç, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki bilimsel ve kültürel ilerlemelere açılma yolundaki önemli bir adımını temsil etmektedir. Bu diplomatik adımlar, Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecinde Batı ile daha etkileşimli bir konuma gelmesine ve bu etkileşim aracılığıyla yeni düşünce ve teknolojiler ile tanışmasına olanak sağlamıştır⁷³.

⁷³ Cemal Kutay, *Tarih Sohbetleri* (İstanbul: Sontelgraf Matbaası, 1968), 54.

Bu dönemde, III. Selim (1789-1808) ve II. Mahmud (1808-1839), Osmanlı Devleti'nde modernleşme ve batılılaşma çabalarına kuvvetli destek veren iki önemli padişah karşımıza çıkmaktadır. III. Selim, askeri alanda reformlara öncülük ederek Nizam-ı Cedid adı altında yeni bir ordu kurdu, ancak geleneksel güç odakları ve muhalefetle karşılaşarak reformlarını tam anlamıyla hayata geçiremedi. II. Mahmud ise tahta geçtiğinde, askeri, idari ve hukuki alanlarda kapsamlı reformlara girişerek modernleşme çabalarını kararlılıkla sürdürdü. Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilmesi, yeni bir ordu kurulması ve Tanzimat Fermanı ile yapılan idari ve hukuki değişiklikler, II. Mahmud'un batılılaşma çabalarının öne çıkan başarıları arasındadır⁷⁴.

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıla doğru, Avrupa devletlerinin giderek artan üstünlüğünü daha iyi anlamaya başlayan devlet adamları, bu duruma karşı koymak amacıyla batılılaşma politikalarını benimsemişlerdir. Bu süreçte, Osmanlı İmparatorluğu'nun eski gücünü yeniden kazanma amacına yönelik olarak iki ana yol belirginleşmiştir. İlk olarak, Batı'dan yöntem ve kurumları alarak Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimini daha etkili hale getirmek; ikinci olarak, Avrupa standartlarına uygun ıslahatlar gerçekleştirerek Avrupa devletlerini tatmin etmek ve bu sayede imparatorluğun üzerindeki baskıyı azaltma çabası olarak sıralanabilir⁷⁵.

Ancak, özellikle ikinci düşünce doğrultusunda yapılan belirli başlı ıslahatların büyük ölçüde diplomatik kaygılarla gerçekleştirilmiş olması, beklenen faydayı getirmemiştir. Çünkü bu tür ıslahatların temel amacı, batılı devlet temsilcilerini memnun etmek ve diplomatik destek sağlamaktan ibarettir. Bu durum, dönemin düşünce adamlarının, ıslahatların yalnızca göstermelik adımlar olduğunu düşünmelerine ve bu yeniliklere fazla önem vermemelerine yol açmıştır. Sonuç olarak, Osmanlı Devleti'nin batılılaşma çabaları, sadece dış politika kaygıları doğrultusunda yapılan göstermelik hamleler olarak algılanmış ve siyasi yapıyı güçlendirme amacına ulaşmada yetersiz kalmıştır⁷⁶.

Bu durumu şöyle yorumlayabiliriz; Osmanlı Devleti'nde gözlenen

⁷⁴ Kuran, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, 35.

⁷⁵ Savaş Fidan, Kemal Şahin ve Fatma Çelik, "Osmanlı Modernleşmesinin Temel Olgularından Biri: Bürokrasi Osmanlı Modernleşmesinde Bürokrasinin Etkinliği ve Önemi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2011, no. 23 (2011): 113-128.

⁷⁶ Erik Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihat ve Terakki*, çev. Nüzhet Salihoğlu (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 11.

batılılaşma hareketleri, imparatorluğun içinde yaşadığı zorlu koşullardan kaynaklanmaktadır. Osmanlı, ekonomik sıkıntılar, toprak kayıpları, askeri başarısızlıklar ve iç sorunlarla mücadele ederken diğer yandan bu bunalım onu kurtuluş çareleri aramaya yönlendirmiştir. Bu bağlamda, Batı'nın özellikle teknik, askeri ve ekonomik alandaki ilerlemeleri Osmanlı yöneticilerini, toplumu ve devleti yeniden canlandırmak adına Batılı fikir ve yöntemlere yönlendiren bir etken olmuştur. Tanzimat dönemi, bu batılılaşma hareketlerinin daha sistemli bir şekilde ele alındığı bir evredir. Tanzimat'ın ilanıyla birlikte, batılılaşma politikaları daha geniş kapsamlı bir şekilde planlanmış ve toplumun temel sorunları açıkça ortaya konmuştur. Bu dönemde, Osmanlı yönetimi, modernleşme çabalarını toplumun çeşitli kesimlerini içeren geniş bir reform programıyla birleştirmiştir. Sosyal, hukuki, idari ve ekonomik alanlarda yapılan bu reformlar, Osmanlı Devleti'nin Batı'ya entegrasyonunu hızlandırmayı ve çağdaş dünyada rekabet edebilme yeteneğini artırmayı amaçlamıştır⁷⁷.

Ayrıca "garpcılık" terimi, Osmanlı İmparatorluğu'nda başlayan yenileşme ve modernleşme süreciyle sıkı bir bağa sahiptir⁷⁸. Önceki dönemde, benzer bir hareketin öncülerine özel bir ad verilmezken, Tanzimat döneminde, batıcı düşünce akımının temsilcileri "garpcılar" olarak tanımlanmıştır. Garpcılar, Osmanlı İmparatorluğu'nda modernleşme ve batılılaşma çabalarının öncüleridir⁷⁹. Garpcılar, Batı'nın teknolojik, kültürel ve siyasi ilerlemelerini benimseyerek Osmanlı Devleti'nin eski gücünü yeniden kazanmasına katkıda bulunma amacı taşımışlardır. Bu düşünce akımı, Osmanlı Devleti'nin kendi iç sorunlarına çözüm bulma ve çağdaşlaşma çabalarını daha etkili bir şekilde yönlendirme amacını taşımıştır. Bu kapsamda, garpcılar Osmanlı toplumunu Batı standartlarına uygun hale getirme ve modern devlet anlayışını benimseme konusunda önemli bir rol oynamıştır⁸⁰.

Batıcılık düşüncesinin toplum içinde şekillenmesi Osmanlı İmparatorluğu'nda, Osmanlıca yerel basının 1860'lı yıllardan itibaren

⁷⁷ Sabri Sürgevil, *Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri* (İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, tarih bilgisi eksik), 234.

⁷⁸ Taner Aslan, "Garpcılar ve Garpcılar Arasındaki Fikir Ayrılıkları", *Kastamonu Eğitim Dergisi* 14, no. 2 (2006): 629-636.

⁷⁹ Selami Kılıç, "Batıcılar (Garpcılar) ve Onların Türk Kadın Sorunsalına Yaklaşımları", *Tarih ve Tarihçi* 1, no. 1 (Haziran 2022): 1-21.

⁸⁰ Şükrü Hanoğlu, "Batıcılık", *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Ansiklopedisi* cilt 5 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 1382.

güçlenmesiyle başladı. Bâb-ı Âli'nin önemli isimlerinden Agâh Efendi ile yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin kurucularından yazar ve şair Şinasi'nin liderliğinde, 21 Ekim 1860-1862 tarihinde yayımlanan “Tefsir-i Efkar” ve “Tercümân-ı Ahvâl”, özel bir girişime ait olarak Türk basınının ilk örneklerinden biri olma özelliğini taşıyordu. “Tercümân-ı Ahvâl”, Batılı düşüncüyü benimseyen ve Osmanlı toplumunu bu doğrultuda bilgilendirmeyi amaçlayan bir perspektife sahipti. Bu gazete, Osmanlı hükümetinin önde gelen isimlerinden Agâh Efendi'nin etkisi altında, Batı'da gerçekleşen gelişmeleri takip ederek, modernleşme ve reformist düşüncelerin yayılmasına katkıda bulundu⁸¹.

Âli Karamâne'nin etkisiyle birçok gazeteci ve aydın, özellikle Ali Suavi, Namık Kemal ve Ziya Bey gibi isimler Paris'e kaçarak sürgüne gitmek zorunda kaldılar. Bu sürgün basını, Avrupa'nın çeşitli kentlerinde yayımladıkları gazeteler aracılığıyla, Osmanlı hükümetine karşı eleştirel bir duruş sergiledi. Bu süreç, sansüre karşı ilk direnişi simgelerken, aynı zamanda Osmanlı toplumunda ve Türk basınının evriminde önemli bir kilometre olmuştur. Ayrıca “Sürgün Basını”, Osmanlı'da sansürle mücadele etme iradesini temsil ederken, aynı zamanda modern Türk basınının temellerini atmıştır⁸².

Ayrıca bu sürgün yazarlar, sadece teknik ve ilmi gelişimle sınırlı olmayan bir medeniyet seviyesine ulaşmanın gerekliliğini vurgulayarak, toplumsal ve bireysel düzeyde köklü değişimlere ihtiyaç olduğunu savundular⁸³. Bu entelektüel akım, daha önce ortaya atılmış olan düşünceleri ileri taşımının ötesine geçerek, sadece “yamalı” reformlardan değil, tam anlamıyla batılılaşmadan söz etmişlerdir⁸⁴. Toplumsal dönüşümü sadece bilimsel ve teknolojik ilerlemeyle değil, aynı zamanda bireylerin düşünce yapısını ve davranışlarını değiştirmekle mümkün olacağını vurgulayarak, medeniyetin sadece yüzeydeki değişimlerle değil, derinlemesine bir dönüşümle sağlanabileceğini dile getirdiler⁸⁵.

⁸¹ Kenan Demir, "Osmanlı'da Basının Doğuşu ve Gazeteler", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (2014): 57-88.

⁸² Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, “Osmanlı Dünyasında Yerel ve Yabancı Basın...”, http://www.obarsiv.com/dokumantasyon/gazetevedergiler/yerel_yabanci_basin.html, erişim tarihi: 25.01.2024.

⁸³ Demir, “İktidar-Basın İlişkilerinin Osmanlı Devleti'nde Görünümü”, 371.

⁸⁴ Tarık Zafer Tunaya, "Amme Hukukumuz Bakımından II. Meşrutiyetin Siyasî Tefekküründe 'Garpcılık' Cereyanı", *İÜHF Mecmuası* 16 (1948): 587-623.

⁸⁵ Şükrü Hanioğlu, “Garplılaşma”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDVİA), cilt 5 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları), 152.

Tüm bunlara ek olarak “Batıcı” düşünce akımı, sadece entelektüel bir perspektifle değil, aynı zamanda toplumsal yapıda ve bireylerde gerçekleşecek evrimle birlikte tam bir medeniyet değişimini savunuyordu. Paris sürgünleri, Avrupa'da yayımladıkları gazeteler aracılığıyla, Türk toplumunu düşünsel ve kültürel bir dönüşüme de çağırarak, bir aydınlanma dönemi başlatmış oldular⁸⁶.

Bu nedenle, "Asyaî Kafaların Garpılaştırılması" ifadesiyle dile getirilen hedefleri Garpçıların perspektifinden daha detaylı bir şekilde açmak gerekirse, üç temel noktaya odaklanabiliriz. İlk olarak, Garpçılar, Osmanlı Toplumu'nun batılılaşma sürecinde en büyük engel olarak gördükleri geleneksel düşüncenin terk edilmesini savunuyorlardı. Bu da kültürel normların ve yaşam tarzlarının, batılı standartlara uyum sağlamak adına revize edilmesi gerektiği anlamına geliyordu⁸⁷. İkinci olarak, Garpçılar, toplumsal gelişmeyi önündeki başlıca engel olarak kabul ettikleri dinin, modernleşme sürecinde ikincil bir konuma indirgenmesini öneriyorlardı. Bu, dini normların, toplumsal düzeni belirleme ve bireylerin davranışlarını düzenleme rolünden biraz uzaklaştırılması gerektiği düşüncesini içeriyordu⁸⁸. Üçüncü olarak, Garpçıların üzerinde durduğu bir diğer önemli tez ise, Prens Sabahattin'in vurguladığı gibi, geleneksel değerlere olan bağlılığın neden olduğu özel girişim eksikliğiydi. Bu, bireylerin kendi işlerini kurma ve geliştirme konusundaki isteksizliklerinin, ekonomik ve toplumsal ilerleme önündeki bir diğer engel olduğunu öne sürüyordu⁸⁹.

Aslında Batılılaşma-Modernleşme fikri bir takım eksiklerine rağmen temelde Osmanlı toplumunda gerçekleşmesi gereken köklü değişimleri detaylı bir şekilde ele alarak, batılılaşma sürecinin sadece yüzeyde değil, toplumsal yapıda, ekonomik yapıda ve bireylerin düşünce dünyasında gerçekleşmesi gerektiğini vurguluyordu.

Garpçıların temel felsefesini benimsemeleri, bu düşünceyi yerleştirmek için batı tarzı bir anlayışı hâkim kılmayı hedeflemektedir. Bu çerçevede, Garpçıların ana hedefleri şu şekilde özetlenebilir:

1. *“Eğitim: Bütün şehzadelerin ve veliahtların eğitimine özel bir önem*

⁸⁶ Yasemin Doğaner, “Hürriyet ve Modernleşme Enstrümanı Olarak Osmanlı'da Basın”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 29, no. 1 (2012): 109-121.

⁸⁷ Aslan, “Garpçılar ve Garpçıları Arasındaki Fikir Ayrılıkları”, 630.

⁸⁸ Fatma Betül Güler, “Osmanlı'da Devlet Ekonomi ve Batılılaşmadaki Yanlışlıklar”, *Tarih Kritik Dergisi* 6, no. 1 (Ocak 2020): 46-50.

⁸⁹ Mehmet Beşirli, “Osmanlı'da Modernleşme ve Aydınlar 1789-1908”, *Dini Araştırmalar* 2, no. 5 (Haziran 1999): 131-157.

verilecek. Kişilerin kontrolünden alınıp orduya alınarak orada geliştirilecekler.

2. *Toplumsal Reformlar: Padişahın bir tek hanımı olacak, cariye uygulaması kaldırılacak. Fes kaldırılıp yerine yeni bir başlık kabul edilecek.*
3. *Yerli Malı Kullanımı: Padişah, saltanat hanedanı, bütün memurlar, mebuslar ve halk yerli malı kullanmaya mecbur edilecek.*
4. *Kadın Hakları: Kadınlar istedikleri şekilde giyinebilecekler, ancak israf etmemeye özen gösterecekler. Görücülük âdeti sona erecek, kızlar için yeni okullar açılacak.*
5. *Kültürel ve Dini Reformlar: Bütün tekke ve zaviyeler kapatılacak, evliya ziyaretleri yasaklanacak. Yardımlar devlete aktarılacak, sarık sarmak ve cübbe giymek sadece din adamlarına tanınacak. Bütün medreseler kapatılarak batı tarzı eğitim veren okullar açılacak.*
6. *Dil ve Alfabenin Değişimi: Bir ilim heyeti tarafından büyük bir Osmanlı Lügati yazılacak. Arap alfabesi kaldırılarak Latin harfleri kabul edilecek.*
7. *Hukuki Reformlar: Avrupa Medenî Kanunu kabul edilerek evlenme ve boşanma şartları tamamıyla değiştirilecek. Arazi ve vakıf kanunlarından başlayarak bütün kanunlar düzenlenecek. Şer'i mahkemeler kaldırılacak, nizami mahkemeler kurulacak. Mecelle ya kaldırılacak ya da büyük bir düzenlemeyle revize edilecek.*⁹⁰

Bu reformlar, Garpçıların Osmanlı toplumunda batı tarzı bir modernleşme ve dönüşümü savundukları geniş kapsamlı bir programı temsil etmektedir.

Osmanlı Devleti'nde ideolojik tartışmalar, II. Meşrutiyet dönemi (1908) ile resmi olarak başlamış olabilir, ancak bu çekişmelerin temeli Tanzimat Dönemi'nde atılmıştır. Tanzimat dönemini yönlendiren devlet adamlarının etkisiyle, Batıcılık düşüncesi ideolojik bir varlık olarak devlet kademesinde belirginleşmeye başlamıştır. Ancak, Tanzimat sonrasında ortaya çıkan Yeni Osmanlılar gibi hükümete muhalif hareketler, "devlet nasıl kurtarılır?" sorusuna cevap ararken Batıcılık fikrini benimsemişlerdir. Onlar, sadece Batı'nın teknik ilerlemelerini değil, aynı zamanda Batı'nın düşünce yapısını da örnek almanın gerekliliğini vurgulayarak düşüncelerini savunmuşlardır. Tanzimat döneminde oluşturulan temel, II. Meşrutiyet dönemi ve sonrasında daha belirgin bir şekilde kendini göstermiştir. Bu dönemdeki devlet adamları, Osmanlı Devleti'ni güçlendirmek ve modernleştirmek amacıyla Batı'nın

⁹⁰ Hanioglu, "Garplılaşma", 152-155.

ideolojik temellerini kabul etmişlerdir. Yeni Osmanlılar ise bu temelleri daha da ileri taşıyarak, sadece teknik ilerlemelerin değil, aynı zamanda düşünsel gelişmelerin de entegre edilmesini savunmuşlardır. Bu, Osmanlı Devleti'nin kurtuluşu için sadece maddi ilerlemelerin değil, aynı zamanda Batı'nın düşünce ve yönetim anlayışının benimsenmesinin önemini vurgulayan bir perspektif sunmuştur.

Tanzimat Fermanı'nın ardından, modernleşme çabalarını daha sistemli bir şekilde yönlendirmek adına "Islahat Fermanı" ortaya çıktı. Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki 1853-1856 Kırım Savaşı'nın nedenlerinden biri, 1830 ve 1848 devrimlerinden kaçan Macar ve Leh mültecilerin Osmanlı topraklarına sığınmış olmalarıydı. Bu mülteciler, edebi ve formel bilimlerde donanıma sahip bir geçmişe ve Avrupa'daki modern okullarda aldıkları eğitime sahipti. Osmanlı Devleti, bu göçmenleri kabul ederek özellikle askeri ve idari alanlarda önemli kazanımlar elde etti⁹¹. Bu göçmenler, Osmanlı Devleti'nin askeri ve idari alanlarını modernleştirme çabalarında etkili bir rol oynadı. Islahat Fermanı, bu dönemdeki reform çabalarının bir yansımasıdır ve Osmanlı Devleti'nin askeri gücünü ve idari yapısını yeniden şekillendirmek amacıyla bu göçmenlerin bilgi ve deneyimlerinden faydalanıldı⁹².

Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'nin bu göçmenler aracılığıyla geliştirdiği modernleşme süreci, sadece askeri alanda değil, aynı zamanda idari alanda da önemli değişikliklere yol açtı. Islahat Fermanı, Osmanlı toplumunu çağdaşlaşma yolunda ileriye taşıyan bir adım olarak değerlendirilebilir.

Diğer yandan Islahat Fermanı, Gayrimüslimler arasında ayrıcalıklı bir düzen kurarak, aynı zamanda Müslüman halkın siyasi ve ekonomik gücünü azaltmıştır. Bu durum, Müslüman halk ile devlet arasındaki ilişkiyi olumsuz etkilemiş, siyasi ve ekonomik sorunlar ise Müslüman devlet adamlarının muhalefet oluşturmaya sebep olmuştur. Muhalefet, gelenekselcilerin "Müslümanlar Tanzimat'tan zarar gördüler" görüşü ile yenilikçilerin "Tanzimat Batıcılığı Osmanlılığı modernleştiremedi" görüşü arasında heterojen bir yapı

⁹¹ Kırım Savaşı ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. Rifat Uçoral, *Siyasi Tarih (1789-1994)* (4. Baskı) (Filiz Kitabevi, İstanbul, 1995), s. 188-208.; S. Adolphus Slade, *Türkiye ve Kırım Harbi* (Çev: Ali Rıza Seyfi) (İstanbul Askeri Matbaa, Ankara, 1943), s. 32-260.; . Karal, *Osmanlı Tarihi* (5), 213-245.

⁹² Musa Gümüş, "Leh ve Macar Mültecilerinin Osmanlı Devleti'ne Sığınması Beyin Göçü Olarak Değerlendirilebilir Mi?", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Yıl: 8, Sayı: XXIII, Eylül 2015.

oluşturmuştur⁹³.

Celal Nuri'nin 1331 (1915) tarihli eseri olan "Tarih-i Tedenniyât-ı Osmaniye ve Mukaddesât-ı Tarihiye," batılılaşma düşüncesini işlerken, garplılaşmanın temelinde alınması gereken unsurları ele almaktadır⁹⁴. Celal Nuri, Avrupa'nın amelî usullerini benimsemenin, ancak millî ahlakın sıkı bir şekilde korunması şartına bağlı olarak gerçekleşebileceğini ifade ederek, batıcılar arasında bir ayrışmanın başlangıcına işaret etmektedir. Garpçılar arasındaki bu ayrışma, batılılaşma sürecinde alınması gereken unsurlar konusundaki çeşitli görüşleri yansıtmaktadır. Kimi batıcılar, sadece bilim ve teknik alanındaki ilerlemelerin önemli olduğunu savunurken, diğerleri sanat, felsefe, fikir sistemleri, ahlak, örf ve adetlerin de dâhil edilmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Bu çeşitlilik, garpçılar "kısmi garpçılar" ve "tam garpçılar" olarak ikiye bölmüştür⁹⁵.

Bu farklı görüşler, devletin varlığını sürdürme ve bekasını koruma amacına hizmet etmekle birlikte, batıcılar arasında tam bir görüş birliği ve ortak bir çizgi olmadığını göstermektedir. Önde gelen batıcı temsilciler arasında bulunan Kılıçzade Hakkı, Abdullah Cevdet, Celal Nuri gibi isimler arasında, yapılması gereken inkılaplara dair ortak bir düşünce bulunmamaktadır. İçtihat ve Hürriyet-i Fikriye gibi yayın organlarında yayımlanan makalelerde farklı düşünce içerisinde oldukları görülmektedir. Aralarındaki farklılık genellikle dinî, içtimaî ve fikrî meselelerde belirginleşmektedir⁹⁶.

Sonuç olarak, Tanzimat dönemi, Osmanlı toplumunda Batı etkisiyle birlikte yeni bir ideolojik çerçevenin temellerinin atıldığı bir evre olarak görülmelidir. II. Meşrutiyet dönemi ise bu temellerin daha somut bir şekilde uygulamaya konulduğu bir süreci ifade etmektedir.

2.1.2 Osmanlılık

Osmanlılık düşüncesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun içindeki etnik ve dini farklılıkların giderek belirginleştiği bir dönemde ortaya çıkmıştır. Tanzimat reformları ve modernleşme çabaları, Osmanlılık ideolojisini

⁹³ Niyazi Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu* (3. Baskı) (Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018), s. 181.

⁹⁴ Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyât-ı Osmaniye: Mukadderat-ı Tarihiye* (İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, 1915).

⁹⁵ Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s. 70.

⁹⁶ Aslan, *Garpçılar ve Garpçılar Arasındaki Fikir Ayrılıkları*, s. 85.

desteklemiş ancak aynı zamanda etnik milliyetçilik akımlarını da güçlendirmiştir. Osmanlılık, Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerinde ve toplulukları arasında farklı şekillerde yorumlanmış ve uygulanmıştır. Bu ideoloji, özellikle Osmanlı Devleti'nin çöküş döneminde etkisini kaybetmiş ve yerini daha sonraki dönemlerde milliyetçilik akımlarına bırakmıştır. Osmanlılık düşüncesi, tarihsel bir perspektiften değerlendirildiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun karmaşık kültürel dokusunu anlama çabası açısından oldukça önemlidir. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüyle birlikte etnik ve dini kimlikler arasındaki gerilimlerin artması, Osmanlılık düşüncesinin pratikte sınırlı kalmasına yol açmıştır.

Osmanlı Devleti'nin idari yönetimi altında, farklı etnik grupların, dinî ve ırksal farklılıklar gözetilmeksizin eşit haklara sahip olmalarını temin etmek amacıyla Osmanlılık doktrini benimsenmiştir. Bu çerçevede, Osmanlı Devleti'nin yönetiminde yer alan çeşitli etnik kimliklere mensup bireyler, yeni dinî ve hukukî haklar elde etmişlerdir⁹⁷. Bunun yanında Osmanlı Devleti, farklı etnik grupları bir arada tutma ve toplumsal uyumu güçlendirme amacı taşıyan bir politika izlemesi Osmanlılık perspektifinin temelini oluşturmuştur⁹⁸.

Fransız İhtilali'nin etkisiyle ortaya çıkan milliyetçilik anlayışı, Osmanlı Devleti'nde yaşayan çeşitli milletlerin (özellikle gayrimüslim toplulukların) bağımsızlık ve devletten ayrılma taleplerini artırmıştır. Devlettten kopuşları engellemek ve bütünlüğü korumak adına Osmanlı Devleti, Türk, Ermeni, Arap, Yahudi, Bulgar gibi farklı etnik kimliklere sahip toplulukları "Osmanlı Milleti" çatısı altında birleştirme stratejisini benimsemiştir⁹⁹. Bu strateji, Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü muhafaza etmeyi ve çeşitli etnik grupların kendi bağımsızlık taleplerini ortadan kaldırmayı veya kontrol altına almayı amaçlamıştır¹⁰⁰.

Osmanlı Devleti, uzun bir süre boyunca İslam dininin liderliği ve birliğini temsil eden bir karakteristik yapıya sahipti. Ancak, 19. yüzyılın başlarına kadar süregelen bu yapı, Tanzimat reformları ile birlikte önemli değişimlere uğradı. Tanzimat'ın etkisiyle Osmanlı yönetim anlayışında gözle

⁹⁷ Ercüment Kuran, "Türk Çağdaşlaşması", der. Mehmet Erdoğan (Ankara, 1997), s. 197.

⁹⁸ Salahi R. Sonyel, *Minorities And The Destruction Of The Ottoman Empire* (Ankara, 1993), s. 152.

⁹⁹ Şükrü Hanioglu, "Osmanlılık", *T.C.T.A* (İstanbul, 1995), c. 5, s. 1395.

¹⁰⁰ Yusuf Bayraktutan, *Türk Fikir Tarihinde Modernleşme, Milliyetçilik ve Türk Ocakları (1912-1931)* (Ankara, 1996), s. 36.

görüldür bir değişim yaşandı ve geleneksel İslam odaklı bir birlik anlayışından uzaklaşıp, Osmanlı Devleti'nin yönetimini ve vatandaşlarını daha geniş bir perspektifte düşünen bir politika benimsemiştir¹⁰¹.

Bu dönemde, Tanzimat'ın getirdiği reformlar sonucunda, Osmanlı Devleti'nde bir İslam-Hristiyan ayrımı ortaya çıktı. Bu ayrım, önceki dönemlerde daha belirsiz olan etnik ve dini farklılıkların daha açık bir şekilde ele alınmasına yol açtı. Osmanlı Devleti, bu yeni düzenlemeler çerçevesinde, farklı etnik grupları ve dinleri tek bir "Osmanlı Milleti" çatısı altında birleştirmeye yönelik bir ideoloji benimsedi. Bu, Osmanlılık olarak adlandırılan bir siyasi anlayışın doğmasına sebep oldu¹⁰². Tanzimat'ın getirdiği bu değişiklikler, Osmanlı Devleti'nin bir arada tutulması için politik bir aciliyet yarattı. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında, imparatorluğun etnik gruplar arasındaki uluslaşma süreçleri ile sarsılması, Osmanlılık ruhunun canlandırılmasını zaruri kılmıştır¹⁰³.

Osmanlılık, temelde Fransız İhtilali'nin savunduğu milli devlet ve bağımsızlık fikrine alternatif olarak ortaya çıksa da farklı ırktan toplulukların bir arada tutulabilmesi, çeşitliliğin etkili bir şekilde yönetilmesi ve siyasette başarı elde edilmesi önemli bir zorluktur. Gayrimüslimlerin eşit vatandaşlar olarak kabul edilmesi ve "Millet-i Mahkumeden" kurtulmaları, ihtiyaçlarının karşılanması ve yeni politikaların hayata geçirilmesini gerektirmekteydi¹⁰⁴. Bu doğrultuda Osmanlılık düşüncesi, 19. yüzyıl milliyetçiliğine bir tepki olarak ortaya çıkmıştır yorumu yapılabilir¹⁰⁵. Bu düşünce, gayrimüslimlerin üzerindeki milliyetçilik etkisini zayıflatmak ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli din ve etnik yapılarını bir araya getirerek bir bütünlük oluşturmak amacıyla uygulanmıştır¹⁰⁶.

Bu noktada bir parantez açmak gerekirse; Türk milliyetçiliğinin bu dönemdeki oluşumu karmaşıktır ve tam olarak anlaşılır bir nitelik

¹⁰¹ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul, 1994), s. 76.

¹⁰² Mümtaz'er Türköne, "Tanzimat'ta Millet Fikrinin Doğuşu", *Türkiye Günlüğü* Dergisi, sayı: 8, 8 Kasım 1989, s. 39.

¹⁰³ İlber Ortaylı, "İmparatorluk Döneminde Mahalli İdarelerin ve Belediyeciliğin Evrimi", der. E. Türkcan, *Türkiye'de Belediyeciliğin Evrimi* (İstanbul, 1977), s. 7.

¹⁰⁴ Türköne, "Tanzimat'ta Millet Fikrinin Doğuşu", s. 236-238.

¹⁰⁵ Yusuf Sarıay, *Türk Milliyetçiliği Tarihi: Gelişimi ve Türk Ocakları (1912-1931)* (İstanbul, 1994), s. 8.

¹⁰⁶ G. Bozkurt, "Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)" (Ankara, 1996), s. 41.

taşımamaktadır. Çünkü Osmanlıcılık düşüncesi içinde yer alan Türk unsurunun, "İslamcılık" ve "Türklük" kavramlarıyla birbiriyle iç içe geçtiği kompleks bir bağlam içerisinde yer almaktadır¹⁰⁷. Bu durum, hem devletin güçlenmesiyle ulusal bir kimliğin belirginleşmemesine, hem de "*İslamcı Muhalefet*"in siyasi ve toplumsal etkinliğini sürdürme olanağına zemin hazırlamıştır. Müslümanlar, özellikle (Balkan Savaşları sonrası hariç) belirgin milliyetçilik duygularına tepki olarak, ırkçılık yapmamışlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun içindeki çeşitli etnik ve dini unsurlar arasındaki dengeyi sürdürme çabası Türk milliyetçiliğinin net bir şekilde ortaya çıkmasını engellemiştir. Bu durum, dönemin karmaşıklığına ve siyasi dinamiklerine bağlı olarak değerlendirilmelidir¹⁰⁸.

Fakat diğer yandan Türk unsur devlete sadakatle bağlıyken hatta yönetici unsur olma üstünlüğünü kaybetmişken gayr-ı Müslim tebaa Osmanlı İmparatorluğu'na karşı milliyetçilik düşüncesine kapılarak bölücü ve yıkıcı faaliyetlerde bulunmaktadırlar. Bu durum, özellikle Balkanlar'da milliyetçi duyguların etkisi ve Avrupa'nın kışkırtmalarıyla Osmanlı Devleti'ne isyan edenlerin, Türklerle aynı soydan geldiklerini göstererek bu isyanları bastırmayı amaçladıklarını ortaya koymaktadır. Mustafa Celaleddin Paşa'ya göre, bu çıkışları önlemek amacıyla Osmanlıcılık fikri, tarihi temellere dayandırılarak kullanılmıştır¹⁰⁹.

Ayrıca, Osmanlıcılık fikrinin temel hedeflerinden biri, ırk farklılığı iddiasıyla diğer milletleri kendilerinden aşağı gören Avrupa toplumlarının ırkçı ve ayrılıkçı teorilerine karşı çıkmak ve Avrupa'nın Türklere (Osmanlı'ya) yönelik düşmanca tavırlarını azaltma düşüncesidir. Bu bağlamda Osmanlıcılık, imparatorluğun içindeki çeşitli milletleri bir arada tutma ve toplumsal bütünlüğü güçlendirme amacı taşımıştır¹¹⁰. Müslüman-Türk tebaanın haklarına ek olarak, azınlık ve gayr-ı Müslimlerin de Osmanlıcılık politikası çerçevesinde korunmasına vurgu yapılması, imparatorluğun içindeki çeşitli toplulukları bir arada tutma ve toplumsal uyumu güçlendirme çabalarını ortaya koymaktadır.

¹⁰⁷ Enver Koray, *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat* (İstanbul: 1991), s. 129..

¹⁰⁸ Abdulhalik Kaya, "Büyük Devletlerin Osmanlı Azınlıkları Üzerindeki Amaçları ve Siyasetleri", der. *Tarih Boyunca Türkler'de İnsani Değerler ve İnsani Haklar (Osmanlı İmparatorluğu Dönemi)*, II (İstanbul: 1992), s. 443.

¹⁰⁹ Mustafa Celaleddin Paşa, "Eski ve Modern Türkler", çeviri ve açıklamalar: Güven Beker (Kaynak Yayınları: İstanbul, 2014), s. 27.

¹¹⁰ Mustafa Celaleddin Paşa, *Eski ve Modern Türkler*, s.27.

Özellikle, Osmanlılık savunucularının gözündeki millet sistemi, Osmanlı toplumunu ortak bir tarih, dil ve bağıllık etrafında birleştirmeyi amaçlamaktadır¹¹¹.

Osmanlı devlet adamlarının Osmanlılık anlayışı, imparatorluğu bir arada tutma amacına odaklanmış olsa da bu hedefe ulaşmak için farklı perspektiflere ve düşüncelere sahipti. Özellikle Ahmet Rıza'nın Osmanlılık anlayışı, genel olarak Türklüğü (Türkçülüğü) vurgulayan bir birlikteliği savunurken, İsmail Kemal Bey, Osmanlılığı azınlık milliyetçiliğine bir araç olarak görmekteydi. Abdullah Cevdet ise tüm milletlerin eşit olduğu ve Türkçe konuşan bir Osmanlı düşüncesini benimsemişti, bu yaklaşım özellikle hak ve adalet konusundaki eşitlik vurgusuyla dikkat çekiciydi¹¹².

Osmanlılık düşüncesi, imparatorluğun heterojen yapısını göz önünde bulundurarak Türkçülük ideolojisinin pratikte zor olduğuna dikkat çekmişti. Bu çerçevede, Namık Kemal gibi düşünürler, Osmanlılığı savunurken aynı zamanda İslamcılık fikrini de bünyesinde barındırmışlardı. Ancak, bu fikirler halk nezdinde yeterince kabul görmedi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmaya başlamasıyla birlikte Türkçülük anlayışı daha fazla öne çıkmıştır¹¹³.

Meşrutiyetin ilanı ile birlikte, halkın yönetime katılma fikri güç kazandı ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çekişmelerin şiddeti arttı. Bu fikirlerin halk nezdinde yeterince kabul görmemesi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmaya başlamasına bir tepki olarak Türkçülük anlayışının ön plana çıkmasına neden olmuştur. Osmanlılık, İslamcılık ve diğer benzer ideolojiler, Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli etnik ve dini grupları bir arada tutma çabalarına rağmen, pratikte istenilen başarıyı elde edememiştir¹¹⁴.

Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu bu bunalımlı dönemde, Fransız İhtilali'nin getirdiği hak, adalet, eşitlik ve özgürlük gibi temel kavramlar, Osmanlı yönetimini daha da zor bir hale getiriyordu¹¹⁵. Bu

¹¹¹ Bayram Kodaman, "Osmanlı Devleti'nin Yükseliş ve Çöküş Sebeplerine Genel Bakış", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2007, Sayı: 16, ss. 1-24, s. 10.

¹¹² Tok, *Hasta Adamı Kurtarma Arayışları*, s.3

¹¹³ Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)", der. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, cilt I, ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekinil (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), ss. 88-115.

¹¹⁴ H. Murat Sönmez, "Osmanlı Devleti'nin Çöküş Nedenleri", *Tarih Kritik Dergisi*, cilt 1, sayı 1 (Ekim 2015), ss. 49-52

¹¹⁵ Said Halim Paşa, "Buhranlarımız ve Son Eserleri", haz. M. E. Düzdağ (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017).

düşünceler, özellikle milliyetçilik akımının etkisiyle birleşerek, Osmanlı toplumunu derinden etkileyen ve devlet yapısında önemli değişimlere zemin hazırlayan unsurlar haline gelmişti¹¹⁶. Osmanlılık fikri, bu zorlu dönemde ortaya çıkarak, adeta milliyetçilik akımının devlete verdiği zararı en aza indirme amacını taşıyordu. Suavi Aydın'ın ifadesiyle, Jön Türklerin sürekli vurguladığı vatan, hürriyet ve vatanseverlik gibi kavramlar, aslında Osmanlılık fikrinin temel hedefini yansıtıyordu. Bu hedef, tüm tebaanın milliyetçilik düşüncesinden izole edilerek, vatan sevgisinin merkeze alınıp, birlikte yaşama düşüncesinin canlandırılarak vatandaşlık mefhumunu oluşturmaya çalışmıştır¹¹⁷.

1839 Kasım'ında ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu, Tanzimatçıların Osmanlı toplumunu düzenleme ve birleştirme çabalarının bir yansımasıdır. Tanzimat dönemindeki reformlar, Osmanlı Devleti'nin birliğini koruma amacını taşıyarak, çeşitli dinlere ve etnik kökenlere sahip tebaayı bir Osmanlı Milleti çatısı altında birleştirmeyi hedefledi. Bu politika, devletin içindeki çeşitli unsurları bir arada tutmayı amaçlayarak, Osmanlı İmparatorluğu'nu daha modern ve sürdürülebilir bir yapıya kavuşturmayı hedefliyordu¹¹⁸. 1880'lerde ortaya çıkan yeni Osmanlılar, Tanzimatçıların muhalifi olarak, benzer bir siyaseti benimsemişlerdir. Namık Kemal, Ziya Paşa gibi önde gelen Osmanlı düşünürleri, yazdıkları eserlerde Osmanlılık ideolojisini geliştirmişler ve bu düşüncüyü yaymışlardır. Aynı zamanda, Fransız İhtilali'nin etkisi altında kalarak, mutlakiyet yönetimini reddetmiş ve meşrutiyeti benimsemişlerdir. Yeni Osmanlılar, Osmanlı Devleti'nin kendi kendini yönetmesini savunarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun daha demokratik bir yapıya evrilmesini arzulamışlardır¹¹⁹.

Ancak, Genç Türklerin çabalarına rağmen Osmanlı İmparatorluğu, Balkan Harbi'nin ardından büyük toprak kayıpları yaşamıştır. 1913'te neredeyse tüm Rumeli'nin kaybedilmesi, Osmanlılık düşüncesinin zayıflığını ortaya

¹¹⁶ Masami Arai, “Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği”, der. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, cilt I, ed. Mehmet Ö. Alkan (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 9. Baskı.

¹¹⁷ Suavi Aydın, *Modernleşme ve Milliyetçilik* (Ankara: Gündoğan Yayınları, 1993), ss. 130-133.

¹¹⁸ Enver Ziya Karal, “Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi”, *BELLETERN*, cilt 28, sayı 112 (Ekim 1964), ss. 581-602.

¹¹⁹ Suavi Aydın, *Modernleşme ve Milliyetçilik* (Ankara: Gündoğan Yayınları, 1993), ss. 130-133.

koymuştur¹²⁰. Ardından Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'na Almanya ve müttefikleri safında girmesiyle birlikte, Araplar da 1916'da isyan etmiş ve Osmanlı Devleti'nin içerisindeki çeşitli unsurlar arasında ayrışma artmıştır¹²¹. Osmanlı Devleti, savaştan mağlup çıkarak 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalamış ve bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunu getirmiştir. Diğer yandan Mondros Mütarekesi, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu için zemin hazırlamıştır¹²².

Sonuç olarak Osmanlıcılık düşüncesi, devletin parçalanmasını engelleyememiş ve ayrılıkçı faaliyetlerle birlikte imparatorluğun çöküşüne zemin hazırlamıştır. İlk başta çeşitli etnik ve dini grupları bir arada tutma amacı taşıyan Osmanlıcılık, zamanla bu amacını yerine getirememiş ve imparatorluğun birliğini sağlama özelliğini yitirmiştir. Devletin parçalanmasına ve çöküşüne etki eden faktörlerden biri de Osmanlı devlet adamlarının milliyetçilik düşüncesine yeterince önem vermemesi ve gerekli tedbirleri almamalarıdır. Bu durum, Osmanlıcılık düşüncesinin beklenen etkiyi yaratamamasına ve Osmanlı İmparatorluğu'nun tarih sahnesinden çekilmesine sebep olmuştur.

2.1.3 İslamcılık

Panislamizm, 19. yüzyılın sonlarına doğru, Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflaması ve İslam dünyasındaki geniş coğrafyadaki Müslüman nüfusu bir arada tutma düşüncesi bağlamında ortaya çıkan bir ideolojidir. Bu düşünce, İslam topluluklarını birleştirme ve dayanışma içinde olmalarını hedeflemektedir¹²³.

19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı İmparatorluğu, bir dizi askeri mağlubiyetle karşılaşmış ve çoğunluğu gayr-ı müslim tebanın meskûn bulunduğu toprakları kaybetmiştir. Özellikle Balkanlardaki toprak kayıpları bu süreçte, Osmanlı İmparatorluğu içindeki Müslüman nüfusu arttırarak Müslüman teba arasındaki Panislamist ideolojilere olan eğilim artırmıştır. Bu

¹²⁰ Edward J. Erickson, “Büyük Hezimet; Balkan Harpleri’nde Osmanlı Ordusu”, çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013), s. 167.

¹²¹ Recep Boztumur, “Arap İsyanı, 1916-1918 / The Arab Revolt, 1916-1918”, *Mülkiye Dergisi*, cilt 35, sayı 272 (Ocak 2013), ss. 61-80.

¹²² Lütfi Arslan, “Mondros Ateşkes Antlaşması’ndan Mudanya Mütarekesi’ne Türk Siyasal Egemenlik Mücadelesi”, *BENGİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, cilt 2023, sayı 1 (Şubat 2023), ss. 35-60

¹²³ İsmail Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi*, İstanbul: Gerçek Hayat Yayınları, 2001, s. 9.

ideoloji, Müslüman toplulukları birleştirme ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kayıplarını telafi etme amacını taşımaktadır¹²⁴.

Balkanlar ve Anadolu'da Panislamizm, Müslüman toplulukların tarihsel bir birleşme arayışının bir yansıması olarak önemli bir rol oynamıştır. Ancak günümüzde, ideolojinin etkisi genellikle tarihsel bir bağlamda değerlendirilmekte olup, güncel siyasi ve toplumsal dinamiklerde daha sınırlı bir rol oynamaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu, döneminde yükselen Batı'nın karşısında teknolojik gelişmelerle başa çıkabilmek ve entelektüel çözümler üretebilmek adına önce Batıcılık (Westernism) ve Osmanlıcılık (Ottomanism) hareketlerini benimsemiştir. Ancak bu yaklaşımlar, geri kalmışlık sorununa kesin bir çözüm sunamayınca, Batı'ya karşı İslamcılık düşüncesi ortaya çıkmıştır. Bu düşünce, ilk olarak Hindistan'da oluşmaya başlamış, 1870'lerde sistematik bir yapı kazanmış ve halifeliği elinde bulunduran Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezinde entelektüel ve politik bir tavır haline gelmiştir¹²⁵.

İslamcı aydınlar, Batı'ya karşı bir tepki ortaya koymuş olmalarına rağmen, aynı zamanda İslam'ın temel prensiplerine aykırı olmadan Müslüman toplumunun geri kalmışlığına dair çözüm üretme düşünceleri üzerinde durmuşlardır¹²⁶. Bu hareketin dikkat çekici bir diğer özelliği de bu düşünce akımının öncülerinin sadece geleneksel medrese eğitimi almış âlimler değil, Batı'da eğitim görmüş ve modern bilgiye sahip olan yeni nesil entelektüeller olmasıdır¹²⁷.

Bu bağlamda Pan-İslamcılığın önemli isimlerinden olan Cemaleddin Afgani, mümkün olan en kısa sürede bir dönüşümü savunurken, onun en yakın öğrencilerinden biri olan Muhammed Abduh, sağlıklı ve sürdürülebilir bir değişim için aşamalı bir süreci tercih ediyordu¹²⁸. Abduh, bu süreçte planlamanın gerekliliğine inanıyordu. Öğrencisi Abduh'un perspektifinde, İslam kültürü ile etkileşim konusu belirsizdi. İslam kültürüyle olan ilişkiyi

¹²⁴ Fahri Yetim, "II. Meşrutiyet Döneminde Türkçülüğe Geçişte Kapsayıcı Formül: Millet-i Hâkime Düşüncesi ve Etkileri", *Süleyman Demirel Üniversitesi (SDÜ) Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2008, sayı 18, ss. 71-84.

¹²⁵ Hüseyin Şeyhanlıoğlu, "İslamcılığın ve İttihad-ı İslâm Düşüncesinin Doğuş Süreci ve Temel Öğeleri", *Köprü Dergisi*, sayı 108 (Güz 2009).

¹²⁶ Fatih Duman, *Din ve Siyaset*, der. Mümtazer Türköne, Ankara: Lotus Yayınları, 2006, s. 546.

¹²⁷ Yasin Yılmaz, "Osmanlı İslamcılık Düşüncesinde İki Öncü İsim: Muhammed Abduh ve Mehmet Âkif", *ULUM Dinî Tetkikler Dergisi*, cilt 5, sayı 2 (Aralık 2022), ss. 343-374.

¹²⁸ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, s.16

şekillendirmek için bir yol haritası oluşturmak gerekliliği, Abduh'un düşüncelerinde önemli bir yer tutuyordu. Bu noktada, reform, yenileme, canlandırma ve tasfiye gibi seçenekler öne çıkıyordu. Abduh'un düşünce yapısında, bu seçenekler ülkeden ülkeye ve bireyden bireye farklılık gösteriyordu. Abduh, her bir durumu ve toplumu özgün şartlarına uygun bir şekilde değerlendirmeyi ve yönlendirmeyi savunuyordu. Bu bağlamda, İslam kültürüyle olan etkileşimin, yerel şartlara ve ihtiyaçlara uygun bir şekilde planlanması gerektiğine inanmaktaydı¹²⁹.

Diğer yandan bazı yazarlar, Pan-İslam hareketini, Vahabilik gibi radikal dini reformcular ve Senussi gibi dini kardeşliklerle ilişkilendirme eğiliminde olmuşlarsa da Becker ve Hurgronje gibi akademisyenler, bu tür yorumları sorgulamış ve bilimsel bir geçerliliğinin olmadığını ifade etmişlerdir¹³⁰. Özellikle, II. Abdülhamid ve selefi Abdülaziz'in, 1870'lerin başında İslam düşmanlarına karşı verdiği hilafet vaazları ve Hıristiyanlığa karşı İslam'ın savunulması, muhafazakâr Türk basınına destek olmaları bu bağlamda öne çıkmaktadır¹³¹. Aynı zamanda Ali Paşa ve diğer "Eski Türkler" de benzer fikirleri benimsemişlerdir¹³².

Ancak, ilginç bir şekilde, padişahın dini üstünlüğünü vurgulama çabası, çağdaşları tarafından sıklıkla Doğu fanatizminin bir ifadesi olarak görülmüş olsa da, akademisyenler halife kavramının Roma Katolik papasıyla eşdeğer

¹²⁹ Osman Tiftikçi, *İslamcılığın Doğuşu*, (İstanbul: Akademi Yayınları, 2011), s. 165-168.

¹³⁰ Carl Becker, "Panislamismus," *Islamstudien* II (1907): 248-250.; Christiaan Hurgronje, "Panislamismus," *Revue de l'Histoire des Religions* XIV (1909): 262-281.

¹³¹ "L'Angleterre et la Russie," *Revue d'Histoire Diplomatique* X (1898): 60-62; Victor Bérard, *Le Sultan, l'Islam, et les Puissances* (Paris: Librairie de Firmin-Didot et Cie, 1907), 33; Jacques Charmes, *L'Avenir* (Paris: 1907), 143-144; Henry O. Dwight, *Turkish Life in War Time* (New York: The Macmillan Company, 1881), 386-387; H.A.R. Gibb, *Islamic Society and the West* (Oxford: Oxford University Press, 1950), 44-47; Christiaan Hurgronje, *Revue de l'Histoire des Religions* XLIV (1902): 266-270; A. Mordtmann, *The Rise and Fall of the Caliphate* (Cambridge: Cambridge University Press, 1910), 129-130, 240-243; L. Rouire, "La Jeune-Turquie et l'avenir du Panislamisme," *Questions Diplomatiques et Coloniales* XXVIII (1909): 257-259; William Temple, *The Future of the Ottoman Empire* (London: 1909), 324; Ármín Vambéry, *Nineteenth Century* (London: 1904), 548; Dwight E. Lee, "The Origins of Pan-Islamism," *The American Historical Review* 47, no. 2 (January 1942): 278-287.

¹³² "Tartışılan dönemde Batılı yazarlar tarafından 'Eski Türkler' ve 'Genç Türkler' gibi terimler oldukça geniş ve belirsiz bir şekilde kullanılmıştır; bu nedenle, genellikle belirgin bir anlam taşımamaktadır." Ármín Vambéry, *Nineteenth Century* (Londra: 1904), s. 548; *Western Culture in Eastern Lands* (New York: 1906), s. 351; A. Mordtmann, *The Rise and Fall of the Caliphate* (Cambridge: Cambridge University Press, 1910), s. 55; Dwight E. Lee, "Pan-Islamizm'in Kökenleri," *The American Historical Review* 47, no. 2 (Ocak 1942): s. 254. Akt: Dwight E. Lee, "The Origins of Pan-Islamism," *The American Historical Review* 47, no. 2 (January 1942): 254

olduğunu belgelemişlerdir. Yani, manevi gücün dünyevi güçten farklı olduğunu iddia etmek, aslında İslam'ın temel öğretilerine aykırıdır ve bu fikir Müslümanlar arasında ortaya atıldığında, aslında Batı'dan ithal edilmiş bir kavramdır¹³³.

Pan-İslamcılığın ya da İslamcılığın resmi devlet politikası haline gelmesi II. Abdülhamit döneminde meydana gelmiştir¹³⁴. İsmail Kara'nın değerlendirmesine göre, İslamcılığın belirgin bir siyasi düşünce olarak İttihad-ı İslam ismi altında ortaya çıkış tarihi, 1870 yılı olarak belirlenmiştir. Bu tarihi seçmiştir çünkü bu dönemde İttihad-ı İslam fikri, geniş bir kabul görmeye ve paylaşılmaya başlamıştır. Bu dönemin temelini anlamak için ise elbette Tanzimat ve Islahat fermanlarına başvurmak anlamlıdır.

Bu bağlamda İslamcılık, 19. yüzyılda ortaya çıkan bir siyasi ideoloji olarak, emperyalizm ve sömürgeciliğin toplumsal sonuçlarına karşı direnç göstermek ve buna bir yanıt oluşturmak üzere geliştirilmiş olduğu ileri sürülebilir. İsmail Kara'nın beş döneme ayırdığı tarih içinde, İslamcılığın evrimi şu şekildedir:

“Birinci dönem, 1870-1908 yılları arasındaki İttihad-ı İslam politikalarının dönemidir. Bu dönemde İslamcılık, Osmanlı Devleti içinde belirginleşmeye başlamış ve hâkim bir siyasi düşünce olarak önem kazanmıştır.

İkinci dönem, 1908-1918 veya 3 Mart 1924'e kadar uzanan İslamcılık dönemidir. Bu dönem, Osmanlı Devrimi ve ardından gelen süreçlerle şekillenmiş ve İslamcılık düşüncesi daha da güçlenmiştir.

Üçüncü dönem, 1924-1944 veya 1960 yılları arasında muhafazakârlık ve milliyetçilik dönemini kapsar. Bu süre zarfında, İslamcılık düşüncesi, siyasi ve toplumsal bağlamda farklı evrelerden geçmiştir.

Dördüncü dönem, 1960-1980 yıllarını içeren radikal ve entelektüel İslamcılık dönemidir. Bu süreçte, İslamcılık düşüncesi daha radikal ve entelektüel bir boyut kazanmıştır.

Beşinci dönem, 1980 sonrasında başlayan uyum ve entegrasyon dönemidir. Bu dönemde, İslamcılık düşüncesi, toplumsal ve siyasi değişimlere ayak

¹³³Becker, "Der Islam als Weltanschauung", Islamstudien, I, 50-5i, and "Der tuirk ische Staatsgedanke", ibid., II, 335-41; Toynbee, pp. 33-36; Gottfried Simon, Islam tind Christentum (Berlin, 1910), pp. 36-37; Ritter, Arch. f. Pol. und Gesch., II, 349 and 360 66. Ritter summarizes the arguments used by Turkish statesmen for the abolition of the caliphate in 1923. . Akt: Lee, "The Origins of Pan-Islamism," 280.

¹³⁴ Ali Bulaç, "İslamın Üç Siyaset Tarzı ve ya İslamcıların Üç Nesli," Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık, ed. Yasin Aktay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 48-49.

uydurma ve entegrasyon çabaları içine girmiştir.¹³⁵”

Benzer şekilde, Ali Bulaç'ın üç nesilde ele aldığı İslamcılık tarihinde, farklı nesillerin siyasi ve toplumsal dönemlere verdikleri tepkiler ve geliştirdikleri düşünceler, İslamcılığın evrimini anlamak açısından önemli bir perspektif sunmaktadır. Bu bağlamda, İslamcılığın tarihsel süreci, Osmanlı Devleti içindeki siyasi zemin ve toplumsal dinamiklerle etkileşim içinde şekillenmiş olduğu söylenebilir¹³⁶.

1870'lerin ortalarında Balkanlar'da yaşanan olaylar, Osmanlı Devleti'nin karmaşık dönüşüm süreçleri ve bu süreçlerin Hindistan Müslümanları üzerindeki etkileri bakımından önemli bir anlam taşımıştır. Hindistan'daki Müslümanlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflaması ve siyasi nüfuzunun azalmasıyla birlikte, İslam dünyasındaki son büyük gücünün güç kaybetmesi ve dolayısıyla kendi topluluklarının marjinalleşme riskiyle karşı karşıya olduklarını algılamışlardır¹³⁷.

Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletleri tarafından çeşitli baskılara maruz kalması, Hindistan Müslümanları arasında Osmanlı'ya karşı duyulan güçlü bir dayanışma hissini tetiklemiştir¹³⁸. Bu duygu, Osmanlı Devleti'nin maruz kaldığı zorluklara karşı Hindistan Müslümanları tarafından gösterilen tepkisel bir tutumu ifade etmektedir. Ayrıca Hindistan'daki Müslümanlar, Osmanlı Devleti'ni desteklemek amacıyla geniş kapsamlı eylemlere girişmişlerdir. Bu çerçevede düzenlenen toplantılar, İngiliz hükûmetine gönderilen dilekçeler ve Osmanlılar için toplanan yardımlar, Osmanlı Devleti'ne duyulan bağlılığın somut ifadeleridir. Osmanlı Devleti'nin güçlenmesi ve siyasi mücadelesine sağlanan bu destek, Hindistan Müslümanlarının Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderini yakından takip etmesini ve bu süreçte aktif bir rol oynamasını sağlamıştır¹³⁹.

Tüm bu gelişmeler ışığında; Osmanlı İmparatorluğu'nda, İslamcılık düşüncesi ile Osmanlılık siyaseti bir arada kullanılmış, ancak özellikle Gayr-

¹³⁵ İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi* (İstanbul: Kitabevi, 1997), s. 17-19.

¹³⁶ Bulaç, “İslamın Üç Siyaset Tarzı ve ya İslamcıların Üç Nesli,” s. 48-49.

¹³⁷ Ahmet İz Göer, “1911-1913 (1329-1331) Tarihli Osmanlı Hilâl-i Ahmer Sâlnâmesine Göre Balkan Savaşları Sırasında Hint Müslüman Halkının Osmanlı'ya Yardımları,” *Tarih ve Gelecek Dergisi* 1, no. 1 (Aralık 2015): 99-171.

¹³⁸ Şule Sevinç Kişi, “Hint Müslümanlarının Osmanlı Devleti ve Türkiye'ye Yardımları (1911-1923),” *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 16/32 (Güz 2020): 750-751.

¹³⁹ H. Hilal Şahin, “Osmanlı-Hint İlişkilerine Genel Bir Bakış (XV-XVIII. Yüzyıl),” *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 2, no. 6 (2015): 59-77.

i Müslim tebaanın olası tepkilerini önlemek adına genellikle geri planda tutulmuştur. Ancak, Hristiyan nüfusunun ayrılmasıyla zayıflayan imparatorluğun sınırlarını korumak ve birinci dünya savaşının başlamasıyla birlikte kutsal cihad ilan etmek istenmiştir. Ancak, Türk kökenli Müslümanlar dışındaki diğer Müslüman tebaa, bu kutsal cihada sınırlı bir ilgi göstermiştir¹⁴⁰.

Bu bağlamda, İslamcılık fikri büyük bir darbe almış ve geri çekilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüyle birlikte, İslamcılık düşüncesi toplum içinde eskisi kadar etkili olamamıştır. Kutsal cihadın sınırlı katılımı, İslamcılık ideolojisinin gücünü azaltmış ve gerilemesine neden olmuştur¹⁴¹.

İslamcılık fikrinin önde gelen temsilcileri arasında; Said Halim Paşa, Şemsettin Günaltay¹⁴², M. Akif Ersoy¹⁴³, Eşref Edip, Şeyhül-İslam Musa Kâzım Efendi, Abdulhak Bağdadî ve Ahmed Naim gibi önemli isimler bulunmaktadır. Bu düşüncüyü benimseyenler, öne çıkan yayın organları aracılığıyla İslamcılık düşüncesini geniş kitlelere ulaştırmışlardır. Bu yayın organları arasında Sırat-ı Müstakim (daha sonradan ismi Sebilürreşad olarak değiştirilmiştir), Beyan'ül Hak, Mahfel, Livai İslam, Mekatip ve Medaris, Ceride-i İlmiye, İslam, Sada-yı Hak¹⁴⁴, Volkan dergileri bulunmaktadır¹⁴⁵.

Said Halim Paşa¹⁴⁶, Osmanlı devlet adamı olarak İslamcılık düşüncesine katkı sağlamış, Şemsettin Günaltay ise İslamcılığı politik bir perspektifle ele alarak bu düşüncüyü yaymıştır¹⁴⁷. M. Akif Ersoy, ünlü şair ve düşünür olarak, milli ve dini değerlere vurgu yaparak İslamcılık fikrini savunmuştur. Eşref Edip, Şeyhül-İslam Musa Kâzım Efendi, Abdulhak Bağdadî ve Ahmed Naim

¹⁴⁰ Yusuf Aydın, “Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin Cihad İlan Etmesinin Doğu Türkistan’daki Yankıları,” *Atatürk Yolu Dergisi* 68 (May 2021): 127-154.

¹⁴¹ Mustafa Çabuk, “Cihan Harbi’nde Sudan’daki Osmanlı Faaliyetleri ve Şeyhülislam’ın Cihat Mektubu,” *Journal of Turkology* 27, no. 1 (June 2017): 101-120.

¹⁴² Bayram Ali Çetinkaya, “Cumhuriyet Halk Partisinin İslamcı Başbakanı Şemsettin Günaltay,” *Eskiye* 7 (Ocak 2008): 73-89.

¹⁴³ Akif Çarkçı, “Mehmet Akif Ersoy’un Eserlerinde ‘İttihâd-ı İslâm’ Düşüncesi,” *Mütefekkir* 8, no. 15 (Haziran 2021): 121-142.

¹⁴⁴ Murat Alandağlı, “Dün’ü Gazetede Aramak, Anlamak: Beyânü’l-Hak Gazetesi (Kuruluşu, Siyasi ve Dinî Mecrası, Ele Aldığı Konular),” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 104 (Güz 2021): 43-86.

¹⁴⁵ Server İskit, *Türkiye’de Matbuat İdareleri ve Politikaları* (İstanbul: Başvekalet Basın Yayın Müdürlüğü Yay., 1943), s. 142.

¹⁴⁶ Said Halim Paşanın İslamcılık Fikri için bkz. M. Hanefi Bostan, “Said Halim Paşa ve Fikirleri,” *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum / Education and Society in the 21st Century* 8, no. 22 (Bahar 2019): 53-90.

¹⁴⁷ Hilmi Türkyılmaz, “İslamcı Bir Düşünür, Said Halim Paşa’nın Batılılaşmaya Bakışı,” *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54 (Aralık 2021): 7-43.

ise bu düşüncenin yayılmasında önemli rol oynamış âlimlerdir¹⁴⁸.

Bu isimler ve yayın organları, İslamcılık düşüncesini yaymak ve pekiştirmek adına çeşitli platformlarda etkili bir rol oynamışlardır. İslamcılık, bu düşüncüyü benimseyenlerin katkılarıyla, Osmanlı döneminde ve sonrasında Türk toplumunun dünya görüşüne önemli bir etki bırakmıştır.

İslamcıların başlıca hedefi, İslamcılığı; İslamî inanç, ibadet, ahlak, felsefe, siyaset ve eğitim görüşü ile bütünleşik bir şekilde hayata hâkim kılarak, İslam toplumlarını her türlü sömürden kurtarmak ve birleştirmektir¹⁴⁹. Bu ideoloji, fenni, siyasi ve içtimai çalışmalar aracılığıyla Osmanlı ve İslam toplumunu hak ettiği konuma getirme amacını taşımaktadır. 19. yüzyıla kadar, Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanan kanunlarda ve kurulan müesseselerde temel olarak İslam esaslarına dayanılmaktaydı. İslamcılar, İslam'ın tüm alanlara yayılması ve toplum hayatını etkilemesi gerektiğine inanmışlardır. Bu kapsamda, İslami prensiplerin toplumsal, siyasi ve ekonomik hayatta uygulanması için çaba sarf etmişlerdir. Ayrıca, İslam toplumlarının birleştirilmesi ve güçlendirilmesi amacıyla fenni, bilimsel, siyasi ve kültürel alanlarda çalışmalar yapmışlardır¹⁵⁰. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde, İslamcılık ideolojisi, modernleşme ve Batılı etkilerle başa çıkma çabası içinde bir alternatif olarak öne çıkmıştır. İslamcılar, İslam'ın tarihi öğretilerini modern dünya ile bütünleştirmeye çalışarak, toplumlarını kalkındırmayı ve birleştirmeyi amaçlamışlardır¹⁵¹.

Bu bağlamda, II. Abdülhamit'in izlediği politikanın da İslamcılık düşüncesiyle uyumlu olduğu söylenebilir. II. Abdülhamit, Müslüman tebaanın birlik ve beraberliğini sağlama amacıyla İslamcılık ilkesini benimseyerek, Osmanlı İmparatorluğu'nu birleştirme çabalarında bulunmuştur. Bu strateji, farklı etnik gruplar arasında dini bir birlik ve dayanışma oluşturarak, devletin gücünü artırmayı hedefler¹⁵².

¹⁴⁸ “İslamcılık,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt 23 (İstanbul: TDV, 2001), 70-71. *Maddenin bu bölümü TDV İslâm Ansiklopedisi'nin 2001 yılında İstanbul'da basılan 23. cildinde, 70-71 numaralı sayfalarda yer almıştır.*

¹⁴⁹ M. Cengiz Yıldız, “Osmanlı'nın Son Dönemindeki Üç Düşünce Akımının Sosyolojik Analizi: Batılılaşma, İslamcılık Ve Milliyetçilik,” *Yeni Hafta* (28 Aralık 1992): 5.

¹⁵⁰ M. Yardım, “Osmanlı İslamcıları ve İslami Yenilikçiler: Yakınsama ve Ayrışma,” *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 2016, no. 40 (2016): 111-125.

¹⁵¹ Yıldız, “Osmanlı'nın Son Dönemindeki Üç Düşünce Akımının Sosyolojik Analizi,” 6.

¹⁵² Hulusi Şentürk, *Türkiye'de İslamcı Oluşumlar ve Siyasal İslamcılık*, 2. baskı (İstanbul: Çıra Yayınları, 2011).

Osmanlı İmparatorluğu, çok uluslu bir yapısı olmasına rağmen millet kavramı, ırk temelinde değil, dini bağlamda şekillenmiştir. İslam Milleti, Müslüman olmalarına rağmen Türk, Arnavut, Arap gibi çeşitli milletleri bünyesinde barındırmıştır. Türköne'ye göre, geleneksel İslamî esasların sonradan bir ideoloji olarak ortaya çıkması; milliyetçilik gibi, farklı kültürel grupların sürekli bir etkileşim içinde olmaları sonucu, her birinin kendi kültürel kalıplarındaki temel değişimleri ifade etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun çok uluslu yapısı, dinin birleştirici rolüyle ayırt edilmiştir. Milletler, dini inançları temelinde bir araya gelmiş ve bu, ırk temelli bir birlik anlayışından ziyade dini bir birlik oluşturmuştur¹⁵³. Ancak, Türköne'nin belirttiği gibi, zaman içinde bu birlik, farklı kültürel grupların birbiriyle etkileşimi sonucu değişime uğramış ve ideolojik bir boyut kazanmıştır. İslam Milleti içinde yer alan farklı milletler arasındaki etkileşim, geleneksel İslamî esasların zaman içinde birer ideoloji haline dönüşmesine sebep olmuştur. Bu durum, Osmanlı İmparatorluğu'nun çok kültürlü yapısının dinamik bir evrim geçirdiğini göstermektedir¹⁵⁴.

II. Abdülhamit, İslam dünyasındaki mezhep ve tarikatları birleştirerek güçlü bir birlik oluşturmayı hedeflemiş ve halifeliliğin gücünü kullanarak Müslümanları İngiliz, Fransız ve Ruslara karşı ayaklanmaya teşvik ederek güçlü bir İslam birliği kurma düşüncesindeydi¹⁵⁵. Bu amaçla, çeşitli bölgelere ajanlar gönderip büyük bir propaganda başlatmıştır. II. Abdülhamit, Müslümanların birleşmesini sağlamak adına çeşitli stratejileri devreye sokarak, halifelik otoritesini kullanmayı ve İslam dünyasını güçlü bir cephe haline getirmeyi amaçlamıştır. Aynı dönemde II. Abdülhamit, Almanya'yı kendisine yakın görmüş ve Almanya ile yakınlaşma siyasetine girişmiştir. Bu yakınlaşma, Osmanlı İmparatorluğu'nun güvenliğini sağlama, askeri ve ekonomik destek elde etme amacını taşımıştır. Almanya ile kurulan bu ittifak, Osmanlı İmparatorluğu'nun dış politikasında önemli bir rol oynamış ve Osmanlı Devleti'nin Almanya'ya yönelik olumlu bir tutum geliştirmesine neden olmuştur¹⁵⁶.

¹⁵³ Mümtaz'er Türköne, "Cemalettin Afgani Meselesi," *Bilgi ve Hikmet* 2 (1993): 91.

¹⁵⁴ Türköne, "Cemalettin Afgani Meselesi," 92.

¹⁵⁵ Fatih Atasoy, "Osmanlı'nın Dağılmasını Engelleme Çabası Olarak Üç Siyasi Fikir Hareketi." *OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 45 (Ocak 2019) 16.

¹⁵⁶ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt VIII, 546-547.

Bu durumun temel nedeni, II. Abdülhamit'in Almanya'yı yapısal ve karakteristik olarak kendisine yakın görmesi ve özellikle II. Wilhelm ile sıkı ilişkiler kurmasıdır. II. Abdülhamit, Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığını ve güvenliğini koruma çabaları kapsamında Almanya ile stratejik bir iş birliği kurmayı hedeflemiştir. Bu iş birliğinin bir parçası olarak Bağdat ve Hicaz demiryolu imtiyazını Almanlara vermiştir¹⁵⁷. Demiryolu imtiyazının Almanlara verilmesi hem Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya ile olan yakınlaşmasını güçlendirmeyi hem de Bağdat ve Hicaz gibi stratejik bölgelerle demiryolu bağlantısı kurarak hemhal olmayı amaçlamıştır¹⁵⁸. Bu adım, II. Abdülhamit'in halifeliği ve İslamcılık düşüncesini imparatorluğun topraklarında daha da pekiştirmeyi amaçlamıştır. Almanya ile kurulan bu sıkı ilişkiler, Osmanlı İmparatorluğu'nun dış politikasında belirleyici bir faktör olmuştur¹⁵⁹.

Almanların bu bölgede etkin olma amacı hem ekonomik kaynaklara ulaşma hem de jeopolitik olarak stratejik bir konum elde etme düşüncesini içermektedir.

1. **İngiliz ve Fransızlarla Rekabet:** Almanların Osmanlı İmparatorluğu'na olan ilgisi, aynı zamanda İngiliz ve Fransızlarla rekabet içinde gerçekleşmiştir. Almanya, bu bölgedeki etkileşimleriyle İngiliz ve Fransızların sömürge hedeflerine engel olmayı amaçlamıştır. Dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun kontrolü Almanların bölgedeki etkinliklerini artırma stratejisinin bir parçasıydı.
2. **Abdülhamit'in İslamcılık Politikası:** II. Abdülhamit'in İslamcılık politikası, teorik olarak İslam birliğini vurgulayarak Osmanlı İmparatorluğu'nu bir İslam gücü olarak konumlandırmayı amaçlıyordu. Ancak, bu politika Arap isyanları ve İngiliz-Fransız anlaşmaları gibi faktörlerle zayıflatılmıştır. İslamcılık politikasının pratikte zayıflaması, Almanların bölgeye müdahale açısından bir avantaj sağlamamıştır.

¹⁵⁷ Sultan Cıvci, "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Topraklarında Yabancı Sermaye Rekabetini Artıran Bir Unsur: Bağdat Demiryolu Projesi," Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi 5, no. 7 (2022): 80-101.

¹⁵⁸ Bilal Furkan Onursal ve Doğan Başaran, "Bağdat Demiryolu Projesi Üzerinden Almanya'nın Barışçıl Nüfuz Etme Stratejisine Dair Okuma," Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi 4, no. 2 (Aralık 2020): 325-358.

¹⁵⁹ Altan Alperen, "Bağdat Demiryolu: Siyasal Sonuçları Olan Bir Türk-Alman Demiryolu Projesi," 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum 7, no. 19 (2018): 1-22.

3. Cihat İlanı ve Arapların İngiliz-Fransız Anlaşmaları: II.

Abdülhamit'in halife sıfatıyla cihat ilan etmesine rağmen, Araplar, İngiliz ve Fransızlarla anlaşmalar yaparak Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlık arayışına girmişlerdir. Bu durum, İslamcılık fikrinin pratikte başarısızlığını ve bölgedeki siyasi dinamiklerin değişmesini göstermiştir.

Sonuç olarak, II. Abdülhamit'in İslamcılık politikası teorik olarak önemli olsa da pratiğe dönüştürülme sürecinde bir dizi zorlukla karşılaşmıştır. Almanların bölgeye yönelmesi, İngiliz ve Fransızlarla rekabet içindeki jeopolitik çekişmeleri ve Arap isyanlarındaki gelişmeler, İslamcılık politikasının etkisini sınırlamış ve bölgedeki dengeleri şekillendirmiştir.

2.1.4 Türkçülük

Türk topluluklarının birliği ideali, tarihin derinliklerinde çeşitli ideolojik akımların izlerini taşımaktadır. Bu izleri sürerken, Türkçülük, Turancılık ve Türk Milliyetçiliği gibi ideolojilerin evrimini gözlemlemek, Türk birliği düşüncesini anlamak için kritik bir anahtardır. Bu bölümde, bu üç ideolojik bakış açısı üzerinden Osmanlı Devleti'nin varlığını sürdürebilmesi açısından Türkçülük perspektifinde Türk birliğinin ideolojik evriminden kısaca bahsedecek olursak;

“Türkçülük: Dil Odaklı Bir Birliğin Kökenleri (19. Yüzyıl Ortaları)”:

Türkçülük, 19. yüzyıl ortalarında ortaya çıkan bir ideoloji olarak dilin birleştirici gücünü vurgular. Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde, Ahmet Agâh (Yahya Kemal Bayatlı) Efendi'nin "Türk Yurdu" dergisi gibi yayınlar, Türk milletinin dil, kültür ve tarih birliğini savunan ilk adımları atmıştır. Ziya Gökalp gibi düşünürler de Türkçülüğü şekillendirerek Türk milletinin dil odaklı bir birliğini formüle etmişlerdir¹⁶⁰.

“Turancılık: Coğrafi Birliği Hedefleyen Bir Perspektif (20. Yüzyıl Başları)”:

Turancılık, 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkan bir ideoloji olarak, Türk topluluklarını coğrafi olarak birleştirme amacını taşır. Orta Asya'dan Türkistan'a uzanan geniş bir coğrafyada yaşayan Türklerin bir devlet altında

¹⁶⁰ Ziya Gökalp, “Yeni Lisanın Güzelliği,” *Genç Kalemler*, no. 5, 19 Haziran 1327, c. 2 ve *Genç Kalemler Dergisi*, haz. İsmail Parlatır ve Nurullah Çetin (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014), 171-177

birleşmesi fikrini öne sürmüştür. Yusuf Akçura ve Hoca Ahmet Yesevi¹⁶¹ gibi düşünürler, Turancılık ideolojisinin öncüleri olmuşlardır. Burada bahsettiğimiz Turancılık anlayışı daha çok sistematik olarak düşünürler ve ilim adamlarının formüle etmiş olduğu yapıyı vurgulamak amaçlanmıştır. Çünkü Türklerde “Turan” tarihi çok eski çağlara dayanan bir ideal olarak tarihin her döneminde karşımıza çıkabilmektedir¹⁶².

Türk Milliyetçiliği: Ortak Tarih Bilinci ve Millî Kimlik (20. Yüzyıl Ortaları):

Türk Milliyetçiliği, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş döneminde önemli bir ideoloji haline gelmiştir. Mustafa Kemal Atatürk ve arkadaşları, Türk milletinin ortak tarih bilinci ve millî kimlik etrafında birleşmesini sağlamayı amaçlamışlardır. Dil, coğrafya ve tarih unsurlarının yanı sıra, hukuki ve siyasi bir birliği de hedefleyen bu ideoloji, Türkiye'nin modern temellerini atmıştır¹⁶³.

Harmanlanmış Bir İdeoloji ve Gelecek Perspektifi (Günümüz):

Günümüzde, Türk birliği ideali, Türkçülük, Turancılık ve Türk Milliyetçiliği unsurlarını içeren bir harmanlama perspektifi ile ele alınmaktadır. Küreselleşme ve kültürel etkileşim, Türk topluluklarının birliği düşüncesini daha geniş bir bağlamda değerlendirmeye yönlendirmekte ve bu ideolojiler arasında bir sentez arayışını ortaya çıkarmaktadır¹⁶⁴.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Türkçülük, yirminci yüzyılın başlarında belirgin bir şekilde ortaya çıkmış ve geniş bir etki alanı kazanmıştır. Bu akım, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde önemli bir rol oynamış ve imparatorluğun çöküşüne doğru hızla ivme kazanmıştır. Türkçülük hareketi, çeşitli sosyal, politik ve kültürel dinamiklerin etkisiyle şekillenmiştir, bu süreçte Türk kimliği ve milliyetçiliği üzerinde vurgu yapmıştır¹⁶⁵. Bu sürecin temelinde Fransız İhtilali'nin temelindeki düşünce Olan “Millî egemenlik” fikri yer alsada bu faktörlerin millî bağımsızlık düşüncesini ortaya çıkararak yeni

¹⁶¹ Hoca Ahmet Yesevi hakkında detaylı bilgi için bkz: Cemal Tosun, “Hoca Ahmed Yesevi, Hayatı, Eserleri ve Toplumu Eğitme Metodu,” *Dini Araştırmalar* 2, no. 6 (Haziran 2000): 119-132.

¹⁶² François Georgeon, “Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura,” *Tarih Vakfı* (Dördüncü Basım, 2005): 1-10.

¹⁶³ İbrahim İslam, “Atatürk, Cumhuriyet ve Millî Kimlik,” *Erdem* 11, no. 33 (1999): 765-776.

¹⁶⁴ Aykut Acar, “Türk Birliği ve Türk Milliyetçiliği Ekseninde Turan Yazgan'ın Düşünce Dünyasına Genel Bir Bakış,” *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi* 3, no. 1 (2018): 20-31.

¹⁶⁵ Uzun, *Osmanlı Döneminde Türk Milliyetçiliği*, 3.

bir siyasî anlayışın doğuşuna katkıda bulunabileceği pek öngörülmemiştir¹⁶⁶. "Milli Egemenlik"- "Vatan ve Millet" kavramı, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki düşünce tarzının evrimi ve dönüşümü açısından oldukça önemlidir. Bu kavram, Osmanlı toplumunun ve yönetim anlayışının değişen dinamiklerine paralel olarak şekillenmiş ve zaman içinde farklı anlamlar kazanmıştır¹⁶⁷.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde, "Vatan ve Millet" olgusu, geleneksel Osmanlı yönetim anlayışındaki merkezîyetçi ve çok kültürlü yapının yerini, ulusal kimlik ve milliyetçilik odaklı bir düşünce tarzına bıraktığının bir yansımasıdır. Bu dönemde, Osmanlı toplumu içinde milliyetçilik ve vatanseverlik duyguları giderek ön plana çıkmış, imparatorluğun bütünlüğünü ve varlığını sürdürme çabaları güçlenmiştir¹⁶⁸. Aynı zamanda, "Vatan ve Millet" kavramı Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerinde farklı şekillerde yorumlanmıştır¹⁶⁹. Bazı bölgelerde, milliyetçilik ve vatanseverlik duyguları daha belirgin bir şekilde ortaya çıkarken, diğer bölgelerde dini ve etnik farklılıkların önemi daha fazla vurgulanmıştır¹⁷⁰. Ancak, genel olarak, "Vatan ve Millet" kavramı, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerindeki siyasal ve toplumsal değişim sürecinde önemli bir rol oynamış ve modern ulusal kimliklerin oluşumunda etkili olmuştur¹⁷¹.

Osmanlı açısından çok genç kavramlar olan "Vatan ve Millet" kavramlarının şekillenmesinde ve içinin doldurulmasında; Avrupa'nın kendi içindeki rekabetin etkisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası alanda siyasi ve askeri güç olmasını önlemek için çeşitli girişimlerde bulunması veya bu gücü sınırlamaya çalışması olarak görülebilir¹⁷². Batı'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nun çok uluslu yapısını tehdit olarak algıladığı ve bu yapıyı

¹⁶⁶ Hugt Steon-Watson, "Milliyetçilik ve Çok Milletli İmparatorluklar," çev. Y. Tekin Kurat, *Belleten* 28, no. 3 (Temmuz 1964): 525.

¹⁶⁷ Emre Yıldırım, "Türkiye'de Milliyetçiliğin Arka Planı: Osmanlı'da Modernlik ve Milliyetçilik," *History Studies* 6, no. 6 (Aralık 2014): 236, ISSN: 1309-4173 (Online), 1309-4688 (Print).

¹⁶⁸ Bernard Lewis, *Political Language of Islam* (Chicago: Chicago University Press, 1991), 40.

¹⁶⁹ Louis L. Snyder, *Macro-Nationalisms: A History of Pan-Movements* (Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1984), 3-4.

¹⁷⁰ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasal Fikirleri 1895-1908* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), 9, 17.

¹⁷¹ Cevdet Küçük, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Millet Sistemi' ve Tanzimat," *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2006), 396.

¹⁷² M. Şükrü Hanioğlu, "Die Genesis of Young Turk Revolution of 1908," *Osmanlı Araştırmaları* 3 (İstanbul 1982): 277-300, 298-300.

zayıflatmak için çaba gösterdiği söylenebilir. Bu çabalar, Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğini ve gücünü korumasını zorlaştırmış ve hatta çöküş sürecini hızlandırmış olduğu ileri sürülebilir bir niteliktedir¹⁷³.

Bu noktadan hareketle yukarıdaki kavramların Batı'nın içindeki rekabetin bir sonucu olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası arenada güçlü bir konuma ulaşmasına izin vermemek amacıyla desteklendiği söylenebilir. Buna ek olarak Batılı devletler, kendi çıkarlarını korumak ve rakiplerini kontrol altında tutmak için Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlenmesini engellemeye yönelik politikalar izlemiş de olabilirler¹⁷⁴. Bu durumda, Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya sahnesindeki siyasi ve askeri gücünün sınırlı kalması veya azalması, Batı'nın iç dinamikleriyle ve çıkarlarıyla doğrudan doğruya ilişkilendirilebilir¹⁷⁵.

Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin siyasi varlığını sürdürebilmesinde önemli faktörlerin başında siyasi örgütlenmelerin ve kadroların oluşmasıdır. Bu süreçte, Jön Türk hareketi gibi önemli örgütlenmeler, devletin reform ve modernleşme çabalarında etkili olmuştur. Jön Türkler, Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli sorunlarına çözüm arayan bir grup aydın ve entelektüel tarafından kurulmuştur.

Jön Türk hareketi, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesiyle birlikte ortaya çıkan sorunlara çözüm arayan ve reformist bir yaklaşım benimseyen bir hareketti. Bu hareket, daha sonra Türk Milliyetçiliğinin yükselişine zemin hazırlayacak olan fikirleri ve idealleri benimsemiştir. Ayrıca, Jön Türk hareketi, Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasi katılımın ve reformun teşvik edilmesine yönelik çabalarıyla da dikkat çekmiştir. Jön Türk hareketinin etkisiyle, daha sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi sahnesinde büyük bir etkiye sahip olacak olan İttihat ve Terakki Cemiyeti gibi siyasi örgütlenmeler de ortaya çıkmıştır¹⁷⁶. İttihat ve Terakki, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde etkili bir siyasi güç haline gelmiş ve Türk milliyetçiliğinin yükselişine katkıda bulunmuştur. Bu örgütlenmeler, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi yapısında

¹⁷³ Ufuk Özcan, “Yıl Dönümünde Batıcı Bir Aydın Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği,” *Sosyoloji Yıllığı* 9 (İstanbul: Kitabevi, 2010), 73.

¹⁷⁴ Fatma Müge Göçek, *Burjuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme* (Ankara: Ayraç Yayınevi, 1999), 305.

¹⁷⁵ Mustafa Gencer, “Osmanlı-Türk Modernleşme Sürecinde Kültür, Din ve Siyaset İlişkileri,” *Journal of Turkish Studies* 3, no. 2 (2008): 362.

¹⁷⁶ François Georgeon, “Bir de Adalet: Jön Türkler ve Fransız Devrimi,” çev. Ö. Adadağ, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi* 3, no. 11 (2007): 175-184.

önemli değişimlere öncülük etmiş ve imparatorluğun son dönemlerindeki siyasi gelişmelerde belirleyici bir rol oynamıştır¹⁷⁷.

Bu bağlamda, çeşitli siyasi örgütlenmelerin ortaya çıkması ve etkinliği, Osmanlı Devleti'nin siyasi varlığını sürdürmesinde önemli bir faktör olmuştur. Bu örgütlenmeler, devletin içindeki reformist akımları ve milliyetçi duyguları güçlendirmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerindeki siyasi atmosferi önemli ölçüde etkilemiştir.

Aslında Osmanlıcılık ve İslamcılık akımlarının devleti kurtarmak için yeterli olmadığı anlaşıldığında, aydınlar Türkçülük fikrine yönelmişlerdir, çünkü bu hareketin devletin bekasını sağlayabileceğine inanmışlardır. Bu dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'nun, Müslüman Arap dünyası ve Balkanlar'da siyasi hâkimiyeti olsa da, asıl endişe Osmanlı Türk unsuru tarafından hissedilmiştir. Osmanlıcılığın moda olduğu zamanlarda bile, tarihçi ve edebiyatçılar arasında, Avrupa demokrasisine hayran, romantik bir milliyetçi zümre oluşmuştur. Bu grup, Osmanlı İmparatorluğu'nun içindeki çeşitliliğe rağmen, Türk milletinin özgürlüğü ve kendi kaderini tayin etme hakkı konusunda güçlü bir inanca sahipti. Bu süreç, Osmanlı toplumunda milliyetçilik duygularının güçlenmesine ve Türkçülük akımının yükselmesine katkıda bulunmuştur¹⁷⁸.

Bunlarla beraber Batılı Türkologların eserleri, özellikle Şinasi, Ahmet Vefik ve Celaledin Paşa gibi Osmanlı aydınları üzerinde derin izler bırakmıştır. Bu aydınlar arasında Ahmet Vefik Paşa, Türk tarihi dışında Osmanlı ve İslam tarihi konularında çeşitli eserler çevirerek Türkçülük hareketinin doğuşunda önemli bir rol oynamıştır. Özellikle, Şecere-i Türkî gibi tercümeleri, Türkçülük düşüncesinin şekillenmesinde önemli bir kaynak olmuştur¹⁷⁹. Ahmet Vefik Paşa, Darülfünun'daki akademik çalışmalarını sürdürürken, Süleyman Paşa ise askeri okullarda Orta Asya tarihi dersleri vererek Türklük bilincini ön plana çıkaran faaliyetlerde bulunmuştur. Aynı dönemde, Ali Suavi gibi önemli düşünürler de Türk milliyetçiliğini yaymak için çaba göstermişlerdir¹⁸⁰. Ali Suavi, 1869'da Paris'te yayımladığı *Ulum*

¹⁷⁷ Oğuz Kaan, "Türk Siyasi Tarihi'nde Jön Türk Kongreleri," *Econharan* 3, no. 4 (Eylül 2019): 1-19.

¹⁷⁸ Remzi Oğuz Arık, *İdeal ve İdeoloji* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969), 88-91.

¹⁷⁹ Sevim Güray, *Ahmet Vefik Paşa* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1966), 36.

¹⁸⁰ İsmail Hakkı Danişmend, *Ali Suavi'nin Türkçülüğü* (Ankara: CHP Genel Sekreterliği Neşriyatı, 1942), 29.

gazetesiyle Türkçülük düşüncesini Osmanlı entelektüelleri arasında yaymayı amaçlamıştır¹⁸¹.

Bu dönemde İslam birliği fikri popülerlik kazanmıştır. Ancak, Türk olmayan Müslüman unsurların bağımsızlık talepleri, özellikle Arap ve Arnavutların ayrılıkçı faaliyetleri, Osmanlı toplumunu derinden etkilemiştir¹⁸². Bu durum, Osmanlı İmparatorluğu'nun içindeki etnik ve kültürel farklılıkların daha belirgin hale gelmesine neden olmuş ve Türk milliyetçiliğinin yükselmesine zemin hazırlamıştır. İslam birliği düşüncesiyle örtüşmeyen bu ayrılıkçı hareketler, Türk toplumunda milliyetçilik duygularını güçlendirmiştir. Bu süreçte, Türkçülük düşüncesi, İslam birliği fikrinden ayrılarak Türk toplumunun birliğini ve kimliğini vurgulamıştır¹⁸³.

1783'te yurtları işgal edilen Kırım Tatarları ve 18. yüzyıl sonlarında Volga-Ural boylarındaki Tatar ve Çuvaşların Osmanlı Devleti'ne sığınmaları, dış Türklere olan ilginin kamuoyunda artmasına neden oldu. Bu durum, özellikle 1860-1870 yıllarında Orta Asya'daki Rus ve Çin işgallerine karşı halkta büyük bir tepki oluşmasına yol açtı. Dış Türkleri konu edinen eserler de bu dönemde daha fazla ilgi görmeye başladı. Osmanlı Devleti'ne sığınan Kırım Tatarları ve diğer dış Türkler, Osmanlı toplumunda dış Türklere yönelik bir sempati ve ilgi oluşturdu. Bu olaylar, Osmanlı kamuoyunun Orta Asya'daki Türk topluluklarının yaşadığı sıkıntıları ve işgalleri daha fazla fark etmesine yol açtı. Bu dönemde, dış Türkleri konu edinen edebi eserlerin ve tarih çalışmalarının artması, Osmanlı toplumunda dış Türklere yönelik ilginin arttığını göstermektedir¹⁸⁴.

Özellikle Orta Asya'daki Rus ve Çin işgallerine karşı Osmanlı halkında derin bir tepki oluşmuştur. Bu işgaller, Osmanlı Devleti'nin dış politikasını da etkiledi ve Orta Asya'daki Türk topluluklarına destek sağlama yolunda çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Bu süreç, Osmanlı toplumunda dış Türklere olan ilginin artmasına ve Türk milliyetçiliğinin güçlenmesi ile sonuçlanmıştır¹⁸⁵.

Osmanlı münevverleri arasında etkili olan önemli aydından biri Mirza

¹⁸¹ Ziya Gökalp, *Makaleler IX* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980), 8.

¹⁸² Mehmet Köçer, "Osmanlı Devleti'nde Türkçülük Akımının Ortaya Çıkması," *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları* 3 (2003): 10.

¹⁸³ Rıdvan Akın, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılıma Devri ve Türkçülük Hareketi 1908-1918* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2002), 13.

¹⁸⁴ David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, çev. Şevket Serdar Türet vd. (İstanbul: Kesit Yayınları, 2009).

¹⁸⁵ Köçer, "Osmanlı Devleti'nde Türkçülük Akımının Ortaya Çıkması", 12.

Fethali Ahundzade'dir. İstanbul'a gelerek Osmanlıcadaki Arap harflerinin ıslahı konusundaki çalışmalarıyla büyük ilgi görmüştür. Ahundzade, Osmanlı İmparatorluğu'nda Türk dilinin standartlaştırılması ve modernleştirilmesi konusunda önemli bir rol oynamıştır. Onun çabaları, Türkçülük hareketinin yayılmasına ve Türk milliyetçiliğinin güçlenmesine katkıda bulunmuştur¹⁸⁶. Diğer önemli bir Osmanlı aydını ise İsmail Gaspıralı'dır. Slav baskılarına karşı direnerek Türklüğün kurtuluşunun ancak Türk birliğinde yattığını savunan yazılar kaleme alarak Türkçü aydınları cesaretlendirmiştir. Gaspıralı, Türklerin eğitim düzeyini artırmak ve modernleşme sürecine uyum sağlamalarını teşvik etmek için çeşitli yayınlar yapmış ve Türkçülük düşüncesini yaymıştır. Onun etkisiyle Türk toplumunda milliyetçilik duyguları güçlenmiş ve Türk birliği fikri daha fazla önem kazanmıştır¹⁸⁷.

İstanbul'a yerleşerek Osmanlı aydınları arasında önemli bir diğer isim Yusuf Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset adlı eseriyle Osmanlı Devleti'nin varlığını devam ettirebilmesi için Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük hareketlerinin ne derecede faydalı olabileceğini ayrıntılı olarak açıklamıştır. Akçura, bu eserinde farklı siyasi akımların avantajlarını ve dezavantajlarını analiz etmiş ve Türk milletinin birliğini ve gücünü vurgulamıştır. Türkçülüğün ön plana çıkarılması konusunda da önemli çalışmalar yapmıştır. Akçura, Türk milletinin birliğini ve kimliğini koruyarak Osmanlı Devleti'nin güçlenmesini amaçlayan Türk milliyetçiliğini desteklemiş ve yaymıştır¹⁸⁸. Onun çabaları, Türkçülük hareketinin daha geniş kitlelere yayılmasına ve Türk milletinin birlik duygusunun güçlenmesine katkıda bulunmuştur. Bu sayede, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zorlu koşullara rağmen, Türk milletinin birliğinin sağlanması ve Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük gibi farklı akımların dengeli bir şekilde değerlendirilmesi yoluyla devletin varlığının devam ettirilmesine yönelik adımlar atılmıştır¹⁸⁹.

Bu gelişmelerin ışığında “*Aydın Kesim*” tarafından millet ve milliyetçilik fikirleri iyiden iyiye hissedilmesine rağmen Osmanlı toplumu açısından baktığımızda Türkler tarafından millet bilincinin tam olarak oluşmadığını

¹⁸⁶ Gökalep, *Makaleler IX*, 10.

¹⁸⁷ Hüseyin Namık Orkun, *Türkçülüğün Tarihi* (Ankara: Kömen, 1977), 71.

¹⁸⁸ Ercüment Berk, “Yusuf Akçura ve Fikirleri,” *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 59 (2017): 479-509.

¹⁸⁹ Fuat Uçar, “Siyasi Türkçülüğün Sahibi Yusuf Akçura ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluş Felsefesine Etkileri,” *Türk Yurdu Dergisi* 295 (2012): 395.

söyleyebiliriz. Fakat 19. Yüzyılın sonu ve 20. Yüzyılın başlarında Osmanlı toplumunu derinden etkileyecek birtakım olayların yaşandığı görülmektedir. Bu olaylar Türk toplumu özelinde derin izler bırakacak olup “milli aydınlanmayı” da beraberinde getirecektir.

Nitekim Osmanlı Devleti'ndeki Türkçü politikanın temelinde, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tüm milletleri ortak bir Osmanlı milleti etrafında bir araya getirme çabası olan Osmanlılık politikasının, Balkan Savaşları sonrasında Hristiyan milletlerin tamamen imparatorluktan ayrılmasına karşı tepki olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Bu dönemde, Osmanlılık politikasının artık etkisini yitirmesi ve imparatorluğun parçalanma sürecinin hızlanması, Türkçü politikanın doğmasına neden olmuştur. Özellikle Balkan Savaşları'nın¹⁹⁰ sonuçlarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarında yaşanan kayıplar ve Hristiyan milletlerin bağımsızlık kazanması, Osmanlılık politikasının çöküşünü hızlandırmış ve Türk toplumunda büyük bir tepkiye neden olmuştur. Bu dönemde Türk aydınları ve siyasetçileri, imparatorluğun etnik ve dini çeşitliliğinden ziyade Türk milletini ön plana çıkaran bir milliyetçilik anlayışını benimsemeye başlamıştır¹⁹¹.

Bu durum da bize gösteriyor ki; Osmanlı İmparatorluğu, Osmanlılık ideolojisi altında bir ulus oluşturmamış ve topraklarında yaşayan çeşitli etnik gruplar arasında birlik ve dayanışma sağlayamamıştır. Balkan Savaşları ve ardından gelen Arnavutluk'un bağımsızlığının ilanı gibi olaylar¹⁹², Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun bir dönem tebaası olan etnik unsurları bir arada tutma yönünden zayıflığını ve bir dönem pek de ciddiye alınmayan milletleşme

¹⁹⁰ 1912 yılının Ekim ayında başlayan Balkan Savaşı sırasında, Valona'da toplanan Arnavut Ulusal Kongresi, bir ay sonra 1912 Kasım'ında Arnavutluk'un bağımsızlığını ilan ederek, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmıştır. Bu önemli olay, Osmanlı topraklarında büyük çapta bir değişimi işaret etmiştir çünkü Arnavutluk, Osmanlı'nın egemenliğinden çıkan ilk Müslüman çoğunluklu bölge olmuştur. Bu durum aynı zamanda Panislamizm politikasının da çöküşünü göstermiştir, çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslüman halkları arasındaki birlik ve dayanışma düşüncesi giderek zayıflamıştır. Arnavutluk'un bağımsızlığının ardından kısa bir süre sonra Balkan faciasının patlak vermesi, Türkçülük akımının siyasi alanda güç kazanmasına yol açacak önemli bir dönüm noktası olmuştur. Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki toprak kayıpları ve Müslüman nüfusunun azalması, Türk milliyetçiliği düşüncesini güçlendirmiş ve Türk halkının birliğini vurgulayan hareketlerin önünü açmıştır. Bu olaylar, Türkçülük akımının siyasi alanda daha etkili bir şekilde öne çıkmasına ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülme sürecinde önemli bir rol oynamasına katkıda bulunmuştur. Ali Engin Oba, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu* (Ankara: İmge Kitabevi, 1995), 106-107.

¹⁹¹ Akın, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Devri*, 13-14.

¹⁹² Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi: 18. ve 19. Yüzyıllar*, çev. İhsan Durdu, Haşim Koç ve Gülçin Koç (İstanbul: Küre Yayınları, 2006).

unsunun sonucunda toprak kayıpları yaşadığını göstermiştir¹⁹³. Ayrıca, İslamcılık politikasının Arnavutluk ve diğer Balkan uluslarındaki ayrılıkçı faaliyetler karşısında etkisiz kalması, bu politikanın önemini yitirmesine yol açmıştır. Bu durum, Türkçülük düşüncesinin ön plana çıkmasını sağlamıştır¹⁹⁴. Türk milliyetçiliği, Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu çöküş sürecinde Türk halkının birliğini ve bağımsızlığını vurgulayarak daha fazla destek bulmuştur. Sonuç olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflaması ve çöküşü, Türkçülük düşüncesinin siyasi alanda daha etkili bir şekilde ortaya çıkmasına ve Türk milliyetçiliğinin güçlenmesine neden olmuştur¹⁹⁵.

Türkçülük akımının Osmanlı Devleti'nin resmi politikası haline gelmesinde önemli bir dönüm noktası, 1913'ten sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin girişimleriyle yaşanmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi sahnesinde etkili olan ve genellikle "İttihatçılar" olarak anılan bir grup Osmanlı Devleti'nin yönetimdeki asker ve sivil kanadındaki liderlerinden oluşmaktaydı¹⁹⁶. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Türk milliyetçiliğine yönelmesinin kökeninde, önceki Osmanlıcılık ve İslamcılık akımlarının başarısızlığına karşı bir tepki yatmaktadır. Osmanlıcılık ve İslamcılık, imparatorluğun farklı etnik ve dini unsurlarını bir arada tutma amacını taşıyordu, ancak bu ideolojiler, toplumsal gerilimleri çözmede yetersiz kalmış ve imparatorluğun bütünlüğünü koruyamamıştır¹⁹⁷. Diğer yandan Roderic H. Davidson, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde yaşanan ayrılıkçı hareketlerin, gayrimüslim tebaa ve sonradan Müslüman olan tebaa arasında milliyetçi duygularla ortaya çıktığını belirtir. Bu hareketler, özellikle Balkanlar ve diğer bölgelerdeki azınlık gruplar arasında Türklere karşı ayrılıkçı eğilimlerin yükselmesine yol açmıştır. Davidson'a göre, bu durum Türklerin milliyetçilik hareketine daha fazla bağlanmasına neden olmuştur. Çünkü gayrimüslim tebaa ve sonradan Müslüman olan tebaa arasındaki bu ayrılıkçı

¹⁹³ Fahri Maden, "Arnavutluk'un Bağımsızlık Süreci (1877-1913)," *Avrasya Etüdleri* 39/1 (Haziran 2011): 155-196.

¹⁹⁴ İsmail Hami Danişmend, *Türklük Meseleleri* (İstanbul: İstanbul Kitabevi, 1966), 40.

¹⁹⁵ Fahri Yetim, "II. Meşrutiyet Döneminde Türkçülüğe Geçit: 'Millet-i Hâkime' Düşüncesi ve Etkileri," *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2008/18 (Mart 2008): 71-84.

¹⁹⁶ Yaşar Semiz, "İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türkçülük Politikası," *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 35 (2016): 217-244.

¹⁹⁷ Orhan Ors, "Kuruluşundan Birinci Dünya Savaşına Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti," *Atatürk Yolu Dergisi* 13/51 (Ocak 2013): 679-716.

hareketler İmparatorluğun parçalanmasına neden olmuştur. Hâkim unsurken tabi unsura dönüşen Türkler için milliyetçilik düşüncesini benimsemekten başka bir seçenek bırakmamıştır. Bu durum, Türk milliyetçiliğinin ve Türkçülük düşüncesinin yayılmasında ve güçlenmesinde de etkili olmuştur¹⁹⁸.

İlginç olan Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde, Türkiye'deki Türkler arasında milliyetçi bir hareketin eksikliği dikkat çekicidir. Bu dönemde, ayrılıkçılık faaliyetleri genellikle Türk olmayan unsurlar arasında yoğun bir heyecan ve özveri ile ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, Türkiye'deki Türkler genellikle Osmanlılık veya İslamcılık gibi farklı ideolojilere daha fazla bağlılık göstermişlerdir¹⁹⁹. Aslında ilginç olan kısım Türklerde millet bilincinin olmasına rağmen milliyetçilik bilincinin olmayışındır. Bunu ise I. Dünya Savaşı'na kadar günümüz Türkiye'si olan Anadolu coğrafyasının hiçbir şekilde yabancı bir devlet tarafından işgale uğramayışına bağlayabiliriz. Nitekim Türkçülük ilk başta Osmanlı sınırları dışında kalan ve işgale uğrayan Türk bakiyeleri arasından doğmuştur.

Tarihin belirli dönemlerindeki demografik değişimler, toplumların kültürel ve siyasi yapılarını önemli ölçüde etkileyebilir. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde, kaybedilen topraklardan gelen göç dalgaları,-Özellikle Rumeli ve Kafkaslardan Anadolu'ya milyonlarca insan göç etmek zorunda kalmıştır-. Bu göçler, Türk nüfusunun Anadolu'da daha fazla yoğunlaşmasına ve demografik yapının değişmesine yol açmıştır. İmparatorluğun demografik yapısında önemli değişikliklere neden oldu. Bu değişimler, özellikle Türk nüfusunun Anadolu'da yoğunlaşmasına ve milli kimlik duygusunun güçlenmesine katkı sağladı. Bu bağlamda, demografik değişimlerin milliyetçilik hareketlerine olan etkileri, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinin anlaşılmasında kritik bir öneme sahiptir²⁰⁰.

Anadolu'daki nüfusun 19. yüzyılın başlarında 8-9 milyon seviyesinde olduğu gözlemlenirken, Birinci Dünya Savaşı öncesinde bu rakamın 16-17 milyona yükseldiği görülmüştür. Bu artışın önemli bir kısmı, imparatorluğun

¹⁹⁸ Roderic H. Davison, *Turkey: A Short History* (Walkington: The Eother Press, 1981), 112.

¹⁹⁹ Zare Vand Nalbantyan, *Ermeni Cephesinden Pan-Turanizm*, çev. Katayun Sernesar (İstanbul: Tarih Doğu Kütüphanesi, 2011), 3. Fasıl, 24.

²⁰⁰ Nevzat Köseoğlu, "Türk Milliyetçiliği İdeolojisinin Doğuşu ve Özellikler," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, ed. Tanıl Bora, 2. baskı (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003): s.208-225.

çeşitli bölgelerinden gelen Müslüman Türk muhacir akınlarıyla gerçekleşmiştir. Özellikle Rus Çarlığı'nın egemen olduğu bölgelerdeki asimilasyon politikaları, 1780'lerden itibaren Kırım'dan Rumeli'ye ve ardından Kafkaslardan Anadolu'ya doğru bir göç dalgasına neden olmuştur. Özellikle 1850-1860 yılları arasında, Kafkasya'daki halklar arasında, özellikle de Çerkezler arasında, Anadolu'ya göç başlamıştır. Son olarak, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile başlayan ve 1912-1913 Balkan Savaşı'nın sonuna kadar devam eden üçüncü büyük göç dalgasıyla bu demografik kaynaşma süreci tamamlanmıştır²⁰¹.

Bu göçlerle birlikte gelen aydınlar, Türk milliyetçiliğinin oluşumuna ve gelişmesine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bu aydınlar, farklı bölgelerden gelen insanların bir araya gelmesiyle şekillenen yeni toplumsal yapıya liderlik etmiş ve Türk milliyetçiliği ideolojisinin yayılmasında etkili olmuşlardır. Bu süreç, Türk milliyetçiliğinin kök salmasında ve Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerindeki ulusal kimlik arayışında kritik bir rol oynamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun temelini oluşturan Türkler arasında uzun bir süredir var olan ancak sarayın baskısıyla bastırılan Türklük bilincinin tekrar canlanmasında, Türkçülük düşüncesinin belirgin bir rolü vardır. Türklük kavramı, II. Abdülhamit döneminde saray çevrelerinde resmiyet kazanmış ve dikkat çekmiştir. Bu noktada, Osmanlı hanedan üyelerinin kendilerini Türk olarak ifade etmeye başlaması, Türk milliyetçiliği ve Türkçülük düşüncelerinin etkisinin görüldüğü önemli bir dönüm noktasını işaret etmektedir. Önceleri kendilerini Osmanlı milleti olarak tanımlayan hanedan üyeleri, Türk milliyetçiliği hareketinin yükselişiyle birlikte Türk kimliğine daha fazla vurgu yapmaya başlamışlardır²⁰².

Bu değişimin arka planında, Türk milliyetçiliğinin güçlenmesiyle birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli unsurlarının kendi kimliklerine daha fazla sahip çıkması ve bu durumun hanedan üyelerine de yansımaları yer almaktadır. Hanedan üyelerinin Türk kimliğini vurgulamaya başlaması, Türk milliyetçiliğinin Osmanlı toplumunda etkisinin arttığını ve milli kimlik bilincinin güçlendiğini göstermektedir.

²⁰¹ Akın, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Devri*, 118-119.

²⁰² Karpas, *Türk Demokrasi Tarihi*, 52.

2.1.5 Jön Türkler/Genç Osmanlılar

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde ortaya çıkan ve ülkenin siyasi, sosyal ve ekonomik yapısını değiştirmeyi hedefleyen önemli bir reform hareketi olan Jön Türk Hareketi, 19. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın başlarına kadar etkili olmuştur. Bu hareket, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüne karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştır ve modernleşme, adalet, eşitlik ve milliyetçilik gibi prensipleri savunmuştur²⁰³.

Jön Türk Hareketi'nin kökenleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamasıyla ortaya çıkan toplumsal ve siyasi sorunlara dayanmaktadır. İmparatorluk içindeki çeşitli etnik ve dini gruplar arasındaki gerginlikler, ekonomik durgunluklar ve batılı güçlerin baskısı, Jön Türklerin ortaya çıkışını tetikleyen önemli faktörlerden bazılarıdır. Bu bağlamda, Jön Türkler, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan herkesi kucaklayan bir milliyetçilik (Osmanlı Milliyetçiliği) anlayışını benimsemişlerdir²⁰⁴.

Jön Türk Hareketi'nin önemli liderleri arasında Ahmed Rıza, Mehmet Talat, İsmail Enver ve Ahmet İzzet Paşa gibi isimler yer almaktadır. Bu liderler, Osmanlı İmparatorluğu'nda reform yapılması ve imparatorluğun yeniden güçlendirilmesi için çaba sarf etmişlerdir²⁰⁵. Hareket, 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı ile doruk noktasına ulaşmış ve Osmanlı İmparatorluğu'nda demokratik bir rejimin kurulmasına yol açmıştır²⁰⁶.

Osmanlı Devleti'nin bu modernleşme çabaları, yurtdışında ve modern okullarda eğitim görmüş yeni bir askeri, siyasi ve bürokratik sınıfın yetişmesine zemin hazırlamıştır²⁰⁷. Bu sınıf, vatansever duygularla donanmış ve ülkenin geleceği için olağanüstü çaba sarf etmiştir. Yurtdışında eğitim gören ve modern eğitim almış bu yeni sınıf, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zorlukların üstesinden gelmek için önemli bir potansiyele sahip olmuştur²⁰⁸. Onların vatanseverlikleri ve çabaları, Osmanlı Devleti'nin geleceği ve devletin ayakta

²⁰³ Mehmet Burak Durdu, "Osmanlı Devleti'nde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri," *OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 14/14 (Haziran 2003): 291-318.

²⁰⁴ Ömer Taha Karabulut, "The Young Turks: Struggle for the Ottoman Empire, 1914-1918 / Feroz Ahmad," *Journal of Universal History Studies* 5/1 (2022): 133-137.

²⁰⁵ Ozan Örmeci, "Jön Türkler ve İttihat ve Terakki," *Tarih Okulu Dergisi* VIII (2009).

²⁰⁶ S. Alkan Aykaç, "Jön Türkler ve II. Meşrutiyet Dönemine Genel Bir Bakış," *Kocatepe Beşeri Bilimler Dergisi* 2/2 (2023): 237-246.

²⁰⁷ Feyzioğlu, Hamiyet Sezer. "III. Selim Dönemi'nde Humbaracı Ocağı'nda Yapılan Düzenlemeler," *Tarih Araştırmaları Dergisi* 35/60 (2016): 141-156.

²⁰⁸ Turan, "III. Selim'den Tanzimat'a," 41.

kalması için kritik bir öneme sahiptir.

Yeni Osmanlılar, Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılın ikinci yarısında modernleşme ve reform taleplerini dile getiren önemli bir entelektüel ve siyasi hareketti. 1865 yılında özgürlük ve adalet isteyen bir gizli cemiyet olarak kurulan bu hareketin önde gelen isimleri arasında Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi gibi aydınlar yer almaktaydı²⁰⁹. Hareketin temel amacı, Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu çıkmazı aşmak ve ülkeyi yeniden düzenlemek için bir anayasa ve seçilmiş temsilcilerden oluşan bir meclis talep etmektir. Yeni Osmanlılar Cemiyeti çatısı altında örgütlendiler ve görüşlerini yaymak için Tasvir-i Efkâr gazetesini kullandılar²¹⁰. Bu cemiyet, Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşmesi ve siyasi reformlarının gündeme gelmesinde etkili bir rol oynadı. Üyeleri, imparatorluğun çeşitli bölgelerinden gelen genç aydınlar arasında yer aldı ve entelektüel çevrelerde önemli bir ses haline geldi²¹¹.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerindeki entelektüel ve siyasi bir hareket olarak özgürlük, adalet ve vatanseverlik gibi kavramları ön plana çıkaran Jön Türklerdir. Bu hareketin üyeleri, çeşitli edebi eserler aracılığıyla bu idealleri dile getirmiş ve toplumu bu değerler etrafında birleştirmeyi amaçlamışlardır²¹².

Bu düşüncelerin paralelinde I. Jön Türk Kongresinde de benzer bir görüş birliği ortaya konmuş olduğu görülmektedir. “*Maksadımız menfaatten müttehit olduğu halde meslekten müteferrik olan ve o tefrika yüzünden telafisi gayr-ı kabil bir felakete maruz bulunan Türk, Arap, Arnavut, Ermeni, Makedonyalı, Rum, Kürt, Musevi, İlh... Vatandaşlarımızın kuvvetini bir noktaya cem eylemek ve bu suretle hem bugünkü seyyiata hitam vermeğe ve hem de yarın ki Hükûmet-i Adilenin temel taşlarını Ârâ-yı Umumiyye-i Osmaniyye'nin İnzimamiyle vaz'a çalışmaktır*” bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere temel amaç Osmanlı Devleti'nin yapısının korunarak bir arada tutabilme düşüncesidir²¹³.

²⁰⁹ Oğuz Kaan, “Türk Siyasi Tarihi'nde Jön Türk Kongreleri,” *Econharran* 3/4 (2019): 1-19.

²¹⁰ Metin Hepar, *Türkiye Sözlüğü* (İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2006), s. 485.

²¹¹ Durdu, “Osmanlı Devleti'nde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri,” 295.

²¹² Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* (Ankara: İmge Kitabevi, 2006), s. 36-37.

²¹³ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi* c. I, k. I (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995), s. 295-296. “*Osmanlılara genel çağrı, imzalayanlar: M. Sabahaddin, A. Lütfullah, Sultan Abdülmecid'in torunları*”. Paul Fesch, *Abdülhamid'in Son Günlerinde “İstanbul”* (Çev. Erol Üyepazarcı) (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999), s. 52.. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cenk

Jön Türk hareketi incelendiğinde, hareketin temelini oluşturan iki kavramsal bileşen olan "devrimci durum" ve "devrimci sonuç" önemli bir rol oynamaktadır. Bu kavramlar, hareketin karakterini ve hedeflerini anlamak için önemli ipuçları sunmaktadır²¹⁴.

"Devrimci durum" terimi, mevcut siyasi, ekonomik ve toplumsal koşulların bir devrimin gerçekleşmesi için uygun olduğunu gösterir. Yani, bir toplumda var olan baskı, hoşnutsuzluk, değişim isteği ve diğer faktörler bir araya geldiğinde, devrimci bir ortam oluşur. Jön Türk hareketi döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu sıkıntılı durumlar, halk arasındaki hoşnutsuzluk ve reform talepleri gibi unsurlar, devrimci bir durumun varlığını göstermektedir²¹⁵. Öte yandan, "devrimci sonuç" terimi, devrimin gerçekleşmesiyle ortaya çıkan değişiklikleri ifade eder. Bu sonuçlar genellikle siyasi, sosyal ve ekonomik yapıda köklü değişiklikler olarak kendini gösterir. Jön Türk hareketinin amacı, devrimci durumu kullanarak Osmanlı İmparatorluğu'nda demokratik ve reformist bir yönetim kurmaktır. Bu da devrimci sonuçların elde edilmesi anlamına gelmektedir²¹⁶.

Dolayısıyla, Jön Türk hareketi, devrimci bir hareket olarak yorumlanabilir çünkü hareket, mevcut koşulları devrim için uygun gördü ve belirli hedeflere ulaşmak için devrimci eylemler gerçekleştirebildiği ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, devrimci durum ve devrimci sonuç kavramları, Jön Türk hareketinin analizinde önemli bir çerçeve sağlar ve hareketin doğasını anlamada yardımcı olabilir²¹⁷.

Jön Türkler, siyasi arenada ilerici adımlar atmalarına rağmen kültürel konularda daha tutucu bir tutum sergiliyorlardı. Onlara göre, Batı medeniyeti sadece maddi zenginlik sunuyordu; ancak manevi ve ahlaki bakımdan Doğu'nun değerleri daha önemliydi. Dolayısıyla, Osmanlı'nın öncelikli hedefi, Batı'dan sadece bilim ve teknoloji gibi maddi unsurları almakla sınırlıydı²¹⁸.

Reyhan, *Türkiye'de Liberalizmin Kökenleri: Prens Sabahaddin (1877-1948)* (Ankara: Yayımlanacak Kitap, 2008).

²¹⁴ Barış Demirtaş, "Jön Türkler Bağlamında Osmanlı'da Batılılaşma Hareketleri", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8, no. 13 (2007): 389-408.

²¹⁵ Salih Tunç, "II. Meşrutiyet'in İlk Yıllarında Paris'te Bir Jön Türk Delegasyonu: Talât Bey Heyeti", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 25, no. 2 (2010): 547-82.

²¹⁶ İlyas Söğütü, "Jön Türkler ve Türkiye'nin Batılılaşması", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11 (Haziran 2010): 5.

²¹⁷ Kaan, *Jön Türk*, 9.

²¹⁸ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004), 59.

Ancak, Tanzimat döneminde kültürel hegemonyanın etkisi altında, Batı taklitçiliği şeklinde bir hayranlık oluşmuştu. Bu durum, Müslüman toplumun kendi köklerinden uzaklaşmasına neden olmuştu²¹⁹. Jön Türkler arasında, Batı'nın farklı yorumları ve batılılaşma modelleri zamanla belirginleşti ve geç Osmanlı dönemindeki tartışmaları derinleştirdi²²⁰. Jön Türk hareketi aslında ikinci Meşrutiyet döneminde bir araya gelen çeşitli siyasi güçlerin birleşimiyle ortaya çıktı. Bu açıdan, Osmanlı İmparatorluğu'nun yeniden yapılandırılması ve modernleşmesi yolunda önemli bir role sahipti²²¹.

Jön Türk hareketinin temelinde, 1877'de Abdülhamit tarafından bastırılan ve sonrasında Avrupa'da ve Osmanlı topraklarında faaliyetlerine devam eden yeni Osmanlıların getirdiği özgürlükçü fikirler yatıyordu. Bu hareketin öncülerini, çağdaş bir bürokrasi yetiştirmeyi amaçlayan modernist düşünce okullarından yetişen ve devlete hizmet etme anlayışıyla yoğrulan aydınlar oluşturuyordu²²². Bu entelektüeller genellikle eğitimlerini tamamlamak veya sürgün nedeniyle Avrupa'ya gitmek zorunda kalan kişilerdi. Jön Türklerin düşünsel eğilimlerini ve eylemlerini belirleyen ana motivasyon, Osmanlı İmparatorluğu'nu toprak bütünlüğünü korumak ve geri kalmışlıkla mücadele ederek Batı'nın karşısındaki aşağılık hissinden kurtarmak kaygısıydı²²³. Bu bağlamda, Jön Türk hareketi Osmanlı modernleşme sürecinin önemli bir parçası olarak kabul edilir ve II. Meşrutiyet'in ilanı ile doruk noktasına ulaşır²²⁴.

Fakat Jön Türk kadrolarının liberal demokratik düzene olan tam bir bağlılığından bahsetmek mümkün değildir. Bu entelektüel grubun, belirgin bir özgürlük teorisine sahip olmadığı ve pragmatik hedeflerinin ötesine geçmediği

²¹⁹ Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, 87-88.

²²⁰ Söğütü, "Jön Türkler ve Türkiye'nin Batılılaşması", 6.

²²¹ Hülya Argunşah, "Ahdiye ile Ceylan Arasında Bir Jön Türk: Ahmet Mithat Efendi'nin Feminizmi", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 8/9 (Summer 2013): 1-16, 3.

²²² "İttifak-ı Hamiyet, Genç Osmanlıların ilk örgütüdür ve bu kişilere genç denmesinin nedeni ise Osmanlı'ya hasta adam lakabı takılmasına verilen bir karşılıktır. Genç Osmanlılar, yabancı ülkelerde önemli eğitimler almış kişilerdir. I. Meşrutiyetin ilanı ve Kanun-i Esasi ilanı için çeşitli girişimlerde bulunmuşlar ve siyasi iktidarın sınırlandırılması anlamına gelen anayasacılık hareketlerinde hayati bir rol oynamışlardır." Demokan Demirel ve Gizem Kabasakal, "Geç Osmanlı Modernleşmesinin Yapısal Dönüşümünde Jön Türkler: 19. Yüzyıl Üzerine Bir İnceleme", (Bursa: Ekin Yayınevi, 2022), 149-158.

²²³ Söğütü, *Jön Türkler ve Türkiye'nin Batılılaşması*, 10.

²²⁴ S. Alkan Aykaç, "Jön Türkler ve II. Meşrutiyet Dönemine Genel Bir Bakış", *Kocatepe Beşeri Bilimler Dergisi* 2/2 (2023): 237-246.

görülmektedir. Onların parlamentarizmden beklentisi, ülkenin sorunlarına hâkim ve çözüm odaklı nitelikli kişilerden oluşan bir meclisin yönetimde etkili olmasıdır²²⁵. Ancak, onlar için, halkın taleplerine göre iş yapmak, iyi yönetim ilkelerine aykırı bir davranıştır. Bu nedenle, hayal ettikleri meclis, çeşitli çıkarların ve fikirlerin ifade edildiği bir temsil organı değil, seçkinlerin hâkimiyeti altında olan bir kurum olarak ortaya çıkmaktadır²²⁶. Mizancı Murat'ın ifadesiyle, “devlet işlerine aşına olan kişilerden oluşan sınırlı bir danışma meclisi, daha etkili olabilir”²²⁷. Düşüncesi ağır basmaktadır.

Genel bir perspektiften bakıldığında, Jön Türkler açısından batılılaşma, öncelikle bir zihniyet ve irade meselesi olarak değerlendirilmiştir. Bu pozitivist bakış açısına göre, toplumun mevcut nesnel koşulları değişim için belirleyici değildir. Hangi şartlar altında olursa olsun, bilimsel bir kalkınma projesiyle bir toplumun geri kalmışlık durumundan kurtarılabileceği ve gelişmiş Batı toplumlarının seviyesine yükseltebileceği düşünülmektedir. Bunun için, toplumun liderlik ve yönetiminde akıl ve bilimden anlayan kişilerin öncülük etmesi ve sorumluluk üstlenmesi gerekmektedir²²⁸.

Jön Türk Hareketi, II. Meşrutiyet'in ilanıyla zirveye ulaştıktan sonra, 1908'de İttihat ve Terakki adı verilen siyasi bir parti olarak yeniden yapılandırıldı²²⁹. İttihat ve Terakki, Jön Türk Hareketi'nin öncüleri arasından çıkmış ve Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasi güç merkezlerinden biri haline gelmiştir. II. Meşrutiyet'in ardından İttihat ve Terakki, Osmanlı siyasi sahnesinde etkili bir aktör olarak ortaya çıkmış ve imparatorluğun iç ve dış politikasını belirleyen bir rol oynamıştır. Bu nedenle, Jön Türk Hareketi'nin yerini İttihat ve Terakki partisi almıştır²³⁰.

2.1.6 İttihat ve Terakki Cemiyeti

Sultan II. Abdülhamit'in anayasayı askıya alarak Meclis'i kapatması ve

²²⁵Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)* (İstanbul: İletişim Yayıncılık / Şerif Mardin Bütün Eserleri Dizisi, 2008), 100.

²²⁶Sina Akşin, *100 SORUDA Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1980), 25.

²²⁷H. B. Çelik, "Üç Jön Türk: Ahmet Rıza, Mizancı Murat ve Prens Sabahattin", *The Journal of International Scientific Researches* 3, no. 3 (2018): 214-225.

²²⁸Sina Akşin, *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat-Terakki*, 122.

²²⁹Sait Gökbayır, "Gizli Bir Cemiyetten İktidara: Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 Seçimleri Siyasi Programı", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3, no. 1 (2012): 61-96.

²³⁰Ozan Örmeci, "Jön Türkler ve İttihat ve Terakki", *Tarih Okulu Dergisi* 8, no. VIII (2009).

kendi kişisel otoritesine dayalı bir yönetim kurması, Osmanlı aydın kesiminin tepkisine yol açtı²³¹. Bu tepki, Meşrutiyet taraftarlarının, Sultan II. Abdülhamit'in yönetimine karşı ilk fiili hareketi olan "Çırağan Sarayı Vakası" ile ortaya çıktı. Bu olayın en önemli noktası, Ali Suavi ve arkadaşlarının, Sultan Murat'ı yeniden tahta çıkarmak amacıyla Çırağan Sarayı'na saldırmasıydı. Sultan II. Abdülhamit'in Ruslara karşı zayıflık göstermesi ve uyguladığı yönetim tarzı, bu girişimin gerçekleşmesine sebep oldu²³². Ali Suavi'nin başarısız girişiminden sonra, 1878 Temmuz ayında, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir kez daha büyük bir olay yaşandı. Bu olayın baş aktörleri olan ve Sultan Murat'ı tahta yeniden çıkarmayı hedefleyen "Kelanti Skaliyeri & Aziz Bey Komitesi" adlı özel bir grup ortaya çıktı. Bu komite, saraydan Sultan Murat'ı kaçırmak amacıyla gizli bir plan hazırladı²³³. Ancak, bu plan da umdukları gibi sonuçlanmadı ve Sultan Murat'ı tahta geçirme çabaları başarısızlıkla sonuçlanmasının²³⁴ üzerine Ali Suavi'nin tekrar bir muhalif yapılanma içerisine girmediği görülmektedir²³⁵.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kökenleri hakkında farklı bakış açıları bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar, bu cemiyetin, Sultan II. Abdülhamit'e karşı ilk Jön Türk teşkilatı olan İttihad-ı Osmaniye Cemiyeti'nin devamı olduğunu savunurken, diğerleri Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin "istibdat"a karşı ilk siyasi örgüt olmadığını ileri sürmektedir. Şerif Mardin'in ifadelerine göre ise, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kökleri Yeni Osmanlılar hareketine dayanmaktadır. Bu iki grup arasındaki ilişki, sadece ortak amaçlardan değil, aynı zamanda İttihat ve Terakki'nin Yeni Osmanlılar hareketinden gelen kişilerle güçlenmesi ve toplumsal desteğini önceki kuşaklardan almasıyla şekillenmiştir²³⁶. Bu perspektifte, İttihat ve Terakki'nin ideolojisinin kökeni 1860'larda ortaya çıkmıştır ve Yeni Osmanlılar'ın ideolojik mirasını benimsemiştir.

²³¹ Hilmi Kurtuluş, "İttihat ve Terakki", *İslam Medeniyeti Dergisi* 2, no. 21 (Temmuz 1969): 40-41.

²³² Mehmet Gök, "Bir İhtilalci Olarak Ali Suavi", *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7 (2021): 173-198.

²³³ Şaban Çolaku, "İstanbul'daki Bazı Arnavut Aydınlarının 19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Arnavutluk Sorununa Katkısı Üzerine", *XI. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, Cilt IV (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994), 1737-1744.

²³⁴ Bedevi Arif Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, 2. Basım (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2000), 31.

²³⁵ Tevfik Çavdar, *Bir İnkılâbın Günbatımı 1908-2008* (Ankara: İmge Kitabevi, 2008).

²³⁶ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 18.

Bu ideolojik miras, Anayasa fikri, Parlamento özlemi ve hürriyet ile meşrutiyet mücadelesi, toplumsal hafızada derin izler bırakmıştır. Bu değerler, sadece meşrutiyet döneminde değil, istibdat rejimi altında bile önemli bir yer işgal etmiş ve devletin resmi yayınlarında sık sık vurgulanmıştır. Anayasa, devletin temel taşlarından biri olarak görülmüş ve bu idealler, toplumun vicdanında sürekli olarak canlı kalmıştır²³⁷.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tarihî kökenleri incelendiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun dönemindeki siyasi atmosferin karmaşıklığı ve toplumun meşrutiyet ve özgürlük taleplerinin artışı dikkat çekmektedir. 21 Mayıs 1305 (2 Haziran 1889) tarihinde kurulan bu cemiyet, Osmanlı tebaası tarafından "Ahrâr-ı Osmaniye" olarak adlandırılmıştır ki bu isim zaten toplumun hürriyet ve reform taleplerine yansıyan bir ifade olarak önem taşımaktadır. Ayrıca, Şûrâ-yı Ümmet gazetesinin cemiyeti "Hükûmet-i Meşruta ve Islahât-ı Umûmiye taraftarları" şeklinde tanımlaması, cemiyetin amaçlarının toplum nezdindeki yankısını göstermektedir. Bu ifadeler İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin doğuşunu ve toplum nezdindeki algısını anlamamıza yardımcı olmaktadır²³⁸.

Bu cemiyetin temel amacı, hürriyetin ilan edilmesi ve herkes için eşitlik ve adaletin sağlanmasıydı. Bunun için, istibdat rejimini meşrutî bir hükümete dönüştürmeyi hedeflediler. Cemiyet, İbrahim Temo (Ohri), Abdullah Cevdet (Arapkir), İshak Sükuî (Diyarbakır), Çerkez Mehmet Reşid (Kafkasya) gibi isimler tarafından kuruldu. Daha sonraları, Hikmet Emin (Konya), Cevdet Osman, Kerim Sebatî, Mekkeli Sabri Bey, Selanikli Dr. Nazım Bey, Şerafettin Mağmumi, Giritli Şefik ve Bakülü Hüseyinzade Ali gibi önemli figürler de cemiyete katıldı. Gizli olarak faaliyet gösteren bu cemiyet, ilk olarak "İttihad-ı Osmanî" veya "İnkılab-ı Osmanî" isimleriyle anıldı²³⁹.

1895'ten sonra, II. Abdülhamid'in baskıları hem İttihat ve Terakki Cemiyeti hem de aydınlar üzerinde artarak devam etti. Bu baskılar sonucunda birçok aydın yurt dışına kaçış yapmak zorunda kaldı ve bu durum, yurt dışında

²³⁷ Çağdaş Sümer, "İstibdat Rejimi ve Osmanlı İktidar Bloğunda Restorasyon, 1882-1908", *Memleket Siyaset Yönetim* 17, no. 37 (2022): 49-82.

²³⁸ Taner Aslan, "İttihâd-ı Osmanî'den Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne", *Bilig* 47 (Güz 2008): 79-120, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı.

²³⁹ Aykut Kansu, *1908 Devrimi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006); Aykut Kansu, "100. Yıldönümünde 1908 Devrimi'ni Anlamaya Çalışmak", *Toplumsal Tarih* 175 (Temmuz 2008): 24-25.

Osmanlı yönetimine karşı mücadele veren çeşitli örgütlerin oluşmasını hızlandırdı. Bu örgütlerin güçlenmesi ve mücadelenin etkinliğini artırmak amacıyla, zaman zaman bu örgütlerin üyelerini bir araya getirmeye yönelik çaba harcandı. İşte bu dönemde, İttihatçılar için ilham kaynağı olan bir dizi olay ve oluşum gerçekleşti²⁴⁰.

Özellikle, 1905-1906 yıllarında, Osmanlı Devleti'nin komşusu olan Çarlık Rusyası ve İran'da meydana gelen olaylar Türk kamuoyunun dikkatini çekti. Rusya'da 1905'te gerçekleşen huzursuzluklar, mutlakiyetçi Rus yönetimini reformlara zorladı ve yeni bir siyasi düzenin kurulmasına yol açtı. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin sınır komşusu olması sebebiyle Osmanlı topraklarında da etkisini göstermeye başladı. Aynı paralelde, 1905 yılında Tahran'da iki tüccarın şah tarafından cezalandırılmasını protesto etmesiyle başlayan olaylar, kısa sürede büyüdü ve 1906'da şah, temsili bir meclisin seçimlerinin yapılmasını kabul etmek zorunda kaldı. Bu olaylar, İttihat ve Terakki Cemiyeti gibi reformist ve meşrutiyetçi hareketler için bir ilham kaynağı oldu ve onların Türk toplumunda etkili bir şekilde örgütlenmelerine katkı sağladı²⁴¹. Komşu ülkelerdeki demokratikleşme süreçleri, İttihatçılar için siyasi ve demokratik propaganda yapma fırsatları sunmuştur. Bu gelişmeler, İttihatçıların Türkiye'de bir devrimci hareket başlatarak bir meclis kurma çabalarına referans oluşturmıştır. Vergi isyanları artık sadece vergi politikalarıyla ilgili değil, aynı zamanda siyasi temsilin eksikliğiyle ilgili bir sorunu da dile getirmeye başlamıştır. Vergi mükellefleri, vergilerin türü, miktarı ve kullanımı konusunda söz sahibi olmak istemiştir. Bu durum, rejime karşı bir yıkıcı hareketin temelini oluşturmıştır. Dolayısıyla, İttihatçılar için, komşu ülkelerde yaşanan demokratik gelişmeler, Türkiye'de demokratik bir dönüşüm ve siyasi temsil taleplerini güçlendirmek için kullanabilecekleri önemli bir argüman haline gelmiştir²⁴².

20. yüzyılın başlarında, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi ve toplumsal dokusunda önemli bir değişim rüzgârı esiyordu. Bu dönemde, özellikle 3.

²⁴⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, VIII. Cilt: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000), 78.

²⁴¹ Feroz Ahmad, *The Making of Modern Turkey* (London, 1993), 31.

²⁴² Resneli Niyazi, *Balkanlarda Bir Gerillacı* (İstanbul, 1975). İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "II. Meşrutiyetin İlanına Dair Vesikalar", *Belleten* 20. Akt. İhsan Güneş, *II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918)*, 179. akt. İhsan Güneş, *II. Meşrutiyet dönemi hükümet programları (1908-1918)*, s.179

Ordu'nun subayları arasında giderek belirginleşen siyasi bir tavır, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin etkinliğini artırdı. 27 Aralık 1907'de Paris'te gerçekleşen kongrede alınan kararlar, mevcut yönetim biçiminin acilen değiştirilmesi gerektiğini vurgulayarak siyasi mücadelenin hız kazanmasına yol açtı. Bu atmosferin ardından, Temmuz 1908'de patlak veren ihtilal²⁴³, Osmanlı İmparatorluğu'nda köklü siyasi dönüşümlerin başlangıcını işaret etti. Bu süreçte, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin artan etkinliği ve askeri gücü, tarihin seyrini değiştirecek olayların fitilini ateşledi²⁴⁴. Bu değişim rüzgârı, II. Abdülhamid'in 33 yıllık otoriter yönetimi sırasında Jön Türk hareketinin güçlenmesine yol açtı. 1908 Temmuz'unda patlak veren olaylar, II. Abdülhamid'i meşrutiyeti yeniden ilan etmeye zorlayarak Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasi arenada büyük bir dönüşümü başlattı. Bu süreç, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi ve toplumsal yapısında derin izler bırakacak ve modernleşme sürecini hızlandıracak bir dönemin başlangıcını işaret etmektedir²⁴⁵.

Ancak, İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde, bundan sonraki adımların nasıl atılacağı ve hangi yöntemlerin kullanılacağı konusunda tam bir uzlaşma sağlanmamıştı. Bu belirsizlik, önde gelen İttihatçı isimlerden biri olan Enver Paşa'nın şu sözleriyle açıkça görülebilir:

“...artık Meşrutiyeti İlane Saray'ı mecbur etmek için en kestirme yol umûmî bir isyandı. Fakat merkezin ihtilâl için kat'î bir plânı yoktu ve teşkilâtımız henüz köylere kadar yayılmamıştı. Ayrıca Selânik'te 400 olmak üzere bütün Rumeli teşkilâtı 2000 kişiydi.”²⁴⁶

Fakat "Yarınların ne getireceği meçhuldür. Ama yine de milletin kurtuluşu için elimizden geleni yapmalıyız.”²⁴⁷

Bu sözler, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin içindeki farklı görüşlerin ve yaklaşımların olduğunu ve geleceğe dair belirsizliklerin bulunduğunu vurgular. Bu dönemde, cemiyetin üyeleri arasında farklı siyasi hedefler ve yöntemler konusunda tartışmalar yaşanmaktaydı. Bu belirsizlik, gelecekteki siyasi ve

²⁴³ Talha Burak Ünlü, "İttihadçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913", *Tarih Kritik Dergisi* 3, no. 3 (2017): 42-45.

²⁴⁴ Uzunçarşılı, "II. Meşrutiyetin İlanına Dair Vesikalar", 179.

²⁴⁵ M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türkler* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 41.

²⁴⁶ Enver Paşa'nın Anıları, haz. H. Erdoğan Cengiz (İstanbul, 1991), 97.

²⁴⁷ Şuhnez Yılmaz, "An Ottoman Warrior Abroad: Enver Paşa as an Expatriate", *Middle Eastern Studies*, 6 Aralık 2006, 43.

toplumsal gelişmelerin seyrini etkileyecek önemli bir faktördü.

İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri, II. Meşrutiyet'in ilanı için gerekli olan adımları atmaya karar verdiler ve bu kapsamda anayasanın yürürlüğe konması talebini Padişah II. Abdülhamid'e iletmek üzere 180 imzalı bir telgraf hazırladılar. Bu telgrafla, 21 Temmuz 1908 tarihinde, Padişah'tan anayasanın yürürlüğe sokulması istendi²⁴⁸.

1908 öncesi siyasi ortam; Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme ve demokratikleşme çabalarına umutla bakan ilerici kesimler, 1876'de ilan edilen birinci Meşrutiyet ile bir dönüm noktası yaşamışlardı. Ancak, Sultan II. Abdülhamid'in Meşrutiyet'i sona erdirip kendi mutlakiyetçi yönetimini ilan etmesiyle, bu umutlar yerini hayal kırıklığına bıraktı. Bu yeni dönemde, çağdaşlaşma ve demokratikleşme isteyenler yeni arayışlara yöneldiler. İttihad-ı Osmanî Cemiyeti veya daha yaygın bilinen adıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti, bu dönemde iyi eğitim almış toplumsal kesimlerden büyük destek alarak hızla güçlendi. Buna rağmen, Abdülhamid'in baskıcı rejimine rağmen varlığını sürdürmeyi başardı, özellikle yurtdışında etkin bir şekilde faaliyet göstermekteydi²⁴⁹.

II. Abdülhamid'in baskıcı ve başarısız yönetimi, özellikle toprak kayıplarıyla sonuçlanan politikaları, orduda ve devlet kademelerinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin destekçi sayısını hızla arttırdı. Cemiyet, yurtdışındaki Jön Türk hareketlerini bir araya getirerek, istibdat yönetimini sona erdirmeye amacıyla stratejiler geliştirmeye başladı²⁵⁰.

İttihatçılar, Türkçe, Almanca, Fransızca, Arapça ve İbranice gibi dillerde gazeteler yayınlamak suretiyle, İngiltere, Fransa, Avusturya, Belçika, Mısır ve Amerika gibi çeşitli ülkelerde etkili bir propaganda ağı oluşturmuşlardır. Bu gazeteler, gizlice Osmanlı sınırlarından geçirilerek halka ulaştırılmıştır. Bu yayın organlarının II. Abdülhamid'in idaresine karşı kamuoyu oluşturduğu ve böylece dönemin sonunu hızlandırdığı bilinmektedir²⁵¹. Ancak, bu dönemde basın hayatında yaşanan zenginliği değerlendirirken Ahmet Bedevi Kuran'ın

²⁴⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi 1908-1918*, C. IX (Ankara: TTK Yayını, 1999), 35-36.

²⁴⁹ Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları / Tarih Dizisi, 2007), 47.

²⁵⁰ Ozan Örmeci, "Jön Türkler ve İttihat ve Terakki", *Tarih Okulu* VIII (Eylül-Aralık 2010): 95-109, 98.

²⁵¹ Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi* (İstanbul: Pozitif Yayınları, 2006), 86-87.

düşüncelerini de göz önünde bulundurmak gerekir. Kuran, bu dönemde bazı kişilerin veya çevrelerin hızla bir gazete çıkararak istediklerine kavuşabileceklerini vurgular. Her yeni gazetenin piyasaya sürülmesiyle, toplumun bu eylemleri maddi kazanç için yapıldığı düşüncesiyle hareket ettiğini ifade eder. O, toplumun "para için çıkarıyor, yarın on beş para aldığı gibi susar" şeklindeki yaygın düşünceye kapıldığını belirtir²⁵².

Bu bağlamda, İttihatçıların yurtdışında çıkardıkları gazetelerin yanı sıra, bu dönemde basın hayatında yaşanan zenginliğin ve gazeteciliğin ekonomik ve siyasi güç odakları tarafından nasıl etkilendiğinin ve manipüle edildiğinin anlaşılması önemlidir. Ahmet Bedevi Kuran'ın vurguladığı gibi, bu dönemde gazetecilik faaliyetlerinin sadece halkın bilgilendirilmesi amacıyla değil, aynı zamanda güç ve çıkar hedefleri doğrultusunda yapıldığına da dikkat çekmek gerekmektedir²⁵³.

Basın faaliyetleriyle ilgili işlerin izlenmesi ve düzenlenmesi için Matbuat Müdürlüğü kurulmuştur. Bu kuruluş, dergi ve gazete gibi yayın organlarının açılması için gereken izin sürecini yönetmiştir. Ancak, yayın faaliyetlerine başlamak için Matbuat Müdürlüğü'nden alınan iznin yanı sıra, Maarif Nezareti'nin de onayı gerekmektedir. Bununla birlikte, Padişah'tan alınacak olan nihai onayla birlikte, yayın hayatına başlanabilirdi. Bu düzenleme, Osmanlı Devleti'nin basın faaliyetlerini kontrol altında tutma ve istenmeyen yayınları engelleme amacını yansıtmaktadır²⁵⁴.

Bu gelişmelerin paralelinde iktidar bloğunun yeniden yapılanması için ilk adım, 1871-1878 döneminde merkezi bürokraside yaşanan meşrutiyetçi-istibdatçı mücadelenin sonlandırılması oldu. II. Abdülhamid, öncelikle meşrutiyetçi kesimin önde gelen isimlerini²⁵⁵ İstanbul'dan sürgün ederek uzaklaştırdı. Ardından, 1881'de kurulan Yıldız Mahkemesi'nde bu isimleri yargılayarak kendi istibdat rejimi ve Osmanlı iktidar bloğu üzerindeki kontrolünü pekiştirdi. Bu süreç, 1882-1908 yılları arasında Abdülhamid'in

²⁵² Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki* (İstanbul, 1948), 120.

²⁵³ Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*, 122-125.

²⁵⁴ Hasan Refik Ertuğ, *Türk Basını Nasıl Doğdu ve Gelişti* (İstanbul: Yeni Türkiye [Nebioğlu Yayınevi], 1959), 181.

²⁵⁵ Çetinsaya, bu grubun içinde yer alan isimler arasında Ahmed Cevdet Paşa, Tunuslu Hayreddin Paşa, Mahmud Nedim Paşa, Uryanzade Ahmed Esad Efendi, Rauf Paşa, Safvet Paşa, Arifi Paşa, Küçük Said Paşa, Derviş Paşa, Nusret Paşa ve Yusuf Rıza Paşa'nın bulunduğunu belirtmektedir. Gökhan Çetinsaya, "II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi", *Osmanlı Araştırmaları* 57 (2016): 353-409.

liderliğindeki istibdatçı stratejik grubun ve siyasi programın hâkimiyetini sağladığı bir dönemi ifade etmektedir²⁵⁶.

II. Meşrutiyet'in ilanı, Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli sosyal ve siyasi değişimlere yol açmıştır. Bu dönemde, toplumda bir canlanma yaşanmış ve çeşitli sosyal gruplar arasında aktif bir hareketlilik gözlenmiştir. Mevcut düzenin sorgulanması ve daha demokratik bir yönetim arayışları, gayrimüslim ve müslim tebaanın çeşitli cemiyetler kurarak seslerini duyurmalarına yol açmıştır. Ancak, bu dönemde bazı kesimler, siyasi istikrarsızlığın ve reform eksikliğinin Osmanlı topraklarının kaybına yol açabileceği endişesi taşımışlardır²⁵⁷.

İttihat ve Terakki Cemiyeti gibi önemli aktörler, bu dönemde basının etkin bir şekilde kullanılmasını savunarak toplumun kaygılarını ve taleplerini dile getirmişlerdir. Basının gücü, sivil toplumun sesini duyurması ve siyasi tartışmalara katılması için önemli bir araç olarak görülmüştür. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin basını etkin bir şekilde kullanması, dönemin siyasi atmosferini etkileyen önemli bir faktördür. Bu durum, basının sadece haber alma aracı olmanın ötesinde, toplumsal değişim ve reform taleplerinin bir aracı olarak kullanılabileceğini göstermektedir²⁵⁸.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin belirlediği temel amaçlar arasında şu ilkeler öne çıkmaktadır:

1. **"Vatanın Kurtarılması:** Cemiyet, Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu kötü durumdan kurtulmayı hedeflemiştir. Bu amaçla, ülkenin siyasi istikrarsızlığı, ekonomik zorlukları ve toplumsal huzursuzluklarına çözüm arayışında bulunmuştur.
2. **Milletin Özgürlüğü ve Refahı:** İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı milletini içinde bulunduğu zulüm ve esaretten kurtararak, onların insanlık onuruna yakışır bir şekilde yaşamalarını sağlamayı amaçlamıştır. Bu, adaletin sağlanması, vatandaşların haklarının korunması ve toplumsal refahın artırılması anlamına gelmektedir."²⁵⁹

Bu ilkeler, cemiyetin toplumsal ve siyasi dönüşüm için belirlediği ana

²⁵⁶ Çağdaş Sümer, "İstibdat Rejimi ve Osmanlı İktidar Bloğunda Restorasyon, 1882-1908", *Memleket Siyaset Yönetim* (MSY) 17, no. 37 (Haziran 2022): 49-82.

²⁵⁷ M. Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi* (İstanbul: Der Yayınları, 2002), 136.

²⁵⁸ Mevhibe Savaş, "İkinci Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki ve Basın", *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi* (Ankara, 1998), 2-24.

²⁵⁹ Yaşar Semiz, "İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türkçülük Politikası", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 35 (2014): 223.

hedefleri yansıtmaktadır.

Bu hedeflere ulaşmanın yolu olarak, 1293 Kanun-u Esasi'sinin (1876 Anayasası) tam olarak uygulanması ve sürekli olarak devam ettirilmesi gerektiği belirtilmektedir. İttihat ve Terakki Cemiyeti, bu temel amacı gerçekleştirmek için çalışmaktadır. Ayrıca, bu cemiyetin birincil ve ikincil amaca ulaşmanın, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan herkesin - mezhep ve cinsiyet ayrımı gözetmeksizin - kutsal bir görevi olduğu ve açık bir şekilde tüm Osmanlı vatandaşlarının çıkarlarına uygun olduğu vurgulanmaktadır²⁶⁰.

Bu ifadeler, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin evrensel ve kapsayıcı bir perspektife sahip olduğunu göstermektedir. Cemiyet, Osmanlı İmparatorluğu'nun her kesimini kucaklayarak, toplumun tamamının refahı ve adaleti için mücadele etmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca, 1876 Anayasası'nın tam ve etkin bir şekilde uygulanmasının, ülkenin istikrarını ve demokratik yapısını güçlendireceği düşünülmektedir. Bu nedenle, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Anayasa'nın korunması ve geliştirilmesi için çalışmaktadır²⁶¹.

Fakat İttihat ve Terakki Cemiyeti, anayasacılık faaliyetlerinin yanlış yorumlanmasının önün geçmek ve Anadolu'daki bazı grupların ayrılıkçı eğilimlerine ve merkezden uzaklaşma çabalarına karşı önlem almak amacıyla Kasım 1910'daki ikinci toplantısında önemli bir karar almıştır. Bu karar, Türkler arasında vatanseverliği teşvik etmek ve diğer etnik grupların mikro milliyetçiliğe eğilimini durdurmak için imparatorluktaki tüm okullarda Türkçe eğitiminin yapılması gerektiğini belirtmiştir²⁶². Bu adım, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ulusal birliği ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü koruma çabalarının bir yansımasıdır.

Bunlara rağmen İttihat ve Terakki Cemiyeti ve sonrasında İttihat ve Terakki Fırkası (Partisi), Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerini atan birçok vatansever ve cesur kişiden oluşan bir örgüttü. Ancak, Mustafa Kemal Atatürk ve arkadaşlarının öncülüğünde gerçekleşen cumhuriyet ve laiklik fikirleri,

²⁶⁰ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 96.

²⁶¹ Tarhan Erdem, *Anayasalar ve Seçim Kanunları* (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1982), 4. Aynı ifadeye 1876 tarihli Kanun-i Esasi'de de yer verilmiştir; 1909'daki değişiklikte de muhafaza edilmiştir. Ayrıca bk. David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, çev. Şevket Serdar Türet, Rekin Ertem ve Fahri Erdem (İstanbul: Kervan Yay., 1979), 145–146.

²⁶² Landau, 73. Türkçe eğitimde İstanbul lehçesinin tercih edilmesi konusunda milliyetçi ve İttihatçı aydınlar arasında önemli ölçüde görüş birliği vardır. Yusuf Sarımay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları (1912–1931)* (İstanbul: Ötüken Yay., 1994), 216–222.

İttihatçılar arasında tam anlamıyla yer edinmemişti. İttihatçılar, Osmanlılık etkisinden henüz tam olarak sıyrılamamışlardı ve bu nedenle meşruti monarşi rejiminin Osmanlı Devleti'ni kurtarabileceğine inanıyorlardı²⁶³. Bu bakış açısı, Türkiye'nin geleceği ve yönetim şekli konusunda farklılıkların olduğunu göstermektedir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ve sonrasında Fırkası'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nun dönüşümünde oynadığı rol ve bu dönüşümün sonrasında ortaya çıkan yeni yönetim anlayışı arasındaki bağlar, Türk siyasi tarihinde önemli bir dönüm noktasını temsil etmektedir²⁶⁴.

İttihat ve Terakki dönemi, bir yönüyle “*Osmanlı Yenileşme*” hareketinin son evresini temsil etmektedir. Ancak, bu dönem aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş sürecini hızlandıran faktörlerden biri olarak da değerlendirilmektedir. Balkan Savaşları, Trablusgarp Savaşı ve I. Dünya Savaşı gibi önemli tarihsel olaylarda, İttihat ve Terakki'nin liderleri ve üyeleri vatan topraklarını korumak için büyük fedakârlıklar yapmış ve hayatlarını ortaya koymuşlardır. 1920'de Sevr Antlaşması'nın imzalanmasıyla birlikte, Balkan ve Dünya Savaşları'nın kahramanlarından bazıları Atatürk'ün liderliğindeki Türk İstiklal Savaşı'na katılmışlardır. Türk Ulus'unun milli devleti olan Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda ve inşasında da aktif görevler üstlenmişlerdir. Bu şekilde, İttihat ve Terakki'nin mirası, Türk ulusunun bağımsızlık mücadelesi ve modern Türkiye'nin kuruluş sürecinde önemli bir rol oynamıştır²⁶⁵.

Metin Heper'e göre, Jön Türk hareketi ve İttihat ve Terakki ile başlayan Türk milliyetçiliği, “*Osmanlı padişahlarının öncelikle Osmanlılık ve ardından Osmanlı-İslamcılık ideolojilerine sarılarak, imparatorluğun tüm unsurlarını hanedanlık şemsiyesi altında tutma çabalarına rağmen, gayrimüslim unsurların Osmanlılık ve Türk olmayan Müslümanların da Osmanlı-İslamcılık formülünü reddettiklerini belirtir. Bu durumda, ülkenin bölünmesini engelleme sorumluluğu geri kalan Türklerin omuzlarına yüklenmiştir*”²⁶⁶. Bu durum, Türkler arasında daha önce olmayan bir ulusal bilinç duygusunun geliştirilmesini zorunlu kılmıştır. Ulusal bilinçten kaynaklanan ulusal birliğin Türkleri bir arada tutabileceği ve böylece imparatorluğun geri kalan topraklarını savunabilecekleri düşünülmüştür.

²⁶³ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895–1908)* (İstanbul: İletişim Yay., 1989).

²⁶⁴ Örmeci, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 99.

²⁶⁵ Hikmet Özdemir, *Üç Jön Türk'ün Ölümü* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2007), 23-24.

²⁶⁶ Metin Heper, *Devlet ve Kürtler* (İstanbul: Doğan Kitap, 2008), 107.

Soner Yalçın, İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri hakkında ilginç bir yorumda bulunmuş ve onları "kaybetmeyi onurlarına yediremeyen bir kuşak, asi delikanlılar kuşağı" olarak tanımlamıştır. Bu yorum, İttihat ve Terakki üyelerinin karakteristik ve kimliksel özelliklerini anlatmaktadır. Yalçın, bu kişilerin cesur ve inatçı olduklarını, kaybetmeyi kabul etmeyip mücadele etmeye devam ettiklerini vurgulamaktadır. Ayrıca, "asi delikanlılar kuşağı" ifadesiyle de İttihat ve Terakki üyelerinin gençliklerinde isyankâr ve hırçın bir tutum sergilediklerini ima etmektedir. Bu yorum, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyelerinin kişilik ve ruh haline dair ilginç bir bakış açısını yansıtmaktadır²⁶⁷.

İttihat ve Terakki, Osmanlı ordusunun modernizasyonu ve deniz kuvvetlerinin güçlendirilmesi konusunda önemli bir rol oynamıştır. Özellikle Balkan Harpleri öncesinde, Avrupa'daki geniş toprakları korumak için Türkiye'nin güçlü bir donanmaya ihtiyacı olduğu kabul edilmiştir. Rumeli'deki toprak kayıplarından sonra, Türkiye'nin büyük bir kara ordusunu bu bölgede bulundurmamak zorunda kalmaması, bunun yerine deniz kuvvetlerine daha fazla önem verilmesini sağlamıştır. Ancak, bu durum, adalar ve batı Anadolu kıyılarında Yunan tehdidi gibi yeni risklerin ortaya çıkmasıyla değişmiştir. Bu nedenle, İttihat ve Terakki, Türkiye'nin en azından Yunan donanmasından daha güçlü bir deniz gücüne sahip olması gerektiğini belirlemiştir. Bu şekilde, deniz kuvvetlerinin modernizasyonu ve güçlendirilmesi, İttihat ve Terakki'nin döneminde önemli bir stratejik öncelik haline gelmiştir²⁶⁸.

İttihat ve Terakki, Türk milletinin birliğini ve gücünü korumak için yoğun çaba sarf etmiş önemli bir siyasi harekettir. Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflama döneminde Türk milletinin hak ve çıkarlarını savunmuş, ulusal kimliğin güçlenmesine büyük katkı sağlamıştır. Modernleşme ve reformlarla Türk ulusunun yeniden dirilişini amaçlayan İttihat ve Terakki, iç bölünmeler ve dış tehditlerle mücadele ederek Türk ulusunun birlik ve bağımsızlığını korumaya çalışmıştır. Özellikle Türk milletinin milli onurunu ve değerlerini yüceltmek için verdiği mücadelelerle ön plana çıkmış ve Türk ulusunun gurur kaynağı olmuştur.

²⁶⁷ Soner Yalçın, *Efendi* (İstanbul: Doğan Kitap, 2004), 38-45.

²⁶⁸ Bünyamin Kocaoğlu, "Balkan Savaşlarının İttihat ve Terakki Politikalarına Etkisi", *Volume 5 Issue 1* (Ocak 2013): 251-266.

2.2 Balkanların Osmanlı Devleti'nden Kopuşu

18. ve 19. yüzyıllarda Balkanlar'da demografik ve siyasi değişimler, bölgedeki Hristiyan nüfusunun artışı ve Türk nüfusunun azalmasını tetikledi. Bu dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimindeki Balkanlar'da, Türklerin getirdiği modernleşme ve yönetim reformları, özellikle Hristiyan unsurları etkiledi. Yönetimdeki bazı liberalleşme çabaları ve ticaretin canlanması, Hristiyan nüfusun artışına katkıda bulundu. Diğer yandan, Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri ve idari zayıflığı, Türk nüfusunun azalmasına ve buna bağlı olarak Osmanlı'nın kontrolündeki topraklarda siyasi belirsizliğin artmasına neden oldu²⁶⁹.

Bu dönemde, Balkanlar'da milliyetçilik ve liberalizm akımlarının yükselişi de dikkat çekiciydi. Fransız İhtilali'nin etkisiyle yayılan milliyetçilik ve liberal düşünceler, Balkan milletlerini etkisi altına aldı ve bağımsızlık arzularını körükledi. Ayrıca, Rusya'nın Panslavist politikaları, Slav halklarının birleşmesi fikrini güçlendirdi ve Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bir direniş hareketi şekillendi²⁷⁰. Balkanlar'da yaşanan bu demografik ve siyasi değişimler, Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamasıyla paralel olarak artarak devam etti. Büyük devletlerin bölgedeki çıkar çatışmaları, Osmanlı'nın Balkanlar'daki topraklarını kaybetmesine yol açan savaşların patlak vermesine katkıda bulundu. Özellikle Rusya'nın Panslavist politikaları ve İngiltere'nin Balkanlar'daki çıkarları arasındaki gerilim, bölgedeki siyasi istikrarsızlığı derinleştirdi²⁷¹.

Sonuç olarak, 18. ve 19. yüzyıllarda Balkanlar'da yaşanan demografik ve siyasi değişimler, Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamasına ve bölgenin siyasi istikrarsızlığının artmasına neden oldu. Bu dönemde ortaya çıkan milliyetçilik ve liberalizm akımları, bölgedeki çeşitli etnik grupların bağımsızlık arzularını güçlendirirken, büyük devletlerarasındaki çıkar çatışmaları da bölgenin

²⁶⁹ Hatice Bayraktar, "Osmanlı'nın Balkanlardan Çekilmesi: Savalar, İsyanlar Ve Göçler," *T.C. Balıkesir Üniversitesi F.E.F. Karesi Tarih Kulübü Bülteni* (2007): s. 66.

²⁷⁰ Rabia Nur Çavuş, "Balkanlar'da Osmanlı Mirası Ve Milliyetçilik," *Tarih Kritik Dergisi* 7/4 (2021): ss. 441-443.

²⁷¹ Caner Sancaktar, "Balkanlar'da Osmanlı Hakimiyeti Ve Siyasal Mirası," *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi* 2/2 (2011): ss. 27-47.

geleceğini şekillendiren önemli bir faktör oldu²⁷².

2.2.1 Yunan İsyanı ve Bağımsızlık Süreci

Yunan bağımsızlık hareketi Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihinde önemli bir yere sahiptir. Bu hareket, Osmanlı toplumunda milliyetçi bir uyanışın başlangıcını işaret eder ve bu bağlamda oldukça önemlidir. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumunu oluşturan etnik unsurlar arasında ortaya çıkan ve başarıyla sonuçlanan ilk milliyetçi harekettir²⁷³. Osmanlı yönetimi altında yaşayan Yunanlılar, ulusal kimliklerini koruma ve bağımsızlıklarını elde etme arzusuyla bir araya gelmişlerdir²⁷⁴.

Bu hareketin Osmanlı İmparatorluğu için önemli olmasının bir diğer nedeni de Osmanlı yöneticilerinin dönemin Avrupa'daki milliyetçi akımlardan haberdar olmalarıdır. Fransız Devrimi'nin ardından Avrupa'da yükselen milliyetçilik dalgası, Osmanlı İmparatorluğu'nda da etkilerini göstermiştir. Osmanlı yönetimi, Avrupa'daki elçileri aracılığıyla bu gelişmeleri izlemekte ve etkilerini değerlendirmektedir.

Yunanistan'ın etnik unsuru olan Rumlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerine yayılmış bir topluluktur. Özellikle Mora Yarımadası, Teselya ve Ege Adaları'nda yoğunlukla yaşamaktadırlar. Ancak, ulusal bir kimlikten yoksun olmalarına rağmen, din ve dil bağlarıyla bir arada tutulmuşlardır²⁷⁵. Ortodoks Hristiyanlık inancına sahip olan Rumlar, bu dinin etkili olduğu bölgelerde yer almaktadırlar. Osmanlı İmparatorluğu Döneminde, Rumlar özel bir statüye sahip olmuşlardır. Özellikle Rum Ortodoks Patrikhanesi'ne verilen ayrıcalıklar, Rumların diğer Ortodoks Hristiyan toplulukları içinde önde gelen bir konuma gelmelerini sağlamıştır. Bu durum, Rumların Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki diğer Hristiyan topluluklarına kıyasla öncelikli bir konumda bulunduğunu göstermektedir²⁷⁶.

Öyle ki Rumlar, Osmanlı İmparatorluğu'nda toprak mülkiyeti, dil ve din

²⁷² P. Sugar, *Southeastern Europe Under Ottoman Rule, 1354-1804* (Seattle: University of Washington Press, 1977); H. Şimşek, *Türkiye'nin Ulusal Güvenlik Stratejisi* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2002).

²⁷³ Hüseyin Şükrü İlicak, *A Radical Rethinking of Empire: Ottoman State and Society during the Greek War of Independence 1821-1826* (Doktora Tezi, Harvard University, Massachusetts, 2011).

²⁷⁴ Yasin Kara, "Osmanlı Tarihinde Yunan Bağımsızlığı ve Osmanlı Yöneticilerinin İsyan Karşısındaki Tutumları," <https://www.academia.edu/10114967/> (erişim tarihi: 03.03.2024).

²⁷⁵ Bilal N. Şimşir, *Ege Sorunu-Belgeler*, cilt 1 (Ankara: 1976), 31-32.

²⁷⁶ Bayraktar, *Osmanlı'nın Balkanlardan Çekilmesi*, 73

özgürlüğü gibi haklara sahipti. Ayrıca, deniz ticaretinde öne çıktılar ve Akdeniz ticaretinde büyük rol oynadılar. Bazı ayrıcalıklar elde ettiler, örneğin 1779'da Rus bayrağı altında gemi kullanma ve Rus konsoloslarının korumasından faydalanma hakkı. Bu, Osmanlı'nın dış ticaretinde Rumların önemli bir rol oynamasını sağladı, ancak aynı zamanda iç sorunlara da neden oldu²⁷⁷.

1821 Rum isyanının başarısında Avrupa devletlerinin ve kamuoyunun desteğinin önemli bir rolü vardı. Rum isyanı, özellikle Avrupa'nın Restorasyon Dönemi'nde entelektüellerin gündemine girdi ve yaygın bir destek gördü. Bu süreç, Osmanlı İmparatorluğu'nun zaten Avrupa devletlerinin çıkar çatışmalarının merkezinde olduğu bir döneme denk geldi. Rumların bağımsızlık mücadelesi, Osmanlı toprakları dışında Avrupa'da destek buldu. Ancak Osmanlı İmparatorluğu, isyanı bastırmak için kararlılıkla mücadele etti. Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın liderliğinde Osmanlı ordusu, isyanı bastırmak için harekete geçti²⁷⁸.

Ancak, 1827'de Navarin Deniz Muharebesi'nde Avrupa devletlerinin Osmanlı Donanmasını yok etmeleri ve ardından Mora'nın işgali, koşulları değiştirdi. Bu olaylar, Osmanlı İmparatorluğu'nun Rum isyanını bastırma çabalarını zorlaştırdı ve Avrupa'nın müdahalesi Rumların bağımsızlık mücadelesini güçlendirdi²⁷⁹.

Osmanlı yöneticilerinin Yunan bağımsızlık savaşına karşı tutumlarını anlamak için, İpsilanti bildirisini kaleme alan Alexander İpsilanti'nin kardeşi Dimitrios'un bir ifadesine dikkat etmek önemlidir. Dimitrios, Tırhala yöneticisi Mahmud Paşa'ya hitaben, "*Yunanileri ırgad zannetmeyin, anlar sizden ala bir millettir.*" şeklinde bir beyanda bulunmuştur. Dimitrios'un bu ifadesi, Osmanlı yöneticilerinin Yunan halkının bağımsızlık isteğini milliyetçilik ve ayrılıkçılık içermiş olduğunu ve onları anlamadığını göstermektedir. Osmanlı yöneticileri, Yunanların taleplerini ve isteklerini temel nedenini almak yerine, onları sadece isyan eden bir topluluk olarak tanımlamış oldukları görülmektedir²⁸⁰.

²⁷⁷ Dr. Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1994)* (İstanbul: Filiz Kitabevi, 1995), 136.

²⁷⁸ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Hattı Hümayun (HAT), nr. 17365, 40294, 50072, 50082 ve 51289. İngiliz Şair Lord Byron 1823'de Mora'ya gönüllü gitti. Onun gelişi Rum isyanının Avrupa'da daha da popüler olmasını sağladı. Walter Alison Phillips, *The War of Greek Independence, 1821 to 1833* (London: Smith, Elder, 1897), 88-113.

²⁷⁹ Detaylı bilgi için bkz. Ali Fuat Örenç, *Balkanlarda İlk Dram: Unuttuğumuz Mora Türkleri ve Eyaletten Bağımsızlığa Yunanistan* (İstanbul: Babıali Kültür, 2009).

²⁸⁰ KARA, *Osmanlı Tarihinde Yunan Bağımsızlığı...* s.5

Aslında Yunan-Türk çekişmesindeki en çarpıcı unsur, Osmanlı İmparatorluğu'nun dışındaki büyük devletlerin doğrudan müdahalesidir. Özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda yaşanan çatışmalar, bu müdahalelerin etkilerini açıkça göstermiştir²⁸¹. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında, Rus donanması Ege Denizi'ne gelerek Rumları isyana teşvik etmiş ve bölgede huzursuzluk yaratmıştır. Aynı şekilde, 1787-1792 Osmanlı-Avusturya-Rusya Savaşı'nda, bu devletler Grek Projesi olarak adlandırılan bir plan dâhilinde Osmanlı İmparatorluğu'nu zayıflatmayı ve Bizans'ı yeniden canlandırmayı hedeflemişlerdir. Ancak, bu planlar tam anlamıyla gerçekleşmemiştir. Rusya'nın sürekli olarak Rumları kışkırtması ve Avrupa'nın çeşitli bölgelerindeki çatışmalara müdahalesi, Yunan-Türk çekişmesini daha da karmaşık hale getirmiştir. 1815'te Yunan denizinde kurulan Yedi Ada Cumhuriyeti, Yunanistan'ın bağımsızlık mücadelesine ilham kaynağı olmuştur²⁸².

Tüm bu olaylar, Milliyetçilik ekseninde cereyan eden Yunan-Türk ilişkilerinin sadece yerel boyutta değil, uluslararası arenada da derin etkilere sahip olduğunu göstermektedir. Büyük güçlerin çıkarları ve müdahaleleri, bölgedeki dengeyi etkilemiş ve tarihî süreci şekillendirmiştir. Şunu da belirtmek gerekir ki yukarıdaki ifade etmiş olduğumuz “milliyetçilik eksen” ifadesi Yunanlar için geçerlidir. Çünkü Mora meydana gelen ilk büyük Rum isyanı, Kalavrita Kazası'nda patlak verdi ve bu gelişme İstanbul'da büyük bir şok yarattı. Aynı dönemde, Mora Eyaleti'nin merkezi Tripoliçe ve çevresindeki kalelerde de hareketlilik arttı. Bunun sonucunda, Balyabadra (Patras) Piskoposu Germanos liderliğindeki Rumlar, 6 Nisan 1821'de (eski Yunan takvimine göre 21 Mart) Kalavrita Kalesi'ne isyan bayrağını çekerek resmen Türklere karşı yürütülecek katliamı ilan ettiler. Bununla birlikte, dağlardan inen Rum asilerin Kalavrita'da acımasız bir şekilde saldırması ve 200'den fazla Müslüman'ın evini basarak bütün erkekleri katletmeleriyle korkunç bir trajedi yaşandı. Türk kadınlar ise esir alındı. Bu dehşet verici katliamlar iki gün boyunca aralıksız devam etti. Kalavrita'daki bu dehşet verici olayların haberleri hızla yayıldı ve bölgedeki Türklerin kalelere sığınmasına neden oldu²⁸³.

²⁸¹ Robert Montran, “Doğu Sorununun Başlangıçları (1774–1839),” çev. Server Tanıllı (İstanbul: 1995), 41.

²⁸² Erhan Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2002), 184.

²⁸³ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, HAT, nr. 51287; Ahmed Cevdet, Tarih-i Cevdet, XI, ss. 50-55; Mehmed Esad Efendi, Vak'anüvis

Bunlarla yetinmeyen Rumlar, O dönemde İngiliz denetiminde olan başta Korfu olmak üzere Yedi Ada Cumhuriyeti adaları ve diğer bölgelerdeki Rumlar ile birlikte Mora'ya akın ederek isyan ateşini bir anda alevlendirdiler. Rum isyancılar, ayırım yapmadan bütün Müslüman köylerini yağmalayıp, komşuları Türkleri katletmeye başladılar. İsyanın başlamadan önce Türklerin yok edilmesi için yemin etmiş olan Rum din adamları, çanlar çalıp halkı ayaklanmaya teşvik ediyorlardı. Papazlar, bu uğurda can verenlere şehitlik mertebesi vaat ediyor ve ağızdan ağza dolaşan söylentilerle ne Mora'da ne de dünyada hiçbir Türk'ün kalmayacağı ifadesi yankılanıyordu²⁸⁴. Burada yazamayacağımız derecede insanlık dışı eylemlerde bulunan görüleceği üzere Rumların asıl gayesinin Türk varlığını yok etmek olduğu aşikâr bir durumdur.

Egemen Yunanistan'ın inşasında, muhafazakârlar Hristiyanlığın İslam'a üstünlüğünü, liberaller milliyetçilik ve özgürlük fikirlerinin mutlakiyetçiliğe üstünlüğünü, aydınlar ise antik Yunan düşüncesinin sadıkları olarak Rönesans'ı yüceltiyordu²⁸⁵. Ayrıca Akdeniz'de üstünlük ve çıkar mücadelesi içerisinde olan Fransa ve İngiltere, çıkarlarının doğurduğu zorunluluklar çerçevesinde Akdeniz'de yoğun faaliyetlere girişmiş ve mücadele etmişlerdir. Benzer şekilde, Rusya da Akdeniz'e olan ilgisini artırmıştır. Bu nedenle, tüm bu devletler, Akdeniz'de kurulan Yunanistan Devleti'ni kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirme arzusunda olmuşlardır. Ruslar, Yunanistan'ın bağımsızlığını, Osmanlı Devleti'ne karşı yürüttükleri 1828-1829 savaşının bir sonucu olarak görmekte ve Yunanistan üzerinde vassallık hakkını kendilerinde bulduklarını iddia etmişlerdir²⁸⁶.

On yıl süren isyanlar, çatışmalar ve dış müdahalelerle dolu bir dönemin ardından, Osmanlı Devleti, Edirne Antlaşması ve Londra Konferansı kararları uyarınca bağımsız bir Yunanistan Devleti'nin kurulmasını kabul etmiştir²⁸⁷.

Mehmed Es'ad Efendi Tarihi (Bâhir Efendi Zeyl ve İlâveleriyle) 1237-1241/1821-1826, Nşr. Z. Yılmaz (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2000), ss. 144-159; Rufus Anderson, *Observations Upon The Peloponnesus And Greek Islands, Made in 1829* (Boston: Crocker and Brewster, 1830), s. 74, 80; Salâhi R. Sonyel, "Yunan Ayaklanması Günlerinde Mora'daki Türkler Nasıl Yok Edildiler?", *Belleten*, LXII/233, (1998), ss. 107-120.

²⁸⁴David Howarth, *Greek Adventure* (New York: Atheneum, 1976), 21-29.; N. Iorga, *Osmanlı Tarihi*, V, ss. 254-256; Salâhi R. Sonyel, "Yunan Ayaklanması", ss. 107-120; Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 9-10.

²⁸⁵ Enver Ziya Karal, *Dünya Tarihi, Osmanlı Tarihi IX. C., (II. Meşrutiyet ve I. Dünya Savaşı), (1908-1918)* (Ankara: TTK Yayınları, 1999), 225.

²⁸⁶ Bayraktar, *Osmanlı'nın Balkanlardan Çekilmesi*, 73.

²⁸⁷ Karal, *Dünya Tarihi*, 81.

Böylece Yunanistan'ın bağımsızlığı, büyük devletler tarafından sağlanan bir güvence ile pekiştirilmiştir. Ayrıca, Sırbistan, Bulgaristan ve Eflâk'ın özerkliği de tanınmıştır. Ancak, Besarabya'nın Rusya'nın hâkimiyetine geçmesiyle birlikte, Ruslar ticari çıkarlarının yanı sıra ticaret gemilerinin Boğazlar'dan serbestçe geçiş hakkını elde etmişlerdir²⁸⁸.

Yunan/Rum toplumu, "Megalo İdea"²⁸⁹ olarak adlandırılan büyük bir ideali yeniden gündeme getirmiştir. Bu ideali gerçekleştirmek amacıyla, Epir, Teselya, Girit, Sisam gibi bölgeleri ve hatta İstanbul'u da katarak, eski Bizans İmparatorluğu'nun canlandırılması veya Büyük Yunanistan'ın kurulması gibi hedefler üzerinde düşünmeye başlamışlardır. Bu kapsamlı vizyon, Yunan ulusal kimliği ve toprak bütünlüğü üzerinde derin bir etkiye sahiptir ve tarih boyunca Yunan siyasi düşüncesinin önemli bir unsuru olmuştur²⁹⁰.

2.2.2 Sırp İsyanı ve Bağımsızlık Süreci

19. yüzyıl Balkan tarihi, Balkan halklarının Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyetine karşı gerçekleştirdikleri isyanların ve bağımsızlık mücadelelerinin tarihini içerir. Bu dönem, bölgedeki etnik gruplar arasında milliyetçilik ve özgürlük arayışlarının yükseldiği bir zaman dilimidir. 1804 yılında başlayan ve 1815'e kadar süren Sırp İsyanı, bu dönemin en önemli olaylarından biridir. Kara Yorgi (Karađorđe) liderliğindeki Sırp köylüleri, Osmanlı yönetimine karşı ayaklandılar ve bağımsızlık için savaştılar. Ancak isyan, 1815 yılında Osmanlı güçleri tarafından bastırıldı. Sırp isyanları, Balkanlar'da diğer etnik gruplar arasında da benzer bağımsızlık hareketlerini tetikledi. Örneğin, Yunanistan'ın bağımsızlık mücadelesi de bu dönemde yükseldi ve sonunda 1821'de Yunan Bağımsızlık Savaşı'nın başlamasına yol açtı²⁹¹.

Sırp bağımsızlık süreci, üç temel aşamada gerçekleşmiştir. İlk aşama,

²⁸⁸ Montran, *Doğu Sorununun Başlangıçları*, 40.

²⁸⁹ "Megali İdea" terimi Yunanca'da "Büyük Fikir" anlamına gelmektedir. Bu kavram özellikle Yunanistan'ın doğusunda yaşayan Rumların topraklarını Yunanistan bayrağı altında birleştirme hedefini ifade eder. "Megali İdea"nın temel amacı, Bizans İmparatorluğu ve Pontus Rum Devleti'nin yeniden canlandırılması ve Büyük Helen İmparatorluğu'nun kurulmasıdır. Bu fikir, 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında Yunan ulusal kimliği ve dış politikası üzerinde derin bir etki yapmıştır.

²⁹⁰ Emruhan Yalçın, "Yunanların Bitmeyen İdeali: 'Megali İdea'", *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt 4, sayı 7 (2017): 33-48.

²⁹¹ Selim Aslantaş, "Sırp İsyanlarına Giden Yol (1788-1804)", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, sayı 3 (2005): 115-145.

Kara Yorgi liderliğindeki Birinci Sırp İsyanı (1804-1813) ve ardından Miloş Obrenoviç'in öncülüğünde gelen İkinci Sırp İsyanı (1815) dönemlerini içerir. Bu aşamada, Sırp halkı Osmanlı yönetimine karşı silahlı mücadele vermiş ve liderlik rolleri değişim göstermiştir. İkinci isyanın ardından, Miloş Obrenoviç'in liderliğinde, Sırp mücadelesi daha diplomatik bir boyuta evrilmiştir. Miloş Obrenoviç'in siyasi ve diplomatik yetenekleri, Sırp halkının bağımsızlık sürecinde belirleyici bir rol oynamıştır²⁹². İkinci aşama, 1815-1833 yıllarını kapsamaktadır ve Sırp mücadelesinin liderliği ile stratejisi önemli ölçüde evrim geçirmiştir. Bu dönemde, Miloş Obrenoviç'in liderliğinde Sırp hareketi daha fazla diplomasi ve müzakereye dayalı bir yaklaşım benimsemiştir. Üçüncü aşama, II. Mahmud'un 1833'te yayınladığı fermanla Sırbistan Emareti'nin kurulmasıyla başlar. Bu, Sırp halkının iç işlerinde daha fazla özerklik kazandığı bir dönemin başlangıcıdır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin ardından imzalanan Berlin Antlaşması ise Sırbistan'ın bağımsız ulusal statüsünü resmen tanımıştır. Bu antlaşma ile Sırbistan, uluslararası alanda bağımsız bir devlet olarak tanınmış ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan fiilen ayrılmıştır²⁹³.

1804 yılına gelindiğinde ise Sırbistan, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yeniçeri baskısı ve Osmanlı politikasını değiştiren Avusturya'nın da kışkırtmalarıyla birlikte isyanlarla karşı karşıya kaldı. Bu isyanların lideri olan Karadjordje (Djordje Petkovic, Karacorce / Kara Yorgi), Sırların özerklik taleplerini dile getirmeye başladı. İsyan, başlangıçta yeniçerilere karşı bir tepki olarak ortaya çıktığı halde zamanla milliyetçi bir nitelik kazandı. Sırlar, Avusturya'nın desteğiyle Osmanlı yönetimine karşı memnuniyetsizliklerini açıkça gösterdiler. İsyan sürerken Karadjordje liderliğindeki isyancılar, kontrol ettikleri bölgelerde özerklik ilan etti ve kendi yerel yönetimlerini kurdu. Sırlar, kendi yasalarını uygulama yetkisine sahip oldular. Ancak Osmanlı İmparatorluğu da bu durumu kabullenmek zorunda kaldı ve isyancılara bazı imtiyazlar tanımak zorunda bırakıldı. Bu imtiyazlar aracılığıyla Sırlara mali

²⁹² Aşkın Koyuncu, “Osmanlıda Sırp İsyanları: 19. Yüzyılın Şafağında Balkanlar”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, sayı 11 (2010): 177-180.

²⁹³ Selim Aslantaş, *Osmanlıda Sırp İsyanları: 19. Yüzyılın Şafağında Balkanlar*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007), 24-85.

haklar verildi ve vergi muafiyeti gibi ayrıcalıklar sağlandı. Ayrıca yerel yönetimlerde daha fazla söz sahibi olma hakkına da sahip oldular²⁹⁴.

1806-1812 yılları arasında gerçekleşen Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından yapılan Bükreş Antlaşması, Osmanlı Devleti'nin Sırlara kısmi özerklik tanımamasını kabul etmek zorunda bıraktı. Ancak Sırlar, daha geniş otonomi hakları talebinde bulunarak isyan etmeye devam ettiler. 1813 yılında isyan tamamen bastırıldı ve Belgrad ele geçirildi. İsyan lideri Karadjordje önderliğindeki isyancılar Avusturya'ya kaçmak zorunda kaldı. Ancak 1815 yılında Miloş Obrenoviç adlı bir Sırp knezin liderliğinde ikinci bir isyan patlak verdi. Bu isyan da aynı yıl bastırılırken, sonrasında Sırlara verilen imtiyazlar genişletilmeye başlandı ve Miloş Obrenoviç başknez olarak atandı. 1821'de Yunanistan'da başlayan Yunan isyanının yanı sıra 1826'da Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan Akkirman Antlaşması da Sırlarlara daha fazla hak tanınacağını garanti etti²⁹⁵.

Bağımsızlık için uygun zamanın geldiğine inanan Sırbistan, savaş hazırlıkları yapmak için dış borç almıştır. Bu borçla ordusunu güçlendirmeye çalışmıştır. Ayrıca, Rus Pan-Slavizm fikirlerinden etkilenen Sırp yönetimi, bu süreçte Rusya'dan askeri destek almıştır. Rus Pan-Slavist General Chernaiev'in Sırp ordusunun başına getirilmesi de bu destek çerçevesinde gerçekleşmiştir. General Chernaiev, Sırlara askeri eğitim sağlamış ve savaş stratejilerinde yardımcı olmuştur²⁹⁶. Bu hazırlıklara ek olarak da Karadağ ile yardım ve destek antlaşması imzalamıştır²⁹⁷.

1804 yılında başlayan Sırp isyanı ve 1821-1829 yılları arasında gerçekleşen Yunan isyanı gibi bir dizi ayaklanma, 19. yüzyılı karakterize eden önemli olaylardır. Bu dönemde Avrupa devletleri, Hristiyan halkların çıkarları doğrultusunda sürekli müdahalelerde bulunmuş ve bu toplulukların Osmanlı Devleti'nden bağımsızlık kazanmalarını önlemek için çeşitli reformlar gerçekleştirilmiştir. Ayrıca, askeri alanda da yeniliklerin ortaya çıkmaya başladığı bir dönemdir. III. Selim ve II. Mahmut gibi liderlerin girişimleriyle bu yenilikler ivme kazanmıştır. Tanzimat dönemi ise Gülhane Hatt-ı Hümayun'un (1839) ilan edilmesiyle başlamış olup bürokrasinin gücünün

²⁹⁴ Mehmet Çetin Börekçi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sırp Meselesi* (İstanbul: Kutup Yıldızı Yayınları, 2001), 14-191.

²⁹⁵ Mehmet Hacısalıhoğlu, "Sırbistan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt 37.

²⁹⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, cilt VIII (Ankara, 1995), 15.

²⁹⁷ Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, cilt 1, çev. Nilüfer Epçeli (İstanbul: 2005), 468.

artmasına ve Avrupa'nın Osmanlı idari yapılanmasındaki etkisinin daha da belirgin hale gelmesine yol açmıştır²⁹⁸.

Sırp lar, bağımsızlık mücadelesi için hazırlıklarını tamamladıktan sonra 1 Temmuz 1876'da Niş sınırını geçerek saldırılara başlamıştır²⁹⁹. Dönemin Başknezi Milan, Sırp Halkına yaptığı hitabi konuşmada Hristiyanları Türk zulmünden kurtarmak için silahlandıklarını³⁰⁰ ifade ederek, gizlen yürütmüş olduğu savaş hazırlıklarını açığa kavuşturarak resmen savaş ilanını duyurmuştur³⁰¹. Sırbistan ve Karadağ'ın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yaptıkları savaş ilanı, hem bu iki Slav ülkesinde hem de onların koruyucusu olan Rusya'da büyük bir heyecana sebep oldu. Sırp ve Karadağ liderlerinin ana hedefi, tarihsel bir referans olarak büyük Sırbistan'ı yeniden canlandırmaktı. Bu, Bosna-Hersek, Karadağ, Bulgaristan, Dalmaçya, Hırvatistan ve Macaristan'ın bir kısmını ele geçirerek bir Slav devleti kurmayı içermektedir. Sırp başkenti Milan, ordusuna verdiği savaş emrinde, Ortaçağ Sırp İmparatorluğu'nun sınırlarını hedef olarak belirtti. Bu, Sırp milliyetçiliği ve tarihsel iradeyi yansıtan önemli bir hamledir, çünkü Milan, eski imparatorluğun sınırlarını yeniden tesis etmeyi ve böylelikle Slav kimliğini ve bölgedeki gücü yeniden canlandırmayı amaçlamıştır³⁰².

Avusturya ve Rusya, Sırbistan ve Karadağ'ın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaş ilanlarının ardından, kendi amaçlarını görüşmek üzere 8 Temmuz 1876'da Bohemya'nın Reichstadt kentinde bir araya geldiler. Bu toplantı, bölgedeki siyasi ve askeri durumu değerlendirmek ve ortak stratejiler belirlemek için önemli bir platform sağladı. Avusturya ve Rusya'nın, bölgedeki etkinliklerin yönetimine dair ortak çıkarları bulunmaktaydı ve bu toplantı, bu çıkarları daha da pekiştirmek ve koordine etmek için yapılmıştı. Bu görüşme, Balkanlar'daki dengelerin yeniden şekillendirilmesinde önemli bir adım olarak görülmektedir³⁰³.

²⁹⁸Fikriye Karaman, "Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012," *Akademik İncelemeler Dergisi* 8, no. 1 (2013). 405.

²⁹⁹ ATASE, OSK Kutu:8, Gömlek:2, Belge:2/2-3-4, 11.04.1292 (23.06.1876); Ahmet Mithat Efendi, cilt 1, 186.

³⁰⁰ Fehmi Nuza, "1293 (1877/78) Osmanlı Rus Seferi II", *Türk Kültürü* 180 (Ekim 1977): 733.

³⁰¹ BOA, HR.TO. 460/11 3.09.1876; BOA, Y.PRK.HR. 1/19 1293.Z.29 (15.01.1877).

³⁰² Bekir Sıtkı Baykal, "Şark Buhranı ve Sabah Gazetesi (1876)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 6, no. 4 (Eylül-Ekim 1948): 231-232.

³⁰³ Stanford Shaw ve E. Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. II (İstanbul: E Yayınları, 1983), s.202.

Osmanlı-Rus Savaşı'nın yaklaşmasıyla birlikte, Bosna'da iç savaşın başlamasıyla ilgili belirtiler ortaya çıkmıştır. Bosna'daki yerel eşkıya çeteleri, hükümete itaat eden Hristiyanları ayaklanmaya teşvik etmek amacıyla ortaya çıkmış ve halkı isyana kıskırtmaya başlamıştır. Bu çeteler, muhaliflerini sindirmek ve bazılarını öldürmek gibi şiddet eylemlerine girişmiştir. Bu durum, bölgedeki gerilimi artırmış ve Bosna'nın istikrarını tehlikeye atmıştır. Bu iç savaş belirtileri, bölgedeki siyasi ve etnik gerilimlerin derinleştiğini ve toplumsal dokunun sarsıldığını göstermektedir³⁰⁴.

Londra Protokolü'nün³⁰⁵ reddedilmesi, Rusya'nın aradığı savaş fırsatını bulmasına neden olmuş ve Rusya 19 Nisan 1877'de genel seferberlik ilan etmiştir. Aynı tarihlerde, Rusya Dışişleri Bakanı Prens Gorchakov, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'nın önerilerine uymayı reddederek Hristiyanların durumunu düzeltme yönünde gerekli önlemleri almadığı gerekçesiyle Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ettiğini açıklayan bir beyannameyi Avrupa devletlerine iletmiştir. Rusya'nın bu hamlesiyle birlikte, 23 Nisan'da Rus Sefareti'nin görevlileri İstanbul'u terk etmiş, 24 Nisan'da ise Rus birlikleri sınırı geçerek savaşa girişmiştir. Bu gelişmeler, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı resmen savaş ilan etmesi ve çatışmanın başlangıcını oluşturmuştur³⁰⁶.

Savaş ilanı, Osmanlı halkı arasında cesaretle karşılanmıştır. Çünkü Padişah Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ve sonrasında yaşanan iç ve dış olaylar, toplumun dikkatini çekmiş ve halk arasında büyük tepkilere neden olmuştu. Mithat Paşa'nın Rusya'nın olası bir saldırısına karşı askeri hazırlıklara başlaması, toplumda endişe ve kaygıları artırmıştır. Bu kapsamda, mustahfız birlikleri silâh altına çağırılmış ve yedeklerin kısa sürede hazır olmaları istenmiştir. Ayrıca, Anadolu'da gönüllü kolorduların oluşturulması, savaşa

³⁰⁴ Askeri Tarih, s.147, Belge No:2857

³⁰⁵ 31 Mart 1877'de imzalanan Londra Protokolü, İngiltere, Almanya, Avusturya-Macaristan, Fransa, Rusya ve İtalya arasında gerçekleşmiştir. Bu protokol, Sırbistan ile yapılan barış kabul ederek Karadağ'ın sınırlarının düzeltilmesini, Bosna, Hersek ve Bulgaristan'da reformların yapılmasını öngörmüştür. Ancak, Osmanlı hükümeti bu şartları kabul etmeyince, Meclis-i Vükela toplantısında protokol reddedilmiştir. Bu karar, 12 Nisan'da ilgili devletlere bildirilmiş ve Osmanlı-Rus Savaşı'nın sebebini oluşturmuştur. Detaylı bilgi için bkz: Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914* s.516, Kurat, s. 591, BOA, Y.EE. 84/91 1294.Ra.22 (06.04.1877).

³⁰⁶ Coşkun Üçok, *Siyasal Tarih (1789-1960)*, (Ankara: A.Ü. Hukuk Fakültesi, 1978), 152.

hazırlık sürecinde önemli bir adım olmuştur³⁰⁷. Bu gelişmeler, halkın milli bilinç ve savunma isteğini yansıtmaktadır.

Ruslar' a Doğu Cephesindeki Kars'ın da kaybedilmesiyle birlikte, Rumeli'de Edirne ve Sofya'nın düşmesi, Osmanlı Devleti'nin barış arayışına girmesine neden olmuştur. Bu gelişmeler, imparatorluğun askeri ve diplomatik açıdan zor durumda olduğunu göstermektedir. Avrupa devletlerinin Osmanlı'yı desteksiz bırakması, imparatorluğun dış ilişkilerini ve uluslararası konumunu olumsuz etkilemiştir. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin iç ve dış baskılar altında barış istemesine yol açmış ve imparatorluğun zor bir karar süreciyle karşı karşıya kalmasına sebep olmuştur³⁰⁸.

2.2.3 Karadağ İsyanı ve Bağımsızlık Süreci

1479 yılında Osmanlı Devleti, Karadağ'da hüküm süren Crnojeviç Hanedanlığı'na son vererek, bu bölgeyi hâkimiyeti altına almıştır³⁰⁹. Karadağ, Osmanlı yönetimi altında özerk bir yönetim biçimi benimsemiş ve 1516 yılından itibaren Ortodoks din adamlarının seçimle göreve geldiği vladikalar tarafından idare edilmeye başlanmıştır³¹⁰. Bu dönem, 1696 yılında I. Danilo Petroviç'in vladika olarak seçilmesiyle Petroviç Hanedanı'nın başlangıcını işaret etmiştir. Petroviç ailesi, Osmanlı hâkimiyetinden kurtulmak ve bağımsızlıklarını sağlamak için mücadele etmiştir³¹¹.

Osmanlı Devleti'nin Karadağ üzerindeki etkisi zayıfladıkça, Petroviç Hanedanı, Osmanlı hâkimiyetinden kurtulmak amacıyla çeşitli mücadeleler başlatmıştır. Bu mücadelelerin önemli bir dönüm noktası, II. Danilo'nun 21 Mart 1852'de Karadağ'daki Osmanlı hâkimiyetini sona erdirerek prensliğini ilan etmesi olmuştur³¹². 19. yüzyılın ortalarından itibaren, Avrupa devletleri Karadağ Sorunu'na daha fazla ilgi göstermeye başlamış ve Karadağ'ın

³⁰⁷ Mustafa Gencer, "1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nde Alman Basınına Göre - Plevne'den Berlin Konferansı'na Osmanlı Devleti", *I. Uluslararası Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa ve Dönemi (1833-1900) Sempozyumu (5-7 Nisan 2000)*, (Tokat, 2004), 253.

³⁰⁸ Yunus Tuna, "Osmanlı – Rus Savaşı (93 Harbi)", *Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt 1, sayı 2, (2019): 1-10.

³⁰⁹ Besim Darkot, "Karadağ", *İslam Ansiklopedisi*, cilt 6, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1967, 221-222.

³¹⁰ P. Coquelle, *Histoire du Monténégro et de la Bosnie Depuis les Origines*, Éditeur Ernest Leroux, Paris, 1895, 67.

³¹¹ Aleksandre Popovic, *Balkanlar'da İslâm*, çev. Komisyon, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, 193.

³¹² İ. Halil Sedes, *1875-1878 Osmanlı Ordusu Seferleri, 1876-1877 Osmanlı-Karadağ Seferi* (İstanbul: Askeri Matbaa, 1936), s. 5.

bağımsızlık mücadelesine destek olmuştur. Bu destek, Karadağ'ın Osmanlı Devleti ile 1852-1853 ve 1862 yıllarında yaşanan çatışmalarda kendisine verilen desteğin bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır³¹³.

1877 yılında başlayan Osmanlı-Rus Savaşı sırasında, Karadağ Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmış ve 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması ile bağımsızlığını kazanmıştır³¹⁴. Bu antlaşma, Karadağ'ın Osmanlı hâkimiyetinden resmen kurtulmasını sağlamış ve Petroviç Hanedanı'nın yönetimi altında bağımsız bir prenslik olarak tanınmasını sağlamıştır. Bu süreç, Karadağ'ın modern tarihinde önemli bir dönemeç olmuştur ve ülkenin uluslararası arenada tanınmasını sağlamıştır³¹⁵.

2.2.4 Roman İsyanı ve Bağımsızlık Süreci

Osmanlı Devleti'nin bölgede uyguladığı zayıf yönetim modeline ek olarak, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nın sonuçları, özellikle Rusya'nın bölgedeki etkisini artırmasıyla birlikte, 19. yüzyılın başlarında Eflak ve Boğdan için yeni bir dönemin başlangıcını işaret etmiştir. Bu süreç, bölgedeki siyasi dinamiklerde önemli değişikliklere neden olmuştur³¹⁶. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması, Osmanlı İmparatorluğu ile Rus İmparatorluğu arasında imzalanan bir antlaşmadır ve Osmanlı'nın Kırım ve Kuban Nehri'nin kuzeyindeki topraklardaki egemenliğini tanımış, ayrıca Rusya'nın Karadeniz'deki etkinliğini artırmıştır. Bu, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki gücünü zayıflatmış ve Rusya'nın etkisini artırmıştır³¹⁷.

Bu dönemde, Eflak ve Boğdan beylikleri, Osmanlı idaresi ile birlikte artan Rus tehdidiyle de karşı karşıya kalmıştır. Özellikle Rusya'nın bölgedeki genişleme politikaları, Eflak ve Boğdan'ın istikrarsızlığını artırmış ve bölgeyi sürekli olarak savaş ve çatışma tehdidi altına sokmuştur³¹⁸. 1774'ten 1821'e

³¹³ BOA, İ.MMS. 132/5663/1-2 1274.L.09 (23.05.1858); BOA, İ.MMS. 132/5663/6 1274.L.06 (20.05.1858).

³¹⁴ Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat, Târihî Hakikatların Aynası*, C. I-II-III, Haz. İsmet Miroğlu (İstanbul: Berekât Yayınları, 1983), s. 38.

³¹⁵ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, *1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Zaman Dizini* (Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2004), s. 3.

³¹⁶ Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C. I (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953), s. 127-129..

³¹⁷ Osman Köse, "Balkanlarda Rus Konsolosluklarının Kuruluşu ve Faaliyetleri," *Turkish Studies*, Vol. 1/2 (Fall 2006), s. 155-164.

³¹⁸ Fikret Sarıcaoğlu, "1774-1789 Yıllarında Osmanlı Devleti'nin Dış Politikası", *Türkler*, Cilt 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 545.

kadar olan süreçte, Romanya toprakları üç kez Rus işgali altında kalmıştır. Bu işgaller, bölgedeki siyasi ve toplumsal dengeleri büyük ölçüde etkilemiş ve halkın yaşamını olumsuz yönde etkilemiştir. Osmanlı Devleti'nin zayıflaması ve Rusya'nın bölgedeki artan etkisi, Eflak ve Boğdan beyliklerinin bağımsızlığını ve istikrarını tehlikeye atmıştır³¹⁹.

30 Mart 1856 tarihinde imzalanan Paris Antlaşması, Eflak ve Boğdan beyliklerinin statüsünde önemli değişikliklere neden olmuştur³²⁰. Bu antlaşma ile Besarabya bölgesindeki bazı topraklar Boğdan'a ilave edilmiş ve Eflak ve Boğdan beylikleri, imzacı devletlerin ortak garantörlüğü altına alınmıştır³²¹. Ayrıca, beyliklerin özerk statülerinin devamına karar verilmiş ve bölgede reform yapılması için divanlar kurulmasına karar verilmiştir³²². Bu kararlar, Rusya'nın Eflak ve Boğdan üzerindeki hâkimiyet hedefini ertelemiş ve Osmanlı Devleti'nin Bâb-ı Âlî'nin bölgedeki otoritesi üzerindeki zayıflığını biraz daha artırmıştır. Uluslararası alanda garantörlük sistemi ile Eflak ve Boğdan, sadece İstanbul'un vergi mükellefi konumuna indirgenmiştir³²³.

Paris Antlaşması, Eflak ve Boğdan beyliklerinin geleceği üzerinde önemli etkilere sahip olmuş ve bölgedeki siyasi dinamiklerin evriminde bir dönüm noktası olmuştur. Bu antlaşma, bölgedeki güç dengelerini değiştirmiş ve Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki etkisini daha da zayıflatmıştır.

1859-1866 yılları arasında Eflak ve Boğdan birleşik prensliklerinin yönetimini üstlenen Cuza, İstanbul ile olan ilişkilerini iyileştirmeye çalışırken aynı zamanda ülkesinde önemli reformları hayata geçirmiştir³²⁴. Cuza'nın yaklaşık altı yıllık iktidarında, anayasa gibi temel hukuki ve siyasi düzenlemeler başta olmak üzere pek çok reform gerçekleştirilmiştir³²⁵. Ayrıca,

³¹⁹ Ayla Efe, "Silistre Eyaleti'nde Osmanlı-Rus Savaşları Küçük Kaynarca'dan Berlin'e", *OTAM*, Sayı 19, 2006, s. 141-142.

³²⁰ Ali Fuat Türkogeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*, c. 1, haz. Bekir Sıtkı Baykal (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987), 86.

³²¹ Türkogeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*, c. 1, 86.

³²² Erim, Nihat. *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri: Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları*. Cilt 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1953.s. 349-351; "Ahmet Lûtfî Efendi." *Vakanüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*. Cilt 9. Yay. Haz. M. Münir Aktepe. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989. Paris Antlaşması'nın Eflak ve Boğdan ile ilgili maddeleri Ekler kısmında sunulmaktadır.

³²³ C.H., No: 682 (İlâve), 24 Receb 1272/31 Mart 1856, 1.

³²⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, c. 13-20 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1960), 75.

³²⁵ Dan Berindei, "The Winning of Romania's Independence," *Romania Foreign Sources on The Romanians*, ed. Silvia Popovici (Bucharest: General Directorate of The State Archives of Romania, 1992), 242; British Documents on Foreign Affairs, Part 1, Series B, vol. 2, 282-283.

eğitim ve kültür alanlarını da içeren tüm kurumlarda modernleştirme ve ıslahat çalışmaları yapılmıştır. Alexandru Ioan Cuza'nın hükümdarlığı döneminde, Eflak ve Boğdan'da birleşik prensliklerinin yönetimi altında önemli değişimler yaşanmıştır. Cuza, modernleşme ve reformist politikalarıyla tanınmış ve ülkesini çağdaş standartlara yükseltmeye çalışmıştır. Ancak, 1866'da gerçekleşen bir darbe sonucunda Cuza görevden alınmıştır. Bu durum, Osmanlı Devleti için uluslararası bir sorunun ortaya çıkmasına neden olmuştur³²⁶.

Ayastefanos Antlaşması'nın Avrupa'da endişe yaratması üzerine gerçekleştirilen Berlin Kongresi ve sonrasında 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması'nda da Osmanlı Devleti, Romanya'nın bağımsızlığını kabul etmiştir. Bu antlaşma, Osmanlı Devleti'nin Romanya'nın bağımsızlığını fiilen tanıdığını ve uluslararası alanda resmen kabul ettiğini göstermektedir³²⁷.

2.2.5 Bulgar İsyanı ve Bağımsızlık Süreci

1774 Küçük Kaynarca Antlaşması, Bulgaristan'ı Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasında bir sınır belirleyerek, Bulgaristan'ı Rus ordularının geçiş güzergâhı haline getirmiştir. Bu antlaşma aynı zamanda Rusya'ya, Osmanlı topraklarında yaşayan Ortodoks Hristiyanları koruma hakkı tanımıştır. Rusya'nın, Karadeniz'e inme hedefini gerçekleştirmek amacıyla 1783 yılında Kırım'ı ilhak etmesiyle birlikte, Karadeniz'i Rusya'nın denizi haline getirme stratejisi belirginleşmiştir. Ayrıca, 1791 yılında Osmanlı Devleti'nin, Dinyeper ve Dinyester nehirleri arasındaki bölgeleri Rusya'ya vermek zorunda kalması, Rusların bu bölgede Odesa Limanı'nı inşa etmesine yol açmıştır. Bu liman, Rusya'nın Balkan milliyetçiliği üzerinde etkili bir rol oynamış ve Güney Slavlar arasında Rusya'nın umut kaynağı olarak görülmesine neden olmuştur³²⁸.

1789 Fransız Devrimi'nden ortaya çıkan milliyetçilik kavramı ve Rusların izlediği Panslavist politikalar, Bulgaristan'da Bulgar milliyetçiliğinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Bulgarlar tarafından Osmanlı İmparatorluğu'na karşı, özellikle ilk adımı 1835'te atılan 1841, 1849, 1850 ve

³²⁶ Çopur, *Tarihte Türk-Rumen İlişkileri*, 107-108

³²⁷ Mustafa Gencer, "Alman Basınında Kırım Savaşı," *Savaşın Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856)*, (İstanbul: 22-23 Mayıs 2006), Bildiriler, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 2007, 161.

³²⁸ Hans Kohn, "Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği" (İstanbul: İlgi Yayınları, 1983), 66.

1860 yıllarında devam eden bir dizi isyan girişimiyle sonuçlanmıştır³²⁹. Vidin'de görülen önemli isyanların ortaya çıkmasını kolaylaştırdı. Bu ayaklanmalar, öncelikle ağır vergilendirmeye ilgili şikâyetler ve Osmanlı yetkililerinin Bulgarlara kötü muamele ettiği algısından kaynaklanıyordu. Bu şartlara tepki olarak 1860 yılından itibaren bölgede isyan komiteleri kurulmuştur. Bulgar komitelerinin stratejik olarak Eflak ve Moldavya'da (Eflak ve Boğdan) yerleşik olması ve onlara daha fazla hareketliliğin yanı sıra operasyonel bir esneklik sunması dikkat çekicidir³³⁰.

11 Mart 1870 tarihinde, Bulgar din adamları tarafından kurulan Bulgar manastırı ve ardından Yunan Kilisesi'nin Bulgarlara baskısı sonucu Bulgar milliyetçiliğinin etkisi ve Tanzimat Fermanı'nın yaratmış olduğu serbesti ortamı sonucunda bağımsız Bulgar Kilisesi kurulmuştur³³¹. Bulgar Kilisesi'nin kurulmasının ardından isyanlarını sürdüren Bulgarlar, 1870 ve 1876 yıllarında önemli isyanlar gerçekleştirmişlerdir³³².

Balkanlardaki isyanların bir sonucu olarak, 23 Aralık 1876'da İstanbul Konferansı düzenlenmiştir³³³. Konferansa, 1856 Paris Antlaşması'nı imzalamış bazı devletlerin katılımıyla Rusya, Büyük Britanya, Fransa, Avusturya-Macaristan, Almanya ve İtalya dâhil olmuştur³³⁴. Konferans sonucunda, Büyük Güçler Osmanlı İmparatorluğu'ndan taleplerde bulunmuştur. Bulgaristan için talepleri, Bulgaristan'ı doğu ve batı olmak üzere iki eyalete bölmek olmuştur. Reformları denetlemek üzere uluslararası bir komisyon oluşturulmuş ve bu

³²⁹ Erhan Vatansaver, "Bulgar Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Bulgaristan'ın Bağımsızlığı (1841-1908)," (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Edirne 2019), 39-49.

³³⁰ Yusuf Halaçoğlu, "Bulgaristan (Osmanlı Dönemi)," *TDV İslâm Ansiklopedisi* 6 (İstanbul: 1992), 397.

³³¹ Ramazan Erhan Güllü, "Bulgar Eksarhlığı'nın Kuruluşu ve Statüsü," *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 17, no. 1 (2018): 350-355; Canan Seyfeli, "Osmanlı Devlet Salnamelerinde Bulgar Eksarhlığı ve Bulgar Katolikler (1847-1918)," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52, no. 2 (2011): 166; Nuri Korkmaz, "Bulgar Milliyetçiliğinin Doğuşu, Ortodoks Unsurları, Gelişimi ve Türklerin Ötekileştirilmesi," *Gazi Akademik Bakış* 20, no. 20 (2017): 74-75.

³³² Mithat Aydın, *Balkanlar'da İsyan* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005), 150-152; Yusuf Halaçoğlu, "Bulgaristan (Osmanlı Dönemi)," *TDV İslâm Ansiklopedisi* 6 (İstanbul: 1992), 397; Pınar Üre, "Immediate Effects of the 1877-1878 Russo-Ottoman War on the Muslims of Bulgaria," *History Studies, Journal of the University of Limerick History Society* 13 (2012): 158.

³³³ Aydın, *Balkanlar'da İsyan*, 153-155.

³³⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VIII* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), 28; Zafer Gölen, "Osmanlı Yurdu Olan Bosna-Hersek'te XIX. Yüzyıldaki Siyasi Olaylar," *Belleten* LXXIV/270 (Ağustos 2010): 460; Zafer Gölen, "Karadağ Devletinin Doğuşunda Büyük Güçlerin Rolü (1850-1875)," *Almanah* 63-64 (Podgorica: 2014), 184.

komisyonu korumak için beş bin Belçika askeri görevlendirilmiştir³³⁵. Osmanlı İmparatorluğu'nun reform taleplerini kabul etmeyi reddetmesi, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın bir bahanesi haline gelmiş ve Rusya, savaşı ilan ederek harekete geçmiştir³³⁶.

Doğu Rumeli'nin Bulgaristan tarafından ilhak edilmesi ve bu sürecin *Makedonya Sorunu*'na dönüşmesidir³³⁷. 1885 yılında, Berlin Antlaşması'nın hemen ardından, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir vali atadığı Doğu Rumeli, Bulgaristan'ın, Büyük Britanya ve Rusya'nın desteğiyle ilhak etmesiyle sonuçlandı³³⁸. Bu olay, Makedonya'da Bulgar milliyetçiliğinin yükselmesine neden oldu ve Osmanlı İmparatorluğu ile Bulgaristan arasındaki ilişkileri gerilimli hale getirdi³³⁹. Sultan II. Abdülhamid, bu duruma tepki olarak Sofya'daki Osmanlı İmparatorluğu komiseri Nihad Paşa'nın görevine son vermekle yetindi. Bunun altında yatan nedenlerden biri, Doğu Rumeli'nin Osmanlı İmparatorluğu için ekonomik zorluklar ve güvenlik riski oluşturmasıydı³⁴⁰. Ayrıca, II. Abdülhamid, Bulgaristan'ın Rusya ile olan ilişkilerini kısıtlamaya çalışarak, Rusya'nın Balkanlardaki etkisini sınırlama amacıyla hareket etti. Bu çerçevede, II. Abdülhamid, 1886 yılında yayımladığı bir fermanla Doğu Rumeli'nin Bulgaristan'a ait olduğunu resmen kabul etti³⁴¹.

Bu süreçte Rusya, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nun ödemesi gereken savaş tazminatının 125 milyon franklık kısmını iptal ederek Bulgaristan'ın bağımsızlığını tanımayı önerdi. Osmanlı

³³⁵ Mithat Aydın, "Osmanlı-İngiliz İlişkilerinde İstanbul Konferansı (1876)'nın Yeri," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 25/39 (2006): 103.

³³⁶ David Schimmelpenninck van der Oye, "Russo-Turkish War (1877–1878)," in *The Encyclopedia of War*, ed. Gordon Martel (2011): 1.

³³⁷ Detaylı bilgi için bkz; Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu* (İstanbul: Tarih Vakfı - Yurt Yayınları, 2001); Gül Tokay, *Makedonya Sorunu: Jön Türk İhtilalinin Kökenleri, 1903-1908* (İstanbul: AFA Yayınları, 1996); Ahsene Gul Tokay, "Macedonian Reforms and Muslim Opposition during Hamidian Era 1878-1908," *Islam and Christian-Muslim Relations* 14/1 (2003): 55-65; Gül Tokay, "A Reassessment of the Macedonian Question, 1878–1908," in *War and Diplomacy: The Russo-Turkish War of 1877–1878 and the Treaty of Berlin*, ed. Hakan Yavuz and Peter Sluglett (Salt Lake City: Utah University Press, 2011), 261–264; Mehmet Hacısalıhoğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)* (İstanbul: Tarih Vakfı - Yurt Yayınları, 2020).

³³⁸ Aydın, *Şarkî Rumeli*, 15.

³³⁹ Rauf Ahmet Hotinli, "Bulgaristan," *MEB İslam Ansiklopedisi* 2 (Eskişehir: 2001), 302.

³⁴⁰ Mahir Aydın, *Bulgaristan Komiserliği* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997), 77.

³⁴¹ J. Scott Keltie, ed., *The Statesman's Year-Book: Statistical and Historical Annual of the States of the World for the Year 1911* (London: Macmillan and Co. Limited, 1911), 671.

İmparatorluğu, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden sonra yaptığı diplomatik girişimlerde Büyük Güçlerden gerekli desteği alamadı. Bu nedenle, durumu değiştiremeyeceklerini anlayarak Rusya'nın tazminat teklifini kabul etmek zorunda kaldı³⁴². Rusya'nın Bulgaristan ve Osmanlı İmparatorluğu arasında barışı sağlama isteği, Karadeniz ve Boğazlar'daki mevcut durumun 1856 Paris Antlaşması'nın statüsüne dönmesinden duyduğu korkuyla ilgiliydi. Eğer Osmanlı İmparatorluğu Bulgaristan'ın bağımsızlığı sorununu uluslararası bir konferansa getirme çabaları sonuç verebilseydi, Berlin Antlaşması bozulurdu ve Karadeniz'deki durum Rusya için istenmeyen hale gelebilirdi³⁴³. Bu nedenle, barışçıl bir çözüm arayışı doğdu. Osmanlı Dışişleri Bakanı Rifat Paşa, Rusya Dışişleri Bakanı Alexander Izvolsky ile 7 Mart 1909'da bu konuyla ilgili bir protokol imzaladı. Bu protokolün koşullarının ardından, 19 Nisan 1909'da Osmanlı Dışişleri Bakanı Rifat Paşa ile Rusya Dışişleri Bakanı Alexander Izvolsky arasında İstanbul Protokolü de imzalandı³⁴⁴. Bu protokol, Osmanlı İmparatorluğu'nun Bulgaristan'ın bağımsızlığını resmen tanımasını sağladı. Bu anlaşmanın bir sonucu olarak, Bulgaristan, Rusya'ya olan savaş borcundan 125 milyon frank ödedi ve bu tazminat, Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya'ya olan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasındaki borcundan düşüldü³⁴⁵. İmzalanan ek protokol ile Bulgaristan'daki Müslümanlar azınlık haklarına sahip oldu ve eğitim ve dini hakları garanti altına alındı³⁴⁶.

2.2.6 Arnavut İsyanı ve Bağımsızlık Süreci

Arnavutlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun hoşgörüsü ve yönetimine entegrasyonları sonucunda Müslümanlığı benimseyerek çeşitli imtiyazlar elde etmiş ve Osmanlı yönetiminde önemli pozisyonlara gelmişlerdir. Diğer Osmanlı Devleti azınlıklarından farklı olarak, Arnavutlar milliyetçi eğilimlerden uzak durmuşlardır. Ancak, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın

³⁴² Abidin Temizer, "The Independence Process of Bulgaria and the First Ambassador of the Ottoman Empire to Sofia, Mustafa Asım Bey", *Belleten* 85, no. 304 (Aralık 2021): 1073-1104.

³⁴³ Mehmed Salih, "İcmal-i Harici", *İstişare* 1/5, 4 Tesrin-i Evvel 1324 (17 Ekim 1908): 237-240.; E.R., "İcmal-i Dahili", *İstişare* 1/5, 4 Tesrin-i Evvel 1324 (17 Ekim 1908): 231-236.

³⁴⁴ BOA, HR.HMŞ.İŞO. 28/17, 01-11-1325 (Rumi.); Türk geldi, *Görüp İştittiklerim*, 268-370.

³⁴⁵ Bilal N. Şimşir, "Bulgaristan Türkleri (1878-1985)" (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1986), 368-370.; Yusuf Sarıncay, "Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan'ın Bağımsızlığını Tanıması ve Türk-Bulgar İlişkilerinin Gelişmesi (1908-1914)", *Uluslararası Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk Bulgar İlişkileri Sempozyumu*, 11-13 Mayıs 2005, Eskişehir – Türkiye Bildiriler Kitabı (Mayıs 2005): 134.

³⁴⁶ Türk geldi, *Görüp İştittiklerim*, 268-370.

ardından, Arnavutların yaşadığı bölgelerin başka devletlere devredilebileceği ihtimali belirgin hale gelmiş ve bu durum Arnavut siyasi milliyetçilik hareketinin başlangıç noktasını oluşturmuştur³⁴⁷.

19.yüzyılla birlikte, Balkanlar'da Emperyalist güçlerin etkisi artarken Arnavutluk'ta büyük bir yönetim kargaşası ve ekonomik sıkıntılar yaşanmaya başlamıştır. Merkezi otoritenin zayıflaması, yerel liderleri harekete geçirmiş ve ayaklanmaları tetiklemiştir. Güneyde Yanya Valisi Ali Paşa ile kuzeyde Buşati ailesi tarafından yönetilen ayaklanmalar ve direnişler 1831 yılında bastırılmış ve Osmanlı egemenliği yeniden sağlanmıştır. Ancak, Tanzimat Fermanı çerçevesinde gerçekleştirilen yönetsel ve toplumsal reformların etkisi sınırlı kalmış ve bağımsızlık düşüncelerinin yayılmasına engel olamamıştır³⁴⁸.

Tüm bu gelişmeler, Arnavutluk'un bağımsızlık arayışlarına ve milliyetçi duygularının güçlenmesine katkıda bulunmuştur. Büyük devletlerin çıkar çatışmaları ve Arnavutluk'un stratejik konumu, bölgedeki siyasi dengelerin oluşmasında belirleyici rol oynamıştır.

Diğer yandan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ayrılıkçı eğilimlerin en geç etkilediği gruplardan biri Arnavut kökenli aydınlar olmuştur. 1860'lı yıllardan itibaren, bu aydınlar Jön Türkler ile ilişki kurmaya başlamışlardır. Meşrutiyet dönemiyle birlikte, II. Abdülhamit yönetimine karşı tepkiler artmış ve bu dönemde (1880'lerde başlayan) ikinci Jön Türk hareketi ortaya çıkmıştır³⁴⁹. Bu harekette de Arnavut kökenli Osmanlı aydınlarının aktif rolü bulunmaktadır. 1889 yılında, Mektebi Tıbbiyei Askeriye'de öğrenim gören

³⁴⁷Bilâl N. Şimşir, *Türkiye-Arnavutluk İlişkileri, Büyükelçilik Anıları (1985-1988)* (Ankara: Asam Yayınları, 2001), 433-440.'e göre 28 Arnavut asıllı sadrazam görev yapmış, Oktay Göktaş, "Balkanlar'ın Anahtar Ülkesi Arnavutluk", Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1995, 104.'a ve Mehmet Yılmaz, "Türk Dış Politikasında Arnavutluk", Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2001, 94.'a göre, Arnavut kökenli 33 sadrazam Osmanlı Devleti'ne hizmet vermiştir. İsmail H. Danişmend, "Faik Bey Konitza'nın Arnavutluk Sorunlarına İlişkin 1899 Tarihli Memorandumu", *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, Tiran, Arnavutluk, 4-7 Aralık 2003, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul, 2006, 18. de Arnavut kökenli sadrazam sayısını 33 olarak vermiş ve ayrıca da 52 Arnavut kökenli paşanın Bâbiâli'de hizmette bulunduğunu belirtmiştir. Bunların dışında Osmanlı Devletine Arnavut kökenli iki şeyhülislam, sekiz kaptan-ı derya ve beş baş defterdar ile sayısız vali ve kumandan hizmet vermiştir. Orhan Koloğlu, "Osmanlı'nın Son Balkan Toprağı", *Popüler Tarih Dergisi*, sayı 43, Mart 2004, 47.

³⁴⁸ Peter F. Sugar, *Nationalism In Eastern Europe* (Seattle: University of Washington Press, 1994).

³⁴⁹ Bilgin Çelik, *İttihatçılar ve Arnavutlar: II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu* (İstanbul: Buke Kitapları, 2004), 17-18.

İbrahim Temo'nun liderliğinde, Ishak Sükutî, Abdullah Cevdet ve Mehmet Reşit gibi önemli isimlerin katılımıyla ilk muhalif cemiyet kurulmuştur³⁵⁰. Bu cemiyete ilk katılanlardan Görice mebusu Şahin Kolonja ile Kosovalı Necip Draja gibi isimler, ileride Arnavut milli hareketine hizmet edecek önemli figürler olmuşlardır³⁵¹. İbrahim Temo'nun Arnavut komiteleriyle olan ilişkisi, cemiyetin Arnavutların Osmanlı İmparatorluğu'na olan bağlılığına etkisi açısından büyük önem taşımaktadır³⁵². İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Arnavutlar arasında yayılması ise, Bektaşî Tekkeleri ile Arnavut asıllı Makedonya ordu subayları aracılığıyla gerçekleşmiştir. Meşrutiyetin ilanında Arnavut ordu subaylarının, özellikle Resne Tabur Komutanı Resneli Niyazi ve Redif Tabur Komutanı Ohrili Eyüp Sabri'nin faaliyetleri önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca, Arnavutların Firzovik'te gerçekleştirdikleri toplantı da meşrutiyetin ilanına etki eden önemli olaylardan biridir³⁵³.

³⁵⁰ Arnavut kökenli ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen kurucularından biri olan İbrahim Temo, cemiyetin faaliyetlerinin Padişah tarafından fark edilmesi ve üyelerinin tutuklanıp sürgüne gönderilmesi sonucunda Romanya'ya kaçmıştır. Romanya'da, cemiyetin şubelerini kurmuş ve buradaki Türklerin yardımıyla gazete çıkarmıştır. Aynı zamanda Avrupa'daki cemiyet üyeleriyle sürekli ilişki içerisinde olmuş ve Avrupa'ya seyahat etmiştir. İbrahim Temo liderliğindeki Bükreş şubesi, 1907 yılından itibaren Makedonya'da faaliyete geçmiş ve Romanya'daki Arnavut ulusçu hareketin gelişmesi için çaba göstermiştir. İbrahim Temo'nun bu süreçteki rolü, özellikle Arnavut ulusal hareketinin güçlenmesinde ve Balkan coğrafyasında siyasi etkinliğin artmasında önemli olmuştur. İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluşu hakkındaki hatıratı, cemiyetin tarihine ışık tutmakta ve örgütün faaliyetleri ile ilgili önemli bir kaynak olarak kabul edilmektedir. Bu hatırat, cemiyetin kuruluşuna ve erken dönem faaliyetlerine dair detaylı bilgiler sunmaktadır. İbrahim Temo, *İttihat ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hıdematı Vataniye ve İnkılâbı Milliye Dair Hatıratım* (Mecidiye, Romanya: 1939).

³⁵¹ Bozboru, *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu'nun Gelişimi*, 264.

³⁵¹ Bozboru, *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu'nun Gelişimi*, 264.

³⁵² Çelik, *İttihatçılar ve Arnavutlar: II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu*, 92.

³⁵³ İşyan başladığında, Firzovik'e katılan Arnavut sayısı, 10.000 (Kara, *Osmanlı Tarihi VI. Cilt: Islahat Fermanı Devri*, 35.) kişi iken, bu sayı sonunda 30.000'e ulaşmıştır (Süleyman Külçe, *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk* (İstanbul: Dorlion Yayınları, 2024), 55., Çelik, *İttihatçılar ve Arnavutlar: II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu*, 100.; Tarık Zafer Tunaya, Hüriyetin İlânı: İkinci Meşrutiyet'in Siyasi Hayatına Bakış, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 3, Bozboru, *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu'nun Gelişimi*, 269.). Çelik, *İttihatçılar ve Arnavutlar*, 101., Külçe, *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*, 61. ve Sina Akşin, *31 Mart Olayı* (Ankara: Sevinç Matbaası, 1970), 4.'e göre, 20 Temmuz 1908, Kara, *Osmanlı Tarihi VI. Cilt: Islahat Fermanı Devri*, 36)'a göre 21 Temmuz 1908 tarihinde Padişah'a çekilen 180 imzalı telgrafta anayasanın yürürlüğe konması ve millet meclisinin toplantıya çağırılması talep edilmiştir

1878 Berlin Kongresi'nde, Rus Çarlığı'nın Ayastefanos Antlaşması³⁵⁴ ile Osmanlı Devleti'nden aldığı limanlar da dâhil olmak üzere, Arnavutluk'un bazı bölgelerinin Karadağ'a verilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak, bu kararlara karşı çıkan Arnavutlar, Osmanlılarla iş birliği yaparak Prizren'de bir ulusal birlik oluşturmuşlardır³⁵⁵. 10 Haziran 1878'de başlayan kongre, Arnavut ulusal hareketinin önemli bir dönüm noktası olmuştur. Prizren Birliği'nin kurulmasının ardından Arnavutluk'un tek vilayet altında toplanması, diplomatik mücadelelerin başlatılması ve bağımsızlık statüsünün hazırlanması gibi konularda çalışma alanları belirlenmiştir. Bu gelişmeler, Arnavut ulusal kimliğinin güçlenmesinde ve bağımsızlık mücadelesinin ivme kazanmasında önemli bir rol oynamıştır³⁵⁶.

Fakat kurulan Prizren Birliği'nin Osmanlı Aleyhine bağımsızlık faaliyetlerinde bulunduğu anlaşıncı Avrupalı güçlerin müdahalesi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun da desteğiyle, bahsi geçen limanları Arnavutların kontrolünden alarak Prizren Birliği'ni dağıtmıştır³⁵⁷.

Arnavut Bağımsızlık hareketi, II. Meşrutiyet döneminden sonra güçlenmiş ve farklı örgütler tarafından yürütülmüştür. 1905 yılının sonlarından itibaren Arnavutlar arasında yeniden canlanan milliyetçi faaliyetler hızla gelişmiş ve 1907'nin ortalarında kuzey ve güney Arnavutlar arasında ortak bir hareket başlatma çabaları, uluslararası toplumun dikkatini çekecek boyutlara ulaşmıştır. İstanbul yönetimi, bu milliyetçi faaliyetler üzerine, harekete

³⁵⁴ “Ayastefanos Antlaşması, 1878 yılında imzalanmış ve Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğü üzerinde önemli değişiklikler öngören bir antlaşmadır. Bu antlaşma, Osmanlı Devleti'ne bağlı toprakların geniş bir bölgesinde Bulgaristan Prensliği'nin kurulmasını, Bosna-Hersek'in iç işlerinde bağımsızlık elde etmesini, Sırbistan, Karadağ ve Romanya'nın tam bağımsızlık kazanmasını, Rusya'ya Kars, Ardahan, Batum ve Doğu Beyazıt'ın verilmesini, Teselya'nın Yunanistan'a bırakılmasını, Girit ve Ermenistan'da reformların yapılmasını ve Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya 30 bin ruble savaş tazminatı ödemesini içermekteydi.

Ancak, Avrupalı devletler, özellikle Rusya'nın Osmanlı topraklarını Ayastefanos Antlaşması'yla istediği gibi yeniden düzenlemesine karşı çıkarak, Berlin Kongresi'ni toplamışlardır. Berlin Kongresi'nde, Rusya'nın genişleme hedeflerini sınırlamak amacıyla yeni kararlar alınmıştır. Bu kararlar çerçevesinde, Ayastefanos Antlaşması'nın öngördüğü Büyük Bulgaristan ve Rusya'nın Ege Denizi'ne inme planları engellenmiştir. Böylece, Avrupalı devletlerin müdahalesiyle Ayastefanos Antlaşması'nın hükümleri gözden geçirilmiş ve Rusya'nın bölgedeki genişleme çabaları kontrol altına alınmıştır.” Detaylı bilgi için bkz. Yuluğ Tekin Kurat, “Ayastefanos Buhranı İle İlgili Vesikalar”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 4, no. 6 (1966): 427-03.

³⁵⁵ Necip P. Alpan, *Kuruluşunun 100. Yıldönümünde Prizren Birliği ve Arnavutlar* (Ankara: Çağdaş Basımevi, 1978).

³⁵⁶ Necip P. Alpan, *Prizren Birliği ve Arnavutlar* (Ankara: Çağdaş Basımevi, 1978).

³⁵⁷ Alpan, *Prizren Birliği ve Arnavutlar*. 138-193.

katıldığı düşünülen birçok Arnavut'u tutuklamış veya sürgüne göndermiştir³⁵⁸. 3 Temmuz 1908 tarihine gelindiğinde Resneli Niyazi'nin liderliğindeki bir grup taraftarının dağa çıkması, Arnavutluk'ta meydana gelen olayları hızla ivmelendirdi ve bu gelişmeler, İstanbul'daki İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından dikkatle izlenmiştir³⁵⁹. Ayaklanan Arnavutların isyanı, II. Meşrutiyet'in ilanına zemin hazırlayan önemli bir dönemeç olarak değerlendirilmiş olup bu durum, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin reformist çabalarını desteklemiştir³⁶⁰.

1909'da Manastır'da düzenlenen Ulusal Kongre, Arnavutluk'un bağımsızlık yolundaki ilk önemli adımlarından birini temsil etmiştir. Bu kongre, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde, İşkodra, Kosova, Manastır ve Yanya gibi önemli Arnavut bölgelerini kapsayacak şekilde özerk bir Arnavutluk'un kurulması talebini içermiştir³⁶¹. Ancak, İttihat ve Terakki yönetimi bu talebe olumsuz yanıt vermiş ve buna karşı çıkmıştır. Bu süreçte Balkanlar'da yaşanan siyasi ve toplumsal değişimlerin etkisiyle, İttihat ve Terakki yönetimi, uzlaşma yollarını aramış ve Arnavutluk meselesine yeni bir bakış açısı getirmiştir. 1912 yılında Balkan Savaşı'nın sonuçlanmasıyla Arnavutluk, önce özerklik statüsüne kavuşmuş ve ardından Aralık 1912'de Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı bir prenslik haline gelmiştir. Bu dönemde Arnavutluk, siyasi ve toplumsal yapısını yeniden şekillendirme sürecine girmiştir, ancak Osmanlı yönetimi altında bir prenslik olarak varlığını sürdürmüştür³⁶².

Arnavutluk sorununun büyümesi paralelinde Sırpların Kuzey Arnavutluk topraklarında ilerlemesi Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nu, Yunanistan'ın Avlonya dâhil Güney Arnavutluk'u ilhak etmek istemesi İtalya'yı devreye sokmuştur. Çatışmanın Avrupa'nın tümünü içine alacak bir savaşa dönüşmesini önlemek isteyen İngilizlerin çağrısıyla, Londra'da Balkan ülkelerinin de katılımı ile 1913 yılında toplanan Elçiler Konferansında

³⁵⁸ Dilaver A. Açar, "Albania: The Anatomy Of A Traumatic Transition" (Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2000).

³⁵⁹ Ekrem Bey Vlora, *Osmanlı Arnavutluk'undan Anılar (1885-1912)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006), 54.

³⁶⁰ Emine Gümüsoy, "II. Meşrutiyeti Hazırlayan Bir Merkez: Ohri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, vol. 2008.

³⁶¹ Süleyman Külçe, "Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet" (İzmir: Ticaret Basımevi, 1944), 433.

³⁶² Yasemin Saner Gönen, "Babiâli Arnavutluk'u Neden 9 Yıl Resmen Tanımadı?", *Toplumsal Tarih Dergisi*, Kasım 1999, 6

Arnavutluk'un bağımsızlığını tanımak zorunda kalmıştır³⁶³. Arnavutların çoğunluğunun yaşadığı Kosova bölgesi Sırbistan'a bırakılmış ve Arnavutluk'un ilk hükümet başkanı İsmail Kemal Vlora olmuştur³⁶⁴.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan tarihindeki önemli dönemlerden biri, 30 Mayıs 1913 tarihinde gerçekleşen Londra Konferansı'dır. Bu konferans, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki varlığını ve etkisini büyük ölçüde kaybettiği bir dönemde gerçekleşmiştir³⁶⁵. Konferans sonucunda, Osmanlı İmparatorluğu Arnavutluk üzerindeki egemenlik haklarından feragat etmek zorunda kalmıştır. Konferans, Arnavutluk'un sınırlarının belirlenmesi ve bağımsızlık statüsünün güvence altına alınması amacıyla toplanmıştır. Bu süreçte, Arnavutluk'un tarihi ve kültürel değerleri, Emperyalist Güçlerin dikkatini çekmiş ve Arnavut halkının haklarının korunması için çaba gösterilmiştir³⁶⁶. Avrupa Devletleri, Arnavutluk'un tarafsız, egemen ve bağımsız bir prenslik olarak kalmasını kararlaştırmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Arnavutluk'tan çekilmesi, Balkanlar'daki etki alanının giderek daraldığını ve imparatorluğun çözülme sürecinin hızlandığını göstermiştir³⁶⁷.

³⁶³ Arnavutluk'un bağımsızlığı ilan edildikten sonra, Osmanlı Devleti tarafından hazırlanan bir raporda dikkat çekici tespitler yapılmıştır. Rapora göre, Arnavutluk'un bağımsızlığı fiilen tanınmış olsa da ülkenin büyük bir kısmı düşmanın kontrolüne geçmiştir. Arnavutlar, bağımsızlıklarını kazanırken bile, Yanya, İşkodra gibi kendi kalelerini dahi savunmaktan kaçınmışlardır. Osmanlı Devleti'nde, Arnavutlar, fiilen bağımsız olmalarına rağmen siyasi açıdan ayrıcalıklı bir konumda yaşamışlar ve aslında özerk kalmışlardır.

Rapora göre, Arnavutların asıl esareti şimdi başlamıştır. Bu esaret, Arnavutların nüfusları, dilleri, kurumları, sermayeleri, şirketleri, demiryolları ve vatanları üzerinde bir istila olacağı şeklinde öngörülmüştür. Raporda, Arnavutların kendi topraklarında yabancılara hizmet edecekleri, ellerinden silahlarının alınacağı, askere alınacakları, vergi verecekleri, dinlerinin yok olacağı ve sadece Osmanlı hatırasının kalacak olduğu ifade edilmiştir. Bu öngörüler, Arnavutların bağımsızlık mücadelesinin ardından karşılaşılabilecekleri olası zorlukları yansıtmaktadır. TİTE Arşivi, kutu no: 25, gömlek no: 18, belge no: 18, EK-2)

³⁶⁴ Gönen, "Babiâli Arnavutluk'u Neden 9 Yıl Resmen Tanımadı?", 6.

³⁶⁵ Oktay Göktaş, *Balkanların Anahtar Ülkesi Arnavutluk* (Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1995), 1.

³⁶⁶ Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, çev. Zaven Biberyan (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2002), 174.

³⁶⁷ Bilgin Çelik, *İttihatçılar ve Arnavutlar: II. Meşrutiyet Dönemi Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu* (İstanbul: Buke Yayınları, 2004), 352–353.

2.2.7 İlk Türk Cumhuriyeti Denemeleri; Rodop Muvakkatesi ve Garbi Trakya Müstakilesi

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1356 yılında Rumeli'ye geçişiyle birlikte, Batı Trakya Türk akınlarının merkezi haline gelmiştir. 1360'ta başta Dedeoğlu (Mekri) olmak üzere, sırasıyla Dimetoka ve çevresi Osmanlılar tarafından ele geçirildi. Sazlıdere Muharebesi'nin ardından 1363'te Edirne'nin alınmasıyla birlikte, Evrenos Bey yönetimindeki Osmanlı kuvvetleri Gümülcine ve çevresini de topraklarına kattı. Balkanlar'da ilerleyen Osmanlı ordusu, 1372'de ikinci Çirmen veya Meriç savaşıyla Gümülcine'yi yeniden ele geçirdi ve bu başarıyla birlikte Borla, İskeçe, Marolye (Maroniye), Kavala, Drama, Zihne ve Serez gibi stratejik şehirleri fethetti. Böylelikle, Makedonya'nın ticaret yolları Osmanlı İmparatorluğu'nun kontrolü altına girmiş oldu³⁶⁸.

19. yüzyıla kadar Osmanlı hâkimiyetinde olan Balkanlar, 19. Yüzyılla birlikte artık zayıflamaya başlamıştır. Nitekim Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki hâkimiyetine en büyük darbe, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile yaşandı. Ancak, savaş öncesinde ortaya çıkan olaylar da bu sürecin hazırlayıcısı oldu. Hersek'te 1875 Haziran'ında başlayan isyan, aslında vergi meselesi gibi basit bir sebepten kaynaklanmış gibi görünse de, hızla büyüyerek bir Avrupa sorunu haline geldi³⁶⁹. Nevesin kazasındaki Hristiyanların Karadağ'a sığınması ve Karadağ Prensi'nin Rusya'yı bu duruma müdahale etmeye davet etmesi, Hersek ayaklanmasının boyutlarını genişletti. Hersek ayaklanması kısa sürede diğer Balkan ülkelerine de yayıldı ve Bosna, Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan gibi yerlerde büyük bir heyecan yarattı. Temmuz 1875'te Bosna ve Hersek'te başlayan ayaklanma, Bulgaristan'a sıçradı ve Osmanlı yönetimi, başıbozuk kuvvetlerini kullanarak isyanı bastırmaya çalıştı. Ancak, bu müdahale Avrupa genelinde büyük bir infiale yol açtı³⁷⁰.

Bir süre sonra, İstanbul'a kadar uzanan bağımsız bir Bulgaristan'ın kurulması amacıyla Mayıs 1876'da Filibe'den başlayıp tüm kasabalara sirayet etmek üzere yeni bir isyan planlandı. Bu gelişmeler, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki hâkimiyetinin sarsıldığını ve Hristiyan

³⁶⁸ Yusuf Halaçoğlu ve Halit Eren, "Batı Trakya", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/bati-trakya> (Erişim tarihi: 19.02.2024).

³⁶⁹ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), 494.

³⁷⁰ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000), 158.

toplulukların bağımsızlık arayışlarının arttığını gösterdi. Bu süreç, sonrasında patlak verecek olan Osmanlı-Rus Savaşı'na giden yolu hazırladı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki egemenliği üzerinde büyük bir etki yarattı³⁷¹.

Osmanlı Devleti'nin 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na girmesinde etkili olan bir faktör, Rusya'nın Balkanlar ve özellikle Bulgaristan üzerindeki çıkarlarını ilerletme çabasıydı. 23 Aralık 1876'da gerçekleştirilen İstanbul Konferansı'nda, Rusya'nın Balkanlar'da artan etkisini sağlama amacıyla sunduğu teklifler, Osmanlı Devleti'nin lehine değildi. Bu doğrultuda, 19 Ocak 1877'de Osmanlı İmparatorluğu'nun yöneticileri ve muhalefet liderleri ile dini otoritelerin katılımıyla gerçekleştirilen Meclis-i Umumi'de, Avrupa büyük devletlerinin sunduğu teklif reddedildi³⁷². Bu tavır, Osmanlı Devleti'nin, Rusya'nın bölgedeki egemenlik taleplerini kabul etmeyeceğini açıkça ortaya koymuştur.

Zaten savaş planları yapan Rusya, Meclis-i Umumi'de alınan kararları da bahane ederek 24 Nisan 1877'de Osmanlı Devleti'ne resmi olarak savaş ilan etti. Ruslar, Bulgaristan'ı destekleyerek ve Bulgar devletinin kurulmasını sağlayarak, 1877-1878 yıllarında büyük bir Rus-Türk savaşı başlattılar³⁷³. Bu savaşın temel amacı, Balkanlar'da bağımsız bir Slav devletinin kurulmasını sağlamaktı. Rusya'nın müdahalesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki nüfuzunu zayıflatmış ve bölgede bağımsız bir Bulgar devletinin kurulmasını teşvik etmiştir. Yaşanılan süreç, Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlamasında ve Balkanlar'daki siyasi dengenin değişmesinde belirleyici bir rol oynamıştır³⁷⁴.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından imzalanan Berlin Antlaşması ile özerk bir statüye kavuşan Bulgar Prensligi, bu tarihten itibaren Rusya'nın Balkanlar'daki nüfuz alanı haline geldi³⁷⁵. Bulgaristan'da Osmanlı askeri birliği bulunmayacak ve yerel milisler oluşturulana kadar Rus askeri birlikleri Bulgaristan'da kalacaktı. Bu durum, Bulgaristan'ın fiilen Rusya'nın

³⁷¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt VII (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995), 97.

³⁷² Osman Köse, "Bulgaristan Emareti ve Türkler (1878-1908)", *Turkish Studies*, cilt 1/2 (2006): 265-267.

³⁷³ Muzaffer Tufay, "Türkler, Ruslar ve Bulgarlar", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 5, sayı 2 (1988): 210.

³⁷⁴ Aşkın Koyuncu, "Bulgaristan'da Osmanlı Maddi Kültür Mirasının Tasfiyesi (1878-1908)", *OTAM*, sayı 20 (2006): 204.

³⁷⁵ Kader Özlem, "Bulgaristan Türklerinin Tarihsel Süreç İçerisinde Dönüşümü, AB Üyelik Süreci ve Türk Azınlığa Etkileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt 1/2 (2008): 345.

himayesi altına girmesi anlamına geliyordu. Bu antlaşma ile Bulgaristan'ın özerkliği sağlanırken, Rusya'nın Balkanlar'daki etkisi önemli ölçüde artmış ve Bulgaristan'ın iç işlerine müdahale edebilecek bir konum elde etmiştir³⁷⁶.

Berlin Antlaşması'nın hükümleri, Osmanlı hâkimiyetine bağlı olarak kurulan Bulgaristan Emareti'nde yaşayan Türk unsuru için önemli hukuki güvenceler sağlamıştır. Antlaşmanın 4. maddesi, Bulgaristan Emareti yönetiminin Bulgaristan'daki Türk, Rum, Rumen ve diğer toplulukların menfaatlerini ve hukuklarını garanti altına almayı taahhüt ettiğini belirtmiştir. Bu hüküm, Bulgaristan'daki farklı etnik ve dini grupların haklarının korunmasını sağlamıştır. Benzer şekilde, 5. madde, ülkede din ve mezhep ayrımı yapılmayacağını, farklı dini ve mezhebi grupların medeni ve siyasi haklardan yararlanacağını, istedikleri mesleği seçebileceklerini ve devlet memurluğuna girebileceklerini öngörmüştür³⁷⁷. Berlin Antlaşması'nın 12. maddesi ise Bulgaristan'da yaşayan Türklerin taşınmaz mallarıyla ilgili önemli bir düzenleme içermiştir. Bu madde, Bulgaristan'dan göç etmiş veya ayrılmış Türklerin, geride bıraktıkları mülklerini koruma hakkına sahip olduğunu belirtmiştir. Bulgaristan'dan ayrılmış olan Türklerin mülklerine Bulgaristan Devleti tarafından el konulamayacağı özellikle vurgulanmıştır³⁷⁸.

Berlin Antlaşması'nın bu hükümleri, Balkan Müslümanlarının statülerinin değişmesine de zemin hazırlamıştır. Önceden yönetici konumunda bulunan Türk/Müslüman topluluklar, antlaşma ile azınlık statüsüne dönüştürülmüştür. Bu durum, Bulgaristan'daki Türk/Müslüman toplulukların hukuki statülerinin dönüşümünü ve azınlık konumuna düşürülmesini beraberinde getirmiştir³⁷⁹.

Berlin Antlaşması'nın 18. maddesi, Şarkî Rumeli'ye vali olarak atanan Aleko Paşa'nın liderliğinde, Rodop bölgesindeki direniş liderleri arasında bir anlaşma sağlanmasını öngörmüştür. Bu anlaşma, Kırcaali ve Ropçoz gibi bölgelerde Müslüman memurların atanmasını içermekteydi. Bu adımın amacı,

³⁷⁶ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt 1 Kısım 1 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991), 1.

³⁷⁷ Hamza Eroğlu, "Milletlerarası Hukuk Açısından Bulgaristan'daki Türk Azınlığı Sorunu", *Bulgaristan'da Türk Varlığı Bildiriler* (7 Haziran 1985) (Ankara: TTK Basımevi, 1992), 28.

³⁷⁸ Erhan Vatansever, "Osmanlı İdaresinden Sonra Bulgaristan Türklerinin Sosyo-Kültürel Hayatı", (yüksek lisans tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne, 2008), 58.

³⁷⁹ Kemal H. Karpat, *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, çev. Recep Boztemur (Ankara: İmge Kitabevi, 2004), 283.

bölgedeki huzuru sağlamak ve isyanları sona erdirmekti³⁸⁰. Ancak, Kırcaali ve Rodop bölgesindeki Türkler, mücadelelerini sürdürmüşlerdir. Osmanlı Devleti'nin yenilgisine rağmen, bölgedeki Türkler varlıklarını korumak için kararlı bir direniş göstermişlerdir. 1878'de Timirski Ahmed Ağa liderliğindeki Türkler, Kırcaali-Rodop bölgesinde, tarihteki ilk Türk Cumhuriyeti olan Batı Trakya-Rodoplar Türk Devleti'ni kurmuşlardır. Bu karar, bölgedeki Türklerin özgürlük ve varlık mücadelesinde önemli bir dönüm noktası olmuştur³⁸¹.

Bölgedeki Müslüman ve Türkleri korumak için mücadele edenler arasına, Süleyman Paşa komutasındaki birliklerin arta kalan askerleri de katılmıştır. Rodop Türkleri, kendi egemenliklerine sadık kalarak Osmanlı Padişahı'ndan yardım talep etmiş, ancak talepleri karşılık bulmamıştır³⁸². Bu direniş hareketinin öncülerinden olan isimler arasında Ahmet Ağa Timirski, Hacı İsmail Efendi, Hidayet Paşa, Kara Yusuf Çavuş gibi isimler ön plana çıkmaktadır. Berlin Antlaşması'nın ardından, Büyük Bulgaristan prenslik haline getirilmiş ve Şarkî Rumeli Vilayeti kurulmuştur. Ancak, vilayetin Bulgaristan'ın etki alanına girmesiyle Rodop Türkleri bu durumu reddetmiş ve direnişlerini sürdürmüştür. Sonuç olarak, 1886'da imzalanan İstanbul Konferansı'yla Şarkî Rumeli'nin idaresi Bulgaristan'a bırakılmış, ancak Kırcaali ve Rodop Müslüman köylerinin Osmanlı topraklarında kalması sağlanmıştır. Bu süreçte Rodop Türklerinin direnişinin önemli bir etkisi olduğu açıkça görülmektedir³⁸³.

20. Yüzyılın başlarına gelindiğinde Sırbistan ve Bulgaristan arasındaki 13 Mart 1912 tarihli ittifak, her iki ülkenin Osmanlı İmparatorluğu ile olası bir savaş durumunda birlikte hareket etmeyi kabul ettiği bir anlaşmaydı. Bu ittifakın ortaya çıkmasının ardından, kısa bir süre içinde Yunanistan'ın ve daha sonra da Karadağ'ın bu ittifaka katılmasıyla, siyasi ortam savaşın kaçınılmaz olduğu bir noktaya doğru evrilmeye başladı. 18 Ekim 1912'de Karadağ'ın Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etmesiyle Balkan Savaşı resmen başlamış oldu. Bulgaristan ve Sırbistan'ın ardından Yunanistan'ın da savaşa katılması,

³⁸⁰ Abdürrahim Dede, *Balkanlar'a Türk İstiklal Hareketleri* (İstanbul: Türk Dünyası Yayınları, 1978), 18.

³⁸¹ Vatansever, "Osmanlı İdaresinden Sonra Bulgaristan Türklerinin Sosyo-Kültürel Hayatı", 34-35.

³⁸² Durmuş Akalın, "XIX. Yüzyılda Balkanlarda Osmanlı Devleti ve Kırcaali" (Pamukkale Üniversitesi, 2015), 11.

³⁸³ H. Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makûs Talihi Göç* (İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2001), 26.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'da zorlu bir mücadeleye girmesine neden oldu³⁸⁴.

Balkan ittifakının ilerleyişiyle birlikte, Bulgar orduları 11 Kasım'da Tekirdağ'ı işgal ettiler. Ardından, 17 ve 18 Kasım'da Çatalca hattına doğru ilerlemeye başladılar, bu da İstanbul'un yakınlarında top seslerinin duyulmasına neden oldu. Osmanlı ordusu, Edirne'nin kaybindan sonra Şubat 8'inde gerçekleşen Şarköy çıkarmasında da beklenen başarıyı elde edemedi. Bu başarısızlık, Osmanlı İmparatorluğu'nu 30 Mayıs 1913'te Londra'da anlaşma masasına oturtmak zorunda bıraktı. Yapılan anlaşma sonucunda Osmanlı İmparatorluğu tüm Avrupa topraklarını kaybetti. Balkanlar'daki sınırlar, Midye-Enez hattı olarak belirlendi ve Edirne Bulgarlara bırakıldı. Ege Adaları'nın geleceği ise Büyük Devletlerin kararına bırakıldı ve Arnavutluk bağımsız bir devlet olarak tanındı. Bu olaylar, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki varlığının sona ermesini ve bölgedeki siyasi dengelerin köklü bir şekilde değişmesini simgeliyordu³⁸⁵.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihat ve Terakki Partisi'nin iktidarı ele geçirmesi, Balkan Savaşları'nın ikinci aşamasının başlamasına zemin hazırladı. Balkan devletleri arasındaki çatışmalar, İttihat ve Terakki için yeni stratejik fırsatlar oluşturdu. Hükümet, Edirne'nin alınması için bir harekât planladı. Ancak, Enver Paşa ve yanındaki grup, Edirne'nin ötesine geçerek Batı'daki ilerlemeyi tercih etti. Bu durum, planlanan harekâtın hedefinden sapmasına ve içeride karışıklıklara yol açtı. İttihat ve Terakki'nin içerideki güç mücadeleleri ve liderlikteki çekişmeler, askeri operasyonların koordinasyonunda belirsizlik yarattı ve sonuç olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlardaki durumu daha da zorlaştırdı³⁸⁶.

Osmanlı Devleti, imzalanan anlaşmalarla Meriç hududunu kesin olarak kabul edip, bu sınırı hiçbir şekilde aşmamayı taahhüt etmişti. Bu çerçevede, Enver Paşa tarafından, Umum Çeteler Kumandanı Kuşçubaşı komutasında, 16 subay ve 100 seçkin erden oluşan bir çetenin, Batı Trakya'nın tamamını ele geçirmek üzere görevlendirilmesi kararlaştırıldı³⁸⁷. Batı Trakya'ya ilk giren 116

³⁸⁴ Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi*, cilt 2 (İstanbul: Küre Yayınları, 2006), 102.

³⁸⁵ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, cilt II, kısım II (Ankara: TTK Yayınları, 1983), 130-135.

³⁸⁶ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989, 471.

³⁸⁷ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, "Ege'de Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey", (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989), 367;

kişi arasında, dikkati çeken isimler arasında Eşref, kardeşi Sami, Yüzbaşı İlyas, Teğmen Besim, Çakır Efe, Çerkez Sait, Uşaklı İbrahim Tahtakılıç, Kafkasyalı İbrahim Cihangiroğlu ve kardeşi Hasan Han gibi önemli isimler bulunmaktaydı³⁸⁸.

Enver Paşa'nın isteği üzerine Kuşçubaşı Müfrezesi, Batı Trakya'nın tamamını ele geçirmeye karar verdi. Ancak, Osmanlı hükümeti, Batı Trakya'ya gidenlerin geri dönmesi için baskı yapınca, Garb-i Trakya Geçici Hükümeti, Osmanlı Devleti ile ilişkilerini keserek bağımsızlığını ilan etti. Bu geçici hükümetin başına Müderris Salih Hoca getirildi. Garb-i Trakya Kuva-yı Milliye kumandanı olarak Süleyman Askeri (Süleyman Zeynelabidin) ve Kuvva-yı Milliye Müfettişi unvanıyla Eşref Kuşçubaşı görevlendirildi³⁸⁹.

Osmanlı Hükümeti dönemindeki idari yapı korunarak, her bir kazaya birer hükümet başkanı ve birer icra kuvvetleri kumandanı atandı. Hükümet reisleri, Gümülcine'deki Muvakkat Hükümet Reisine bağlı olacak, icra kuvvetleri kumandanları ise Süleyman Askeri Bey'in emri altında olacaktı. Garb-i Trakya Müstakilesi'nin bayrağında yer alan siyah renk, Balkanlardaki Müslümanlara yapılan zulmü simgelerken, yeşil renk İslam'ı ve ay-yıldız Türklüğü temsil etmekteydi. Bu bayrak, resmi törenlerde binalara çekildi³⁹⁰.

Garb-i Trakya Hükümeti, kuruluş amacı ve hedeflerini duyurmak için Emanuel Karasu tarafından resmi bir ajans kurularak Türkçe ve Fransızca olarak "Independant" adında bir gazete çıkarılmasına başladı³⁹¹. 30.000 kişilik bir ordu oluşturuldu, bütçe hazırlandı, para bastırıldı ve pasaport uygulaması başlatıldı. Ancak, Osmanlı Devleti'nin Fransa, Avusturya ve Rusya'nın baskı ve tehditlerine boyun eğerek 29 Eylül 1913'te Bulgarlarla imzaladığı İstanbul

Emel Akal, *Milli Mücadele Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 221.

³⁸⁸ Tevfik Bıyıkoglu, *Trakya'da Milli Mücadele* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992), 74.

³⁸⁹ İngiliz Baş Konsolosu H.C.A Eyres, 5 Ekim 1913'te Garbi Trakya Hükümetinin Kuruluşunu rapor eder. Raporunda hükümetin kara kalem çizilmiş bayrağı da yer almaktadır (PRO.FO, 195/2454, s. 28-30).

³⁹⁰ Cemal Paşa, *Hatıralar*, haz. Alpay Kabacalı (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2010), 62.

³⁹¹ Nevzat Gündag, *1913 Garbi Trakya Hükümet-i Müstakilesi* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1987), 139.

Anlaşması, Garb-i Trakya Hükümeti'nin sonunu getirdi. 30 Ekim 1913'te hükümet kendini feshetti³⁹².

2.3 Anadolu'daki Siyasi ve Konjonktürel Durum

Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşları ve Arnavutluk'un bağımsızlık ilanı gibi gelişmeler, Osmanlı İmparatorluğu'nun ayakta kalma umutlarını azaltmış ve imparatorluğun yeniden yapılanması gerektiği düşüncesini gündeme getirmiştir. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla birlikte³⁹³, II. Meşrutiyet döneminin kaotik bir ortama dönüştüğü ve İttihat ve Terakki'nin siyasi muhaliflerini bastırmak için icraatlarını hükümsüz kılmaya çalıştığı bir sürece girilmiştir³⁹⁴.

Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan siyasi karışıklıkların ve mücadelelerin artmasıyla birlikte Türkçülük ve milli devlet düşüncesi önem kazanmıştı. Farklı ideolojik akımlar arasındaki çatışmaların yoğunlaştığı bir ortamda, İttihat ve Terakki hareketi Babıâli Baskını ile iktidarı ele geçirerek muhalefeti bastırmış ve tek başına yönetimde kalmıştı³⁹⁵. Ancak, bu süreçte Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'na girmesi ve savaş içinde milliyetçilik söylemlerini benimsemesiyle birlikte, imparatorluk içindeki çözülme ve bölünme eğilimleri daha da belirgin hale gelmişti³⁹⁶.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan Savaşlarından sonra Birinci Dünya Savaşı'ndan da yenik çıkması, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla sonuçlanarak imparatorluğun tasfiye sürecini başlatmıştır. Mondros Mütarekesi'nin şartları, Osmanlı Devleti'nin egemenlik alanlarını büyük ölçüde kısıtlamış ve fiilen işgal altına alınmış bölgelerin yönetimini İtilaf Devletleri'ne devretmesini öngörmüştür.

Bu dönemde Türk milleti, İstanbul'daki yönetimlerin ve işgal güçlerinin dayatmalarına karşı muhalefet etmiş ve bağımsızlık mücadelesine girişmiştir.

³⁹²İbrahim Şirin, “İki Hükümet Bir Teşkilat: Garbî Trakya Hükümet-i Muvakkatesi’nden Cenub-î Garbî Kafkas Hükümeti Muvakkate-î Milliyesi’ne,” *Journal of History Studies* 6, no. 2 (Şubat 2014): 3.

³⁹³Zeki Sarıhan Kurtuluş, *Savaş Günlüğü*, cilt 1: Mondros’tan Erzurum Kongresi’ne (Ankara: Öğretmen Yayınları, 1986), 65.

³⁹⁴Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler*, cilt 3: “İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi” (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1989), 16.

³⁹⁵Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, cilt VIII: I. Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907) (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983), 521.

³⁹⁶Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, cilt IX: İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918) (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999), 24.

Milli Mücadele Hareketi, bu bağlamda ortaya çıkmış ve milli iradenin hâkimiyetini tesis etmek, ulusal bir devlet yapısı kurmak amacıyla başlatılmıştır. Ancak, bu hareket, mevcut yönetim tarafından Padişahın egemenlik haklarına müdahale olarak algılanmış ve buna karşı çıkmıştır. Saltanatçı, Hilafetçi ve mandacı çevreler, Milli Mücadele Hareketi'ni çeşitli şekillerde eleştirmiş ve suçlamışlardır. Bu kesimler, hareketi İttihatçılıkla, milliyetçilikle ve Bolşeviklikle ilişkilendirerek itaatsizlik ve isyankârlık olarak nitelendirmişlerdir³⁹⁷.

2.3.1 Milli Varlığa Zararlı Cemiyetler

I.Dünya Savaşı sonrası Mütareke döneminde, Osmanlı topraklarında bağımsızlık talepleriyle öne çıkan gayrimüslim etnik grupların oluşturduğu cemiyetler büyük önem kazanmıştır. Özellikle Ermeni ve Rum örgütleri, İtilaf Devletleri ve Yunanistan'ın desteğiyle hareket etmişlerdir. Bu cemiyetler, kendi bağımsız devletlerini kurma hedefiyle faaliyet göstermiş ve Milli Mücadele'nin başarısız olmasını istemişlerdir. Aynı dönemde, Müslüman kökenli ancak ayrılıkçı faaliyetler yürüten cemiyetler de ortaya çıkmıştır, örneğin Kürt Teali Cemiyeti gibi. Bu cemiyetler, Osmanlı'nın dağılma sürecinden faydalanarak kendi amaçlarına ulaşmayı hedeflemişlerdir.

Diğer yandan, Milli Mücadele'ye karşı çıkan Türk ve Müslüman vatandaşların oluşturduğu cemiyetler de önemli bir rol oynamıştır. Saltanatçı, Hilafetçi, Osmanlıcı, İslamcı ve manda/himaye taraftarı çevrelerin oluşturduğu bu cemiyetler, Milli Mücadele'nin başarısız olmasını istemiş ve bu doğrultuda hareket etmişlerdir. Bazıları ise, işbirliği yaparak Milli Mücadele'yi zayıflatmaya çalışmıştır. Bu cemiyetlerin faaliyetleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki siyasi ve toplumsal dinamikleri daha da karmaşık hale getirmiştir³⁹⁸.

Mavri Mira Cemiyeti; Mondros Mütarekesi ve Wilson İlkeleri'nin etkisiyle cesaret bulan bir Rum cemiyeti, öncülüğünü İstanbul-Fener Rum

³⁹⁷ Rahmi Doğanay ve Gül Yılmaz, “Milli Mücadele’ye Karşı Yürütülen Kara Propaganda ve Oluşturulmak İstenen Mustafa Kemal - Kuvayimillîye İmajı,” *Turkish Academic Studies* 2022-TURAS, cilt 3, sayı 1 (2022): 135-155.

³⁹⁸ Tayyip Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, 1. baskı (İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2011), cilt I, 86.

Patrikhanesi'nin yaptığı bir oluşumdur³⁹⁹. Bu cemiyet, başkanlığını Patrik Vekili Doroteos'un yaptığı ve Yunanistan tarafından desteklenen bir yapıdır⁴⁰⁰. İstanbul-Fener Rum Patrikhanesi'nin merkezi olarak kullanıldığı cemiyet, silah ve mühimmat temini konusunda Patrikhane ve Yunanistan'ın İstanbul Konsolosluğu'nun desteğini almıştır. Ayrıca, Yunan Kızılhaçı ve Göçmenler Komisyonu da cemiyete yardım etmiştir⁴⁰¹.

Bu cemiyet, Bizans'ı yeniden canlandırma amacı doğrultusunda İstanbul, Trakya ve Batı Anadolu'da hak iddia etmiş ve silahlı çeteler kurarak faaliyetlerine başlamıştır. Bu çeteler, Türk kasabalarına ve köylerine saldırmış, Ege ve Marmara kıyılarında ile Kırklareli bölgesinde katliamlar gerçekleştirmiştir⁴⁰². Çakır Yorgi, Karabacak, Anesti Kaptan gibi çeteler, birçok köye saldırarak soygunlar yapmış ve birçok Türk'ü öldürmüştür⁴⁰³. Cemiyetin lideri Dorotes, 1919 yılında bir heyet oluşturarak Fransa, İngiltere, İsviçre ve Yunanistan'a giderek, İstanbul'un Yunanistan'a verilmesi veya uluslararası bir idareye bağlanması talebinde bulunmuştur. Ayrıca, 19 Ekim 1919'da Ermeni Patriği Zaven Efendi ile birlikte tüm Türkiye'nin işgal edilmesini talep etmiş, 14 Şubat 1920'de de Lloyd George'a İstanbul'un Yunan mandasına verilmesini önermiştir⁴⁰⁴.

Milli Mücadele döneminde bu Rum cemiyetinin Türk topraklarına yönelik talepleri ve eylemleri, Türk milliyetçiliği fikrini güçlendirmiştir. Türkler, milli birlik ve beraberlik ruhuyla hareket etmiş ve Türk vatanının toprak bütünlüğünü koruma kararlılığını artırmışlardır. Bu süreç, Türk milliyetçiliğinin gelişimine ve Türk milletinin milli kimliğini koruma çabasının artmasına katkı sağlamıştır.

Filik-İ Eterya Cemiyeti; 1814 yılında Odesa (Hocabey) liman şehrinde, üç tüccar tarafından kuruldu⁴⁰⁵. Bu tüccarlar arasında iki Rum olan Skufas ve Emmanuel Ksanthos ile bir Bulgar olan Yanyalı Atmas Çakalof

³⁹⁹ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt I (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991), 76.

⁴⁰⁰ Gotthard Jaeschke, "Mondros'a Giden Yol," *Belleten* XXVIII/109 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1964): 51.

⁴⁰¹ Yücel Özkaya, "Ulusal Bağımsızlık Savaşı Boyunca Yararlı ve Zararlı Dernekler," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 10 (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1987): 173.

⁴⁰² Mahzar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber I* (Ankara: Türk Tarih Kurumu: 1988), 29.

⁴⁰³ Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken*, 61.

⁴⁰⁴ *Harp Tarihi Vesikalar Dergisi*, Sayı 11, Basım: 256.

⁴⁰⁵ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt V, 109.

bulunmaktaydı⁴⁰⁶. Cemiyetin aslında önce Paris'te kurulduğu bilinmektedir. 1814 yılında Elbe Adası'ndan dönmüş olan Napolyon'un onayıyla Paris'te bir cemiyet kuruldu. Bu cemiyetin himayesini, Fransa'nın eski İstanbul elçisi ve "Hemen" dostu olan Choiseul-Gouffier üstlenmiştir. Cemiyetin şubeleşme sürecinde, cemiyet üyelerinden Athanasius Çakolof'un Paris'ten Bükreş'e ve Moskova'ya giderek bu şehirlerde yeni şubeler açtığı bilinmektedir. Bu şubelerin kurulmasıyla birlikte, Rusya'nın kutsal şehirlerinde ve Odesa'da cemiyetin bir "Dostluk Cemiyeti" halini aldığı belirlenmiştir⁴⁰⁷.

Ksanthos, cemiyetin bir mason tarafından kurulduğu ve gizli girişimlerde deneyimli olduğu bilinen önemli isimlerden biriydi. Ksanthos, küçük cemiyetlerin Yunan amaçlarına ulaşmak için yetersiz olduğunu düşünüyor ve arkadaşlarına şu sözleri söylüyordu: "Eski Yunanlılar, Doğu Roma İmparatorluğu'nun bir devamıdır ve Osmanlı egemenliğinde esir ve onursuz bir hayat sürmektedirler⁴⁰⁸. Onları kurtarmak, Yunan ulusu için en büyük hizmettir." Bu düşüncelerle Ksanthos ve arkadaşları, "Eterya ton Filikon" (Filik-i Eterya = Dostluk Cemiyeti) adını verdikleri bir örgüt kurmuşlardır. Bu örgüt, Batı Avrupa'daki gizli mason cemiyetlerinin kuruluş ve işleyiş yöntemlerini benimsemiştir. Cemiyetin kuruluşundan Çar'ın haberi olduğu ve hatta ona cemiyetin başkanlığı teklif edildiği belirtilmektedir⁴⁰⁹. Cemiyet, yüksek bir disiplinle yönetilmekteydi ve sırlarını ifşa eden veya para sızdırmak isteyen iki üye, cemiyet tarafından öldürülmüştür. Bu olaylar, cemiyetin içindeki sıkı disiplini ve bağlılığı vurgulamaktadır⁴¹⁰.

Filik-i Eterya Cemiyeti, Balkanlar'daki Hristiyan topluluklarını, Rum kökenli olmaları şartıyla değil, bir bütün olarak ele alarak ortak bir hedef doğrultusunda birleştirmeyi amaçlamıştır. Temel amacı, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı isyanı körüklemek olan cemiyet, bu süreçte Rumları harekete geçirmeyi ve diğer Balkan Hristiyan topluluklarını da mümkünse

⁴⁰⁶ Murat Hatipoğlu, "Yunanistan'daki Gelişmelerin Işığında Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı (1821-1922)," Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları (Ankara: 1988), 58.

⁴⁰⁷ Necati Tursan, *Yunan Sorunu*, 3. baskı (Ankara: 1987), 36. , Türk-Yunan İlişkileri ve Megali İdea s.36.

⁴⁰⁸ Selahattin Salıslık, *Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri ve Etnik-i Eterya* (İstanbul: 1968); ayrıca, *Yunan İlişkileri ve Megalo İdea*, T.C. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmi Yayınları (Ankara: 1975), 19.

⁴⁰⁹ Hatipoğlu, *Yunanistan'daki Gelişmelerin Işığında Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı (1821-1922)*, 10.

⁴¹⁰ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt V, 110.

isyana teşvik etmeyi hedeflemiştir⁴¹¹. Bu çerçevede, Rumlar arasında birlik ve beraberlik oluşturulurken, aynı zamanda Rum olmayan Hristiyan toplulukları da silahlandırılmıştır. Cemiyetin ilk hedefi, Eflak ve Boğdan bölgelerinde bir ayaklanma başlatarak burada bir ordu kurmaktır. Ardından bu orduyu Mora'ya göndererek bütün Balkanları Grekleştirmek amaçlanmıştır⁴¹². Bu hedefe ulaşabilmek için, Rum olmayan toplulukların da isyan etmesini sağlamak adına onların etkili kişileri kışkırtılmıştır⁴¹³. Büyük Helen Devleti (Bizans İmparatorluğu) idealini benimseyen Alexandr İpsilanti, cemiyetin sembolü olarak bayrağının üzerine anka kuşunun yanı sıra Aziz Konstantin ve Aziz Helena'yı da eklemiştir. Rumların Osmanlı İmparatorluğu içindeki ayrıcalıklı konumları, Akdeniz ticaretindeki etkinlikleri ve Avrupa ile olan ilişkileri, Filik-i Eterya'nın çalışma programı ve faaliyetleriyle birleşerek, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı isyan eğilimlerini artırmıştır⁴¹⁴. Bu süreçte, Avrupalılar da Yunan meselesiyle yakından ilgilenmiş ve Balkanlar'daki gelişmeleri yakından takip etmişlerdir.

Türkçülük açısından Filik-i Eterya Cemiyeti'nin faaliyetleri, Osmanlı İmparatorluğu içindeki etnik ve dini farklılıkları kullanarak bölgesel ayrılıkları körükleyen ve Osmanlı yönetimine karşı isyanı teşvik eden bir cemiyet olarak değerlendirilebilir. Bu cemiyet, Rum halkını Osmanlı hâkimiyetinden koparıp Büyük Yunanistan idealiyle birleştirmeyi amaçlamıştır. Bu, Türk milliyetçiliği açısından bir tehdit oluşturmuş ve Türk hâkimiyeti altındaki toprakların bölünmesini ve parçalanmasını amaçladıklarını açıkça söylebiliriz.

Pontus Cemiyeti, 1904 yılında, Merzifon Amerikan Koleji'nin katkılarıyla kurulan bir örgüttür. Bu cemiyet, yerli Rumlar tarafından oluşturulmuş olup, tarihsel olarak Trabzon Pontus Rum Devleti'nin mirasçısı olduklarını iddia etmiştir. Merkezi, Merzifon Amerikan Koleji olup, bu kolej aynı zamanda Pontusluların eğitim ihtiyaçlarını da karşılamıştır. Pontus Cemiyeti, Karadeniz bölgesinde Pontus Rum devletini canlandırmayı amaçlayarak silahlı mücadele yöntemlerini benimsemiştir⁴¹⁵. Bu dönemde,

⁴¹¹Hatipoğlu, *Yunanistan'daki Gelişmelerin Işığında Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı (1821-1922)*, 10-11; Misha Glenny, *Balkanlar 1804-1999: Milliyetçilik, Savaş ve Büyük Göçler*, çev. Mehmet Harmancı (İstanbul: 2001), 38.

⁴¹²Tursan, *Yunan Sorunu*, 19.

⁴¹³Salışık, *Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri ve Etnik-i Eterya*, 147.

⁴¹⁴Hatipoğlu, *Yunanistan'daki Gelişmelerin Işığında Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı (1821-1922)*, 13-15.

⁴¹⁵Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt III, 111-113.

özellikle Çarşamba, Samsun ve Bafra gibi Rum köylerinde silah toplamış ve hükümetin seferberlik emrine uymayan Rum gençlerine silah dağıtarak çeteler oluşturmuştur⁴¹⁶.

Mütareke döneminde, Pontus Cemiyeti, geniş bir bölgeyi kapsayan toprakları sahiplenmeye yönelik *ganimetçi* bir politika izlemiştir. Bu politika çerçevesinde, Türk ve Müslümanlara karşı saldırılar düzenlemiş ve "Türkler Hristiyanları katlediyor" gibi propagandalarla İtilaf Devletleri ve uluslararası kamuoyunu etkilemeye çalışmıştır. Aynı zamanda, bölgeye dışarıdan Rum göçmenler getirerek nüfus dengesini değiştirme ve kontrol etme gayreti içinde olmuştur. Diğer Rum cemiyetleriyle işbirliği yapmış ve Yunanistan'dan lojistik destek almıştır⁴¹⁷. Pontus Cemiyeti'nin Trabzon Metropolit ve Rum delegesi Hrisantos'un liderliğinde, Trabzon'un Rumlar için ayrılması yönünde çabaları olmuştur. Bölgede, Pontus Cemiyeti'nin yanı sıra Anadolu Rum, Müdafai Meşrua, Mukaddes Anadolu Rum, Rum Muhacirin ve Kordos gibi cemiyetler de faaliyet göstermiş ve işbirliği yapmıştır⁴¹⁸. Özellikle, Rum Muhacirin Cemiyeti ve Kordos Komitesi, yurt dışından getirdikleri Rumları silahlandırarak Türklere saldırmıştır. İtilaf Devletleri, özellikle de İngilizler, Ankara-Sovyet Rusya bağlantısını kesmek ve Milli Mücadele hareketini zayıflatmak için Pontus'cuları desteklemiştir. Rumların cesareti ve eylemleri, işgalci güçlerden aldıkları destekle sağlanmıştır⁴¹⁹.

Pontus Cemiyeti, yerli Rumları etnik kimlikleri üzerinden bir araya getirerek, Türk hâkimiyetini sorgulamaya ve hatta ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Bu, Türk milletinin birliğini ve devlet bütünlüğünü zayıflatarak Türk ulusal varlığını tehdit etmiştir. Ayrıca, Pontus Cemiyeti'nin Türkler hakkında yapılan propagandaları ve saldırıları, Türk milletini hedef alan bir düşmanlık olarak algılanabilir.

Mütareke döneminde aktif olan topluluklardan biri Ermeni topluluğuydu. 1860'ların başından itibaren, Doğu Anadolu'da bağımsız bir

⁴¹⁶ Süleyman Kocabaş, *Tarihte ve Günümüzde Türk-Yunan Mücadelesi* (İstanbul: Bayrak Yayıncılık, 1984), 140.

⁴¹⁷ Tuğba Eray Biber, "Milli Mücadele Döneminde 'Pontus Cumhuriyeti' Kurma Çalışmaları", *Türk Dünyası Araştırmaları* 124, no. 245 (Nisan 2020): 421-34.

⁴¹⁸ Nuri Yazıcı, *Milli Mücadelede (Canik Sancağı'nda) Pontusçu Faaliyetler (1918-1922)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1989), 83.

⁴¹⁹ Dimitri Kitsikis, *Yunan Propagandası* (Paris: Meydan Neşriyat, 1963), s. 335.; Yücel Özkaya, *Ulusal Bağımsızlık Savaşı Boyunca Yararlı ve Zararlı Dernekler, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* (Ankara: 1987), S. 10, 172.

Ermenistan'ın kurulması idealiyle hareket eden Ermeniler, 1860 yılında Hayırseverler Cemiyeti'ni kurmuşlardı. 1870'lerde, Van'da Araratlılar, Muş'ta Okul Sevenler ve Erzurum'da Milliyetçi Kadınlar gibi çeşitli cemiyetler kurarak örgütlenmeye çalıştılar⁴²⁰. 1885 yılında Van'da kurulan Armenaganlar, ilk devrimci Ermeni örgütüydü⁴²¹. Osmanlı yönetiminden ayrılmak ve bağımsız bir Ermenistan'ı kurmak amacıyla kurulan daha etkili ve faal cemiyetler, 1887 yılında Cenevre'de Ermeni öğrenciler tarafından kurulan Hınçak Komitesi ve 1890 yılında Tiflis'te kurulan Taşnaksütyun'du.

Hınçak Komitesini kuranların tamamı Rus Ermenisiydi ve Marksist ve Sosyal demokrat görüşlere sahiptiler. 1890 yılında Hınçakyan İhtilal Komitesi olarak adını değiştiren cemiyetin faaliyet alanı Türkiye olarak belirlendi. Rus konsoloslarınca desteklenen bu cemiyet, Türkiye'de şubeler açtı ve 1890 Erzurum, 1892-1893 Merzifon, Kayseri, Yozgat, 1895 I. Sason ve Zeytun isyanlarını başlattı⁴²².

Taşnaksütyun, Kafkas ve Rus Ermenilerini bir araya getirme amacıyla kurulan bir örgüttü ve Hınçak'a göre daha şiddet yanlısı ve saldırgan bir yapıya sahipti. Oluşumunda çeşitli fikir ve grupların yer aldığı Taşnaksütyun, Hınçak ile rekabet halinde olduğu için 1892'den itibaren sosyalizmi benimsemiştir. Rusya, Osmanlı ve İran topraklarında örgütlenmiş olan Taşnaksütyun, 1896'da Van, 1904'te II. Sason isyanlarını organize etmiş ve 1905 yılında II. Abdülhamit suikastıyla gündeme gelmiştir⁴²³.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu tarafından Ermenilere yönelik uygulanan tehcir politikasıyla birçok Ermeni yer değiştirmek zorunda kalmıştır. Mütareke döneminde, İngilizler ve Amerikalılar tarafından desteklenen Ermeniler, Türk ve Müslümanlara karşı yeni saldırılar düzenlemiş ve Kafkasya ve Doğu Anadolu'da Türk ordusunun boşalttığı bölgeleri işgal etmiştir. Rusya, Amerika, Avrupa ve Kafkasya bölgelerinden çok sayıda Ermeni, İngiliz ve Amerikan gemileriyle Karadeniz kıyılarından

⁴²⁰ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Genişletilmiş 2. Baskı, İstanbul, Belge Yay., 1987, s. 421.

⁴²¹ Halil Özşavlı, "Ermeni Milliyetçilik Hareketlerinin Doğuşu, Taşnak-İttihat ve Terakki İttifakı", *Ermeni Araştırmaları*, 2012, S. 41, 149.

⁴²² Louise Nalbadian, *Armenian Revolutionary Movement: The Development Of Armenian Political Parties Through The Nineteenth Century* (London: 1963), 104.

⁴²³ Esat Uras, *The Armenians In The History And Armenian Questions* (İstanbul: 1988), 713-721.; Özşavlı, "Ermeni Milliyetçilik Hareketlerinin Doğuşu", 41, 149.

Anadolu'ya sokulmuştur. Bu durum, bölgedeki çatışmaların ve etnik gerilimlerin artmasına neden olmuştur⁴²⁴.

Mütareke dönemi, Türk milletinin milli hareketinin önemli bir aşamasıdır. Bu dönemde Türkler, hem dış güçlerin hem de içerideki ayrılıkçı unsurların tehdidi altındaydı. Ermeni örgütlerinin faaliyetleri, Türk milli güvenliği açısından bir tehdit olarak algılanmış olabilir. Ayrıca Ermeni faaliyetleri, etnik ve siyasi gerilimleri körüklemiştir. Türkçülük akımı, Türk milletinin birlik ve bütünlüğünü savunurken, Ermeni örgütlerinin faaliyetleri Türk toplumu içinde bir bütünlük sağlama çabalarını zorlamıştır. Bu dönem, Türk milletinin mücadele ve direniş ruhunu güçlendiren bir süreçtir. Türkçülük ideolojisi, bu mücadele ruhunu ve vatan sevgisini beslemiş ve Türk toplumunu bir araya getirmiştir.

Kürt Teali; 1918 yılında kurulan ve Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bir Kürt devleti kurma amacıyla bölücü faaliyetlerde bulunan bir cemiyet, Wilson Prensiplerinden yararlanmaya çalışmıştır⁴²⁵. Bu cemiyet, işgalcilerin doğuda isyanlar çıkartarak Türk milletinin milli birliğini bozmaya yönelik hareketlerine araç olma girişiminde bulunmuş, ancak halk nezdinde beklenen itibarı görmemiştir. Cemiyet yöneticileri yabancılarla ilişkilere girmiş, özellikle Amerikan Heyeti (General Harbord Heyeti) ile ilişkiler kurmuş ve milli mücadele aleyhinde girişimlerde bulunmuştur⁴²⁶. Bu cemiyetin başkanlığını yürüten Seyit Abdülkadir'in yanı sıra, yönetim kurulunda Bedirhanlı Emin Ali, Emin Albay Mehmet A., eski polis müdürü Halil, Fırat ve Hamdi Paşalar, Babanzade Şükrü, Mehmet Şükrü, Mevlanzade Rıfat gibi isimler yer almıştır. Cemiyetin yayın organı olarak Jin gazetesi faaliyet göstermiştir⁴²⁷.

Elazığ, Silvan, Siverek, Tunceli gibi merkezlerde örgütlenen cemiyet, Milli Mücadele karşıtı faaliyetlerde bulunmuştur. Ancak, bu faaliyetler devletin ve milletin bağımsızlığının ve milli çıkarlarının azınlıklara feda edilmesi yolunda olduğu için Elazığ'ın vatansever kimselerini rahatsız etmiştir. Bu rahatsızlığın bir sonucu olarak 50 imzalı bir dilekçe ile durum İstanbul'a

⁴²⁴Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekatı İhtilaliyesi, çeviren: H. Erdoğan Cengiz, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1983, 67.; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983), vii, 319 sayfa; 24 cm, Türk Tarih Kurumu yayınları; VII. dizi - sa. 79, 1919-192.

⁴²⁵ Ahmet Mesut, *İngiliz Belgelerinde Kürdistan 1918-1958* (İstanbul: Doz Yayınları, 1992), 41.

⁴²⁶ Serbestî, "Kürdistan Teâlî Cemiyeti'nin Beyân-nâmesi", 28 Nisan 1919.; Serbestî Serbestî, "Kürdistan Teâlî Cemiyeti Beyân-nâmesi", 2 Mayıs 1919.

⁴²⁷ Hüseyin Anıl Şan, *Kurtuluş Savaşı'nda Derneklerin Rolü* (Ankara: TC. İçişleri Bakanlığı, Dernekler Daire Başkanlığı, 2008), 61-62.

bildirilmiştir. Dilekçede, Kürt Kulübü Başkanı Ahmet Bey'in Kürt olmadığı ve babası Abdullah Cevdet'in kişisel çıkarları için bu çalışmalara girdiği belirtilmiştir. Ayrıca, 13. Kolordu Kumandanı Cevdet Bey de durumu Harbiye Nezareti'ne bildirmiş ve meseleyi şahsi çıkarlarla ilgili olduğunu belirtmiştir⁴²⁸.

Bölgede birçok yabancı görevli bu konuda mesai harcamış, özellikle İngiliz Binbaşı Nowel dikkat çekmiş ve Siverek ve Silvan'daki Kürt kulüpleri kapatılmıştır. Urfa, Elazığ, Tunceli, Malatya gibi illerde örgütlenmeye çalışan cemiyet, halktan beklediği ilgiyi bulamamış ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kurulmasıyla birlikte etkinliğini kaybetmiştir. İtilaf Devletlerinin Doğu Anadolu'da Ermenistan kurulması kararı da halkın cemiyete karşı ilgisizliğinde etkili olmuştur⁴²⁹.

İslam Teali;15 Şubat 1919 tarihinde, Fatih Medresesi hocalarından Abdülfettah, Geyveli İbrahim Hakkı, İskilipli Mehmet Atıf ve Bayezid Medresesi Hocası Ermenekli Mustafa Saffet Efendiler tarafından, Cemiyeti Müderrisin adıyla bir cemiyet kurulmuştur. İlk yönetim kurulunda, Başkanlık Fatih Medresesi hocalarından Mustafa Sabri Efendi'ye, İkinci Başkanlık Mehmet Atıf Efendi'ye ve Genel Sekreterlik ise Ermenekli Mustafa Saffet Efendi'ye verilmiştir. Diğer yönetim kurulu üyeleri arasında ise Eşref Efendizade Şevketi, Sadi Nursi, Düzcüli Zahid, Seydişehirli Hasan Fehmi, Manisalı Mustafa, Asıtanlı Afız Abdullah ve Sinoplu Mehmed Emin bulunmaktadır⁴³⁰.

Cemiyetin mensupları, "galip silahların arkasında bulunan, uygarlık dehası ile İslamiyet'i birleştirmenin en önemli görev" olduğunu savunmuşlar ve bu durum, cemiyetin İngiliz emellerine ve propagandalarına araç olmasına neden olmuştur.14 Kasım 1919 tarihinde yaptığı ilk kongresinde "Teali İslam Cemiyeti" adını almış ve meslek cemiyeti kimliğinden çıkmıştır⁴³¹. Ancak, iki cemiyetin kurucu kadroları arasında yaşanan bazı görüş ayrılıkları sebebiyle kısa bir süre sonra genel kurula gitmiştir⁴³².

⁴²⁸ ATASE Arşivi, Kls. 35, D. 137, F. 9.

⁴²⁹ ATASE Arşivi, Kls. 35, D. 137, F. 1.

⁴³⁰ Hamit Pehlivanlı, *Askeri Polis Teşkilatı* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1992), 150-151.

⁴³¹ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Teali-i İslam Cemiyeti", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 40 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003), 207.;*İkdam*, Ocak 1919, N. 8212.

⁴³² Kemal Gurulkan, "İslamın Siyasallaşma Sürecinde Cemiyeti Müderrisin'den Teali-i İslam'a", *Köprü* (2000): 72, 111.

Cemiyet-i Müderrisin, başlangıçta siyasetle uğraşmayacağına dair beyanına rağmen, gelişen şartlar altında siyasete dâhil olmuştur. Özellikle Erzurum ve Sivas Kongreleri aşamasında, Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin Mustafa Kemal Paşa'yı tutuklama ve ortadan kaldırma girişimlerine destek vermiştir. Sivas Kongresi sonrasında, Heyet-i Temsiliye'nin İstanbul ile irtibatı kesmesi üzerine, cemiyet Padişah Vahdettin'in hükümete tabi olunması çağrısına destek vermiştir. İttihatçılara muhalif tavrıyla dikkat çekmiş ve Teal-i İslam Cemiyeti'nin başkanı Mustafa Sabri, Milli Mücadele'ye karşı amansız bir muhalefet içinde olmuştur⁴³³. Teal-i İslam Cemiyeti'nin ilk yönetimi, İskilipli Mehmet Atıf Efendi (İskilipli Atıf Hoca), Konyalı Abdullah Atıf Efendi, Bergamalı Mehmed Zeki Efendi, Erzincanlı Hasan Fehmi Efendi, İstanbullu Şerefeddin Efendi, Manisalı Hayreddin Efendi, Mevlevi Bey, Kayserili Şemseddin Efendi, Seydişehirli Hasan Fehmi Efendi gibi isimlerden oluşmuştur⁴³⁴.

Yukarıda belli başlı örneklemeler üzerinden anlatmaya çalıştığımız genellikle etnik ve ayrılıkçı faaliyetler yürüten cemiyetlerin Türk milliyetçiliği açısından değerlendirmesi yaptığımızda;

Etnik Kimlik ve Milliyetçilik: Çeşitli etnik grupların kendi kimliklerini koruma ve hatta bağımsız devletler kurma arayışları bu dönemin en dikkat çekici özelliklerinden bir tanesidir. Bu durum, etnik milliyetçiliğin güçlü olduğu dönemlerde, farklı etnik grupların kendi ulusal hedeflerini takip ettiğini göstermektedir. Türk milliyetçiliği açısından, Türk milletin birliğini ve bütünlüğünü koruma amaçlarına odaklanırken, diğer etnik grupların bağımsızlık talepleriyle mücadele etmek zorunda kalmıştır.

Tarihî Haklar ve Siyasi Mücadele: Tarih boyunca Türk milleti ile diğer etnik gruplar arasındaki siyasi mücadeleler ve çatışmalar olduğu bilinen bir gerçektir. Bu çatışmalar, Türk milliyetçiliğinin tarihî haklarını savunma amacını güçlendirebilir. Türk milliyetçiliği, Türk milletin tarihî başarılarını

⁴³³ Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in idamı için fetva veren, Kuvayımilliye kuvvetlerini idama mahkûm eden, meşhur "huruç ale's-sultan" fetvasını kaleme alan da Mustafa Sabri idi. Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset* (İstanbul: İletişim Yayıncılık, 1991), 21.

⁴³⁴ Vahdettin'in çağrısına, Hürriyet ve İtilaf Fırkası, 3000 den fazla subay adına Nigehban-ı Askeri, Trabzon Adem-i Merkeziyet, Mütেকaidin-i Askeriye cemiyetlerinin yanında Cemiyet-i Müderrisin de Kuvayımilliyecileri ağır şekilde suçlayan bir bildiri yayınlayarak, bağlılık bildirgesi olarak Hükümete takdim etmişlerdi. S. Akşin, *Kuvayımilliye: Milli Mücadele ve Kurtuluş Savaşı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987), C. I, 582; T. Gökbilgin, *Osmanlı İmparatorluğu ve Kurtuluş Savaşı* (İstanbul: 1988), C. II, 45.

ve haklarını hatırlamak ve korumak için çaba gösterirken, aynı zamanda diğer etnik grupların taleplerine karşı direnç gösterir.

Dış Güçlerle İlişkiler ve Tehdit Algısı: Osmanlı dönemi ve sonrasında çeşitli etnik grupların dış güçlerle ilişki kurması ve bu ilişkilerin Türk milletine yönelik bir tehdit oluşturmalarına sebep olmuştur. Bu durum, Türk milliyetçilerinde dış güçlere karşı bir tehdit algısı oluşturmıştır. Türk milliyetçiliği, Türk milletinin bağımsızlığını ve egemenliğini korumak için dış müdahalelere karşı direnme çabalarını da destekleyip teşvik etmektedir.

Milli Mücadele ve Direniş: Türk milletinin milli mücadele ruhu ve direnişçi karakterinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu durum, Türk milliyetçiliğini oluşturan temel taşlarından biridir. Türk milliyetçiliği, milli mücadele ruhunu canlı tutmak ve Türk milletinin egemenliğini korumak için tarihî olaylara ve kahramanlıklara önemli referanslar vermektedir.

2.3.2 Türk Kurtuluş Cemiyetleri

Balkan Savaşlarının akabinde I Dünya savaşının yaşandığı ve 1 Kasım 1918 tarihinden itibaren Türk topraklarında yaşanan süreç, Türk milliyetçiliği perspektifinden değerlendirildiğinde, işgal edilmiş topraklar üzerindeki yabancı egemenliğe karşı bir direniş ve bağımsızlık mücadelesi olarak görülür. Mondros Mütarekesi'nin imzalanması ve ardından Türk topraklarının paylaşılması, Türk ulusal kimliğini ve toprak bütünlüğünü tehdit eden bir durum olarak algılanmaktadır.

Türk milliyetçiliği, toprakların parçalanmasına ve yabancı hâkimiyetin kabul edilmesine karşı çıkar. İtilaf Devletleri'nin Osmanlı topraklarını kendi çıkarları doğrultusunda paylaşma girişimleri, Türk milletinin varlığını ve geleceğini tehlikeye atan bir saldırı olarak görülmektedir. Rumların Pontus Devleti, Ermenilerin Doğu Anadolu'da bir devlet kurma girişimleri, Türk milliyetçiliğini harekete geçirir ve toprakların savunulması için bir motivasyon kaynağı oluşturur.

Milliyetçilik akımının etkisiyle, Türk halkı işgalcilere karşı birleşir ve Milli Mücadele başlatılır. Atatürk'ün 19 Mayıs 1919'daki Samsun'a çıkışı, milli direnişin sembolik bir adımı olarak kabul edilir ve ulusal kurtuluş mücadelesinin başlangıcı olarak görülür. Bu süreçte çeşitli cemiyetler ve gizli örgütler, Türk milletinin bağımsızlık ve egemenlik hakkını savunmak için önemli bir rol oynar.

Türk milliyetçiliği, Milli Mücadele sürecinde gösterilen kararlılık ve fedakârlığı, ulusal birlik ve beraberlik ruhunu vurgular. Bu mücadele, Türk milletinin varoluş mücadelesi olarak değerlendirilir ve Türk ulusunun özgürlüğü için verilen mücadele olarak anılır. Bu perspektiften bakıldığında, Türk milliyetçiliği, ulusal kimliğin ve toprak bütünlüğünün korunması için vazgeçilmez bir değer olarak görülür.

Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti, 1 Şubat 1913 tarihinde İstanbul'da kurulan ve I. Balkan Harbi döneminde faaliyete geçen bir sosyal yardım cemiyetidir. Cemiyet, öncelikli olarak orduya destek amacıyla topladığı bağışları kullanmış ve I. Balkan Harbi'nin bitmesiyle birlikte nizamnamesini sulh şartlarına uygun olarak güncellemiş, ancak savaşın kısa süren sulh dönemi bu hedeflere ulaşmayı engellemiştir⁴³⁵. I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle cemiyet, kaynaklarının büyük bir kısmını tekrar orduya tahsis etmiş ve özellikle asker ailelerinin ihtiyaçlarının giderilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'nin gelir kaynakları genellikle halktan alınan bağışlardan oluşmuş, ayrıca çeşitli etkinliklerle gelirlerini artırmaya çalışmıştır. Bu etkinlikler arasında sinema ve tiyatro gösterimleri ile spor müsabakaları da bulunmaktadır. Cemiyetin uygulamaları, dönemin iktidar partisi olan İttihat ve Terakki Fırkası'nın politikalarıyla büyük ölçüde paralellik göstermiştir⁴³⁶.

Ancak, I. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'nin de sonu gelmiştir. 1919 yılında iktidara gelen Damat Ferit Paşa Hükümeti, cemiyetin yanı sıra diğer İttihat ve Terakki destekli cemiyetlerin de varlığına son vermiştir⁴³⁷. Bu durum, cemiyetin, İttihat ve Terakki Fırkası'nın bir yan kuruluşu olduğu şeklinde yorumlanmasına neden olmuştur⁴³⁸.

Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Heyeti Osmaniyesi, 2 Aralık 1918'de Edirne'de kurulmuştur. Bu cemiyetin temel hedefi, Trakya'nın Türk vatanı olarak kalmasını güvence altına almak ve Yunanistan'ın Trakya üzerindeki iddialarına karşı mücadele etmektir. Özellikle, Venizelos'un önerisi olan

⁴³⁵ Abdülkadir Özcan, "Balkan ve I. Dünya Savaşlarında Hizmeti Geçen Bir Hayır Kurumu Müdafaa-i Milliye Cemiyeti", *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan* (İstanbul: 1981), 269-296.

⁴³⁶ Nâzım H. Polat, *Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991), XIII + 311.

⁴³⁷ Ayşe Zamacı, "Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti", *Çanakkale Savaşları Ansiklopedisi*, ed. Murat Karataş (İstanbul: Çanakkale Savaşları Enstitüsü Yayını, 2022), 1-7

⁴³⁸ Nâzım H. Polat, "Millî Mücadele'de Sivil Direnişin Kökleri: Müdafaa-i Milliye Cemiyeti (1913-1919)", *Türkler*, C. 15 (Ankara: 2002), 628-636.

Trakya'nın Yunanistan yönetiminde özerk olması teklifini reddederek, Sivas Kongresi'nin kararlarına bağlı kalarak Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne katılmıştır⁴³⁹. Bu bağlamda, cemiyetin adı da Sivas Kongresi'nin iradesini yansıtarak Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti olarak değiştirilmiştir. Bu adım, Trakya'nın Türkiye'ye aidiyetinin korunmasına yönelik ulusal bir çabanın bir parçası olarak kabul edilmiştir⁴⁴⁰. Ayrıca İstanbul'da kurulmuş olan Trakya Komitesi ile yakın iş birliği içerisinde faaliyet göstermiştir. Cemiyet, daha sonra Lüleburgaz ve Edirne Kongrelerini düzenleyerek, muhtemel bir Yunan işgaline karşı silahlı direniş kararı almıştır. Bu kararlar, Trakya'nın Türk vatani olarak korunması ve Yunanistan'ın iddialarına karşı güçlü bir duruş sergilenmesi amacıyla alınmıştır. Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Heyeti Osmaniyesi'nin bu kararları, bölgenin Türk hâkimiyeti altında kalmasını sağlamak için yapılan milli bir mücadelenin bir parçası olarak değerlendirilmektedir⁴⁴¹.

Mondros Mütarekesi'nin uygulanmaya başladığı dönemde Osmanlı Devleti'nin topraklarının paylaşımı gündeme geldiğinde, Müdafaa-i Hukuk ve Reddi İlhak cemiyetlerinden biri olan Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, İstanbul'da 2 Aralık 1918 tarihinde kurulmuştur. Bu cemiyet, Doğu Anadolu'nun Ermenistan'a verilme ihtimaline karşı önlem almak amacıyla oluşturulmuştur. İstanbul merkezli cemiyetin, Erzurum'da bir şube açma yetkisini alan Cevad Dursunoğlu Bey, 10 Mart 1919'da Erzurum Müdafaa-i Hukuk Şubesi'ni kurarak örgütlenmeye başlamıştır. Cemiyet, amaçlarını göç etmemek, bilim, iktisat ve din örgütleri kurmak, doğu illerinin herhangi bir bölgesini savunmak için birleşmek şeklinde yoğunlaştırmıştır. Bu hedefler doğrultusunda cemiyet, savunma amaçlı gazeteler Albayrak, Fransızca Le Pays ve Türkçe Hadisat adlarıyla yayımlamıştır⁴⁴².

Cemiyet, özellikle Erzurum Kongresi sonrasında Doğu Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adı altında çalışmalarını sürdürmüş ve Sivas Kongresi'nde alınan kararlar doğrultusunda Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i

⁴³⁹ Hüsnü Özlü, “İstiklal Savaşı'nda Doğu Trakya'da Teşkilatlanma Süreci, Lüleburgaz ve Edirne Kongreleri”, *International Journal of Eurasia Social Sciences* C. 6 (2016): 24-51.

⁴⁴⁰ Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1994), 127.

⁴⁴¹ Özlü, “İstiklal Savaşı'nda Doğu Trakya'da Teşkilatlanma Süreci”, 1.

⁴⁴² İsmail Şen, “Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi'nin Kuruluşu ve Atatürk'ün Cemiyete Katkısı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 16, sy. 47 (Temmuz 2000): 537-559.

Hukuk Cemiyeti'ne katılmıştır. Bu süreç, bölgedeki Türk varlığını ve haklarını koruma amacıyla önemli bir adım olarak değerlendirilmiştir⁴⁴³.

Balıkesir'de kurulan Hareket-i Millîye ve Redd-i İlhak Cemiyeti, İzmir'in işgalini önlemek ve olası bir işgal durumunda vilayeti savunmak amacıyla faaliyet göstermiştir. Başlangıçta "Redd-i İlhak" adıyla anılan cemiyet, zamanla Hareket-i Millîye ve Redd-i İlhak Cemiyeti adını almıştır. Bölgedeki diğer cemiyetlerle iş birliği yaparak işgale karşı beyanname yayınlamış ve bu beyannameyi halka ve diğer bölgelere duyurmuştur. Balıkesir ve Alaşehir Kongrelerini düzenleyerek işgal karşıtı eylemleri örgütlemiş, ayrıca yerel yönetimi ele geçirerek milis teşkilatları kurarak Yunan işgaline karşı fiili bir direniş göstermiştir⁴⁴⁴.

İzmir'de kurulan İzmir Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye Cemiyeti ise Nurettin Paşa tarafından kurulmuştur. Bu cemiyet, 2-19 Mart 1919 tarihleri arasında İzmir'de büyük bir Müdafaa-i Hukuk Kongresi düzenlemiş ve işgal tehdidine karşı birlik olunması gerektiğini vurgulamıştır. Alaşehir Kongresi'nden sonra faaliyetlerini İstanbul'a taşıyan cemiyet, millî mücadeleye destek sağlamak amacıyla Anadolu'ya silah ve cephane gönderme işine katkıda bulunmuştur. Bu cemiyetler, Türk milletinin bağımsızlık mücadelesi için önemli birer örgütlenme merkezi olmuş ve işgalci güçlere karşı direnişin örgütlenmesinde etkili bir rol oynamışlardır⁴⁴⁵.

Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Millîye Cemiyeti; Karadeniz bölgesindeki Rus destekli Rum-Pontus hükümeti kurma olasılığına karşı Türk ve Laz halklarının haklarını korumayı ve bağımsızlığını muhafaza etmeyi hedefleyen bir oluşumdur. Özellikle Rum-Pontus hükümetinin bölgede Türk ve Laz nüfusu üzerinde bir baskı unsuru oluşturabileceği endişesiyle ortaya çıkmıştır. Cemiyetin amaçları arasında, bölgedeki Türk ve Laz halklarının yaşam ve varoluş haklarını korumak, milli kimliklerini muhafaza etmek ve milletin birlik

⁴⁴³ Ahmet Yusuf Yılmaz, "Millî Mücadele Döneminde Cemiyetlerden Bazıları ve Kuruluş Nedenleri", *Turkish Studies - Social Sciences*, Arşiv 15, Cilt: 15, Sayı: 6 (2020): 3257-3272.

⁴⁴⁴ "Balıkesir'de Kuva-yi Milliye Hareketi," Balıkesir İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, <https://balikesir.ktb.gov.tr/TR-94489/balikesir-de-kuva-yi-milliyehareketi.html> (erişim tarihi: 20 Şubat 2024).

⁴⁴⁵ M. Keskin, A. Yuvalı, A. Öztürk, ve M. Ekincikli, *Türk İnkılâbı ve Türkiye* (İstanbul: Ufuk Kitabevi Yayınları, 1995), s. 79.

ve beraberliğini sürdürmek bulunmaktadır⁴⁴⁶. Cemiyet, 23 Şubat 1919'da ilk kongresini gerçekleştirmiş ve bu kongre sürecinde bölgedeki milli mücadele stratejilerini belirlemiştir. İzmir'in işgal edilmesiyle birlikte ikinci kongresini düzenleyen cemiyet, bu kongrede silahlı mücadele kararı almış ve bölgedeki direnişin örgütlenmesine liderlik etmiştir. Özellikle Erzurum Kongresi'nin toplanmasında öncülük ederek, milli mücadelenin bölgesel bir boyuta ulaşmasına katkı sağlamıştır⁴⁴⁷.

Ancak, cemiyetin faaliyetleri sırasında merkezîyetçi ve saltanatçı Âdem-i Merkezîyet Cemiyeti ile çatışma yaşanmıştır. Bu çatışma, Trabzon ve Havalisi Prens Sabahattin'in etkisi altındaki Âdem-i Merkezîyet Cemiyeti'nin, Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Millîye Cemiyeti'ne karşı bir tehdit oluşturmasıyla artmıştır. Bu gerginlik, İstanbul'un bölgeye müfettiş olarak Mustafa Kemal Paşa'yı göndermesine yol açmıştır. Sonrasında ise cemiyet, Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bir şubesi olarak faaliyet göstermiştir. Bu süreç, milli mücadele döneminde bölgedeki milli kimliğin ve bağımsızlığın korunması için önemli bir rol oynamıştır⁴⁴⁸.

29 Kasım 1919 tarihinde, İstanbul'da, Göz Doktoru Esat Paşa ve Tıp Profesörü Besim Ömer Paşa gibi bilimle uğraşan isimlerin öncülüğünde birçok ulusal kuruluşun katılımıyla Milli Kongre adı altında bir cemiyet kurulmuştur. Bu cemiyetin temel amacı, Türk milletinin ulusal haklarını ve tarihî görevlerini dünyaya duyurmak ve dışarıdaki Türklere yapılan propagandalara karşı koymak olarak belirlenmiştir. Cemiyet, özellikle uluslararası alanda Türkiye'nin haklarını savunmak ve Türk milletinin medeni niteliklerini vurgulamak için çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur⁴⁴⁹. Milletler Cemiyeti'ne bağımsız olarak Türkiye'nin katılmasını sağlamak, vatanın hak ve menfaatlerinin ulusal bir fikir birliği içinde ele alınmasını teşvik etmek, dış ülkelere heyetler göndermek ve Osmanlı Devleti'nin farklı unsurları arasında uyum ve kardeşlik ilişkileri kurulmasını sağlamak gibi hedeflerle kurulan bu

⁴⁴⁶ S. Ural, "Millî Mücadele Döneminde Trabzon Vilayeti'nin Sorunları ve Bunların Çözümüne Yönelik Trabzon Muhafaza-ı Hukuk-ı Millîye Cemiyeti'nin Bir Raporu," *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 14, no. 36 (2010): 263-280.

⁴⁴⁷ Ergün Aybars, "Trabzon Muhafazaa-i Hukuk-u Millîye Cemiyeti ve Ali Sait Paşa Tahkik Heyeti," *Tarih İncelemeleri Dergisi* 2, no. 1 (1984): 159-169.

⁴⁴⁸ Ayhan Yüksel, "Erzurum Kongresi'nden Bir Sima: Tirebolulu Yusuf Ziya [Şişman] Bey," *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 15, no. 30 (2021): 531-546.

⁴⁴⁹ Niyazi Ahmet Banoğlu, "Millî Kongre ve Faaliyetleri," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 3, no. 7 (Kasım 1986): 197-212.

cemiyet, çeşitli dillerde yayın organları aracılığıyla Türk milletinin sesini duyurmayı da amaçlamıştır. Bu doğrultuda gazete ve risalelerin yayınlanması gibi faaliyetler düzenlenmiştir⁴⁵⁰.

Milli Kongre'nin kuruluşu ve faaliyetleri, Türk milletinin ulusal varlığını ve haklarını uluslararası alanda savunmak adına önemli bir adım olmuştur. Bu cemiyetin çabaları, Türk ulusunun uluslararası alandaki etkinliğini artırmak ve haklarını savunmak için önemli bir platform oluşturmuştur⁴⁵¹.

Trakya ve Anadolu'nun tamamını içine alacak bir Türk ulusal devletinin kurulması, sadece yerel veya sınırlı amaçlarla hareket eden cemiyetlerin gayretleriyle değil, Türk milletinin birlik ve beraberlik ruhuyla bir araya gelmesiyle mümkün olabilirdi. Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerinin atılmasında, Türk milletinin kararlılığı ve vatan sevgisi büyük önem taşımıştır. Kuva-yı Milliye hareketi, özellikle de Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde, Türk milletinin farklı bölgelerindeki direnişi bir araya getirerek güçlü bir ulusal mücadeleye dönüşmüştür.

Bu birleşik mücadele, uzun ve meşakkatli bir süreçtir. Ancak, Ankara'da toplanan ulusal Türk Meclisi ve milli liderlik, Türk ulusal birliğini güçlendirmek ve Türk ulusunun yeniden inşası sürecini başlatmak için önemli bir adım atmıştır. Bu süreçte, Türklüğe zarar verebilecek azınlık cemiyetleri ve dış unsurlar, devletin Türklüğünü korumak adına etkili bir şekilde tasfiye edilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda, Türk milletinin birlik ve beraberlik ruhu vurgulanmış ve Türk ulusal kimliğinin güçlendirilmesi için temel bir adım atılmıştır.

2.3.3 Kuva-yı Milliye Hareketi

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi, Osmanlı İmparatorluğu için trajik bir dönemin başlangıcı olmuş ve mütareke şartlarının uygulanmasıyla birlikte ülke, büyük bir çaresizlik ve zorluk içine sürüklenmiştir. Bu süreçte, Türk milleti, dışarıdan gelen tehditlere karşı ancak kendi olanaklarıyla direnmek zorunda kalmıştır. İşgal altındaki bölgelerin savunması ve vatandaşların güvenliğinin sağlanması adına önemli bir role sahip

⁴⁵⁰ Mahmut Enes Soysal, “Siyasal Tarihimizde ‘Kuvâ-yi Milliye’ Tabirini Kullanan İlk Cemiyet: (Milli Kongre),” *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* (Şubat 2009): 55-72.

⁴⁵¹ E. J. Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner Göner (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000), ss.194-218.

olan Kuva-yı Milliye, bu kritik zaman diliminde ülkenin bağımsızlık mücadelesinde önemli bir direniş gücü olmuştur⁴⁵². Tarihsel kökenine dönüp bakıldığında, 19. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle Osmanlı-Rus ve Balkan Savaşları dönemlerinde sivil halkın gösterdiği kararlılık ve özveriyle şekillenen Kuva-yı Milliye, Milli Mücadele ruhunu temsil eder. Bu dönemde, Kuva-yı Milliye, hiçbir yabancı egemenliği kabul etmeyen, kendi vatanının bağımsızlığı için canı pahasına mücadele eden milletin simgesi haline gelmiştir⁴⁵³.

Kuva-yı Milliye terimi, kelime anlamıyla düzenli olmayan silahlı birlikler ve güçler için kullanılmaktadır. Bu terim, vatanın işgaline karşı halkın malının, canının, dininin, ırz ve namusunun korunması amacıyla oluşturulan savunma birliklerini ifade eder. Bu birlikler, eski askeri liderler ve askerler tarafından, işgalci güçlere karşı direnişin organize edilmesi için kendi aralarında oluşturulmuştur. Bu bağlamda, Kuva-yı Milliye, ulusal savunma ve bağımsızlık mücadelesinin sembolü olarak önem kazanmıştır⁴⁵⁴.

Kuva-yı Milliye hareketinin kuruluş amacı ve faaliyetlerine baktığımızda, milli kurtuluş mücadelesi için bir dizi güçlü sebebe dayalı olarak planlanmış ve uygulanmıştır. Bu faaliyetler, öncelikle Türk devletinin parçalanarak yok edilme amacını bertaraf etmek için yoğunlaşmıştır. Kuva-yı Milliye birlikleri, milli duygularla beslenen, gönüllülük esasına dayanan ve çeşitli mesleklerden, gelir düzeylerinden, yaş gruplarından, cinsiyetlerden oluşan insanların bir araya gelerek oluşturduğu güçlü ve kararlı birimlerdir⁴⁵⁵.

⁴⁵² Yaşar Özüştin ve H. Mehmet Dağıstan, “Meclis Celse Zabıtlarında Kuva-Yı Milliye,” *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 9, no. 20 (Haziran 2010): 3-30.

⁴⁵³ Yücel Özkaya, “Kuva-yı Milliye,” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* VIII, no. 24 (Temmuz 1992): 451.; Kuva-yı Milliye ruhu ise, Milli istiklal davasına atılan Türk milletinin haklı davasında istiklalini elde edeceğine olan inancıdır; Samet Ağaoğlu, *Kuva-yı Milliye Ruhu* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981), s. 11.

⁴⁵⁴ Murat Günel Ataman, “Kurtuluş Savaşı’nda Levazım İkmal Faaliyetleri” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2007), s. 36.; E. Semih Yalçın (Editör), *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2008), s. 226.; Yücel Özkaya, “Kuva-yı Milliye,” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* VIII, no. 24 (Temmuz 1992): 451.

⁴⁵⁵ “4 Eylül 1920’de Anadolu Kadınları adına Sivas Müdafaa-i Vatan Cemiyeti’nin Reise-i Ulâsı Melek Reşit imzalı olarak TBMM’ye gönderdiği bir telgraf dikkat çekicidir. Bu telgraf, milli amaçların sadece seçkinler, din adamları, köylüler vb. kesimlere ait olmadığını, aynı zamanda kadınların da bu amaç için canlarını feda etmeye hazır olduklarını göstermesi açısından önemlidir. Zira, işgal altındaki memlekete yardım edilmesi gerektiğine dair telgrafta, düşmana karşı mücadelede kadınların da askere destek olduğu vurgulanmaktadır,” *TBMM Zabut Ceridesi* D. I, C. 4 (Ankara: TBMM Matbaası, 1959), s. 5.

Bu birimler, halkın içinden doğan milli iradeyi temsil ederek, ülkenin bağımsızlığı ve bütünlüğü için sarsılmaz bir direniş göstermişlerdir⁴⁵⁶.

İstanbul ve diğer illerde düzenlenen mitinglerde, özellikle İzmir'in yaşadığı felaketler vurgulanarak, Anadolu'da Yunan saldırılarına karşı halkın fiili olarak harekete geçtiği gözlemlenmiştir. Aynı dönemde ordu müfettişlikleri aracılığıyla ülke genelinde bir "Milli Kıyam Hareketi" başlatılmıştır⁴⁵⁷. Bu süreçte, Kuva-yı Milliye fikri hızla gündeme gelmiştir. Burdur Askerlik Şubesi Başkanı Binbaşı İsmail Hakkı Bey, 17 Mayıs'ta 57. Tümen Komutanı'na gönderdiği bir telgrafta, halk arasında örgütlenme ve silahlanma çağrısında bulunmuştur. İsmail Hakkı Bey, 12. Tümen Dairesi'nde gizlice 80.000 kişilik gönüllü ve fedai bir teşkilatın kurulabileceğini öne sürerek, 57. Tümen Komutanı'nın görüşlerini almıştır. Komutan M. Şefik Bey, bu öneriyi uygun bulmuş ve Harbiye Nezareti'ne Kuva-yı Milliye teşkilatının kurulması gerektiğini belirten bir rapor göndermiştir⁴⁵⁸. Bu süreçte, hızla her yerde Kuva-yı Milliye birlikleri oluşturulmuş ve özellikle Batı Anadolu'da Yunan ordusuna karşı direniş hareketleri başlatılmıştır⁴⁵⁹.

Kuva-yı Milliye'nin ortaya çıkmasında başlıca tetikleyici unsur, İzmir'in işgalidir. Bu işgal, halk arasında birlik olma ve vatanın işgaline karşı direnme kararlılığının doğmasına yol açmıştır. İşgalin Batı Anadolu'ya yayılması, işgalci güçlerden destek alan Rumların saldırıları ve Güney Anadolu'nun İngilizler tarafından işgali gibi olaylar da Kuva-yı Milliye'nin oluşumunu etkileyen faktörler arasında yer almaktadır. Bu unsurlar göz önünde bulundurulduğunda, Kuva-yı Milliye'nin Anadolu'nun dört bir yanında güçlü bir direniş ve savunma gücü oluşturduğu açıktır.

Kuva-yı Milliye'nin idari yapısını incelediğimizde, güney ve batı kesimlerindeki teşkilatlar arasında belirgin farklılıklar gözlemlenmektedir. Ancak her iki yapı da ortak bir amaca, yani vatanın kurtarılmasına odaklanmıştır⁴⁶⁰. Batı cephesindeki Kuva-yı Milliye birlikleri, genellikle

⁴⁵⁶ Kadir Kasalak, "Kuva-yı Milliye'nin Askeri Açısından Etüdü," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* (Türkiye Cumhuriyeti'nin 75. Yılı Özel Sayısı) IV, no. 42 (Kasım 1998): 993.

⁴⁵⁷ Zekeriya Türkmen, *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması* (Ankara: TTK Basımevi, 2001), s. 166.

⁴⁵⁸ Nuri Köstüklü, "Milli Mücadele'de Batı Cephesi, Savaşlar ve Cepheler," *Türkler* 16, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 169.

⁴⁵⁹ Yaşar Özüçetin ve H. Mehmet Dağıstan, "Meclis Celse Zabıtlarında Kuva-Yı Milliye," *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 9, no. 20 (Haziran 2010): s. 5.

⁴⁶⁰ Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali* (İstanbul: Kastaş Yayınevi, 2010), s. 124.

otoriteye karşı gelmiş, devletin yetkisini tanımamış ve dolayısıyla düzenli orduya geçiş sürecinde itaatsizlik göstermiş olan Efelerden oluşmaktadır⁴⁶¹. Diğer yandan, güney cephesindeki Kuva-yı Milliye birlikleri, vatanlarının işgal tehdidi altında olduğu endişesiyle direnişe katılan vatandaşlardan oluşmaktadır. Bu birlikler, öncelikle Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti çatısı altında bir araya gelmiş ve içlerinde din adamları, eşraf, vekiller, doktorlar, çiftçiler gibi toplumun her kesiminden insanları barındırmıştır⁴⁶².

Kuva-yı Milliye teşkilatı, çeşitli askeri terimler kullanmıştır, bunlar arasında Çete, Müfreze, Milli Müfreze, Mücahidin, Milis, Tabur, Alay gibi isimler yer almaktadır. Her birliğin kendine özgü isimlendirme yöntemleri vardır ve genellikle liderlerinin adı veya bulundukları bölgenin adı temel alınarak belirlenmiştir. Örneğin, Ödemiş Kuva-yı Milliyesi, Ziver Bey Müfrezesi, Gök Bayrak Müfrezesi gibi⁴⁶³.

Diğer yandan Anadolu'daki Kuva-yı Milliye'nin idari ve mali yapılanması, kongreler aracılığıyla organize edilmiştir⁴⁶⁴. Bu sürecin ilk adımı, Birinci Balıkesir Kongresi ile atılmıştır. 28 Haziran-12 Temmuz 1919 tarihleri arasında gerçekleşen bu kongre, bölgedeki ilk toplantı olması ve İzmir'in işgalinden sonraki dönemde düzenlenmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Kongrede, Kuva-yı Milliye için asker temini ve cephelerin silah ihtiyaçlarının karşılanması gibi konularda kararlar alınmıştır. Aynı zamanda, Kuva-yı Milliye'nin merkezi bir otoriteden yönetilmesine yönelik temel adımlar da bu kongreyle atılmıştır⁴⁶⁵.

Ardından, 26-30 Temmuz 1919 tarihlerinde "Hareket-i Milliye Kongresi" adı altında İkinci Balıkesir Kongresi düzenlenmiştir. Bu kongre, Kuva-yı Milliye'nin İzmir kuzey cephesi olarak belirlenen Balıkesir ve çevresinin idari ve mali yapısını düzenlemiştir. Balıkesir, Ayvalık, Soma, Akhisar gibi bölgelere üç ayrı cephe atanmıştır. İkinci Balıkesir Kongresi'nin ardından, Batı Anadolu'nun güneyindeki Kuva-yı Milliye teşkilatlanmasını sağlayan Birinci Nazilli Kongresi gerçekleşmiştir. Bu kongre, önceki kongrenin

⁴⁶¹ Şükrü Oğuz Alpkaya, *Yörük Ali Efe* (İstanbul: Demkar Yayınevi, 2009), s. 142.

⁴⁶² Bünyamin Kocaoğlu, *Mütarekede İttihatçılık* (İstanbul: Temel Yayınları, 2006), s. 262.

⁴⁶³ BOA, BEO, DH, ŞFR, Dosya: 651, Belge No: 65.

⁴⁶⁴ Ahmet Emin Yaman, "Anadolu'daki Kongre Kararlarında Silahlı Direniş Güçlerinin Mali Finansmanı İle İlgili Hükümler," *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 1 (Mayıs 1988): 83-96, s. 89.

⁴⁶⁵ Yaman, "Anadolu'daki Kongre Kararlarında Silahlı Direniş Güçlerinin Mali Finansmanı," s. 89.

kararlarına benzer adımlar atmış ve Aydın, Muğla, Denizli, Burdur, Isparta ve Antalya'daki Kuva-yı Milliye merkezini Nazilli olarak belirlemiştir⁴⁶⁶. Batı Anadolu'nun en geniş katılımlı kongresi, 16-25 Ağustos 1919 tarihleri arasında toplanan Alaşehir Kongresi olmuştur. Bu kongrede, Kuva-yı Milliye'nin idari, mali ve organizasyonel yapılanmasına dair önemli kararlar alınmıştır. İkinci Balıkesir Kongresi'nin kapsamının ötesine geçen Alaşehir Kongresi, Bandırma'dan Denizli'ye kadar Yunan işgaline karşı mücadele eden geniş bir coğrafyayı içine almıştır⁴⁶⁷.

Bu dönemde, Mustafa Kemal'in ulusal direnişin liderliğini üstlenmesiyle birlikte, Erzurum ve Sivas Kongreleri'nin düzenlenmesi ulusal mücadelenin plan ve hedeflerinin belirlenmesinde dönüm noktaları olmuştur. Ayrıca kongrelerde alınan kararlar incelendiğinde Türk milliyetçisi bir tavrın sergilendiği açıkça görülmektedir⁴⁶⁸. Bu süreçte, Anadolu'nun her yerinde başlayan yerel ve bölgesel direniş hareketleri, Sivas Kongresi'nde birleştirilerek ulusal bir çatı altında toplanmıştır⁴⁶⁹. Özellikle Güney ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki Kuva-yı Milliye teşkilatlanmaları, ulusal direnişe paralel olarak şekillenmiştir. Sivas Kongresi'nde alınan kararlar doğrultusunda, milli teşkilatlar "Milli Ordu" adı altında yapılanmıştır. Bu yeni yapılanma, Kuva-yı Milliye'nin daha sistematik ve kurallı bir biçimine evrilmiştir. Milli Ordu, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti çatısı altında kurulmuş ve bölük, tabur ve alay sistemine dayanan bir düzenlemeyle köylerden başlayarak geniş bir teşkilat yapısına sahip olmuştur⁴⁷⁰.

Batı Anadolu'da Kongrelerle oluşturulan Kuva-yı Milliye teşkilatlarına benzer bir modeli yansıtan Milli Ordu, güneydoğu bölgelerindeki durumla farklılık göstermiştir. Batı Anadolu'da cephe savaşlarına odaklanıldığı için, bir cephe sistemine dayalı bir yapılanma benimsenmiştir⁴⁷¹. Ancak, özellikle Maraş ve Antep gibi bölgelerde düşman işgaline karşı kurulan Kuva-yı Milliye

⁴⁶⁶ Bülent Tanör, *Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları 1918-1920* (İstanbul: Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayın, 1998), s. 29.

⁴⁶⁷ Enver Konukçu, *Alaşehir Kongresi (16-25 Ağustos 1919)* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2000).

⁴⁶⁸ Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006), Ek 4, s. 161-164.

⁴⁶⁹ Mahmut Goloğlu, *Sivas Kongresi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008).

⁴⁷⁰ Ahmet Emin Yaman, "Milli Ordu," *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 2 (Kasım 1988): 115-140.

⁴⁷¹ Salahı Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika* (Ankara: TTK Yayınları, 1995), s. 2.

birlikleri, semt düzeyinde örgütlenmiştir. Bu nedenle, Antep ve Maraş'taki teşkilatlanma, diğer bölgelerden farklı bir karakteristik özelliğe sahiptir⁴⁷². Güney ve güneydoğu bölgelerindeki teşkilatlanma süreci, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri aracılığıyla gerçekleşmiş ve gizlilik esasına dayanmıştır⁴⁷³. Bu gizlilik nedeniyle, Batı Anadolu'daki gibi kongreler yoluyla bir yapılanma olmamıştır⁴⁷⁴.

Bölgeler arasındaki farklılık ve benzerliklerin ışığında Kuva-yı Milliye'nin oluşumu incelendiğinde, Türk milletinin vatanseverlik ve bağımsızlık duygularının, işgalci güçlere karşı ortak bir direniş ruhunda birleştiği görülür. Her bölgenin kendine özgü koşulları olmasına rağmen, asıl amaç vatanın işgalinden kurtulmaktır. Bu amaçla, Türk milleti içinden gelen bir irade ve cesaretle Kuva-yı Milliye'yi kurmuştur. Askerlerin, eşrafın ve vatanseverlerin liderliğinde, gözü pek efeler ve cesur çetecilerin de katkısıyla bu milli direniş hareketi büyük bir kararlılıkla sürdürülmüştür.

Mondros Mütarekesi'nin ardından işgalci güçlerin ülkeyi parçalamaya yönelik adımları, Türk milletinde bir uyanışı tetiklemiştir. Kuva-yı Milliye, bu uyanışın en önemli simgesi olmuş ve vatan topraklarını koruma mücadelesinde öncü bir rol üstlenmiştir. Türk milleti, içinden gelen milli bir ruhla vatanını korumak için her türlü fedakârlığa hazır olduğunu göstermiştir. Kuva-yı Milliye'nin liderliğindeki bu direniş hareketi, düzenli ordunun kurulmasına kadar Türk milletinin özgürlük mücadelesinde kritik bir dönemi temsil etmiş ve Türk ulusunun geleceğini belirlemiştir.

⁴⁷² Fransız Kumandanlarından Abadi, *Türk Verdünü Gaziantep - Antep'in Dört Muhasarası*, çev. Yzb. Necmettin (Gaziantep: Gaziantep Kültür Derneği Kitap ve Broşür Yayınları, 1959), s. 17

⁴⁷³ Ali Nadi Ünler, *Türk'ün Kurtuluş Savaşında Gaziantep Savunması* (İstanbul: Kardeşler Matbaacılık, 1969).

⁴⁷⁴ M. Nurettin Lohanizade, *Gaziantep Savunması* (İstanbul: Kastaş Yayınları, 1989), s. 31.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KÖKLERDEN ULUSA: BALKANLAR'DAN ANADOLU'YA TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİ

Balkanlar ve Anadolu'da Türk milliyetçiliğinin doğuşu, 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş süreciyle paralel olarak ortaya çıkan ulusal kimlik arayışlarının bir sonucudur. Balkanlar'daki milliyetçilik dalgası, Osmanlı İmparatorluğu'nun etnik ve dini heterojenitesini öne çıkararak Türk etnik kimliğinin ve egemenliğinin korunması gerekliliği fikrini güçlendirmiştir. Özellikle Balkan Savaşları'nın ve sonrasında yaşanan toprak kayıplarının Türk milliyetçiliğini derinleştirdiği ve Anadolu'da Türk ulusal kimliğinin daha belirgin hale geldiği gözlemlenmektedir. Bu dönem, Türk milliyetçiliğinin öncü figürlerinin ve ideolojilerinin ortaya çıkmasına, ulusal kimlik bilincinin gelişimine ve sonuç olarak modern Türkiye'nin kuruluşuna zemin hazırlamıştır. İdeolojik ve politik mücadelelerin varlığına rağmen, Türk milliyetçiliği modern Türkiye'nin temel yapı taşlarından biri olarak kabul edilmektedir.

Balkanlar ve Anadolu coğrafyası yüzyıllar boyunca Türklüğün merkezi ve anakarası kimliğini korumakla beraber bir “Vatan” hüviyeti kazanmıştır. Hiç şüphesiz “Vatan” ve “Millet” doğal olarak da “Milliyetçilik” birbirinden ayrılmaz bir vücudun parçalarıdır. Nitekim Vatan, Türk milletinin tarihi köklerinin derinliklerinde yeşeren miraslarını koruyarak bugünkü sınırlar içindeki yaşam alanıdır. Türk milleti için vatan, sadece coğrafi bir kavram değil, aynı zamanda tarihî, kültürel ve duygusal bir bağlılığın ifadesidir. Mustafa Kemal Atatürk, Türk vatanını son nesillerin bedelleriyle belirlediği bu topraklarda, vatan sevgisinin gerçek anlamını ortaya koymuştur. "Vatan toprağı, her şeyi göze alabileceğimiz bir değerdir. Sen kutsalsın, bizler de senin uğrunda her türlü fedakârlığı yapmaya hazırız. Ancak sen, Türk milletinin sonsuza dek yaşamasını sağlayacak bir enerji kaynağı olmalısın. Türk vatani, sevgi dolu Türk milletinin mezarı değildir; aksine, Türk milletinin varlığını sürdürmesine olanak sağlayacak bir yaşam alanıdır. Bu yüzden, Türk milleti

için varlığını sürdürme ve geliştirme konusunda sorumluluklarını yerine getirmelisin."⁴⁷⁵

3.1.1. Türk Derneği

Uzun süre devam eden istibdat dönemi sonrasında, II. Abdülhamit döneminde Osmanlı'da yayıncılık faaliyetleri önemli bir ivme kazanmıştır. Özellikle İkdam, Tercüman, Saadet ve Sabah gibi gazeteler nadir görülen yüksek tirajlara ulaşarak, geniş kitlelere erişmiştir⁴⁷⁶. Bu dönemde basılan kitapların ve kurulan derneklerin sayısında da belirgin bir artış gözlemlenmiştir. Geleneksel sivil toplum yapılarına ek olarak siyasal partiler, dernekler, sosyal hareketler ve farklı medya grupları gibi modern unsurların ortaya çıkmasıyla, Osmanlı toplumunda önemli bir sivilleşme eğilimi gözlenmiştir. Bu süreç, Osmanlı'da toplumsal ve kültürel yapıların çeşitlenmesi açısından dönüşümün işaretlerini taşımaktadır⁴⁷⁷.

Yusuf Akçura bu husula ilgili, Türkçülük hareketinin örgütlenme dönemindeki ilk girişiminin Türk Derneği olduğunu belirtmektedir⁴⁷⁸. 1908 yılında kurulan Türk Derneği, Türkçülük ideolojisinin kurumsallaşma sürecindeki ilk önemli adım olarak kabul edilmektedir. Akçura'ya göre, Türk Derneği, Türk milletinin kültürel ve tarihsel mirasını araştırmak ve bu mirası canlandırmak amacıyla kurulmuş olup Türkçülük düşüncesinin sistematik bir şekilde geliştirilmesine öncülük etmiştir. Dernek, Türk dilinin, edebiyatının ve tarihinin araştırılması ve korunması için çeşitli çalışmalar yürütmüş, bu alanda birçok önemli yayın ve etkinlik düzenlemiştir⁴⁷⁹. Akçura, Türk Derneği'nin, Türk milliyetçiliğinin entelektüel temellerinin atılmasında ve bu düşüncenin geniş kitlelere ulaşmasında kritik bir rol oynadığını vurgulamaktadır. Bu bağlamda, Türk Derneği, Türkçülük hareketinin mihenk taşı olarak değerlendirilmekte ve Akçura'nın analizinde özel bir yer tutmaktadır⁴⁸⁰.

⁴⁷⁵ Afet İnan, *M. Kemâl Atatürk'ten Yazdıklarım*, M.E.B. 1000 Temel Eser (İstanbul: M.E.B., 1971), s. 107-108.

⁴⁷⁶ Ülkü Gürsoy, "II. Meşrutiyet Dergileri Üzerine Bir Değerlendirme," *Doğu Batı Düşünce Dergisi* 2, no. 46, Özel Sayı II. Meşrutiyet 100. Yıl (Ekim 2008): 208-221.

⁴⁷⁷ Ömer Çağa, *Bitmeyen Beraberlik: Modern Dünyada Din ve Devlet* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2008), s. 160-165.

⁴⁷⁸ AKÇURA, *Türkçülük*., s.197.

⁴⁷⁹ Ercüment Berk, "Yusuf Akçura ve Fikirleri," *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 59 (2017): 479-509.

⁴⁸⁰ Hamit Zübeyr Koşay, "Yusuf Akçura," *Belleten* 41, no. 162 (Nisan 1977).

Türk Derneği'nin kuruluş amacı, kültürel ve sosyal çalışmaları daha sistemli ve organize bir şekilde yürütmektir. 1908 yılının Ocak ayında, merkezi İstanbul'da olmak üzere kurulan dernek, Türkçülük hareketinin ilk önemli kurumsal adımı olarak değerlendirilir⁴⁸¹. Derneğin kuruluşunda on altı üye yer almış ve bu üyeler arasında, Necip Asım (Yazıksız) ve Veled Çelebi (İzbudak) gibi önde gelen isimler liderlik pozisyonlarında bulunmuşlardır. Kurucuların diğer üyeleri ise şu şekildedir: Agop Boyacıyan, Arif, Mehmed Celal, Ahmet Hikmet, Ispartalı Hakkı (Ağlarca), Fuad Raif (Köseraif), Rıza Tevfik (Bölükbaşı), Ferit, Bursalı Tahir, Ahmet Mithat, Emrullah Efendi, Celal Korkmazoğlu, Yusuf Akçuraoğlu ve Musa Akyığıtoğlu⁴⁸². Bu kişiler, Türk Derneği'nin amaçlarını gerçekleştirmede ve Türkçülük ideolojisinin yayılmasında kritik rol oynamışlardır. Dernek, Türk kültürünün, dilinin ve tarihinin araştırılması ve korunması için çeşitli etkinlikler ve yayınlar düzenlemiş, böylece Türk milliyetçiliğinin entelektüel temelini oluşturulmasına katkıda bulunmuştur⁴⁸³.

Aralarında Yusuf Akçura'nın da bulunduğu dernek kurucuları, Türk Derneği'nin temel yönetim ilkelerini belirten Nizamname'yi 25 Aralık 1908 tarihinde hazırlayıp Karabet Matbaası'nda risale olarak bastırarak kamuoyuna duyurmuşlardır⁴⁸⁴. Aynı Nizamname, 14 Ocak 1909 tarihli Sırat-ı Müstakim dergisinde de yayımlanarak geniş kitlelere ulaşmıştır⁴⁸⁵. Derneğin resmi olarak kuruluşu ise 13 Zilhicce 1326 (6 Ocak 1909) tarihinde gerçekleşmiştir. Türk Derneği, ideallerini ve Türk milliyetçiliği fikirlerini yaymak amacıyla aynı adla bir dergi çıkarmıştır. Bu dergi, derneğin amaçlarını geniş kitlelere duyurmak ve Türk kültürü ile milli değerleri koruma ve geliştirme yolunda önemli bir araç olmuştur⁴⁸⁶.

⁴⁸¹ Füsun Üstel, *İmparatorluktan Ulus Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1921-1931)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 2. baskı, s. 15-16.

⁴⁸² Yusuf Ziya Öksüz, *Türkçenin Sadeleşme Tarihi ve Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi* (Ankara: TDK, 1995), s. 60-61.

⁴⁸³ M. E. Yıldızlı, "Türkolojiye Hizmet Eden Kurumlar (1908-1932)," *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi* 52 (2015): 454-462.

⁴⁸⁴ Ahmet Temir, *Yusuf Akçura* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), s. 41.

⁴⁸⁵ Fethi Tevetoğlu, *Hamdullah Subhi Tanrıöver* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1986), s. 83.

⁴⁸⁶ Yusuf Ziya Öksüz, *Türkçenin Sadeleşme Tarihi ve Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi* (Ankara: TDK Yayınları, 1995), s. 60.

Türk Derneği'nin yayınladığı derginin ilk sayısının kapak bölümünde şu ifadeler yer almaktadır: "*Türk Derneği Türklüğe dair Tettebbuâtı Hâvîdir* (araştırma ve incelemeleri yapmaya özeldir). Ayda bir çıkar. İstanbul Cağaloğlu Matbaa-yı Hayriye ve Şürekâsı'nda basılarak yayımlanır. Fiyatı der-saadet için seneliği 30 ve altı aylığı 16 buçuk ve her nüshası 3 kuruştur"⁴⁸⁷. Ayrıca, dernek mensupları, Türk Derneği Beyannâmesi adı altında yayınladıkları belge ile derneğin kuruluş amacını ve faaliyet alanlarını açıkça belirtmişlerdir. Bu belge, derneğin kültürel araştırmalar yapma, Türk dilini ve tarihini koruma, Türk milli kimliğini güçlendirme gibi hedeflerini detaylı bir şekilde ortaya koymuştur, Türk milletinin bilinçlenmesi yönündeki amacını da açık bir şekilde belirtmiştir⁴⁸⁸.

Beyanname, temelde 1876 Kanun-ı Esasi'nin 16. ve 18. maddelerine atıfta bulunarak Osmanlı Devleti'nin özgürlük ve ilerleme stratejilerinde eğitim ve dil politikalarının önemini vurgulayan bir beyannamenin değerlendirmesini sunmaktadır⁴⁸⁹. Beyannamenin temel tezleri, Osmanlı tebaasının eğitim yoluyla kültürel ve sosyal gelişiminin sağlanması ve kamu hizmetinde istihdam için Türkçe dil bilgisinin zorunlu kılınmasıdır⁴⁹⁰. Kanun-ı Esasi'nin 16. maddesi, Osmanlı tebaasının eğitim sürecinin bir birlik anlayışı doğrultusunda düzenleneceğini belirtirken, 18. maddesi, devlet hizmetinde istihdam edilebilmek için Türkçe dil bilgisinin zorunlu olduğunu vurgulamaktadır⁴⁹¹. Bu

⁴⁸⁷*Türk Derneği* mec., Yıl: 1, sayı: 1 (Aktaran: Burhan Paçacıoğlu, "Türk Derneği Tasfiyeci Miydi?" *TÜBİAR* X/2001): 220.

Burhan Paçacıoğlu'nun değerlendirmesi, Öksüz'ün Türk Derneği'nin dergisiyle ilgili verdiği bilgilerin doğruluğunu sorgulamaktadır. Öksüz'e göre, derginin ilk yıl altı, ikinci yıl bir sayı çıkmıştır şeklindeki bilgi yanlıştır zira derginin 6. ve 7. sayıları 1327 tarihini taşımaktadır. Ayrıca, Öksüz'ün belirttiği gibi derginin 1327/1911 yılında çıktığını iddia etmesi, aslında miladi takvime göre 1911'e değil, 1909 yılına tekabül etmektedir. Benzer bir yanlışlık Ahmet Temir'in eserinde de göze çarpmaktadır; o da derginin çıkış tarihini 1911 olarak belirtmiştir. Ancak tüm diğer akademik kaynaklar ve literatürler, Türk Derneği'nin dergisinin 1909 yılında yayımlanmaya başladığını doğrulamaktadır.

⁴⁸⁸ Nâzım H. Polat, "Türk Dil Kurumunun Büyük Atası Türk Derneği ve Dergisi Hakkında Notlar," *Türk Dili* 69, no. 822 (Haziran 2020).

⁴⁸⁹ Ayşe Yavuz, "The Ottoman Empire and Education in the 19th Century," *Comparative Studies in Education and Society* 28, no. 2 (2006): 175-191.

⁴⁹⁰ Ömer Berkan, "Kanun-ı Esasi ve Tanzimat," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* (1976): 483-517.

⁴⁹¹ Stanford J. Shaw, "Education and Modernization in the Ottoman Empire," *Comparative Education Review* 12, no. 3 (1968): 269-283.

politikalar, Türkçenin imparatorluğun resmi dili olarak benimsenmesi ve siyasi, idari birliği sağlamada merkezi bir rol oynaması amacını taşımaktadır⁴⁹².

Türk Derneği, belirli bir amaç ve hedef çerçevesinde kurulmuş olup, yayınladıkları ilkeler doğrultusunda faaliyet göstereceklerini beyan etmişlerdir. Bu ilkeler şunlardır:

"-Türkçe hakkında Doğu'da ve Batı'da yazılmış olan ne kadar eser varsa Türk dilinin eskiden beri geçirdiği safhalar ve gelişimler hakkında herkeste bir fikir oluşturulmaya çalışacak ve böylece Türkçenin her yönden sadeleştirilmesi ve kolaylaştırılması yönünde araştırma yapılacaktır.

-Dernek, İlmi Çalışmalar Olan Sosyoloji, Etnoloji Ve Münasebetleri Bulunan Arkeoloji İlimleri İle De İlgilenecek Ve Bu Hususta Lüzum Görülen Çalışmalara Ve Seyahatlere Katılacaktır.

-Dernek en eski eserlerin bulunmasına araştırılmasına ve gereken önemin verilmesine çalışacaktır.

-Türk Memleketlerinin Önemli Merkezlerinde Türk Derneği Şubeleri Kurularak Bu Şubeler, Oralarda Mektepler kurup ve Gazeteler Yayınlayarak - Avrupa İle En Ziyâde Münasebet Peydâ Eylediğinden Nâşi Müterakkî Bulunan-Osmanlı Türkçesinin Ve Medeniyetinin Neşrine Çalışacaklardır. Dernek, gerek merkezde ve gerekse şubelerde - Türkçeye ve Türklüğe ait eserleri muhtevi olmak üzere- peyderpey umûmî kütüphaneler vücuda getirecektir.

-Osmanlı Türkçesi'nin Arap ve Fars Dillerinden Ettiği İstifade Önemli Bulunduğundan Ve Osmanlı Türkçesini Bu Muhterem Lisanlardan Tecrit Etmek Hiçbir Osmanlının Hayâlinden Bile Geçmeyeceğinden Türk Derneği, Arabî Ve Farisî Kelimelerini Bütün Osmanlılar Tarafından İyi Bir Şekilde Anlaşılacak Biçimde Olmuşlarından İntihâb Edecek Ve Binaenaleyh Mezkûr Derneğin Yazacağı Eserlerde Kullanacağı Lisan, En Sade Osmanlı Türkçesi Olacaktır.

-Resmi Islahatlar Sırasına Girip Türkçe ve Hatta Arabî Ve Farisîce Mukâbilleri Bulunan Tâbirât-İ Ecnebiyyenin Terk Ve İhracı Hususunda Dernek; Hükûmet-İ Seniyye Nezdinde Teşebbüs Ve Tekliflerde Bulunacaktır.

-Osmanlı Memleketlerinde Muhtelif Lisanlar İle Neşr ve Ta'lik Kılınacak İlânlar Ve Levhâlar Da Matbûât Nizamnâmesi Mucibince Türkçe

⁴⁹² "Beyannamenin sunduğu fikirler günümüzde de akademik tartışmalara konu olmaktadır. Bazı araştırmacılar, bu politikaların Osmanlı'da milliyetçilik akımının gelişimine katkıda bulunduğunu savunurken, diğerleri bu politikaların Osmanlı Modernleşmesinin bir sonucu olduğunu öne sürmektedir. Berkan (1976), Shaw (1968) ve Yavuz (2006) gibi akademisyenlerin çalışmaları, Osmanlı eğitim ve dil politikasının tarihsel arka planı ve etkileri hakkında önemli bilgiler sunmakta ve beyannamenin imparatorluğun siyasi ve toplumsal yapısını yansıtan tarihsel belgeler olarak ele alınması gerektiğini vurgulamaktadır".

Bulundurulması Hükümünün Tatbiki İçin Hükûmet-İ Seniyyenin Nazar-I Dikkatini Celb Etmeyi Dernek; Bir Vazife Olarak Derûhte Eyleyecektir.

-Hükûmet-İ Seniyye Tarafından Vaki Olacak Tebligât-I Resmîyenin, Avâmın Anlayacağı Derecede Türkçe ile Yazılması Hususunda Dernek; Hükûmet Nezdinde Teşebbüsât ve İstirhâmâtta Bulunacaktır.

-Türkçe ile Mütakellim Olmayan Akvam Arasına Hicretle, Orada İhtiyâr-I İkâmet Eden Türklerin Gerek Kendilerinin ve Gerek Nesillerinin Türk Lisanını, Âdetini, Şivesini Muhafaza Edebilmeleri Hususunda Dernek, Nazar-I Dikkat Altında Bulunduracaktır.

-Maksadın Hüsn-İ Husûlünü Temin İçin Türk Derneği; Muavenet İbrahim Arzu Buyuran Zevâtın Irkına, Dînine, Milletine ve Kavmine Bakmaksızın Derneğe Dâhil Olabilmelerini Serbest Bırakmıştır’’⁴⁹³

Derneğin amaçlarına dair farklı yazılarda da şu ifadeler yer almaktadır: Derneğimiz, Türk dünyasının tarihi ve coğrafi yapısını araştırarak bunları uluslararası alanda tanıtmayı ve dilimizin açık, sade ve bilimsel bir iletişim aracı haline gelmesi için çalışmayı hedeflemektedir. Bu bağlamda, dilin doğru kullanımını da bu amacın gereklilikleri doğrultusunda gözden geçirmektedir.⁴⁹⁴

Türk Derneği, büyük bir özveriyle çalışmalarına başlamış ve misyonunu titizlikle yerine getirirken üye sayısında belirgin bir artış yaşamıştır. Bu süreçte, Osmanlı İmparatorluğu dışından önemli yabancı Türkologlardan Vladimir Gordlevski, Vasili Vasiliyeviç Vodovozovve İsmail Gasprinski gibi önemli isimler de derneğe katılmışlardır. Dernek, 1911 yılında Rusçuk'ta ilk şubesini açmış, ardından İzmir ve Kastamonu'da şubelerini faaliyete geçirmiştir. Macaristan'ın başkenti Budapeşte'de ise "Edebiyat-ı Osmaniyye Cemiyeti" adı altında imparatorluk dışındaki tek şubesini kurmuştur. Bu aşamalar, derneğin kuruluşunda etnik veya siyasi bir kimliğe bürünmediğini göstermektedir⁴⁹⁵.

Türk Derneği'nin öncelikli amacı, sosyal ve kültürel alanda faaliyet göstererek Türk milletini ve kültürünü tarihsel büyüklüğüne layık bir şekilde temsil etmektir. Bu bağlamda, derneğin kuruluş beyannamesinde öne çıkan

⁴⁹³ Paçacıoğlu, "Türk Derneği Tasfiyeci Miymi?", s. 22.

⁴⁹⁴ "Türk Derneği Tasdik Edildi," *Türk Derneği mec.*, Yıl: 1, sayı: 5 (1911): 164.

⁴⁹⁵ Masamı Araî, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, 4. baskı (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 27-28.

altıncı madde, bu hedef doğrultusunda atılan adımların derinliğini ve kapsamını yansıtmaktadır⁴⁹⁶.

Türk Derneği, kültürel çalışmaları sırasında, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tüm toplulukların ticari yönden de faydalanmasını sağlamak amacıyla, ileride ticari faaliyetlerde bulunacak olan Azerbaycan, Afganistan, Kaşgar, Buhara gibi bölgelerin Türk dillerinden geleneksel ve ticari terimlerini, Osmanlı Türkçesi ve İstanbul şivesine kolayca yaklaştırmayı planlamaktadır. Bu hedef doğrultusunda, bu bölgelere açık yazılı ilim ve fen kitapları göndererek, dil ve kültürel bağların güçlendirilmesine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır⁴⁹⁷. Türk Derneği'nin bu yaklaşımı, kültürel bir birlik politikasını yansıtmaktadır. Bu politika, Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli coğrafyalarında yaşayan Türk halklarının kültürel ve dilsel bir birliktelik içinde olmalarını teşvik etmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca, bu çabalar, Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş sınırları içinde Türk dilinin ve kültürünün yayılmasını ve güçlenmesini desteklemektedir⁴⁹⁸.

Türk Derneği'nin önde gelen vasfı, Türk dilinin sadeleştirilmesi hedefi doğrultusunda büyük çaba göstermesidir. Ancak, bu çabaları bazı muhalif kesimler tarafından "tasfiyecilik" olarak değerlendirilmiştir⁴⁹⁹. Dernek üyeleri, dilin halkın anlayabileceği düzeye indirgenmesi gerektiği görüşündedirler. Bu

⁴⁹⁶ Füsün Üstel, *İmparatorluktan Ulus Devlete: Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1921-1931)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), s. 19-20. İçinde, "Türk Derneği Beyannamesi," *Türk Derneği*, Yıl 1, no. 1 (1911): 1327.

⁴⁹⁷ Üstel, *İmparatorluktan Ulus Devlete*, s. 39. İçinde, "Türk Derneği Beyannamesi," *Türk Derneği*, Yıl 1, no. 1 (1911): 1327.

⁴⁹⁸ Araı, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, s. 25.

⁴⁹⁹ "Tasfiye", Arapça kökenli "safv" kökünden gelir ve dilde sadeleştirme, saflaştırma gibi anlamları içermektedir. Dil biliminde bu terim, dildeki yabancı kökenli kelimelerin dışlanması ve yerlerine yerli Türkçe kökenli kelimelerin kullanılması gerektiğini savunan bir akımı ifade eder. Bu yaklaşım, dilin milli kimliğini koruma ve dilin özgün yapısını güçlendirme amacı güder. Tasfiyeci yaklaşım, dildeki yabancı kökenli unsurların dilin saflığını ve bütünlüğünü bozduğunu öne sürer. Bu nedenle, dilin sade ve anlaşılır olması için yabancı kökenli kelimelerin minimize edilmesini ve yerine Türkçe kökenli kelimelerin tercih edilmesini önerir. Ancak bu tür bir dil politikası, dilin doğal gelişimini ve zenginliğini kısıtlayabileceği endişelerini de beraberinde getirir.

Tasfiye hareketleri genellikle dilin standartlaştırılması ve milli kimlikle ilişkilendirilmesi bağlamında ortaya çıkar. Dilin özleştirilmesi ve dildeki yabancı kökenli unsurların azaltılması yoluyla, dilin kullanımında ve anlaşılabilirliğinde bir tutarlılık ve bütünlük sağlanması hedeflenir. "**Tasfiyecilik**": *Arapça safv kökünden gelen tasfiye: saflaştırma, temizleme, dilde sadeleştirme ve özleştirmeciliğin aşırı şekli; dildeki yabancı asıllı bütün kelimelerin atılmasını ve yerlerine Türkçelerinin konmasını isteyen bir akım* olarak tanımlanmaktadır. *Dilde Tasfiyecilik, Gökalp, Türkçülüğün Esasları*, s. 33.

görüş, Halit Ziya Uşaklıgil'in itirazlarıyla karşılaşmıştır. Uşaklıgil, "*Lisan, seviyye-i irfan-ı halka inmez, seviyye-i irfan-ı halk lisana yükseltilmeye çalışılır*" diyerek dilin halkın zihinsel kapasitesine indirgenmemesi gerektiğini savunmuştur. Süleyman Nazif ise dilin sadeleştirilmesine karşı çıkan bir diğer isimdir. Nazif, dilin zenginliğinin ve estetiğinin korunması gerektiğini vurgulamış, dilin sadeleştirilmesinin kültürel ve sanatsal değerleri zayıflatabileceği endişesini dile getirmiştir. Ona göre, dilin karmaşıklığı ve zenginliği, kültürel kimliğin ve estetik duyarlılığın bir göstergesidir⁵⁰⁰.

Bu tartışmalar, Türk Derneği'nin dil politikalarının toplum içinde nasıl algılandığını ve bu konudaki farklı görüşleri göstermektedir. Dernek, dilin sadeleştirilmesi yoluyla geniş halk kesimlerine erişmeyi hedeflerken, bu yaklaşım, dilin derinliklerini ve kültürel derinliğini korumanın önemini vurgulayanlarla çatışmaktadır. Bu bağlamda, dilin işlevsel ve estetik niteliklerini dengelemek, Türk Derneği'nin kültürel ve dil politikalarını belirlemede karşılaştığı önemli bir zorluktur.

Ali Nusrat, Servet-i Fünun Dergisi'nde yayımlanan: "*tezyin-i lisan ve üslûb-ı beyân*" başlıklı yazısında, *Türk Derneği üyelerinin dilde sadeleştirme fikirlerine karşı çıktığını belirterek, "minküllî'l-vücuḥ merbut u muhtaç olduğumuz kelimât-ı arabîyye vü farisîyye nazar-ı husumetle bakarak zavallı lisanımızı yeni baştan sefil ü uryan etmek istiyorlar."* şeklinde düşüncelerini ifade etmiştir⁵⁰¹.

Bu dönemde Şemseddin Sami, Ahmed Midhat, Necip Asım, Ahmed Cevdet, Emrullah Efendi, Veled Çelebi, Fuat Köseraif, Tepedelenli Kâmil gibi isimlerin öncülüğünde gelişen dilde Türkçülük hareketi, Tanzimat döneminde yaygın olan "en sade Osmanlıca" anlayışına karşı durarak tasfiyeci bir tutum benimsemiştir. Bu yaklaşım, Osmanlıcadaki Arapça ve Farsça kökenli kelimelerin Türkçe karşılıklarının tercih edilmesi ve dildeki yabancı etkilerin azaltılması amacını taşımaktadır. Zeynep Korkmaz'ın değerlendirmesine göre, bazı Tanzimat yazarları, Osmanlıcaya tepki olarak tasfiyeci anlayışı benimsemiş ve bu düşünceleri Şemseddin Sami gibi isimler aracılığıyla savunmuşlardır. Tasfiyeci hareket, II. Meşrutiyet döneminde de Türk Derneği

⁵⁰⁰ Zeynep Korkmaz, "Dilde İnkılâpçılık ve Tasfiyecilik Anlayışının Sınırı," *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* 1 (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995): 750-751.

⁵⁰¹ Paçacıoğlu, *Türk Derneği Tasfiyeci Miydi?*, s. 225. içinde: Servet-i Fünûn, 23 Temmuz 1909, sayı : 948.

çatısı altında etkinliğini sürdürmüş ve dilde Türkçülük görüşünün yaygınlaşmasına katkı sağlamıştır⁵⁰².

Dernek her ne kadar kültürel bir misyonla kurulmuş olsa da, nizamnamesinde ve kuruluş beyannamesinde yer alan dilde Türkçülük vurgusu, tüm Türklerin ortak bir dil etrafında birleşmeleri hedefini taşımaktadır. Ayrıca, derneğin üyeleri arasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden üyelerin bulunması, derneğin siyasi Türkçülük amacı güttüğü izlenimini doğurmaktadır. Bu durum, Türk Derneği'nin ileride kurulacak olan Türkçü oluşumlara örnek olabileceği ve onlara öncülük edebileceği düşüncesini uyandırmaktadır⁵⁰³. Türk Derneği Dergisi'nde ele alınan ana konular arasında, Masami Arai'nin değerlendirmesine göre Osmanlı İmparatorluğu'nun o dönemdeki durumu, imparatorluğun tarihsel olayları, Orta Asya'nın çağdaş durumu ve bu bölgenin tarihsel gelişimi bulunmaktadır⁵⁰⁴.

Türk Derneği, kuruluşundan itibaren kendi yayın organı olan Türk Derneği dergisi vasıtasıyla Türk kültürü ve tarihine katkıda bulunmayı hedeflemiş bir kuruluştur. Dergi, faaliyet hayatı boyunca toplam yedi sayı yayımlayabilmiştir. Bu yayınlardan biri olan Necip Asım'ın eserleri, özellikle "*Türklerin Pek Eski Yazısı*" ve "*Bursalı Tahir'in Türklerin Ulum ve Fünuna Hizmetleri*" adlı kitaplar, derneğin entelektüel ve kültürel üretimine önemli katkılarda bulunmuştur⁵⁰⁵. Ancak zaman içerisinde, derneğin üyeleri başka Türkçü derneklere yönelmeye başlamış ve bu durum Türk Derneği'nin faaliyetlerinin zayıflamasına yol açmıştır. Dernek, üye kaymaları ve mali zorluklarla mücadele etmeye çalışsa da, sonunda faaliyetlerini sürdüremeyerek kapanmak zorunda kalmıştır. Kapanışın kesin tarihi belirsizdir, ancak derginin yayını yedinci sayısından itibaren durdurulmuştur. Türk Derneği dergisi ve yayınları, dönemin Türk kültürüne ve entelektüel yaşamına önemli bir pencere açmış, ancak iç ve dış etkenlerin etkisiyle sınırlı bir süre varlık gösterebilmiştir. Bu süre zarfında elde edilen yayınlar ve eserler, Türk kültür tarihinde önemli bir iz bırakmıştır⁵⁰⁶.

⁵⁰² Korkmaz, "Dilde İnkılâpçılık ve Tasfiyecilik Anlayışının Sınırı," s. 751.

⁵⁰³ Üstel, *İmparatorluktan Ulus Devlete*, s. 22.

⁵⁰⁴ Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, s. 29.

⁵⁰⁵ Akçura, *Türkçülük: Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, s.199.

⁵⁰⁶ Mehmet Saray, "Türkiye'de Türk Milliyetçiliğinin Temelini Atan Türk Yurdu Dergisi İle Türk Ocakları Derneği Nasıl Kuruldu?," *Türk Yurdu Dergisi* (Şubat 2011 - Yıl 100 - Sayı 282).

3.1.2. Türk Yurdu Cemiyeti ve Türk Yurdu Dergisi

Türkçülüğün gelişimi ve tanıtımında önemli bir rol oynayan kuruluşlar arasında, Türk Yurdu Cemiyeti ve bu cemiyetin yayımladığı Türk Yurdu Dergisi dikkat çekmektedir⁵⁰⁷. Bu cemiyet, Yusuf Akçura, Mehmet Emin Yurdakul, Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali Turan ve Doktor Akil Muhtar Bey gibi dönemin önde gelen aydınları tarafından kurulmuştur⁵⁰⁸. Resmi olarak 18 Ağustos 1911 tarihinde İstanbul'da faaliyete geçen Türk Yurdu Cemiyeti, Türkçülük düşüncesinin yayılmasında ve toplumsal bilincin oluşturulmasında önemli katkılar sağlamıştır. Kuruluşun yayın organı olan Türk Yurdu Dergisi, Türk milliyetçiliğini destekleyen makaleler ve araştırmalar yayımlayarak, dönemin entelektüel ortamına önemli katkılarda bulunmuştur. Bu dergi, sadece bir yayın organı olmakla kalmayıp, aynı zamanda Türk milliyetçiliği hareketinin fikir merkezi olarak da işlev görmüştür. Bu çerçevede, Türk Yurdu Cemiyeti ve dergisi, Türk kimliğinin ve kültürünün korunması ve geliştirilmesi yolunda önemli bir misyon üstlenmiştir⁵⁰⁹.

Türk Yurdu dergisi, Türk Yurdu Cemiyeti tarafından 30 Kasım 1911 (17 Teşrin-i Sani 1327) tarihinde “Türklüğe hizmet etmek, Türklere fayda sağlamak” amacıyla yayın hayatına başlamıştır⁵¹⁰. İkinci Meşrutiyet döneminde hem yurt içinde hem de yurt dışında büyük bir ilgi görmüş olan bu dergi, Türkiye Cumhuriyeti'nin ve Türk inkılâbının fikri temellerinin hazırlanmasında da önemli bir rol oynamıştır. Türkçü dergiler arasında en uzun ömürlü olanı olarak dikkat çeken Türk Yurdu, seçkin yazar kadrosu ve içerik kalitesiyle Türk kültür hayatında önemli bir yer edinmiştir⁵¹¹. Derginin başlığının altındaki “*Türklerin faydasına çalışır*” ifadesi, derginin misyonunu açıkça ortaya koymaktadır. Türk Yurdu, edebi, kültürel ve sosyal alanlarda faaliyet göstererek Türkler arasında ortak bir ülkü oluşturmayı hedeflemiştir. Bu doğrultuda, Türkçülük hareketine büyük katkılar sağlamış ve Türk

⁵⁰⁷ Akçura, *Türkçülük*, s. 200.

⁵⁰⁸ Fethi Tevetoglu, *Mehmet Emin Yurdakul: Hayatı ve Eserleri* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988), s. 24.

⁵⁰⁹ İbrahim Karaer, “Başlangıçtan Günümüze Türk Yurdu Dergisi Sahibi, Mes’ul Müdürleri, Genel Yayın Müdürleri ve Dergi Yönetiminde Görev Alanlar (1911-2010)”, *Türk Yurdu Dergisi*, Cilt: 31, Sayı: 281, Ocak 2011.

⁵¹⁰ Anonim, “Maksat ve Meslek”, *Türk Yurdu*, Cilt: 1, Sayı: 1, s. 11, Tutibay Yayınları, Ankara, 1998.

⁵¹¹ Özgür Balkılıç, “Rüşeym Halinde Türk Milliyetçiliği: Türk Yurdu Dergisi (1911-1918)”, *Mülkiye Dergisi*, 34, sayı: 266 (Şubat 2014): 125-70.

toplumunun üyelerinin birbirlerini tanımaları, kaynaşmaları, milli tarih bilincinin ve milli kültürün geliştirilmesi için önemli çalışmalar yapmıştır⁵¹².

Türk Yurdu, Türklük şuurunu aşılama ve bu bilinci uzun süre canlı tutmak amacıyla hareket etmiştir⁵¹³. Derginin, Türk toplumu ve aydınları üzerindeki fikri etkileri büyük olmuş, yazılarının içeriği ve yazar kadrosunun seçkinliği ile Türkçülüğün yayılmasında ve benimsenmesinde kilit bir rol oynamıştır. Böylece, Türk Yurdu dergisi, Türk kimliğinin korunması ve geliştirilmesi yolunda önemli bir görev üstlenmiş ve bu alandaki etkisini uzun süre devam ettirmiştir⁵¹⁴.

Bu dönemde İttihat ve Terakki Partisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun devamını sağlamak amacıyla başlangıçta azınlıklara karşı hoşgörülü bir politika benimsemeyi hedeflemiştir. Partinin 1911 yılında gerçekleştirilen dördüncü kongresinde azınlıklarla ilgili olarak belirlenen hedefler şu şekilde ifade edilmiştir: "Her vatandaş, ırk ve din farkı gözetilmeksizin mutlak hürriyete sahip olma hakkına ve eşit haklarla eşit görevler üstlenme yükümlülüğüne sahiptir. Tüm Osmanlılar kanun önünde eşit olup, imparatorluğun tüm tebaası münasebet ve ehliyetlerine göre devlet hizmetine kabul edilmek zorundadır." Kongrede ayrıca, Osmanlı birliğini sağlamak amacıyla imparatorluğun tüm tebaasının askerlik hizmeti yapma zorunluluğu getirileceği belirtilmiştir. Bu hedefler, İttihat ve Terakki'nin Osmanlılık politikasını benimseyeceğinin açık bir göstergesidir⁵¹⁵.

Ancak, özellikle Balkan Savaşları sonrasında gayrimüslim nüfusun azalması, Osmanlı İmparatorluğu'nun kurtuluşunun ancak Türk unsuruna dayanarak mümkün olabileceğini ortaya koymuştur⁵¹⁶. Bu durum, İttihat ve Terakki'nin politikasında önemli bir dönüşüme yol açmıştır. Başlangıçta Osmanlılık ideolojisini savunan parti, etnik ve dini farklılıkların üstesinden

⁵¹²Karaer, "Başlangıçtan Günümüze Türk Yurdu Dergisi Sahibi, Mes'ul Müdürleri, Genel Yayın Müdürleri ve Dergi Yönetiminde Görev Alanlar (1911-2010)", s.3

⁵¹³Yusuf Akçura, "Türklük Şuuru: 1328 Seferi (Maba'd)", *Türk Yurdu*, Cilt: 2, Sayı: 26, s. 45-46, Tutibay Yayınları, Ankara, 1999.

⁵¹⁴Ümmet Erkan, "Türk Yurdu Dergisinde Milliyetçilik (1911-1931)", (Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, İstanbul, 2014), s. 404-405.

⁵¹⁵Hasn Kohn, *Türk Milliyetçiliği*, çev. Ali Çetinkaya, İstanbul: Hilmi Kitapevi, 1944, s. 27.

⁵¹⁶Ziya Gökalp, "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak I", *Türk Yurdu*, 7 Mart 1329 (20 Mart 1913), s. 184.

gelmenin zorlukları ve Balkan Savaşları'nın yarattığı demografik değişiklikler nedeniyle Türk milliyetçiliğine yönelmiştir⁵¹⁷.

Bu dönüşüm, imparatorluğun siyasi ve sosyal yapısında derin etkiler yaratmış ve Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki politikaların şekillenmesinde belirleyici olmuştur⁵¹⁸. İttihat ve Terakki'nin azınlıklara yönelik hoşgörü politikası, pratikte uygulamada çeşitli zorluklarla karşılaşmış ve nihayetinde imparatorluğun sürdürülebilirliği için Türk unsurunun ön plana çıkarılması gerektiği anlaşılmıştır. Bu değişim, İttihat ve Terakki'nin Osmanlılık yerine Türkçülük politikalarını benimsemesine ve uygulamasına yol açmıştır⁵¹⁹.

Diğer yandan Türk Yurdu dergisinin yazarları, Türk kültürel birliğine büyük bir önem atfetmiş ve Gaspıralı İsmail Bey'in "Dilde, İşte ve Fikirde Birlik" sloganını hayata geçirmeye çalışmışlardır⁵²⁰. Bu bağlamda, dergi aracılığıyla Türk dünyasının farklı bölgeleri arasında kültürel ve entelektüel bir köprü kurulmaya çalışılmıştır. Ancak, bu girişim Çarlık Rusyası'nın dikkatini çekmiş ve kaygılarını artırmıştır. Derginin Rusya'ya girişi, bu nedenle, yasaklanmıştır⁵²¹.

Rusya, Slav birliğinin öncüsü olarak, kendi etki alanındaki çeşitli etnik ve kültürel grupları tek bir kimlik altında toplama gayretindeydi⁵²². Bu bağlamda, Türkler arasında kültürel birliği teşvik eden Türk Yurdu dergisinin etkisi, Rusya'nın homojenleştirme politikasına bir tehdit olarak algılanmıştır. Rus yetkililerin bu derginin ülkeye girişini yasaklaması, sadece bir güvenlik tedbiri değil, aynı zamanda Türk kültürel ve entelektüel hareketlerini bastırma çabası olarak da değerlendirilebilir⁵²³.

⁵¹⁷ Hamdullah Suphi, "Türk Ocağı İdare Reisinin Nutku", *Türk Yurdu*, 30 Aralık 1913, s. 9-10.

⁵¹⁸ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki*, çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları - Siyasal Tarih ve Türkiye Dizisi, 1995, s. 61.

⁵¹⁹ Yusuf Akçuraoglu, "Ahmet Mithat Efendi", *Türk Yurdu*, 27 Kânunuevvel 1328 (9 Ocak 1913), s. 104.

⁵²⁰ Yusuf Akçuraoglu, "Türklerin Büyük Muallim ve Müverrihi İsmail Bey Gasprinski", *Türk Yurdu*, 6 Eylül 1328 (19 Eylül 1912), s. 367.

⁵²¹ Cafer Seydahmet Kırimer, "Bazı Hatıralar", *Emel Dergisi*, No: 8 (Ocak 1962), s. 53..

⁵²² İlhan Yerlikaya, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Siyasi Hayatında Basiret Gazetesi ve Pancermenizm, Panislamizm, Panslavizm, Osmancılık Fikirleri* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1994).

⁵²³ Hüseyin Tuncer, *Doksanuncu Yılında Türk Yurdu Bibliyografyası (1911-2001)* (Ankara: Türk Yurdu Yayınları, 2002).

Bu yasak, Rus yönetiminin benmerkezci ve dar görüşlü politikalarının bir yansımasıdır. Slav birliğini savunan ve bu amaçla çeşitli kültürel ve etnik grupları asimilasyon politikaları ile kontrol altında tutmaya çalışan Rusya, Türk kültürel birliğini tehdit olarak görmüş ve bu birliğin oluşumunu engellemek adına Türk Yurdu gibi önemli bir yayını sansürlemiştir. Bu durum, Çarlık Rusyası'nın kendi içinde bile farklı kültürel kimliklere tahammülsüz olduğunu ve kendi ideolojik amaçları doğrultusunda hareket ettiğini açıkça göstermektedir⁵²⁴.

Tüm bu yasak ve baskılara rağmen Türk Yurdu dergisi aracılığıyla Türkçülük ve milliyetçilik hareketinin önderi konumuna gelmiştir. Bu dergi, Türk kültürünün ve kimliğinin korunması ve güçlendirilmesi amacını taşıyan geniş kapsamlı bir yayın organı olarak öne çıkmıştır. Derginin müdürü Yusuf Akçura, Türk Yurdu dergisinin tüm Türk dünyasına hitap eden programını sistematik bir şekilde maddeler halinde açıklayarak, derginin misyon ve hedeflerini netleştirmiştir⁵²⁵. Akçura'nın önderliğinde belirlenen bu program, Türk dünyasının ortak değerlerini ve hedeflerini bir araya getirmeyi amaçlamış, kültürel birliği pekiştirmeyi hedeflemiştir⁵²⁶. Türk Yurdu dergisi, bu hedefler doğrultusunda, Türkçülük hareketinin en uzun süreli ve etkili yayın organı olmayı başarmıştır⁵²⁷. Dergi, hem entelektüel bir platform sunmuş hem de Türk kültür ve tarihinin tanıtılmasında önemli bir rol oynamıştır. Derginin yayınları, Türk dünyasının farklı bölgelerindeki okuyuculara ulaşarak, ortak bir kültürel ve milli bilinç oluşturma çabalarına katkı sağlamıştır⁵²⁸.

Bu bağlamda, belirtilmesi gereken önemli bir husus, Türk Yurdu dergisinin Türk Ocağı'na devredildiği yönündeki yaygın kanaattir⁵²⁹. Türk Ocağı, 1912 yılında kurulan ve Türk milliyetçiliğini savunan önemli bir teşkilat olarak bilinmektedir. Derginin Türk Ocağı'na devri, Türk Yurdu'nun kurumsal olarak daha güçlü bir yapıya kavuşmasını ve faaliyetlerini daha geniş bir kitleye

⁵²⁴Mehmet Saray, *Türk Milliyetçiliğinin Temelini Atan Türk Yurdu Dergisi İle Türk Ocakları Derneği Nasıl Kuruldu?*, *Türk Yurdu Dergisi*, Şubat 2011 - Yıl 100 - Sayı 282, s. 34.

⁵²⁵Füsun Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği; Türk Ocakları (1912-1931)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1997), s. 44-45.; SARINAY, Sarınay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi*, s. 192-193.

⁵²⁶M. F. Togay, *Yusuf Akçura, Hayatı ve Eserleri* (İstanbul: Hüsnütabiat Basımevi, 1944), s. 61.

⁵²⁷Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler I*, 2. Baskı (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1998), s. 46.

⁵²⁸Ahmet Agayef, "Türk Âlemi I", *Türk Yurdu*, 17 Teşrinisani 1327 (30 Kasım 1911), s. 12.

⁵²⁹Kenan Akyüz, "Türk Ocakları", *Belleten*, C.L, Sayı: 196, Nisan 1986, s. 201-228.

ulaştırmasını sağlamıştır. Bu devir işlemi, derginin Türkçülük hareketi içerisindeki rolünü ve etkinliğini pekiştirmiş, aynı zamanda Türk Ocağı'nın misyon ve hedefleriyle uyumlu bir şekilde ilerlemesine olanak tanımıştır⁵³⁰.

1918 yılında gerçekleştirilen Türk Ocağı Genel Kongresi'nde, Ocak Genel Başkanı Hamdullah Suphi Tanrıöver, Türk Ocağı ile Türk Yurdu dergisi arasındaki ilişkileri net bir şekilde açıklamıştır. Tanrıöver, yıllardır birbirine destek olan bu iki kurumu tanıtarak, Türk Ocağı ve Türk Yurdu'nun ortak hedeflere hizmet ettiğini ve birbirini tamamladığını vurgulamıştır. Bu bağlamda, "*Arzumuz Yurd'la Ocak'ın Birleşmesidir*" ifadesiyle, iki kurumun birleşmesi yönündeki isteğini dile getirmiştir⁵³¹.

Bu açıklama, derginin ilk dönemi olan 1911-1918 yılları arasında Türk Ocağı'na doğrudan bağlı olmadığını ortaya koymaktadır. Ancak, bu dönemde bile Türk Yurdu ve Türk Ocağı arasındaki ilişki, güçlü bir işbirliği ve karşılıklı destek niteliğindedir⁵³². Her iki Türkçü kurum da birbirleriyle iç içe geçmiş bir şekilde faaliyet göstermiş, Türkçülük hareketinin yayılmasına katkıda bulunmuşlardır. Bu durum, iki kurumun ideolojik ve stratejik hedefler doğrultusunda birbirine paralel bir şekilde çalıştığını ve Türk kültürel hareketinin güçlenmesine önemli katkılarda bulunduklarını göstermektedir⁵³³.

Cemiyet mensupları, halkın eğitimine ve toplumsal aydınlanmaya büyük bir önem atfetmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin eğitim ve öğretim sistemi, bu dönemde çağdaş ülkelerle kıyaslandığında belirgin bir gerilik göstermekteydi⁵³⁴. Bu bağlamda, Türk Yurdu dergisi, bu eksiklikleri gidermek ve toplumsal bilinçlenmeyi sağlamak amacıyla önemli bir sorumluluk üstlenmiştir⁵³⁵. Eğitim, cemiyetin temel hedeflerinden biri olarak belirlenmiş

⁵³⁰ Füsün Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1997), s. 17.

⁵³¹ Türk Ocağı İdare Heyeti, "Türk Ocağı İdare Raporu", *Türk Yurdu*, XIV, Sayı: 9, s. 259.

⁵³² Mehmet Özden, "Türk Yurdu Dergisi ve İkinci Meşrutiyet Devri Türkçülük Akımı" (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 1994), Ankara.

⁵³³ Joseph-Arthur de Gobineau, "Türklük ve Türkçülük İzleri I", çev. Reşit Saffet, *Türk Yurdu*, Kânunusani 1931, 6-9.

⁵³⁴ Ispartalı İsmail Hakkı, "Kimin ki Dağda Bağı Var, Yüreğinde Dağı Var II", *Türk Yurdu*, 23 Ağustos 1328 (5 Eylül 1912), 344.

⁵³⁵ Ispartalı İsmail Hakkı, "Kimin ki Dağda Bağı Var, Yüreğinde Dağı Var III", *Türk Yurdu*, 29 Teşrinisani 1328 (12 Aralık 1912), 66-68.

ve "seciye sahibi adam yetiştirmek" olarak tanımlanmıştır. Bu hedef, özgür ve bağımsız bir milletin inşası açısından kritik bir öneme sahip görülmüştür⁵³⁶.

Türk Yurdu dergisi, bu eğitim misyonunu gerçekleştirmek üzere, ilkokul açma ve öğrenci yurdu kurma gibi somut adımlarla eğitim faaliyetlerine başlamıştır. Eğitimde sürekliliği sağlamak amacıyla, her yıl bir sonraki yıl için ayrıntılı bir eğitim bilançosu hazırlanmış ve programlı bir eğitim süreci yürütülmüştür⁵³⁷. Ayrıca, çeşitli dernekler ve vakıflar aracılığıyla çocukların, kızların ve kadınların eğitimine yönelik projeler geliştirilmiş, bu alandaki ilerlemeler desteklenmiştir⁵³⁸.

Anadolu'nun birçok şehrinde Türk millî uyanışını teşvik etmek amacıyla çeşitli çalışmalar başlatılmıştır. Bu çalışmalar çerçevesinde, Al Sancaklar, Türk İlleri, Türk Çocukları, Tanlar, Anadolu'lular, Köylüler ve Babalık gibi dergiler yayımlanmış, Türk kültürünü ve millî bilinci yaymayı amaçlayan bu yayınlar önemli bir rol oynamıştır⁵³⁹. Ayrıca, "Yeni Turan" adlı kitap, Türklüğe yönelik önemli katkılar sağlayarak, Türk milliyetçiliğinin ideallerinin güçlendirilmesine hizmet etmiştir. Bu yayınlar, Türk millî uyanışının desteklenmesine ve kültürel bilincin artırılmasına yönelik stratejik araçlar olarak işlev görmüştür⁵⁴⁰.

Türk Yurdu dergisi, Türk tarihi ile ilgili olarak hem telif hem de tercüme eserlerin yayımlanmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Çocuk edebiyatı alanında ise "Çocuk Dünyası" adlı bir mecra çıkarılmış, çocuklara yönelik eğitici ve kültürel içeriklere odaklanılmıştır. Ayrıca, Bab-ı Âli'de Türk Yurdu Kitaphânesi adıyla bir kitap mağazası açılmıştır. Eğitim çalışmalarına büyük bir önem atfeden Türk Yurdu, bu alanda gerçekleştirdiği projelerle dikkat çekmiştir⁵⁴¹.

⁵³⁶ Mustafa Gündüz, "II. Meşrutiyet Devrinde Türk Yurdu Cemiyeti ve Türk Yurdu Mecmuasının Eğitim Faaliyetleri", *Bilge*, 50, Mart 2007, Ankara, s. 79.

⁵³⁷ Nafi Atuf, "Talim ve Terbiye: Maarifimiz Hakkında", *Türk Yurdu*, C. 5, S. 116, s. 175-177, Tutibay Yayınları, Ankara, 2000, s. 176.

⁵³⁸ Yusuf Akçuraoglu, "Düşünülecek Meselelerimizden", *Türk Yurdu*, 8 Kânunusani 1330 (21 Ocak 1915), 41.

⁵³⁹ Nazmi Özçelik, "1. Yayın Döneminde (1911-1918) Türk Yurdu Mecmuasının Ortaya Koyduğu Görüşler" (Ankara Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1987).

⁵⁴⁰ Cengiz Karataş, "Turancılık mefkûresi bağlamında Halide Edib'in Yeni Turan'ına Dair", *Türkoloji Dergisi* 20/1 (Nisan 2013), 39-52.

⁵⁴¹ Gündüz, "II. Meşrutiyet Devrinde Türk Yurdu Cemiyeti ve Türk Yurdu Mecmuasının Eğitim Faaliyetleri", 80.

1912 yılında kurulan Türk Ocağı, Türk Yurdu'nun eğitim faaliyetlerine önemli katkılarda bulunmuştur. Bu tarihten itibaren, dergi ile Türk Ocağı arasında paralel bir işbirliği ve ortak çalışmalar yürütülmüştür⁵⁴². Türk Yurdu Cemiyeti'nin kuruluş amaçlarından biri, Türklüğe hizmet edecek öğrenciler yetiştirmek ve öğrenci yurtları inşa etmektir⁵⁴³. Bu hedef doğrultusunda, Orenburglu zengin Tatar Müslüman Mahmut Bay Hüseyinov, Osmanlı İmparatorluğu'na önemli bir bağışta bulunmuştur⁵⁴⁴. Bu bağışın yönetim hakkı Yusuf Akçura'ya verilmiş, Akçura da bu kaynakları eğitim hizmetlerine yönlendirmiştir.

Mahmut Bay Hüseyinov'un bağışlarıyla, çeşitli dergiler yayımlanmış, konferanslar düzenlenmiş, öğrenci yurtları inşa edilmeye çalışılmış, kurslar açılmış, öğrencilere burslar verilmiş ve öğrenci derneklerine maddi destek sağlanmıştır. Türk Yurdu dergisi, bu bağlamda ilmi ve kültürel katkılar sağlayarak önemli bir eğitim aracı olarak işlev görmüştür. Ayrıca, derginin milliyetçilik perspektifinden bir öğretici rol üstlendiği ve gençliği etkileyici yönüyle ulusal çapta tanındığı vurgulanmıştır⁵⁴⁵.

Önceleri özel bir mecra olarak yayımlanan Türk Yurdu, bu süreçte Türk Ocağı'nın resmi mecmuası haline gelmiştir. Bu dönüşüm, derginin resmi statüsünü pekiştirmiş ve milliyetçilik hareketi üzerindeki etkisini daha da güçlendirmiştir⁵⁴⁶. Derginin bu yeni statüsü, Türk Ocağı'nın ideolojik hedefleriyle uyumlu bir şekilde yayılmasına ve Türk milliyetçiliğinin entelektüel üretkenliğinin artırılmasına olanak sağlamıştır⁵⁴⁷.

3.1.3 Türk Ocakları

Türk Ocağı, tüzüğüne göre 12 Mart 1328 (25 Mart 1912) tarihinde kurulmuştur. Tüzüğün 2. maddesinde cemiyetin amacı; Türklerin milli eğitim ve bilimsel, sosyal, ekonomik seviyelerinin yükseltilmesi ve bu suretle Türk ırkı ve dilinin mükemmelleştirilmesine katkıda bulunmak olarak

⁵⁴² Ispartalı Hakkı, “Türklük Şunu: Harflerimizin Islahı”, *Türk Yurdu*, Yıl I, Sayı 9, 22 Mart 1912, s. 153.

⁵⁴³ P. Risal, “Türkler Bir Ruh-u Milli Arıyorlar”, *Türk Yurdu*, III, 25, 31 Ekim 1912, 23.

⁵⁴⁴ M. F. Togay, *Yusuf Akçura, Hayatı ve Eserleri* (Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul, 1944).

⁵⁴⁵ Mehmet Uzun, “Türk Yurdu ve Türk Ocakları Literatüründe”, *Unutulan Türk Yurdu Dergileri, Tarih ve Toplum*, Sayı 143, Kasım 1995, s. 285.

⁵⁴⁶ Anonim, “Türk Ocağı”, *Türk Yurdu*, 22 Mart 1328 (4 Nisan 1912), 170.

⁵⁴⁷ Hasan Ferit Cansever, *Türk Ocakları ve Hizmet Anlayışımız*, haz. Yücel Hacaloğlu (Türk Yurdu Yayınları, Ankara, 1995), s. 8, 11.

belirtilmiştir⁵⁴⁸. Türk Ocağı'nın kuruluşunda önemli rol oynayan ve bu süreçte aktif çalışmalar yürütenler, Askeri Tıbbiye Mektebi'nin öğrencileridir. Bu öğrenciler, dönemin sosyal ve politik atmosferinde eğitim almış, milliyetçi fikirlerle donanmış genç entelektüellerdi. Onların girişimleri ve özverili çalışmaları, Türk Ocağı'nın teşkilatlanmasında ve amaçlarının belirlenmesinde belirleyici olmuştur. Bu öğrenciler, tıbbiye eğitiminin yanı sıra, toplumun milli bilinç ve kültürel seviyesini yükseltmeye yönelik faaliyetlerde bulunarak, Türk Ocağı'nın misyonunu ve vizyonunu şekillendirmişlerdir⁵⁴⁹. Diğer yandan Türk Ocağı'nın fiilen kuruluş tarihi 20 Haziran 1911 olarak kaydedilirken, resmi kuruluş tarihi ise 25 Mart 1912 olarak belirlenmiştir. Bu süreç, cemiyetin kuruluş aşamasındaki hukuki ve bürokratik prosedürlerin tamamlanması ile resmiyet kazanmıştır. 20 Haziran 1911 tarihi, Türk Ocağı'nın faaliyetlerine başladığı, ancak yasal olarak tescil edilmediği dönemi ifade ederken, 25 Mart 1912 tarihi, cemiyetin resmi olarak tanınması ve tescil edilmesi ile hukuki bir kimlik kazandığı günü temsil etmektedir⁵⁵⁰.

Türk Ocağı'nın kendisinden önceki milliyetçi derneklerden belirgin bir farkı, öğretim odaklı bir yaklaşımı benimseyerek Türkler arasında bilginin yaygınlaştırılmasını hedeflemiş olmasıdır. Derneğin oluşumunda kritik rol oynayan Askeri Tıbbiye Mektebi öğrencileri, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki diğer etnik gruplara kıyasla, Türklerin eğitim ve bilgiye erişimde önemli bir gerilik yaşadığını doğrudan tecrübe etmişlerdir⁵⁵¹. Bu eğitimsel ve kültürel eksiklik, öğrencilerin Türklerin sadece siyasi egemenlik anlayışını değil, aynı zamanda tarım, ticaret ve sanayi gibi ekonomik alanlarda da egemenlik anlayışına geçmelerinin gerekliliğine dair görüşlerini şekillendirmiştir. Dolayısıyla, Türk Ocağı, milliyetçi ideolojiyi yalnızca siyasi bir çerçevede değil, aynı zamanda entelektüel ve ekonomik kalkınma perspektifinden de ele alarak, kapsamlı bir eğitim ve bilinçlendirme stratejisi geliştirmiştir. Bu yaklaşım, Türk toplumunun modernleşme sürecinde önemli bir dönemeç ve öğretimsel bir reform olarak değerlendirilmektedir⁵⁵².

⁵⁴⁸ Hüseyin Karaduman, "Türk Ocakları ve Hars Müzeleri", *Vakıflar Dergisi* 30 (2007): 503-518.

⁵⁴⁹Fusun Üstel, *Türk Ocakları* (İletişim Yayıncılık, İstanbul, 1997), s. 51.

⁵⁵⁰Sarınay, "Türk Milliyetçiliğinin Tarihi", s. 127.

⁵⁵¹ Uluğ İğdemir, "Mehmet Emin Yurdakul'un Hayatı", *Ülkü: Milli Kültür Dergisi* (1944), 57, 8-10.

⁵⁵² François Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930*, çev. Ali Berktaay (Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006), s. 30.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde, dönemin hürriyet ortamından güç alarak Türklerin kültürel, sosyal ve ekonomik düzeylerinin siyasetten bağımsız bir şekilde yükseltilmesi gerektiğine dair düşünce, ilk olarak İstanbul'da Fransızca yayımlanan *Le Jeune Turc* (Genç Türk) adlı gazetede dile getirilmiştir. Bu gazetenin sunduğu görüşlerin, özellikle Celâl Nuri İleri'nin kaleme aldığı yazılarda ayrıntılı bir şekilde ele alındığı görülmektedir⁵⁵³. Bu bağlamda, *Le Jeune Turc* gazetesinin önerdiği “siyasete müdâhil olmama” ilkesi, Türk Ocakları'nın kuruluş tüzüğünde somut bir şekilde yer bulmuştur. Bu durum, gazetenin ve İleri'nin, Türk Ocakları'nın kuruluş ilkelerinin belirlenmesinde ve milliyetçi ideolojinin yönlendirilmesinde önemli bir rehberlik sağladığını ortaya koymaktadır⁵⁵⁴. *Le Jeune Turc* gazetesinin ve İleri'nin fikirleri, Türk Ocakları'nın oluşum sürecinde milliyetçi ideolojinin hem teorik hem de pratik boyutlarının şekillendirilmesinde kritik bir rol oynamıştır. Bu çerçevede, gazetenin ve İleri'nin katkıları, Türk Ocakları'nın kuruluşunda belirleyici bir etki yaratmış ve derneğin temel ilkelerinin oluşturulmasında önemli bir etmen olmuştur⁵⁵⁵.

Türk Ocakları, dönemin siyasi ve kültürel ikliminde Türk milliyetçiliğini yaymak ve güçlendirmek amacıyla kurulmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidarının bir yansıması olarak, bu cemiyetin ideolojik çizgisini benimsemiş ve ona bağlı olarak faaliyet göstermiştir⁵⁵⁶. Kuruluşunda Ahmet Ağaoğlu, Mehmet Emin Yurdakul, Halide Edip Adıvar, Hüseyin Cahit Yalçın, Ahmet Ferit Tek, Yusuf Akçura, Mehmet Ali Tevfik ve Fuat Sabit gibi dönemin önde gelen aydın ve düşünürleri yer almıştır⁵⁵⁷. Türk Ocakları, kuruluşunu takip eden süreçte, Türkçü aydınlarla kurduğu irtibat ve aldığı desteklerle giderek güçlenmiştir. Bu dernek, Türk milliyetçiliğinin entelektüel temellerinin atılmasında ve yayılmasında önemli bir rol oynamış, fikirleri ve faaliyetleriyle Türk kültür ve tarih bilincinin gelişimine katkıda bulunmuştur⁵⁵⁸.

⁵⁵³Recep Duymaz, “Celâl Nuri İleri”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/celal-nuri-ileri> (27.07.2024).

⁵⁵⁴ Sami N. Özerdim, “Celal Nuri İleri ve Dilimiz”, *Dilcilere Saygı*, Ankara, 1966, s. 329-347.

⁵⁵⁵ Kemal Akyüz, “Türk Ocakları”, *Belleten Dergisi* 50 (1986): 201-228.

⁵⁵⁶ Halil Tuncer, Yücel Hacaloğlu ve Rauf Memişoğlu, *Türk Ocakları Tarihi (Açıklamalı Kronoloji)*, Cilt I (Türk Yurdu Yayınları, Ankara, 1998).

⁵⁵⁷ Sarımay, “Türk Milliyetçiliğinin Tarihi”, 141.

⁵⁵⁸ Rafael Muhammetdin, *Türkçülüğün Doğuşu ve Gelişimi* (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1998).

Türk Ocakları, Türk ulusçuluğunun örgütlenmesi ve Osmanlı İmparatorluğu içindeki Türkleri diğer azınlıklardan ayırarak bir araya getirmesi açısından önemli bir role sahiptir. II. Meşrutiyet'e kadar yayılarak ve kurulma dönemi geçiren Türk Ocakları, bu tarihten sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin desteği ile daha da etkili bir düzeye gelmiştir. Kurucu kadrosunun etkin çalışmaları sayesinde, Türk Ocakları gençlik ve üniversite çevresinde etkili bir kuruluş haline gelmiştir. Yükseköğretim gençliği, bu ocaklar sayesinde imparatorluğun sorunlarını tanımış ve azınlıkların giderek artan ayrılık ve bölme çabalarına karşı Türkçü bir yaklaşımla vatanın ve devletin bütünlüğünü savunmayı öğrenmiştir⁵⁵⁹.

Dağılması kaçınılmaz bir noktaya gelen imparatorluk içinde, Türk ulusuna gelecek arayışı Türk Ocakları aracılığı ile kamuoyunun gündemine getirilmiştir. Sosyal katılımın giderek artması, Türk halkının kendi geleceği konusunda ciddi düşünmesini sağlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun kozmopolit yapısında çeşitli etnik unsurlar kendi milliyetçiliklerini oluştururken, Türkçülüğün öncülüğünü yapma ve Türklüğe hizmet etme görevini üstlenen Türk Ocakları, kısa süre içerisinde dönemin önemli ilim ve düşünce insanlarını kendi çatısı altında toplamayı başarmıştır⁵⁶⁰.

Bu isimler arasında Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Mehmet Emin Yurdakul, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Ömer Seyfettin, Necip Asım Yazıksız, Ali Canip Yöntem, Hüseyinzade Ali Turan ve Mehmet Fuat Köprülü gibi önemli şahsiyetler bulunmaktadır. Türk Ocakları bünyesinde düzenlenen konferanslar, serbest dersler ve diğer etkinlikler sayesinde, Türk Ocakları genç neslin eğitildiği, millî bilinç kazandığı bir mektep haline gelmiş ve adeta bir halk üniversitesi olarak millete yol göstermeye çalışmıştır. Bu etkinliklerde büyük oranda Türklüğe ait meseleler ele alınmış ve bu durum millî bilincin oluşturulmasında etkili olmuştur⁵⁶¹.

Ocak etrafında bir araya gelen bu aydınlar, Türk Ocakları'nın siyaset dışı kalma ilkesine uygun hareket ederek Türkçülüğün teorisini oluşturma yönünde çalışmışlardır. Bu sayede Türkçülük, siyasi, sosyal, iktisadi ve kültürel hayata

⁵⁵⁹ Anıl Çeçen, *Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri* (Gündoğan Yayınları, Ankara, 1990), s. 99.

⁵⁶⁰ Ş. Anbarlı Boztaş, "Türk Milliyetçiliğinin Teşkilatlanmasında Türk Ocaklarının Rolü (1912-1931)", *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi* 3 (1) (2018): 121-135.

⁵⁶¹ Yusuf Sarıay, "Türk Ocaklarının Kuruluşu ve İlk Dönem Faaliyetleri", *Türk Yurdu Dergisi* (416) (2022): 15-19.

bir bakış getirerek dönemin etkili ve belirleyici bir düşünce akımı haline gelmiştir⁵⁶².

Ocağın, ilk başkanlığına Mehmet Emin Yurdakul seçilmiş, ikinci başkanlık görevini ise Yusuf Akçura üstlenmiştir⁵⁶³. Türk Ocakları, özellikle Birinci Dünya Savaşı'nın yaklaştığı dönemde, Türk kamuoyunu savaşa hazırlama görevini üstlenmiştir. Bu süreçte, Mehmet Emin Yurdakul'un liderliğinde, Türk Ocakları'nın yayın organı olan Türk Yurdu Dergisi büyük rol oynamıştır⁵⁶⁴. Ahmet Ferit Tek, Mehmet Emin Yurdakul'dan sonra Türk Ocakları başkanlığına seçilmiş, ancak Milli Meşrutiyet Fırkası'nın kurulması çalışmalarını yürütebilmek için başkanlıktan ayrılmıştır⁵⁶⁵. Onun yerine Hamdullah Suphi Tanrıöver başkan seçilmiş ve Yusuf Akçura ikinci başkan olarak görevine devam etmiştir⁵⁶⁶. Hamdullah Suphi Tanrıöver'in başkanlığı döneminde Türk Ocakları, yurt genelinde yeni şubeler açarak faaliyetlerini genişletmiş ve İstanbul Türk Ocağı, gençlerin düşünsel ve edebi gelişimine milli bir yön vermiştir⁵⁶⁷.

Ayrıca kuruluş amacı ve faaliyetleriyle Türk ulusçuluğunun kurumsallaşması ve yayılması sürecinde kritik bir rol oynamıştır. 1912 tarihli nizamnamesinin 2. maddesinde açıkça belirtilen amacı, İslam'a mensup olan Türklerin terbiyesi, ilmi, iktisadi seviyesinin yükseltilmesi ve Türk ırkı ile dilinin geliştirilmesidir. Bu doğrultuda, nizamnamenin 3. maddesi, Türk Ocağı adlı kulüplerin kurulmasını ve buralarda dersler, konferanslar, müsamereler düzenlenmesini ve kitap ile risalelerin yayınlanmasını öngörmektedir⁵⁶⁸.

Bu bağlamda Türk Ocakları ve Türkçü düşünürler, Türkiye sınırları dışında yaşayan Türklere büyük önem vermiş ve daima ilgi göstermiştir. Bu ilgi, başlangıçta insani ve kültürel anlamda olup, zamanla ekonomik ve siyasal boyutlara da ulaşmıştır. Türk Ocakları'nın ve üyelerinin dış Türklere olan ilgisi, diğer devletlerin iç işlerine karışmak değil, dış Türklerin haklarını savunmak üzerine temellenmiştir. Türk Ocakları ve üyelerine göre Türkçülük, ırkçılığı, istilacılığı, yayılmacılığı ve fetihçiliği içermemektedir. Yalnızca Turancılık

⁵⁶² Füsun Üstel, *Türk Ocakları*, T. Bora ve M. Gültekinil (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 4: Milliyetçilik* (İletişim Yayınları, İstanbul, 2008), s. 263-268.

⁵⁶³ Akçura, *Türkçülük*, 206

⁵⁶⁴ Çeçen, *Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri*, 101.

⁵⁶⁵ Sarınoy, "Türk Milliyetçiliğinin Tarihi", 143.

⁵⁶⁶ Üstel, *Türk Ocakları*, 58.

⁵⁶⁷ İsmail Darendelioğlu, *Türkiye'de Milliyetçilik Hareketleri* (Toker Yayınları, İstanbul, 1977).

⁵⁶⁸ Sarınoy, "Türk Milliyetçiliğinin Tarihi", 137.

veya dış Türklere olan ilgi nedeniyle Türkçü düşünürler yayılcılık ve fetihçilik ile suçlansalar da, hem Türk Ocakları hem de Türkçüler dış Türklere ilgi göstermekte ve onları kendi milletleri gibi görmektedirler⁵⁶⁹. Ziya Gökalp, "Türkçülüğün Esasları" adlı eserinde Turancılık düşüncesini "siyasi bir birleşme değil, Türklerin kültürel olarak birleşmesi" şeklinde ifade etmektedir⁵⁷⁰.

Türkler arasında milli bilincin uyanmasını sağlamak, Türk kültür ve medeniyetini açıklığa kavuşturmak, Türk milletini yüceltmek ve sosyal ile ekonomik yapısını geliştirmek amacıyla kurulan Türk Ocakları, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde bu hedefler doğrultusunda faaliyetlerine devam etmiştir. Toplum yapısındaki yenilikler ve devlet politikalarına paralel olarak, Ocağın amacı, yapısı ve görevleri zamanla farklı şekillerde tanımlansa da, özünde temel kimliğini muhafaza etmiştir⁵⁷¹. Türk Yurdu Dergisi'nde Türk Ocakları'nın amacı, Türklüğün yayılması ve hissedilmesi için çalışmak şeklinde ifade edilmektedir:

"Ocağımız, millî mabedimizdir. Millî fikirlerimiz ve samimi emellerimiz burada yoğunlaşır. Burası, Türk ruhlarının gelişim ve bağlantı merkezidir. Burada toplanan Türkler, Türk toplumunun, varlığının, kuvvetinin, birliğinin, medeniyetinin, ilerlemesinin ve kalıcılığının güçlenmesi ve gelişmesi için çalışır. Bu mabede yalnızca Türk sevgisi, fazileti, şefkati ve iyi nitelikleri girer; kin, yalan, öfke, çıkar, iftira, haset ve fesat giremez. Bu mabette yalnızca Türklüğe ait, Türk'ün geçmişine, bugününe ve geleceğine dair sosyal, ekonomik, ahlaki, modern ve bilimsel ihtiyaçlar tartışılır ve millî, sosyal derter açıklanır, sınıflandırılır ve çözülür.

Burada toplananlar kişisel benliklerinden, görünüşteki rütbe ve mevkiilerinden, geçici şöhrat ve zenginliklerinden arınır. Herkes burada gerçek ve samimi yüzüyle yer alır. Kibir ve gurur, büyüklük taslama, zorbalık, tahakküm ve üstünlük bu kapıdan giremez. Burada her birey millî duygu ile birbirini sever, birbirine bağlanır ve birbirinden güç alır. Millî ve sosyal cesaret ve benlik buradan alınır. Burası, millî mefkûrenin Kâbe'sidir, millî vicdanın camiidir, Türk tarih ve geçmiş değerlerinin türbesidir. Her Türk maddî ve manevî feyzini buradan alır. Bu mabedin içine girerken, dışından geçerken özgür Türk kalbinin saygıyla çarptığını ve gayriihtiyarî olarak tazimkâr bir

⁵⁶⁹ İsmail Acar, "1912'den 2012'ye Türk Ocakları Tarihi-Çalışmaları-Görüşleri", *Türk Yurdu* 101 (295) (2012): 100-124.

⁵⁷⁰ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* (Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019).

⁵⁷¹ Karaer., *Türk Ocakları ve İnkılaplar*, s.50

duruş sergilediğini hissetmelidir. Her Türk'e bu hissi verecek olan da ocak binasının ihtişamı veya mobilyasının güzelliği değil, ocak mensuplarının ve müdavimlerinin maddî ve manevî kıymet ve hasletleridir."⁵⁷² (Sadeleştirilmiştir.)

Hamdullah Suphi'nin başkanlık dönemi, Türk Ocakları'nın altın çağı olarak tanımlanabilir. Bu dönemde, Türk Ocağı'nın faaliyetleri büyük bir canlılık kazanmış ve ekonomik sıkıntılar önemli ölçüde aşılmıştır. Ayrıca, ocak mensupları arasındaki birlik ve dayanışma duygusu artmış, bu da örgütün içindeki bağların güçlenmesini sağlamıştır. Türkçülük bilinci etrafında birleşen ocak üyeleri, güçlü bir topluluk oluşturmuştur. Yusuf Akçura, Hamdullah Suphi'nin başkanlığı sırasında Türkçülük fikrinin Türk gençleri ve aydınları arasında hızla benimsendiğini ifade etmiştir⁵⁷³.

Türk Ocağı'na, memleketin tanınmış şahsiyetleri sadece manevi olarak değil, maddi yardımlarda da bulunmuşlardır. Talat Paşa ve Cemal Paşa, Türk Ocağı'na maddi destek sağlamış, hatta bir defa Enver Paşa da para yardımı yapmıştır. Ziya Gökalp ise Ocağa düzenli olarak devam etmiş ve fikirlerini gençlere telkin etmiştir. Gittikçe büyüyen Türk Ocağı, sadece İstanbul'da değil, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde de şubeler açmaya başlamıştır⁵⁷⁴.

Türk Ocakları'nın ilk yürütme kurulu, 24 Temmuz 1911 tarihinde toplandığında yaklaşık 1.200 üyesi bulunduğunu ilan etmişti. Beş yıl sonra, üye sayısı 2.550'ye ulaşmış ve taşradaki merkez sayısı 35'e yükselmiştir. Bu süre zarfında, 1.250 ciltlik bir kütüphane ve gelen telgraf ile slaytların konulduğu bir arşiv kurulmuş, Ufa ve Orenburg gibi merkezlerden konuklar davet edilmiştir⁵⁷⁵.

Bu dönemde, Türk Ocakları'nın genişleyen faaliyetleri, Türk milliyetçiliği ve bilincinin yayılması ve pekiştirilmesinde önemli rol oynamış, Türk gençliğinin eğitimine ve milli değerlerin korunmasına büyük katkılar sağlamıştır. Hamdullah Suphi'nin liderliği altında, Türk Ocakları, milli birlik ve beraberlik duygusunu güçlendirerek, Türk milletinin kimlik bunalımını aşmasına ve yeni bir milli kimlik inşa etmesine öncülük etmiştir⁵⁷⁶.

⁵⁷²Doktor Mehmed Hilmi Beyefendi, "Cevabî Nutku", *Ocaklar Sûnu* 18-4 (1926): 233.

⁵⁷³Sarınay, "Türk Milliyetçiliğinin Tarihi", s. 145-146.

⁵⁷⁴Hüseyin Namık Orkun, *Türkçülüğün Tarihi* (Kömen Yayınları, Ankara, 1977), s. 102.

⁵⁷⁵Rıdvan Akın, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Devri ve Türkçülük Hareketi (1908-1918)* (Der Yayınları, İstanbul, 2002).

⁵⁷⁶Yusuf Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri - 1928 Yılı Yazıları* (Bilge Kültür Sanat, 2020), 204.

Cumhuriyet dönemine kadar, Türk Ocakları'nın üzerinde durduğu başlıca meseleler arasında dilin sadeleştirilmesi, kadının toplumsal konumu ve siyasal hayata katılımı, kültürel yaşamın ilerlemesi ve dünya genelindeki Türklere yönelik konular yer almaktadır. Bu hedeflere ulaşmak amacıyla tiyatro oyunları, piyesler, konferanslar düzenlenmiş ve çeşitli toplantılar gerçekleştirilmiştir. Türk Ocakları'nın bu alanlarda kaydettiği önemli ilerlemeler, 14 Haziran 1918 tarihinde düzenlenen kongrede sunulan raporlarda açıkça görülmektedir⁵⁷⁷.

Kongrede sunulan rapora göre, Ocak kurulduktan sonra İdare Heyeti tarafından belirlenen beş ana hedefin başarıyla gerçekleştirildiği belirtilmiştir. Bu hedefler şunlardır:

1. *“Ocağa bağımsız bir hizmet binası kazandırmak,*
2. *Halk ile etkili iletişim kurarak milliyetçi düşünceleri bilinçle, hitabetle, yazıyla ve sohbetlerle yaymak,*
3. *Tüm Türk çocuklarına yardım etmek,*
4. *Ocak bünyesinde bir kütüphane kurmak ve Ocağa gelenlerin rahatça okuma yapabilecekleri gazete ve dergilere erişimini sağlamak,*
5. *Sık sık düzenlenecek toplantılarla Türkleri birbirleriyle tanıştırmak ve kaynaştırmak”.*⁵⁷⁸

Bu çerçevede bakıldığında, Türk Ocakları, toplumsal bilinç ve kültürel birliğin geliştirilmesi, kadınların toplumsal hayatta etkin rol alması ve dilin sadeleştirilmesi gibi alanlarda önemli adımlar atmıştır. Bu çalışmalar, Türk toplumunun modernleşme sürecine katkıda bulunmuş ve Türk milliyetçiliğinin yayılmasında merkezi bir rol oynadığı görülmektedir.

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilmesi, İstanbul'un İngilizler tarafından işgaliyle sonuçlanmış ve bu süreçte Türk Ocağı da doğrudan etkilenen kurumlardan biri olmuştur. Şubat 1920'de işgal güçleri tarafından Türk Ocağı binasının ele geçirilmesi, milli ve kültürel faaliyetlerin merkezi olan bu kuruluşun işlevini sürdürememesine neden olmuştur⁵⁷⁹. Türk Ocağı, işgal altındaki binasını terk etmek zorunda kalmış ve başka bir binaya

⁵⁷⁷İbrahim Karaer, *Türk Ocakları (1912-1931)* (Türk Yurdu Neşriyatı, Ankara, 1992), s. 81-173.

⁵⁷⁸Üstel, *Türk Ocakları*, 83.

⁵⁷⁹Sarınay, “Türk Milliyetçiliğinin Tarihi”, s. 256.

taşınmıştır. Ancak, bu yeni bina da 9 Mart 1920'de işgal edilerek, Türk Ocağı'nın faaliyetlerine devam etmesi engellenmiştir⁵⁸⁰.

-Bu süreçte, Türk Ocağı'nın kapatılması, milli mücadelenin ve Türk milliyetçiliğinin simgesi olan bu kuruluşun etkinliklerinin durdurulması anlamına gelmiş ve Türk halkının bağımsızlık mücadelesine olan inancını sarsmaya yönelik bir hamle olarak değerlendirilmiştir. Türk Ocağı, milli bilincin uyandırılması, Türk kültür ve medeniyetinin korunması ve geliştirilmesi konularında önemli bir rol oynamış, bu nedenle işgal güçlerinin hedefi haline gelmiştir. Türk Ocağı'nın kapatılması, işgal güçlerinin milli direnci kırma ve Türk halkının bağımsızlık mücadelesini zayıflatma çabalarının bir parçası olarak görülmelidir.-

Ancak, Türk Ocağı'nın yeniden açılması, Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte milli bilincin yeniden canlanmasının ve Türk milliyetçiliğinin yeniden şekillenmesinin bir simgesi olmuştur. 29 Temmuz 1923'te yeniden faaliyete geçen Türk Ocağı, Cumhuriyet'in getirdiği yenilikler ve reformlarla birlikte, Türk milletin sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan gelişmesine yönelik çalışmalarını sürdürmüştür. Bu süreç, Türk Ocağı'nın tarihsel rolünü ve önemini daha da pekiştirmiştir⁵⁸¹.

Türk Ocakları, kapatıldığı dönemde 20 yıllık bir geçmişe sahip olan ve 1911 yılında 190 tıp öğrencisi tarafından kurulan önemli bir milli ve kültürel kuruluştur. Bu kuruluş, konferanslar, tiyatro temsilleri, konserler, yabancı dil ve muhasebe kursları düzenleyip kitap ve dergi yayımlayarak, kısa sürede ülke çapında geniş bir teşkilatlanmaya ulaşmıştır. 1910 yılından itibaren yayımlanan Türk Yurdu dergisi, bu faaliyetlerin ve düşüncelerin yayılmasında önemli bir rol oynamıştır⁵⁸².

Birinci Dünya Savaşı yıllarında İttihat ve Terakki Cemiyeti ile uyumlu bir şekilde faaliyet gösteren Türk Ocakları, milli mücadele döneminde ise Ankara hükümetini desteklemiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra da bu destek devam etmiş ve Türk Ocakları, Cumhuriyet yönetiminin desteğiyle faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu dönemde, Türk Ocakları milli bilincin

⁵⁸⁰ Naci Gürgür, "Asırlık Hizmet Çınarı Türk Ocakları", *Türk Yurdu Dergisi* 101 (296) (2012): 2-5.

⁵⁸¹ Üstel, *Türk Ocakları*, 141.

⁵⁸² Kenan Akyüz, "Türk Ocakları", *Belleten Dergisi* 50 (196) (1986): 201-228.

uyanması, Türk kültür ve medeniyetinin korunması ve geliştirilmesi konularında önemli bir misyon üstlenmiştir⁵⁸³.

1927 yılında, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın büyük kongresinde kabul edilen yeni parti tüzüğü ile Türk Ocakları, partinin denetimi altına alınarak, milli ve kültürel faaliyetlerini parti politikaları doğrultusunda sürdürmek durumunda kalmıştır⁵⁸⁴. Bu gelişme, Türk Ocakları'nın siyasi ve toplumsal etkisini artırmış, ancak aynı zamanda kuruluşun bağımsız yapısında belirli değişikliklere neden olmuştur⁵⁸⁵.

Türk Ocakları'nın faaliyetleri, milli kültürün yayılması, sosyal ve ekonomik yapının geliştirilmesi, milli bilincin pekiştirilmesi açısından büyük önem taşımaktadır. 190 tıp öğrencisinin inisiyatifıyla başlayan bu hareket, zamanla Türkiye genelinde geniş bir etki alanına ulaşmış ve milli mücadele ile cumhuriyet dönemlerinde önemli roller üstlenmiştir. Türk Ocakları'nın Cumhuriyet Halk Fırkası'nın denetimi altına girmesi, kuruluşun tarihsel gelişiminde belirleyici bir dönüm noktası olmuştur. Bu durum, Türk Ocakları'nın milli ve kültürel faaliyetlerine devam etmesini sağlarken, aynı zamanda siyasi yapıyla olan ilişkisini de güçlendirmiştir⁵⁸⁶.

3.2.1 Türk Milliyetçiliğinin Oluşum Sürecinde Balkan Savaşları

Balkan Savaşları'nın Osmanlı Devleti üzerindeki geniş kapsamlı etkileri, tarihî, sosyal, siyasî ve ekonomik boyutlarda kendini göstermiştir. Bu savaşlar, özellikle kaybedilen topraklardan Türkiye'ye gerçekleşen büyük göç hareketleriyle derin izler bırakmıştır⁵⁸⁷. Göçlerin temelinde ekonomik, dinî ve siyasî nedenler yatmakla birlikte, 19. yüzyılda imparatorluklardan ulus devletlere geçiş süreci de önemli bir rol oynamıştır⁵⁸⁸. Osmanlı Devleti'nin gücünün azalması ve ardı ardına alınan yenilgiler, özellikle Balkanlar, Kafkasya, Kırım, Afrika ve Arap topraklarından Türkiye'ye yoğun göçlere

⁵⁸³ Ş. Anbarlı Bozatay, "Türk Milliyetçiliğinin Teşkilatlanmasında Türk Ocaklarının Rolü (1912-1931)", *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi* 3 (1) (2018): 121-135.

⁵⁸⁴ Yusuf Bayraktutan, *Türk Fikir Tarihinde Modernleşme, Milliyetçilik ve Türk Ocakları* (T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996).

⁵⁸⁵ Nurettin Güz, *Tek Parti İdeolojisinin Yayın Organları: Halkevleri Dergileri* (Bilge Yapım, Ankara, 1995), s. 12.

⁵⁸⁶ Gürgür, "Asırlık Hizmet Çınarı Türk Ocakları", 5-6.

⁵⁸⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi* (Dizi: XIII, Cilt: IX, TTK Yayınları, Ankara, 1996), s. 341.

⁵⁸⁸ Richard Hall, *Balkan Savaşları, 1912-1913: I. Dünya Savaşı'nın Provası*, çev. M. Tanju Akad (Homer Kitapevi, İstanbul, 2003).

neden olmuştur. Bu kitlesel göçler, neredeyse bir yüzyıl boyunca devam ederek hem terk edilen toprakların hem de yerleşilen toprakların demografik yapısını önemli ölçüde değiştirmiştir⁵⁸⁹.

Göçler, nüfus artışı ve azalışının yanı sıra nüfusun yapısında da belirgin değişiklikler meydana getirmiştir. Özellikle Balkan coğrafyasında ve Türkiye'de nüfusun homojenleşmesine katkıda bulunarak, ulus-devlet yapısına uyum sağlayacak bir nüfus yapısının oluşmasında etkili olmuştur⁵⁹⁰. Bu süreç, Cumhuriyet döneminde "Türk Milleti" üst kimliği ile yeni ve güçlü bir millet vurgusu yapabilmesine imkan tanımıştır. Sonuç olarak, yaklaşık iki asır boyunca süregelen bu göç hareketleri, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde hem Balkan coğrafyasının hem de Türkiye'nin demografik yapısını büyük ölçüde etkilemiştir⁵⁹¹.

20. yüzyılın başlarına gelindiğinde ise Osmanlı Devleti için en büyük sorun, hem dış hem de iç siyasette Balkanlar'dı. Balkanların sürekli bir kriz kaynağı olmasının temel nedeni, bağımsızlıklarını elde eden Balkan uluslarının, Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da kalan topraklarına yönelik genişleme arzularıydı⁵⁹². Bu yayılmacı politikalar, Osmanlı Devleti'ni zayıflatma çabalarının başında geliyordu. Ayrıca, Rusya başta olmak üzere Avrupa'nın büyük devletleri, kendi stratejik çıkarları doğrultusunda Balkan devletlerine destek vererek, bölgedeki etnik ve siyasi gerilimleri körüklüyordu. Bu dış müdahaleler, Balkanlardaki istikrarsızlığı daha da derinleştirerek Osmanlı Devleti'nin Balkanlar üzerindeki kontrolünü zayıflatıyordu⁵⁹³.

Öncelikle, 1789 Fransız Devrimi'nin ardından Balkan Yarımadası'nda milliyetçiliğin yayılması önemli bir etken olmuştur. Bu dönemde, 18. yüzyılın ortalarında Balkanlar'da bir burjuva sınıfının ortaya çıkışı da bölgedeki toplumsal ve ekonomik dinamikleri değiştirmiştir⁵⁹⁴. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin 18. yüzyıldan itibaren karşılaştığı iç ve dış zorluklar, bölgedeki

⁵⁸⁹ Antonello Folco Biagini, *İtalyan Raporlarında Balkan Savaşları 1912-13* (Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2016), s. 50.

⁵⁹⁰ Metin Ayışığı, "Dünden Bugüne Batı Trakya Meselesi", *OSMANLI* (Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999), s. 508.

⁵⁹¹ Cemil Topuzlu, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıratım* (İstanbul Üniversitesi Coğrafya Tarih Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1982).

⁵⁹² Richard C. Hall, *Balkan Savaşları 1912-1913* (Homer Kitabevi, İstanbul, 2003), s. 3.

⁵⁹³ L.S. Stavrianos, *The Balkans Since 1453* (NYU Press, New York, 2000), s. 532.

⁵⁹⁴ Stavrianos, *The Balkans Since 1453*, 533-535

yönetim zafiyetlerini artırmış ve bu da milliyetçi hareketlerin güçlenmesine zemin hazırlamıştır⁵⁹⁵.

Bu faktörler birlikte ele alındığında, Balkan Yarımadası'ndaki siyasi istikrarsızlığın derinleşmesi ve milliyetçi hareketlerin güç kazanması, Balkan Savaşları'nın arka planını oluşturan temel unsurlar olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla, Balkan Savaşları'nın nedenlerini tam olarak anlayabilmek için, ulusal hedeflerin yanı sıra tarihsel, sosyal ve siyasi dinamiklerin bütüncül bir perspektifle değerlendirilmesi gerekmektedir⁵⁹⁶. Bu bağlamda, Balkan Yarımadası'ndaki milliyetçi hareketlerin yükselişi ve Osmanlı Devleti'nin yönetim zafiyetleri, bölgedeki çatışmaların ve istikrarsızlığın ana dinamiklerini oluşturmuştur⁵⁹⁷.

Ayrıca, 19. yüzyılda bölgede artan Rusya ve Avusturya arasındaki rekabet de Balkanlardaki istikrarsızlığı körüklemiştir⁵⁹⁸. Rusya'nın Pan-Slavist politikası, Akdeniz'e ulaşma yönündeki daha büyük ulusal hedefi doğrultusunda gelişmiş, Avusturya ise Macar sınırını potansiyel tehditlere karşı güvence altına alma ve özellikle 1866'da Prusya'ya karşı aldığı yenilginin ardından Orta Avrupa ve İtalyan Yarımadası'ndaki zayıflayan etkisi sonucu Balkanlardaki artan ekonomik ve siyasi çıkarlarını koruma amacındaydı. Son olarak, birleşik İtalya'nın (1870) Balkanlar'daki, özellikle Adriyatik Denizi'ni kontrol etme hedefi etrafında şekillenen, hırsları ve Britanya, Fransa ve Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ekonomik ve siyasi çıkarları doğrultusunda bölgesel olaylara müdahil olmaları, Balkanlardaki istikrarsızlığı etkileyen faktörler arasında sayılabilir⁵⁹⁹.

Balkan Savaşları'nın temel nedenleri, Balkan devletlerinin ulusal hedeflerinde ve 1878 Berlin Kongresi'nin kararlarında yatmaktadır. Berlin Kongresi, Balkan devletlerinin ulusal arzularını sınırlandırmış ve bu durum,

⁵⁹⁵ Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi* (Küre Yayınları, 2. Baskı, 2009), s. 89.

⁵⁹⁶ Yuluğ Tekin Kurat, "19. Yüzyılda Rusya'nın Balkanlar'daki Panslavist ve Panortodoks Politikası Karşısında Osmanlı İmparatorluğu", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç* (Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997), s. 173.

⁵⁹⁷ Sacit Kutlu, *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti* (Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007), s. 352.

⁵⁹⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi* (TTK Basımevi, Ankara, 1996), s. 296.

⁵⁹⁹ İşyanların nedenlerine ilişkin farklı açıklamalar için bkz. James Peter Phillips, "The Eastern Crisis, 1875-1878, in British and Russian Press and Society" (PhD diss., University of Nottingham, 2012), s. 67-68.

1912-1913 çatışmalarının tetikleyici unsurlarından biri olmuştur⁶⁰⁰. Ancak, bu çatışmaların ve bölgedeki önceki istikrarsızlıkların arkasında daha geniş bir dizi faktör bulunmaktadır⁶⁰¹.

1870'lerden itibaren Rusya, Panslavizm politikalarını belirgin bir şekilde uygulamaya koyarak Balkanlar'daki Slav topluluklarını Osmanlı İmparatorluğu'na karşı kışkırtmaya başlamıştır⁶⁰². Bu politika, bölgedeki milliyetçi hareketler ve isyanları tetiklemiştir. Özellikle, 1875'te Bosna-Hersek ve 1876'da Bulgaristan'da meydana gelen ayaklanmalar ile Osmanlı İmparatorluğu'nun Sırbistan ve Karadağ ile girdiği savaşlar, Balkanlar'daki gerilimi önemli ölçüde artırmıştır⁶⁰³.

Bu karmaşık ve gergin ortamda, Avrupa devletleri Balkan krizini ele alıp çözümlmek amacıyla harekete geçmiştir. Avrupa devletleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki hâkimiyetini zayıflatmak ve bölgede istikrarı sağlamak adına geniş kapsamlı reformlar yapılması gerektiğini savunmuştur. Bu doğrultuda, 1877 yılı sonlarında İstanbul'da Tersane Konferansı düzenlenmiştir⁶⁰⁴.

Tersane Konferansı'nda büyük devletlerin asıl amacı, Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine müdahale ederek Balkan Hristiyanlarının haklarını koruma bahanesiyle bu toplulukları Osmanlı egemenliğinden koparmaktır. Konferans süresince, reformların uygulanması ve bölgedeki Hristiyan halkların özerklik kazanması gibi konular tartışılmıştır. Ancak, bu reform önerileri ve müdahale girişimleri, aslında Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını hızlandırmaya yönelik stratejik adımlar olarak değerlendirilebilir. Bu durum, bölgedeki siyasi dengeleri önemli ölçüde etkilemiş ve Balkanlar'da kalıcı bir çözümün bulunmasını daha da zorlaştırmıştır⁶⁰⁵.

⁶⁰⁰ Sacit Kutlu, *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti* (Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007), s. 400.

⁶⁰¹ A. İhsan Gencer, *İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1991), s. 225.

⁶⁰² Oral Sander, “Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü: Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme”, *AÜSBF Yayınları* No. 563 (Ankara, 1987), s. 157.

⁶⁰³ Kemal Beydilli, *Osmanlı Devleti Tarihi-1*, ed. Ekmelettin İhsanoğlu (İstanbul, 1999), s. 101.

⁶⁰⁴ Nedim İpek, “1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı”, *Türkler Ansiklopedisi* 13 (s. 16); Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII. Cilt (TTK Yayınları, Ankara, 2011), s. 17-25.

⁶⁰⁵ Bekir Sıtkı Baykal, “Konferanslar: 100. Yıldönümü Münasebetiyle Berlin Kongresi Hakkında Bazı Düşünceler”, *Belleten* 11/202 (Ankara, 1988), s. 198.

Tophane Konferansı ve Londra Protokolü'nün Osmanlı Devleti tarafından reddedilmesinin ardından, Rusya, Osmanlı himayesindeki Ortodoks topluluklarını koruma ve savunma gerekçesiyle 24 Nisan 1877 tarihinde Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti⁶⁰⁶. Bu savaş, 1877-1878 yılları arasında meydana gelen ve "93 Harbi" olarak adlandırılan askeri çatışmalara yol açtı⁶⁰⁷. Rusya'nın Romanya'dan aldığı destekle Osmanlı İmparatorluğu'na karşı elde ettiği askeri zaferler sonucunda, Osmanlı Devleti 3 Mart 1878'de Rusya ile Ayastefanos Antlaşması'nı imzalamak zorunda kaldı⁶⁰⁸.

Ayastefanos Antlaşması uyarınca, Bulgaristan Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılarak iki yıl süreyle Rusya'nın koruması altına verildi. Bu antlaşma, Rusya'nın Balkanlar'daki stratejik üstünlüğünü pekiştirdi ve Rusya'nın etki alanını Ege Denizi'ne kadar genişletti⁶⁰⁹. Ayrıca, antlaşmanın önemli bir maddesi, Osmanlı topraklarında kalan Hristiyan topluluklar için Rusya'ya ıslahat yapma yetkisi verilmesini öngörüyordu. Bu hüküm, Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine müdahale yetkisini genişlettiği anlamına gelmektedir⁶¹⁰.

Ayastefanos Antlaşması, Rusya'nın Balkanlar'daki planlarını dayatma çabası olarak değerlendirilmektedir. Bu durum, İngiltere ve Avusturya gibi büyük devletler tarafından kabul edilmedi ve bu devletler tarafından endişeyle karşılandı⁶¹¹. Özellikle İngiltere, Rusya'nın Boğazlar üzerinden Akdeniz ve Hindistan'a ulaşma olasılığından duyduğu kaygıyı dile getirdi⁶¹². Bu bağlamda, İngiltere, Osmanlı Devleti ile 4 Haziran 1878'de İstanbul'da Kıbrıs Sözleşmesi'ni imzalayarak Rusya'nın bölgedeki etkisini sınırlamaya yönelik bir

⁶⁰⁶ Mahir Aydın, "Doksanüç Savaşı Sonrasında Balkanlar", *Balkanlar ve Göç* (Bursa Kültür A. Ş. Yayınları, Bursa, 2013), s. 127.

⁶⁰⁷ Ahmet Akgündüz, "Osmanlı İmparatorluğu ve Dış Göçler 1783-1922", *Toplum ve Bilim* 80 (Bahar 1999), s. 144-170.

⁶⁰⁸ Mustafa Öztürk, "Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları Arası Sürecin Çarlık Rusya Açısından Değerlendirilmesi", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 6/15 (Kasım 2018), s. 677.

⁶⁰⁹ Ferozee A. K. Yasamee, *Abdülhamid'in Dış Politikası (Düvel-i Muazzama Karşısında Osmanlı 1878-1888)*, çev. Yusuf Selman İnanç (Kronik Yayınları, İstanbul, 2018), s. 82.

⁶¹⁰ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt 1, Kısım 1 (TTK Yayınları, Ankara, 1983), s. 1.

⁶¹¹ Mesut Uyar, "Bir Yenilginin Askeri Hikâyesi: 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşının Osmanlı Cephesi," *Harp Tarihi Dergisi* 4 (Aralık 2021): 1-37.

⁶¹² Ömer Turan, *Rodop Türklerinin 1878 Direnişi* (Mavi Ofset Tipo Matbaacılık, Ankara, 2000), s. 435.

adım attı⁶¹³. Ayrıca, İngiltere'nin teşvikiyle, Rusya'nın Ayastefanos Antlaşması'ndan geri adım atması ve 1878'de Berlin Antlaşması'nı imzalaması sağlandı⁶¹⁴. Berlin Antlaşması, Rusya'nın elde ettiği avantajları sınırlamayı ve Balkanlar'daki güç dengesini yeniden şekillendirmeyi amaçlamaktadır⁶¹⁵.

Berlin Antlaşması, 1878'de Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki egemenliğini zayıflatarak, bölgedeki milliyetçi hareketlerin güçlenmesine zemin hazırlamıştır⁶¹⁶. Bu antlaşma, Balkanlar'da ulusal devletlerin kurulmasını desteklemiş ve mevcut Osmanlı topraklarının bölünmesine neden olmuştur⁶¹⁷.

Antlaşmanın getirdiği düzenlemeler, Balkan uluslarının milliyetçi duygularını teşvik etmiş ve bu bölgelerdeki etnik gruplar arasında ayrılıkçı hareketleri artırmıştır⁶¹⁸. Özellikle Arnavutluk'ta Berlin Antlaşması'nın getirdiği toprak paylaşımı talepleri, Arnavut milliyetçiliğinin yükselmesine ve Prizren Birliği'nin kurulmasına neden olmuştur⁶¹⁹. Bu birliğin amacı, Arnavutluk'un bağımsızlığını savunmak ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kontrolündeki bölgeleri korumaktır⁶²⁰. Benzer şekilde, Makedonya'da Berlin Antlaşması'nın ardından milliyetçi hareketler yoğunlaşmış ve Bulgar, Sırp ve Yunan komiteleri arasında çatışmalar artmıştır⁶²¹. Bu çatışmalar, bölgedeki etnik ve ulusal gerilimleri derinleştirmiş, Osmanlı İmparatorluğu'nun Makedonya üzerindeki kontrolünü zorlaştırmıştır⁶²². Bu durum, Balkan Savaşları'nın patlak vermesine zemin hazırlamıştır.

Birinci Balkan Savaşı (1912), Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamasından yararlanan Balkan devletlerinin milliyetçi hedeflerini gerçekleştirmek üzere birleşmelerine neden olmuştur⁶²³. Bu savaş, Osmanlı

⁶¹³ Vahdettin Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid* (Yeditepe Yayınları, 8. Baskı, İstanbul, 2021), s. 47.

⁶¹⁴ Emre Gör, *Abdülhamid Döneminde İstihbarat* (Kitap Yayınevi, İstanbul, 2019), s. 237.

⁶¹⁵ Turgut Subaşı, "Abdülmecid Dönemi Osmanlı İngiliz İlişkileri", *Osmanlı Diplomasi Tarihi (Kurumları ve Tatbiki)* (Grafiker Yayınları, Ankara, 2018), s. 189-190.

⁶¹⁶ Bilgehan A. Gökdağ, "Balkanlar: Etnik Karmaşanın Dilsel Boyutlar", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi* 3 (Kış 2012), s. 3.

⁶¹⁷ Bilgin Çelik, *Balkan İttifakı ve Osmanlı Diplomasisi* (İBÜ Yayınları, İstanbul, 2019), s. 2.

⁶¹⁸ Osman Karatay ve Bilgehan A. Gökdağ, *Balkanlar El Kitabı Cilt 1: Tarih* (KaraM ve Vadi Yayınları, Çorum/Ankara, 2006).

⁶¹⁹ François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş (İletişim Yayınları, İstanbul, 2018), 5. baskı.

⁶²⁰ "Vakit", 13 Cemazeyilahir 1293/ 6 Temmuz 1876, s. 264.

⁶²¹ Kazım Karabekir, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 19

⁶²² Ortaylı, İlber. Son İmparatorluk Osmanlı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2007. s.103

⁶²³ Cevdet Küçük, 'Balkan Savaşı', TDV İslam Ansiklopedisi, C.5, İstanbul, 1992, s.23

İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki topraklarını kaybetmesine yol açmıştır. İkinci Balkan Savaşı (1913) ise, Balkan devletleri arasındaki toprak anlaşmazlıklarını ve milliyetçi rekabetleri daha da artırmıştır⁶²⁴.

Balkan Savaşları'nın ardından Avrupalı güçlerin müdahaleleriyle Londra ve İstanbul Antlaşmaları imzalanmıştır. 30 Mayıs 1913'te imzalanan Londra Antlaşması, Girit Adası'nı Yunanistan'a, Arnavutluk'u ise bağımsız bir devlet olarak tanımıştır⁶²⁵. Osmanlı Devleti'nin sınırları ise Midye-Enez hattı ile belirlenmiştir. Arnavutluk'un bağımsızlığı konusunda İtalya ve Avusturya-Macaristan'ın destekçisi olduğu gözlemlenmiştir. 29 Eylül 1913'te İstanbul'da imzalanan Türk-Bulgar Barış Antlaşması ise iki ülke arasındaki toprak, sınır ve azınlık sorunlarını çözmeyi amaçlamıştır⁶²⁶. Bu antlaşmaya göre, Kırklareli ve Dimetoka Osmanlı Devleti'ne geri verilmiş, Batı Trakya ve Dedeağaç Bulgaristan'da kalmıştır⁶²⁷.

Balkan Savaşları sonrasında Türk-Bulgar yakınlaşmasının ilk işaretleri, İstanbul Antlaşması görüşmeleri sırasında ortaya çıkmıştır. Bulgarlardan General Savof, bu anlaşmanın imzalanmasının ardından daha kapsamlı bir Türk-Bulgar ittifakı arzusunu belirtmiştir⁶²⁸. Aralık 1913'te Bulgar Genelkurmay İkinci Başkanı Jekof'un İstanbul ziyaretinin ardından yapılan müzakereler, yeni bir anlaşma taslağı oluşturulmasına rağmen kesin bir sonuç doğurmamıştır.

Balkan Savaşları'nın ardından, Osmanlı Devleti, Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan ile barış anlaşmaları imzalamış olmasına rağmen, esirlerin yurda dönüşü süreci ciddi sorunlar doğurmuştur. Binlerce Türk esirinin hem esirlik dönemindeki sağlık sorunları hem de dönüş yolculuklarındaki sağlık problemleri, Hilali Ahmer tarafından önemli ölçüde ele alınmıştır⁶²⁹.

1913 yılında imzalanan Sırbistan ile İstanbul Antlaşması, Balkanlar'daki Türk topluluklarının din ve mezhep özgürlüğünü ve Türkçe eğitim veren ilk ve

⁶²⁴ Necmettin Alkan, *Ve Selanik Düştü, 1912-1913 Balkan Savaşı ve Hezimet*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014, s.150

⁶²⁵ H. Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makus Talihi Göç* (İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2001), 55.

⁶²⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: TTK Yayınları, 1996), XIII. cilt, IX. kısım, 345.

⁶²⁷ Ömer Turan, "II. Meşrutiyet ve Balkan Savaşları Döneminde Osmanlı Diplomasisi", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, (Ankara: TTK, 15-17 Ekim 1997), 99.

⁶²⁸ Mehmet Okur, "Balkan Savaşları", *Balkanlar El Kitabı I*, ed. Osman Karatay ve Bilgehan A. Gökdağ (Ankara: Vadi Yayınları, 2006), 617-618.

⁶²⁹ Fatma Tunç Yaşar, *Batı Trakya, Meriç'in Öbür Yakası* (İstanbul: İHH İnsani Yardım Vakfı Yay., 2005), 30-31.

orta öğretim kurumlarının açılmasını güvence altına almıştır⁶³⁰. Bununla birlikte, Osmanlı Meclisi, Edirne'nin Bulgar askerleri tarafından ele geçirilmesinin ardından, büyük güçlerin barış aracılığına başvurmayı kabul etmiştir⁶³¹.

30 Mayıs 1913 tarihinde imzalanan Londra Antlaşması, Osmanlı Devleti için geniş çaplı toprak kayıplarına yol açmıştır. Bu antlaşma, Arnavutluk'un ve Ege Adaları'nın kaderini büyük güçlerin kararına bırakmış, Arnavutluk'un sınırlarını büyük devletler belirlemiştir⁶³². Yunanistan, Selanik, Güney Makedonya ve Girit'i; Sırbistan, Orta ve Kuzey Makedonya'yı; Bulgaristan ise Kavala, Dedeağaç, Edirne ve Rumeli'nin tamamını alarak Ege Denizi'ne ulaşmıştır. Böylece, Osmanlı Devleti Midye-Enez hattının batısındaki tüm Avrupa topraklarını kaybetmiş ve Balkanlarda yalnızca Bulgaristan'la sınır komşusu olmuştur⁶³³.

Londra Antlaşması, Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki topraklarını büyük ölçüde kaybetmesiyle Türk milliyetçiliği üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Antlaşma, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki hâkimiyetini sona erdirirken, Türk milliyetçiliğinin köklü bir dönüşüm sürecine girmesine zemin hazırlamıştır. Bu toprak kayıpları, yalnızca stratejik bir gerileme değil, aynı zamanda ulusal kimlik ve egemenlik arayışının yoğunlaşmasına neden olmuştur.

Antlaşmanın getirdiği kayıplar, Türk milliyetçiliğinin artan bir şekilde ulusal bütünlüğü savunma ve kaybedilen toprakların geri alınması hedefi doğrultusunda şekillenmesine yol açmıştır. Balkan devletleri arasındaki toprak anlaşmazlıkları ve II. Balkan Savaşı'nın patlak vermesi, Osmanlı Devleti'nin gerileyişinin ulusal direnişin ateşini körüklediğini ve milliyetçi hareketlerin güçlendiğini açıkça göstermektedir.

Bu bağlamda, Londra Antlaşması'nın Türk milliyetçiliği üzerindeki etkileri, hem ulusal bilincin güçlenmesi hem de ulusal egemenlik mücadelesinin yoğunlaşması açısından kritik bir dönüm noktası olarak

⁶³⁰ Hamza Eroğlu, "Bulgaristan'da Türk Azınlığı Sorunu", *Bulgaristan'da Türk Varlığı* (Ankara: TTK Yayınları, 1985), 29.

⁶³¹ Seçil Karal Akgün ve Murat Uluğtekin, *Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a* (Ankara: Kızılay Yayınları, 2002), 133.

⁶³² Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, 4. bs. (İstanbul: Alkım Yayınevi, 2007), 488.

⁶³³ Hamza Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi* (Ankara: Savaş Yayınları, 1990), 70-71.

değerlendirilmektedir. Osmanlı Devleti'nin toprak kayıpları, milliyetçi duyguların ve ulusal hareketlerin büyümesine neden olmuş ve bu sürecin sonucunda Türk milliyetçiliği daha belirgin ve örgütlü bir biçimde ortaya çıkmıştır.

II. Balkan Savaşı'nın patlak vermesi ve Bulgaristan'ın bu savaşta dezavantajlı bir konuma düşmesi, Osmanlı Devleti'nin harekete geçmesine yol açtı. Osmanlı Hükümeti, Edirne'nin yeniden ele geçirilebileceği yönünde kamuoyunda yorumlar yapılmasına neden oldu ve Romanya'nın Bulgaristan'a savaş ilan etmesinin ardından askeri harekât başlatma kararı aldı⁶³⁴. 12 Temmuz 1913'te Osmanlı orduları, Çatalca ve Gelibolu'daki birlikleriyle Midye-Enez hattına doğru ilerledi. 14 Temmuz'da Çorlu, Muratlı ve Tekirdağ çevresindeki bölgeler geri alındı ve 22 Temmuz'da Kırkkilise teslim alındı. Edirne'ye ise önce Eşref Bey'in komutasındaki gönüllü birlikler, ardından Yarbey Enver Bey'in önderliğindeki Osmanlı kuvvetleri girdi⁶³⁵. Bu gelişmeler, Avrupalı büyük devletlerin Osmanlı'nın Londra Barış Antlaşması'na uymasını talep etmelerine yol açtı. Ancak Osmanlı Devleti, Edirne konusunda geri adım atmadı. Romanya'nın Bulgaristan'ın başkenti Sofya yakınlarına kadar ilerlemesi, Bulgaristan'ın barış talep etmesine neden oldu⁶³⁶.

10 Ağustos 1913 tarihinde imzalanan Bükreş Antlaşması ile belirlenen yeni sınırlar doğrultusunda, Bulgaristan Silistre, Tutrakan ve Güney Dobruca bölgelerini Romanya'ya bırakmıştır. Güney Makedonya'nın önemli bir kısmı, Selanik, Drama, Kavala ve Batı Trakya'nın bir kısmı Yunanistan'a dâhil edilmiştir. Sırbistan, İstip, Manastır, Priştine ve Üsküp bölgelerini kazanırken, Karadağ ise Cakova ve Plevne'yi elde etmiştir⁶³⁷. II. Balkan Savaşı'ndan ağır kayıplarla çıkan Bulgaristan'a yalnızca Dedeağaç ve Makedonya'nın küçük bir bölgesi kalmıştır⁶³⁸.

29 Eylül 1913 tarihinde imzalanan İstanbul Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin sınırları Meriç Nehri'nin sağ tarafında Edirne, Kırkkilise ve Dimetoka bölgelerini kapsayacak şekilde yeniden düzenlenmiştir. Ege

⁶³⁴ Selim Aydın, *Balkanların Acı Yüzü* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013), 474.

⁶³⁵ Atilla Güler, *Balkanlara Hüzünlü Veda*, 4. baskı (Ankara: Galeati Yayıncılık, 2019), 242-245.

⁶³⁶ Fikrettin Yavuz, "New York Times Gazetesi'nin Gözüyle Balkan Savaşları," *Tarih Okulu Dergisi* XVI (2013): 177.

⁶³⁷ Ahmet Halaçoğlu, "Balkan Savaşları (1912-1913)," *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 302.

⁶³⁸ Uçarol, *Siyasi Tarih* (1789-1994), 442.

kıyısındaki Dedeâğaç'ın bir kısmı Bulgaristan'a bırakılmıştır⁶³⁹. Antlaşma, Bulgaristan'daki Türkler ve Osmanlı sınırları içindeki Bulgarlar için yönetim, din ve geleneklerinde serbestiye tanımış ve Osmanlı topraklarına göç etmek isteyen Türklere dört yıl süre verilmiştir⁶⁴⁰.

Yunanistan ve Sırbistan ile imzalanan antlaşmalar, Ege Adaları ve Arnavutluk sınırlarının belirlenmesi konusundaki uzun süren müzakereler nedeniyle gecikmiştir. Özellikle Ege Adaları sorunu, Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında ciddi bir krize neden olmuştur⁶⁴¹. Bu sorunların çözümü, Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında 14 Kasım 1913 tarihinde imzalanan Atina Antlaşması ile gerçekleştirilmiştir. Bu antlaşma, Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da kaybettiği toprakları ve Girit'in Yunanistan'a ait olduğunu resmen kabul etmiştir. Ancak, adalar konusunda devam eden bir kriz mevcuttu; Osmanlı Devleti, Anadolu kıyılarına yakın olan Midilli ve Sakız adalarının iadesini talep etmiş, fakat bu talep Avrupalı büyük devletler tarafından reddedilmiştir. Sonuç olarak, 14 Şubat 1914 tarihinde imzalanan antlaşma ile 12 Adalar İtalya'ya, Meis, Bozcada ve Gökçeada dışında kalan adalar ise Yunanistan'a bırakılmıştır⁶⁴². Osmanlı Devleti'nin bu süreçteki son antlaşması, 13 Mart 1914 tarihinde Sırbistan ile yapılan İstanbul Antlaşması'dır. Bu antlaşma, sınırların ötesinde kalan Türklerin durumunu ele almış, Sırbistan'daki Türklerin din, dil, kültür ve geleneklerini özgürce yaşama haklarını güvence altına almıştır⁶⁴³.

Türk milliyetçiliğinin oluşumu, özellikle 19. ve 20. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşadığı toprak kayıpları ve savaşlar sürecinde belirgin bir şekilde ivme kazanmıştır. Bu dönemde imzalanan antlaşmalar, Türk milliyetçiliğinin şekillenmesinde önemli bir rol oynadığı da düşünülebilir.

Nitekim II. Balkan Savaşı ve ardından gelen antlaşmalar, Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki topraklarını büyük ölçüde kaybetmesine neden olmuştur. Bu toprak kayıpları, Osmanlı toplumunda milliyetçi duyguların güçlenmesine ve Osmanlı'nın egemen olduğu bölgelerdeki Türk nüfusunun korunması yönündeki taleplerin artmasına yol açmıştır. İstanbul Antlaşması,

⁶³⁹ Hall, Balkan Savaşları, 1912-1913 I. Dünya Savaşı'nın Provası, 168.

⁶⁴⁰ Karal, Osmanlı Tarihi, Cilt: XIII, Dizi: IX, 345.

⁶⁴¹ Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914), 488.

⁶⁴² Güler, Balkanlara Hüznü Veda, 246.

⁶⁴³ Mehmet Okur, "Balkan Savaşları," Balkanlar El Kitabı I, ed. Osman Karatay ve Bilgehan A. Gökdağ (Ankara: Vadi Yayınları, 2006), s. 617-618.

Osmanlı sınırları içinde kalan Türklerin haklarını güvence altına alırken, Türk milliyetçiliğinin bölgesel bir temelden ulusal bir boyuta evrildiğini göstermektedir. Osmanlı Devleti'nin Yunanistan ile imzaladığı Atina Antlaşması, Ege Adaları'nın statüsü üzerine bir kriz yaratmıştır. Osmanlı Devleti'nin Anadolu kıyılarına yakın adaların iadesi talepleri, ulusal bir aidiyet duygusunun ve toprak bütünlüğünün korunmasına yönelik bir çabanın yansımasıdır. Bu talepler, milliyetçi düşüncenin Osmanlı'nın son döneminde daha da belirginleştiğini ve Türklerin ulusal çıkarlarını savunma konusundaki kararlılıklarını ortaya koymuştur.¹³ Mart 1914 tarihinde Sırbistan ile imzalanan İstanbul Antlaşması, Sırbistan'daki Türklerin haklarını güvence altına alarak, Osmanlı Devleti'nin sınır ötesindeki Türk nüfusunu koruma arayışını ifade etmektedir. Bu durum, milliyetçi düşüncenin sadece Osmanlı topraklarıyla sınırlı olmadığını, aynı zamanda Osmanlı sınırları dışında yaşayan Türkler için de geçerli olduğunu göstermektedir.

Balkanlar'daki toprak kayıpları ve antlaşmalar, Türk milliyetçiliğinin ulusal bir kimlik arayışını ve ulusal çıkarları savunma gereksinimini pekiştirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde ve Cumhuriyetin ilk yıllarında bu milliyetçi duygular, ulusal bağımsızlık ve egemenlik arayışını yönlendirmiş ve Türk milliyetçiliğinin temel taşlarını oluşturmuştur. Türk milliyetçiliği, bu süreçte hem Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içinde hem de dışındaki Türk topluluklarının haklarını savunma ve ulusal kimliklerini koruma yönündeki çabaları güçlendirmiştir.

3.2.2 İttihat-Terakki'nin Balkan Politikaları

Osmanlı Devleti'nin resmi ideolojileri olan İslamcılık ve Osmanlıcılık, başlangıçta İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından benimsenen temel fikirlerdi. Ancak bu ideolojilerin, imparatorluğu ayakta tutmada yetersiz kalması, Osmanlı toplumunun demografik ve siyasal yapısında önemli değişimlere neden olmuştur. Gayrimüslim unsurların Osmanlı topraklarından ayrılması, ardından Arap ve Arnavut isyanlarının patlak vermesi, Osmanlı nüfusunun büyük oranda Müslüman Türklerden oluşmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle Balkan Savaşları sonrasında Anadolu'ya gerçekleşen yoğun göç dalgası, bu nüfus değişimini daha da hızlandırmıştır.

Bu sosyo-demografik dönüşümler, Osmanlı aydınlarının düşünsel evrimini de derinden etkilemiş ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Türkçülük

ideolojisini daha açık bir şekilde benimsemesine yol açmıştır. Cemiyetin Türkçülüğe yönelişi, dönemin önde gelen aydınlarından Hüseyin Cahit Yalçın tarafından *Tanin* gazetesinde yayımlanan bir makalede çarpıcı bir şekilde ifade edilmiştir. Yalçın, bu makalesinde;

“İttihat ve Terakki Osmanlılıktan vazgeçmiştir. Türkçülük dışında izleyebileceği başka bir yol da bulunmamaktadır. Eğer Türkler İmparatorluğu idare etmeye devam edeceklerse Türkçülük tek tercih seçeneğidir. Etnik ayrılıkçı akımlar sebebi ile İttihat ve Terakki Âdemimerkeziyete şiddetle karşıdır. Çünkü bu Midilli, Sakız ve diğer adaları Rumların kucasına atmak anlamına gelir. Gayri Türklerin yönetimi altına girme ihtimali, İttihat ve Terakki ulusçuluğuna damgasını vurmuştur Mondros Mütarekesi İttihat ve Terakki'nin pan-Türkçülüğünü bir hüsnü kuruntuya dönüştürürken, Türkçülük mirası Anadolu'daki “kuvay-ı milliye ruhuna intikal etmiştir. Türk olmakla iftihar eden ulusal bir topluluk oluşturma ideali, kendisini Anadolu coğrafyası ile sınırlayan Kemalist ulusçuluğun İttihat ve Terakki'den devraldığı mirasın özünü oluşturur.”⁶⁴⁴

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Türkçülük politikasını dönemin egemen ideolojisi haline getirmek için eğitim alanında kapsamlı bir dönüşüm gerçekleştirmiştir. Bu dönemde, cemiyet, yalnızca eğitim kurumlarını kurmakla kalmamış, aynı zamanda bu kurumların içeriğini de Türkçülüğün ideolojik çerçevesine uygun hale getirmiştir. Balkan topraklarındaki son Osmanlı izlerini de kapsayan bu reformlarla, eğitim sistemi adeta bir Türk milliyetçiliği laboratuvarına dönüşmüştür. Okullarda, Türkçülüğün ön planda tutulduğu, milliyetçi temaların öne çıkarıldığı bir müfredat benimsenmiş; Türk kimliğine aykırı tüm unsurlar titizlikle temizlenmiştir⁶⁴⁵. Cemiyetin bu radikal dönüşüm stratejisi, sadece eğitim diliyle sınırlı kalmamış; gayrimüslim ilkokullarında Türkçe eğitim zorunlu kılınmış, dini kurumlar dışındaki tüm lise ve yüksekokullarda eğitim dili Türkçe olarak belirlenmiştir. Bu adımlar, Türkçülüğü yalnızca bir devlet politikası değil, aynı zamanda bir kültürel devrim olarak yerleştirmeyi amaçlayan kapsamlı bir stratejinin parçası olarak değerlendirilmelidir⁶⁴⁶. Eğitim sistemindeki bu köklü değişiklikler, İttihat ve

⁶⁴⁴Ahmet Yıldız, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene Türk: Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları 1919-1938* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), s. 86.

⁶⁴⁵Howard Douglas, *The History of Turkey: The Greenwood Histories of The Modern Nations* (Westport/London: Greenwood Press, 2001), 79.

⁶⁴⁶Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 181.

Terakki'nin Türk kimliğini ve milli bilinci güçlendirme yönündeki kararlılığını açıkça ortaya koymuştur⁶⁴⁷.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Osmanlı Devleti'nin son on yılına ve Türkiye'nin yakın tarihine olan etkisi, siyasal değişimlerin ve dönüşümlerin anlaşılmasında kilit bir rol oynamaktadır. 1906 yılında Selanik'te 3. Ordu subaylarının girişimiyle kurulan bu örgüt, kısa sürede geniş bir etki alanı kazanarak subaylar ve bürokratlardan oluşan bir kurucu grup etrafında şekillenmiştir. Örgütün hızlı büyümesi ve yayılması, dönemin siyasi ve toplumsal dinamiklerini yansıtmaktadır⁶⁴⁸. 1907 yılında Paris'teki örgütle sağlanan anlaşma, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin uluslararası bağlantılarını güçlendirmiş ve örgütün adının önce Terakki ve İttihat, ardından İttihat ve Terakki olarak değişmesi, ideolojik ve stratejik bir evrimi işaret etmektedir⁶⁴⁹. Bu değişim, Cemiyet'in Osmanlı Devleti'nin son döneminde önemli kararların alınmasında ve siyasi hayatın şekillendirilmesinde oynadığı merkezi rolü vurgulamaktadır⁶⁵⁰.

Berlin Anlaşması sonrasında Osmanlı Devleti'nin elinde kalan Balkan toprakları üzerinde yoğun bir mücadele yaşanmıştır. Makedonya olarak bilinen bu bölgede, Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan gibi küçük Balkan devletleri çeşitli tarihî dayanaklarla hak iddia etmişlerdir⁶⁵¹. Bu süreçte her bir Balkan devletinin arkasında büyük bir Avrupa gücünün desteği bulunmaktaydı. Bu karmaşık ve rekabet dolu ortamda ortaya çıkan İttihat ve Terakki Cemiyeti, başlangıçta Osmanlı Devleti'nden ayrılarak bir ulus devlet kurma fikrine sahip değildi. Ancak, İttihat ve Terakki, Balkan milletleriyle ortak bir amaç etrafında birleşmiştir: "*II. Abdülhamid rejimini devirmek.*"⁶⁵²

Bu ortak hedef, 10 Temmuz 1908'de Manastır'dan Harbiye Nezaretine çekilen bir telgrafta açıkça görülmektedir. Telgrafta, "tüm Manastır halkının asker, sivil, öğrenci, Müslüman, Bulgar, Yahudi ve Ulah olmak üzere tüm

⁶⁴⁷ Yıldız, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene*, 80-83.

⁶⁴⁸ Hale Şıvgın, "İttihat ve Terakki Politikalarının Balkan İttifaklarını Hızlandırmadaki Rolü," *Akademik Bakış* 6, no. 11 (Celalabat, 2012): 1.

⁶⁴⁹ Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, 98.

⁶⁵⁰ Ziya Şakir, *İttihat ve Terakki Nasıl Doğdu?* (İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2018), 231.

⁶⁵¹ Seyfi Yıldırım, "Balkan Savaşları ve Sonrasındaki Göçlerin Türkiye Nüfusuna Etkileri," *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 16 (Güz 2012, Yıl 8): 77.

⁶⁵² Hasan Taner Kerimoğlu, *İttihat-Terakki ve Rumlar 1908-1914* (İstanbul: Libra Yayınları, 2018), 43; ayrıca bkz. Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002).

Osmanlı tebaasının birlik ve beraberlik içinde olduğu ve İttihat ve Terakki Cemiyeti adına hep birlikte Meşrutiyeti ilan ettikleri" belirtilmiştir⁶⁵³. Bu gelişme, imparatorluğun oldukça çalkantılı bir dönemine denk gelmiştir.

II. Abdülhamid'in uzun süredir devam eden otoriter yönetimi, zamanla ciddi bir muhalefet yapısının oluşmasına neden olmuştur. I. Meşrutiyet'in kaldırılmasının ardından II. Abdülhamid'in baskıları artmış, bu da yurt dışına giden grupların yurt içinde gizli örgütler kurarak mücadeleye girişmelerine yol açmıştır⁶⁵⁴. 1889'dan 1908'e kadar olan dönemde, Müslüman Türklerin çoğunlukta olduğu ve Sultan II. Abdülhamid'in despotik yönetimine karşı çıkan, Kanun-i Esasi'yi yeniden yürürlüğe koymayı amaçlayan tüm hareketlere Jön Türk hareketi adı verilmiştir ve bu hareket, özellikle Balkanlar'da etkin olmuştur⁶⁵⁵.

II. Meşrutiyet'in ilanına yol açan eylemleri örgütleyen ve 1908'den sonra iktidar mücadelesinde aktif rol alan bu hareket, Osmanlı Balkanları'nda gelişen Jön Türk hareketidir. Bu hareket, hem Osmanlı Devleti'nin iç dinamiklerini hem de Balkanlardaki milliyetçi akımları derinden etkilemiş ve dönemin siyasal yapısını şekillendirmiştir⁶⁵⁶.

Öte yandan Meşrutiyetin ilanı, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hristiyan unsurlar arasında büyük memnuniyet yaratmış ve Rumeli'nin çeşitli bölgelerinde coşkuyla karşılanmıştır. Selanik'te üç ay süren şenlikler düzenlenmiş, çeteler dağdan inip silahlarını bırakarak yeni düzene uyum sağlamışlardır. Makedonya komiteleri ile İttihat ve Terakki üyeleri arasında yakın ilişkiler kurulmuş, daha önce başlarına ödül konulmuş olan çete reislerinin şerefine ziyafetler verilmiştir⁶⁵⁷. İttihat ve Terakki, Sırp, Yunan ve Bulgar unsurları Osmanlılık fikri altında birleştirebileceğini düşünmüştür. Bu süreçte, eski çete örgütleri meşrutiyet kulüplerine dönüşerek yasal bir zemine oturmuşlardır. Meşrutiyetin ilanından sonra siyasi suçlulara af çıkarılmış ve

⁶⁵³ Talat Paşa, *Hatıraları*, (Eseri Neşreden: Enver Bolayır) (İstanbul: Bolayır Yayınevi, 1958).

⁶⁵⁴ Erdal Aydoğan ve İsmail Eyüboğlu, *Bahaddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki* (Ankara: Alternatif Yayınları, 2004), 409; Abdülhamit Hatıra Defteri, yay. haz. İsmet Bozdağ (İstanbul: Kervan Yayınları, 1974), 90.

⁶⁵⁵ M. Şükrü Hanioğlu, "Jön Türkler," *TDV İslam Ansiklopedisi* 23 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 584-587.

⁶⁵⁶ Yahya Kemal Taştan, *Balkan Savaşları ve Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2017), 24.

⁶⁵⁷ Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1979). 93.

Makedonya hapishaneleri boşaltılmıştır⁶⁵⁸. Ayrıca, Makedonya'daki reform programları çerçevesinde gelen yabancı asker ve sivil ajanlar geri çekilmiş, Osmanlı Devleti de Rumeli Müfettişliğini kaldırarak Hüseyin Hilmi Paşa'yı geri çekmiştir⁶⁵⁹.

Meşrutiyetin ilanı ile gelen sevinçli günler, Balkanlarda yaşanan bağımsızlık ve iltihak hadiseleri tarafından gölgelenmiştir. Bu dönemde, Balkan coğrafyasında cereyan eden gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin iç ve dış politikasında derin etkilere yol açmıştır. Balkan milletlerinin bağımsızlık arayışları ve iltihak girişimleri, Osmanlı Devleti'nin zayıflayan otoritesini daha da sarsmış ve bölgedeki güç dengelerini alt üst etmiştir⁶⁶⁰.

Bu gelişmeler, Osmanlı kamuoyunun ve devlet yönetiminin dikkatini hızla Balkanlara yöneltmiştir. Osmanlı toplumunda geniş yankı bulan bu hadiseler, devletin geleceğine dair endişeleri artırmış ve çeşitli reform hareketlerinin gündeme gelmesine zemin hazırlamıştır. Balkanlardaki bağımsızlık ve iltihak süreçlerinin detaylı bir analizi, Osmanlı Devleti'nin son dönemine dair önemli bir perspektif sunmaktadır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Balkanlar'da meydana gelen gelişmelerin etkisiyle, devletin bekası ve geleceği adına savunma mekanizması olarak çeşitli politikalar geliştirmeye yönelmiştir. Bu dönemde uygulanan politikalar, dönemin sosyo-politik dinamiklerinde önemli değişimlere yol açmıştır. Özellikle gayrimüslim topluluklara yönelik politikaların bir kısmı, bu grupların hukuki statülerini ve günlük yaşamlarını doğrudan etkilerken, bazıları dolaylı yollardan etki göstermiştir⁶⁶¹.

Balkanlar, Müslümanlar, Katolikler, Yahudiler ve Ortodokslar gibi farklı etnik ve dini unsurların bir arada yaşadığı, oldukça karmaşık bir dini yapıya sahip bir bölgeydi⁶⁶². Bu çeşitlilik, bölgedeki dini huzursuzlukların artmasına neden olmuş ve özellikle Balkanlarda milliyetçi düşüncelerin filizlenmesinde

⁶⁵⁸ Erdal Aydoğan, *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası 1908-1918* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2005), 37-38, 42.

⁶⁵⁹ Uzer, *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, 94-95.

⁶⁶⁰ Hüseyin Cahit Yalçın, *Ahval-i Umumiye*, Tanin, Cilt 1, Sene 1, Sayı 74 (1958): 1.

⁶⁶¹ Koray Engin, "İttihat ve Terakki Döneminde Milli İktisat Anlayışı (1913-1918)," *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1, Sayı 1 (Bahar 2007): 9.

⁶⁶² Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, 253.; BOA, YEE (Yıldız Esas Evrakı), Dosya No: 71, Gömlek No: 68 (23 Temmuz 1908).

önemli bir rol oynamıştır⁶⁶³. Bu dini ve etnik huzursuzluk ortamı, Osmanlı Devleti'ni, Balkanlarda yaşayan halkın daha fazla huzursuzluk yaşamaması ve devlete karşı isyan etmemesi için bir dizi politika geliştirmeye sevk etmiştir. Bu bağlamda, İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından hayata geçirilen politikalar, askeri, siyasi, ekonomik ve eğitim alanlarında kapsamlı düzenlemeleri içermiştir⁶⁶⁴.

Askeri ve siyasi alanda, merkezi otoriteyi güçlendirmek ve milliyetçi hareketlere karşı sert tedbirler almak öncelikli hale gelmiştir⁶⁶⁵. Ekonomik alanda, mali yapının güçlendirilmesi ve ekonomik bağımsızlığın sağlanması için çeşitli reformlar gerçekleştirilmiş; tarım ve sanayi sektörlerinde yenilikler yapılmış ve yabancı sermayenin ülkeye çekilmesi teşvik edilmiştir. Eğitim alanında ise, farklı etnik ve dini gruplar arasındaki uyumu artırmak amacıyla modern eğitim kurumları açılmış ve müfredatlar yenilenmiştir⁶⁶⁶. Öte yandan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin izlediği politikaların ana hedefi yönetim mekanizmasının yeniden yapılandırılmasıydı. İttihatçılar, merkeziyetçilik ilkesini benimseyerek, devletin eski gücünü tekrar kazanmasının elzem olduğuna inanıyorlardı⁶⁶⁷. Merkezi yönetimin güçlendirilmesi, otoritenin tüm vilayetlere etkin bir şekilde ulaşmasını sağlayacak ve böylece idari ve mali uygulamalarda düzen sağlanacaktı. Bu bağlamda, vilayetlerdeki yerel yönetimlerin merkezi otoriteyle uyumlu hale getirilmesi hedeflenmişti. İttihatçılar, tüm unsurların memnuniyetini sağlayacak bir düzenin tesis edilmesini, ideal yönetim anlayışlarının temel prensibi olarak görüyorlardı⁶⁶⁸.

Bu nedenle, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkezi yönetimi güçlendirmek için benimsediği temel hedef "*İttihad-ı Anasır*" fikriydi. Bu yaklaşım, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tüm etnik ve dini unsurları "Osmanlılık" kimliği altında birleştirerek, ulusal birlik ve bütünlüğü sağlamayı

⁶⁶³ Fatih Yetim, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Döneminde Balkan Milliyetçiliği ve Büyük Güçler," *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 25 (2011): 1-12.

⁶⁶⁴ Halil Şimşek, *Osmanlı Son Dönemi Gayrimüslim Cemaatler 1908-1922* (Ankara: Siyasal Kitapevi, 2016), 23.

⁶⁶⁵ Aykut Kansu, *İttihatçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 10.

⁶⁶⁶ Bilgin Çelik, *Jön Türk Devrimi ve Balkanlar: Bölgenin Devrime ve Devrim Sonrası Siyasi Gelişmelere Etkileri* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 108.

⁶⁶⁷ Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene I*, haz. Zeki Arıkan (İstanbul: Kitap Yayınları, 2006), 139-141.

⁶⁶⁸ Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, çev. Ayşen Anadol (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998), 88.

amaçlıyordu⁶⁶⁹. İttihad-ı Anasır düşüncesi, Osmanlı topraklarında yaşayan herkesin ortak bir "Osmanlı" üst kimliği etrafında toplanmasını öngörmekteydi. Bu şekilde, kamusal alanda herkes "Osmanlı" olarak kabul edilecek, bireyler ise alt kimliklerini özel alanlarda yaşatabileceklerdi. İttihatçılar, bu politika sayesinde tüm unsurlara eşit hak ve görevler tanıyarak vatandaşlık statüsünü pekiştirmeyi hedefliyordu⁶⁷⁰. İttihad-ı Anasır politikası, Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm unsurları arasında kardeşlik ve barış ortamını tesis etmeyi amaçlıyordu. Böylelikle, ülkenin sorunlarının çözülmesi ve kalkınmasının daha kolay bir şekilde sağlanacağı düşünülüyordu. Bu idealle, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını önleyerek, merkezîyetçi bir yönetim anlayışıyla devletin birliğini ve bütünlüğünü korumayı hedeflemiştir.

1908 Devrimi, liberal demokratik bir hükümet yapısının kurulmasını hedefliyordu. Önceki rejimde sivil ve askeri bürokrasi tarafından yönetilen ülke, şeffaflıktan uzak ve toplumsal temsilden yoksundu, bu da olumsuz tepkilere neden oldu⁶⁷¹. İttihat ve Terakki Cemiyeti, bu gizli ve kapalı politikaları ortadan kaldırmak ve Cemiyeti kamu siyasetine dâhil etmek amacıyla hareket etti, ancak Sultan II. Abdülhamid'den daha katı bir sansür uyguladılar. Eski mutlakîyetçi düzen yıkılmış olsa da, yeni bir sistemin hızlıca kurulması mümkün olmadı; 31 Mart Olayı sonrası, rekabetten uzak bir hükümet kuruldu ve Osmanlı Devleti'nin tüm unsurlarını anayasal bir zorunluluk olarak toplama hedeflendi⁶⁷². İttihatçılar, Osmanlılık kimliği altında merkezîyetçi bir devlet yapısı oluşturmayı amaçladı, ancak bu, gayrimüslimlerin önceki ayrıcalıklarını tehdit ederek psikolojik ve ekonomik sorunlara yol açtı. Yerel ağaların güç kazanması ve merkezi gücün kontrolünün kaybolması, devrim sonrası merkezi gücü yeniden tesis etme girişimlerine karşı toplumsal tepkilere neden oldu⁶⁷³. Gayrimüslimlerin 31 Mart Olayı'ndaki destekleri, İttihatçıların merkezîyetçilik politikalarına bir darbe olarak değerlendirildi ve anayasa

⁶⁶⁹ Erdal Aydoğan, *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası 1908-1918* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2005), 37-38, 42.

⁶⁷⁰ Erdal Aydoğan-İsmail Eyüboğlu, *Bahaddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki* (Ankara: Alternatif Yayınları, 2004), 409; Abdülhamit Hatıra Defteri, haz. İsmet Bozdağ (İstanbul: Kervan Yayınları, 1974), 431.

⁶⁷¹ Kansu, *İttihatçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi*, 3-4.

⁶⁷² Nazmi Eroğlu, “‘Arnavutluk İsyanından Muhalif Bir Cuntaya: Halaskar Zabitan Grubu,’” *Köprü Üç Aylık Fikir Dergisi* 80 (Güz 2002): 81-92.

⁶⁷³ Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, 89.

sonrası ortaya çıkan eşitlik, adalet ve özgürlük ilkeleriyle yeni siyasi hareketler, İttihat ve Terakki hareketlerinden farklı bir yön aldı⁶⁷⁴.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin oluşturmayı hedeflediği tek merkezli devlet yapısı, gayrimüslimlerin Millet sistemi kapsamındaki tüm ayrıcalıklarının ortadan kaldırmayı amaçlıyordu. Bu politika, resmi ve adli işlerde Türkçenin ön planda kullanılmasını ve Şura'nın siyasetin ana merkezi olarak belirlenmesini öngörüyordu; böylece dini ve yerel düzeydeki siyasi iktidarların etkisi sona erdirilecekti. Farklı nüfus gruplarından oluşan yerel temsilcilerin, nüfus oranlarına göre Meclis'e katılması ve tüm cemaatlerin eşit temsil edilmesi planlanmıştı⁶⁷⁵. Ancak, İttihatçıların Osmanlı adı altında tüm unsurları birleştirme çabası, gayrimüslim topluluklar tarafından din ve mezheplere yönelik bir tehdit olarak değerlendirilmişti. Bu durum, Osmanlılık ideali adı altında Türkleştirme politikalarına ve Türkçenin resmi dil olarak benimsenmesine karşı şiddetli bir karşı duruşa yol açtı. Dolayısıyla, İttihatçıların merkezîyetçi ve milliyetçi politikaları, çok kültürlü Osmanlı toplumunun mevcut dengelerini bozarak, etnik ve dini grupların entegrasyonunda önemli bir dirençle karşılaştı⁶⁷⁶.

Merkezîyetçi politikalara yönelik bir diğer önemli düzenleme, dernekler ve cemiyetler üzerine getirilmiştir. II. Meşrutiyet dönemiyle birlikte, özgürlükçü ortamı fırsat bilen birçok siyasi, ilmî ve dini teşkilatlanma ortaya çıkmıştır. Bu dernek ve cemiyetlerin çoğu, hükümete karşı örgütlenme eğilimindeydi. 16 Ağustos 1909 tarihli düzenleme ile dernek ve cemiyet kurma, anayasa ile resmîleştirilmiş ve bu kuruluşların faaliyetlerine sınırlandırmalar getirilmiştir. 'Cemiyetler Kanunu' kapsamında, Osmanlılık ve İttihad-ı Anasır ilkelerine aykırı olarak ırkçılık, milliyetçilik veya bölücülük faaliyetlerinde bulunan cemiyet ve derneklerin kurulması yasaklanmış; mevcut ve kurulacak cemiyetler için zabıta görevlendirmeleri getirilmiştir⁶⁷⁷. Bu yasal düzenlemelerle, etnik ve ulusal gruplara ait dernekler kapatılmış ve özellikle Balkanlar'daki Rum ve Bulgar komitelerine yönelik sert önlemler alınmıştır. Komitecilerin hareket alanı daraltılmış, derneklerin toplantı yerlerinde ateşli silah bulundurulması yasaklanmış ve kolluk kuvvetlerine geniş yetkiler

⁶⁷⁴BOA, Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS.), No.1242, Gömlek No.4.

⁶⁷⁵Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, 629.

⁶⁷⁶Gülnihal Bozkurt, "Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar," *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.43, Sayı 1-4 (Ankara, 1993): 196.

⁶⁷⁷Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 272.

verilmiştir. Derneklerin teftiş ve zabıta kuvvetlerine açık olma zorunluluğu getirilmiştir⁶⁷⁸.

Ancak, Cemiyetler Kanunu'nun kabulü, özellikle Makedonya'daki gayrimüslimler arasında büyük tepkilere yol açmıştır. Bu yasa, sadece yönetime karşı tepkilere neden olmakla kalmamış, aynı zamanda ulusal organizasyonların farklı unsurlarının birleşmesine de sebep olmuştur. Bulgar, Rum, Sırp ve Arnavut kulüpleri Manastır'da toplanarak ortak bir protesto yapılması kararını almışlardır. Bu durum, merkezîyetçi politikaların etnik ve ulusal gruplar arasındaki gerilimi artırarak, bu grupların daha organize bir şekilde karşı durmalarına yol açmıştır⁶⁷⁹.

1909 yılında, İttihatçılar Kanun-i Esasi'yi kendi çıkarları doğrultusunda değiştirme yönüne gitmiştir. Bu anayasa değişikliğinin temel hedefi, padişahın yetkilerini sınırlayarak kendi iktidarlarını güçlendirmek olmuştur. Aynı zamanda, modern bir devlet yapısının inşa edilmesine yönelik çeşitli kanunlar da getirilmiştir⁶⁸⁰. Bu düzenlemeler arasında, merkezîyetçi ve otoriter bir yapı oluşturmayı amaçlayan “İçtimaat Kanunu” önemli bir yer tutmaktadır. Bu kanunla, gösteri ve mitinglerin düzenlenebilmesi için resmi izin alma zorunluluğu getirilmiş, özellikle 31 Mart Vakası'nda gayrimüslim unsurların da yer aldığı düşünülmektedir. Ayrıca, Matbuat Kanunu'nda yapılan değişikliklerle, basın özgürlüğü hükümetin keyfi denetimine bırakılmıştır. Kamu düzenini bozan ve anayasal ihlallere yol açabilecek nitelikteki haberler yapan gazeteler, yasal ve mali sorumluluk altına alınmıştır⁶⁸¹.

Nüfus sayımları düzenli aralıklarla yapılarak gayrimüslim nüfusun güncel verileri sağlanmıştır. Aile Hukuku üzerine yapılan düzenlemelerin amacı, patrikhane ve diğer cemaatlerin aile hukuku üzerindeki yargı yetkilerini kaldırarak, bu yetkileri doğrudan devlete devretmek ve böylece devletin yargı

⁶⁷⁸ Zehra Arslan, “Ağustos 1909 Tarihli Cemiyetler Kanunu Üzerinde Meclis-i Mebusan'da Yapılan Müzakereler ve Cemiyetlerin Yapılanmasında İttihat ve Terakki Örneği,” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3, no. 11 (Bahar 2010): 52-72.

⁶⁷⁹ Arslan, “Ağustos 1909 Tarihli Cemiyetler Kanunu Üzerinde Meclis-i Mebusan'da Yapılan,” 59-60.

⁶⁸⁰ Kadir Yıldırım, *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922): Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 335.

⁶⁸¹ Nurşen Mazıcı, “1930'a Kadar Basının Durumu ve 1931 Matbuat Kanunu,” *AÜ Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 5, no. 18 (1996): 137; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt: 1 İçtimai Sene: 231 Kanunuevvel 1325, 497.

gücünü artırarak hukuk birliğini sağlamaktı⁶⁸². Bu dönemde uygulanan diğer önemli bir düzenleme ise ‘Kiliseler ve Mektepler Kanunu’ olmuştur. Bulgarlar, Ortodoks mezhebinin benimsemeleri nedeniyle Fener Rum Patrikhanesi’ne bağlıydılar. Ancak, 19. yüzyıldan itibaren artan milliyetçilik düşünceleri, Fener Rum Patrikhanesi’nin Rum olmayan Ortodoksları baskı altına alarak Rumlaştırma çabalarını hızlandırmıştı. Bulgarların talepleri doğrultusunda Babiâli’nin Bulgar Eksarhlığı’nın kurulmasına izin vermesi, Bulgarlar ve Rumlar arasındaki gerilimi daha da artırmıştır⁶⁸³. Bulgar, Rum ve Sırp cemaatleri arasında uzun süren tartışmalara neden olan kilise ve mekteplerin paylaşımı sorununa, 3 Temmuz 1910 tarihinde kabul edilen kanunla bir çözüm getirilmiştir⁶⁸⁴.

Gayrimüslimler arasında sağlanan barış, Balkanlar’ın kaybedilmesi sürecinin hazırlayıcısı olarak değerlendirilmektedir. Gayrimüslim gruplar arasındaki çatışmaların azalması, bu grupların Osmanlı Devleti’ne karşı ulusçu hareketler etrafında birleşmelerine ve ortak bir mücadeleye yönelmelerine neden olmuştur. Bu bağlamda, söz konusu düzenleme, Balkan Savaşları öncesi Osmanlı Devleti’ne karşı oluşacak Balkan İttifakı’nın zeminini hazırlamıştır⁶⁸⁵. Gayrimüslim ayrılıkçı unsurların işbirliklerini engellemek ve emellerine mani olmak amacıyla yüzeyde anlaşmazlıkları çözmeye yönelik bir siyaset izlenmiş olmasına rağmen, İttihatçıların merkezîyetçi politikalarına karşı artan tepkiler ortamı daha da gerilmiştir.

Bu tepkilerin en somut örneği, 31 Mart Vakası sırasında Ermeni komiteleri ve diğer gayrimüslim unsurların İttihatçı yönetime karşı isyan eden tarafla dayanışma göstermeleridir. 31 Mart Vakası’nda gayrimüslimlerin ayaklanmayı desteklemesi, İttihatçıların merkezîyetçi siyasetlerine karşı bir darbe olarak değerlendirilmiştir⁶⁸⁶. Abdülhamit’in istibdat yönetimine karşı eşitlik, adalet ve özgürlük sloganlarıyla yola çıkan İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin, Meşrutiyet dönemi boyunca uygulamaya koyduğu politikalar,

⁶⁸² Bozkurt, “‘Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar,’” 55.

⁶⁸³ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi* (İstanbul: Risale Yayınları, 1996), 59.

⁶⁸⁴ Hale Şıvgın, “Kiliseler ve Mektepler Kanunu,” *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 148 (Ocak-Şubat 2004): 133-146.; Hasan Taner Kerimoğlu, “Kilise ve Mektepler Kanunu Örneğinde II. Meşrutiyet Döneminde İttihatçı-Rum İlişkileri,” *ÇTTAD* VI/14 (Bahar 2007): 5.

⁶⁸⁵ İber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile* (İstanbul: Pan Yayınları, 2004), 15

⁶⁸⁶ Azmi Özcan, “Otuzbir Mart Vak’ası,” *TDV İslam Ansiklopedisi* 34 (2007): 9-11.

sertleşen siyasi eğilimler ve Türkçü düşüncelerle birlikte tamamen farklı bir boyuta evrilmiştir⁶⁸⁷.

Bernard Lewis'in, İttihatçıların Osmanlı Devleti'ni ayakta tutabilmek için uyguladıkları Osmanlıcılık politikalarının çöküşünü ifade ettiği bu görüşü, dönemin etnik ve ulusal dinamiklerini anlamak açısından oldukça çarpıcıdır. Lewis, Türk milliyetçiliğinin yükselmesinin ve bu süreçte Osmanlıcılığın idealize ettiği çok uluslu ve çok dinli birlikteliğin başarısız olmasının altını çizmektedir.

Lewis'in belirttiği gibi, “hâkim ulus Türklerin bile sonunda milliyetçi virüse yakalanması,”⁶⁸⁸ Osmanlıcılığın evrensel bir birlik ve eşitlik anlayışının gerçekleşemediğini ve Türk milliyetçiliğinin baskın hale gelmesiyle, çok uluslu ve çok dinli bir imparatorluğun bir ulus birliği idealiyle tamamen çeliştiğini vurgular. Bu çöküş, Osmanlı Devleti'nin çok kültürlü yapısının, Türk milliyetçiliği tarafından tehdit altına alındığını ve Osmanlıcılığın ideallerinin gerçekleştirilemediğini ortaya koymaktadır. Bu durum, hem İttihatçıların merkeziyetçi politikalarının hem de Türk milliyetçiliğinin, imparatorluğun ulusal ve etnik çeşitliliğine karşı ne kadar yetersiz kaldığını ve sonuç olarak çok uluslu bir yapının sürdürülemez olduğunu göstermektedir. Lewis'in ifadesi, Osmanlıcılığın idealize ettiği çok uluslu birliğin, Türk milliyetçiliği ve merkezileşme politikaları tarafından nasıl ortadan kaldırıldığını ve bu sürecin imparatorluğun çöküşüne zemin hazırladığını açıkça ortaya koymaktadır.

Bu bağlamda, Lewis'in görüşü, Osmanlıcılığın başarısızlıkla sonuçlanan idealist bir rüya olarak değerlendirilmesinin ve Türk milliyetçiliğinin imparatorluğun çok uluslu yapısına olan etkilerinin önemini vurgular.

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim unsurlar, vergi ödeme karşılığında askerden muaf tutuluyordu. Tanzimat döneminde, Hristiyan ve Yahudi unsurların vergi yerine askere alınması düşüncesi ortaya konmuş, ancak dönemin karmaşık iç ve dış politik koşulları nedeniyle uygulanmamıştır⁶⁸⁹. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı Devleti'nin modernleşme çabaları kapsamında gayrimüslimlerin de askerlik hizmeti yapmasını savunarak, milliyetçi bir yurttaşlık anlayışı geliştirmeye çalışmıştır⁶⁹⁰. Bu anlayış

⁶⁸⁷ A. L. Macfie, *Osmanlı'nın Son Yılları (1908-1923)* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003), 91.

⁶⁸⁸ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 217.

⁶⁸⁹ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt V, 180.

⁶⁹⁰ Mehmet Hacısalihoglu, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Zorunlu Askerlik Sistemine Geçiş, Ordu-Millet Düşüncesi,” *Toplumsal Tarih* (Ağustos 2007): 164.

doğrultusunda, 1908'de yayımlanan Siyasal Program'da, "cins ve mezhep tefrik edilmeksizin herkesin eşit hak ve yükümlülüklerine sahip olduğu" belirtilmiş, gayrimüslimlerin askerlik yapmaları gerektiği vurgulanmıştır⁶⁹¹.

7 Ağustos 1909'da çıkarılan bir kanunla, gayrimüslimlerin vergi ödemek yerine askerlik yapmaları zorunlu kılınmış ve 'Bedel-i Askeri' vergisi kaldırılmıştır⁶⁹². Ancak, bu düzenleme gayrimüslim gençler arasında geniş çaplı tepkilere yol açmış ve birçok yerde direnişler yaşanmıştır⁶⁹³. İstanbul'daki Müslümanlarla birlikte gayrimüslimlerin de askerlik hizmetlerine alınması, özellikle Rum, Süryani, Ermeni ve Bulgar cemaatlerinin askerdeki temsilini tartışmalı hale getirmiştir⁶⁹⁴. Bazı gayrimüslim gençler, askerlikten kaçmak için yabancı devletlerin himayesine geçmiştir. İttihat ve Terakki, Osmanlı ordusunda köklü reformlar gerçekleştirmiş, gençleştirme ve yeniden düzenleme çabalarına girişmiştir⁶⁹⁵. Askeri rütbelerin yeniden düzenlenmesi ve 'Askeri Tekaüt ve İstifa' kanunları çıkarılmıştır. Bu düzenlemeler, eski sistemin tepkisini çekmiş ve ordu içindeki karışıklıklar artmıştır. Ayrıca, astsubay okulları açılarak, acemi erlere eğitim verecek deneyimli askerlerin yetiştirilmesi hedeflenmiştir⁶⁹⁶.

Balkanlar'daki artan çetecilik faaliyetlerini engellemek amacıyla, '*Şekavet ve Mefsedetin Men'i*'ne Dair Kanun' çıkarılmıştır⁶⁹⁷. Bu kanunla Makedonya'daki gayrimüslimlerin silahsızlandırılması ve özel takip gruplarının oluşturulması öngörülmüştür. Ancak, bu önlemler, Makedonya'daki gayrimüslimlerin Osmanlı yönetimine karşı ayaklanmalarına ve orduyla iş birliği yapmalarına yol açmıştır. Ayrıca, Girit'in Yunanistan tarafından ilhakı ve İstanbul'daki Rumların tepkileri, bu unsurların Osmanlı Devleti'ni kendi devletleri olarak görmediklerini açıkça ortaya koymuştur⁶⁹⁸.

⁶⁹¹ Ufuk Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni* (İstanbul: Simurg Yayınları, 2000), 129.; Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt VI, 160-161.

⁶⁹² Ufuk Gülsoy, "Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlikten Muafiyet Vergisi: Bedel-i Askeri (1855-1909)," *Tarih Dergisi*, Sayı 37 (2002): 93-118.

⁶⁹³ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 218; *Düstur*, Sıra II, Cilt I: 1326-1327 (1908-1909), 14.

⁶⁹⁴ Faruk Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Sonra Askere Alma Kanunları (1839-1914)* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1994), 47.

⁶⁹⁵ Erik Jan Zürcher, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik 1876-1923* (İstanbul: İletişim, 2000), 207

⁶⁹⁶ Eyüp Sabri Kala, *Osmanlı Sosyal Güvenlik Hukuku (1865-1923)* (İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2018), 67.

⁶⁹⁷ *Düstur*, Tertib-i Sani, Cilt I, 757

⁶⁹⁸ Hüseyin Cahit Yalçın, *Ahval-i Umumiye*, Tanin, Cilt 1, Sene 1, Sayı 74 (n.d.), 53.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin temel amacı, "milli ekonomisi olan bir millet" anlayışına dayalı olarak tam bağımsız bir ekonomik yapı inşa etmektir⁶⁹⁹. Cemiyet, küçük ve orta ölçekli burjuvazinin iktidarını pekiştirerek, etnik ve dini kökenlerinden bağımsız olarak tüm ayrıcalıklı sınıfların ekonomik ve sosyal konumlarını zayıflatmayı hedeflemiştir⁷⁰⁰. Bu doğrultuda, Türk burjuvazisinin⁷⁰¹ ekonomik ve siyasi bağımsızlığını sağlamayı ve gayrimüslim unsurlara karşı ekonomik üstünlük elde etmeyi amaçlamıştır⁷⁰².

İttihat ve Terakki hükümetleri, Türklerin ekonomik faaliyetlerini artırmak için çeşitli reformlar uygulamış, ancak Türkler ekonomik anlamda beklenen konuma ulaşmakta zorluk çekmiştir. Gayrimüslimlerin ülke ekonomisinin önemli bir bölümünü kontrol etmesi, Cemiyet'in çözmeye çalıştığı başlıca sorunlardan biri olmuştur. Gayrimüslim mallarının vergiden muaf tutulması ve yabancı ülkeler tarafından korunması, bu unsurların ekonomik etkilerini artırmıştı. İttihatçılar, gayrimüslimlere tanınan bu ayrıcalıkları sınırlandırarak mevcut durumu değiştirmeyi ve bu ayrıcalıkları ortadan kaldırmayı hedeflemiştir⁷⁰³.

II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki Cemiyeti, eğitimde yapacakları reformların yanı sıra siyasi, ekonomik ve askeri politikaların sosyal kalkınmaya katkıda bulunacağına inanıyordu. Osmanlı kimliğini genç nesillere aşılacak ve ayrılıkçı fikirlerle mücadele etmek amacıyla eğitimde yenilikler yapma hedefi güdüliyordu. Eğitim birliği, modern ve merkezi bir devlet inşası için kritik bir araç olarak değerlendiriliyordu. Bu kapsamda, tüm okulların devlet kontrolüne alınması, eğitim dilinin Türkçe olması ve yerel dillerin ikinci dil olarak öğretilmesi planlandı. Gayrimüslim okullarının da devlet kontrolüne alınması ve misyonerlik faaliyetlerinin durdurulması yönünde adımlar atılmıştır. Bu düzenlemeler, Osmanlı İmparatorluğu'nun birliğini koruma ve ayrılıkçı unsurları engelleme amacını taşımaktadır.

⁶⁹⁹ Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)* (Ankara: Yurt Yayınları, 1982), 23; Abdüllatif Şener, *Sona Doğru Osmanlı* (Ankara: Birleşik Kitabevi, 2007), 30.

⁷⁰⁰ Koray Engin, "İttihat ve Terakki Döneminde Milli İktisat Anlayışı (1913-1918)," *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1, no. 1 (Bahar 2007): 114-127.

⁷⁰¹ İsmail Küçükılınç, *Jön Türklük ve Kemalizm Kısacasında İttihatçılık*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s.127

⁷⁰² Zafer Toprak, *İttihat ve Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918* (İstanbul: Homer Yayınları, 2003), 71-80.

⁷⁰³ Zafer Toprak, "'Milli İktisat' Tanzimat'tan Cumhuriyete," *Türkiye Ansiklopedisi* 3 (1985): 741.

Ancak, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin uyguladığı politikalar, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki huzursuzluğu artırmış ve ayrılıkçı unsurların Osmanlı'ya karşı birleşmelerini teşvik etmiştir. Artan bu birlik, Osmanlı Devleti'ne karşı gerçekleştirilecek savaşların hızlanmasına neden olmuş, özellikle Balkan Savaşları sırasında ordunun siyasetteki etkinliğinin ve uygulanan yanlış politikaların yıkıcı sonuçları açıkça görülmüştür⁷⁰⁴. Sonuç olarak, beş yüzyıl süren Osmanlı hâkimiyeti Balkanlar'da bu savaşlarla sona ermiştir. Bu süreç, Türkçü bir perspektifle değerlendirildiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun birliğini koruma ve modern bir devlet yapısı oluşturma çabalarının, bölgesel ayrılıkçılıkla karşılaştığı zorlukları ve sonuçlarını net bir şekilde ortaya koymaktadır.

3.3 Türkçü Aydınlar ve Faaliyetleri

3.3.1 Namık Kemal

"Vatan" kavramı, Namık Kemal'in eserleriyle birlikte gerçek anlamını kazanmış ve bu bağlamda yaygın bir kullanım alanı bulmuştur. Namık Kemal, vatan sevgisini ve bu fikri sistematik bir şekilde hem edebi hem de siyasi metinlerinde işleyen ve savunan ilk sanatçılardan biri olarak, Osmanlı entelektüel dünyasında belirleyici bir rol oynamıştır⁷⁰⁵. Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme sürecinde bir dönüm noktası olarak kabul edilen Tanzimat Fermanı'nın ilanından bir yıl sonra, 1840 yılında Tekirdağ'da dünyaya gelen Namık Kemal'in asıl adı Mehmet Kemal'dir⁷⁰⁶.

Babası, Osmanlı Sarayı'nda müneccimbaşı olarak görev yapan Mustafa Asım Bey; annesi ise Fatma Zehra Hanım'dır. Namık Kemal'in oğlu Ali Ekrem'in bir mektubunda belirtildiği üzere, aile soyu Bekir Ağa, Topal Osman Paşa, Râîp Ahmet Paşa, Şemseddin Bey, Mustafa Âsım Bey ve Namık Kemal şeklinde devam etmektedir⁷⁰⁷. Namık Kemal, 1848 yılında sekiz yaşında annesini kaybetmesinin ardından, dedesi Abdülatif Paşa tarafından himaye edilmiştir. 1849 yılında İstanbul'a getirilmiş ve burada Beyazıt ve Valide

⁷⁰⁴ Kemal Karpat, *Osmanlıdan Günümüze Asker ve Siyaset* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2015), 13.

⁷⁰⁵ "Hubb'l - vatan mine'l îman" (Hürriyet No. 1, 29 Haziran 1867). "Vatan" (İbret No. 121, 12 Mart 1873).

⁷⁰⁶ Ömer Faruk Akün, "Namık Kemal," Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi içinde, Cilt 32 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), s. 361.

⁷⁰⁷ Önder Göçgün, *Namık Kemal* (Ankara: Akçağ Yayıncılık, 2014), s. 15.

Rüştiyelerinde eğitim almıştır⁷⁰⁸. 1854 yılına kadar süren bu eğitimden sonra, dedesi Abdülatif Paşa'nın Kars kaymakamlığına atanmasıyla birlikte onunla birlikte Kars'a gitmiştir. Kars'ta müderris ve şair Ahmet Hamit Efendi tarafından eğitilen Namık Kemal⁷⁰⁹, bu dönemde ayrıca Osmanlı kültürüne özgü cirit ve av gibi geleneksel sporlarla ilgili dersler almıştır⁷¹⁰.

Namık Kemal'in çocukluk ve gençlik yılları, Osmanlı İmparatorluğu'nun yarı sömürge haline getirildiği bir dönemde şekillenmiştir. 1838'de imzalanan İngiliz-Osmanlı Ticaret Antlaşması, yabancı tacirlere geniş ayrıcalıklar tanımış ve Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomik dengeleri önemli ölçüde değiştirmiştir⁷¹¹. Bu antlaşma, ithalatı artırarak Osmanlı ekonomisini dışa bağımlı hale getirirken, hükümetin ticareti denetleme yetkisini de büyük ölçüde kısıtlamıştır⁷¹². Ticaret, merkezi otoritenin siyasi denetiminden çıkmış ve yabancı tacirlere serbestçe faaliyet gösterme hakkı tanınmıştır. Yerli tüccarlar ise yüksek vergiler ve ek gümrük yükleri altında ezilmiş, ticaret sahnesinde geri plana itilmiştir. Bu dönemde, Rum, Ermeni ve diğer Akdenizli azınlık tüccarlar, Osmanlı vergi ve yargı sisteminin dışına çıkarak, Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren yabancı ticaret firmalarının aracılığı haline gelmişlerdir. Bu süreç, Osmanlı toplumunun ticari ve ekonomik yapısında köklü bir dönüşüme yol açmıştır⁷¹³.

Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun yarı sömürge haline gelmesi ve kültürel değişimlerin hız kazanması, Namık Kemal ve onun kuşağını derinden etkilemiştir. 19. yüzyılda Osmanlı topraklarına giren yabancı sermaye ve yeni fikirler, aydınların devlet, reform ve insan hakları gibi konularda bilgi sahibi olmasına olanak sağlamıştır⁷¹⁴. Namık Kemal'in beş yıl süreyle çalıştığı Tercüme Odası, bu dönemin aydınlarının toplandığı önemli kurumlardan biri

⁷⁰⁸ Ahmet Hamdi Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2013), s. 340.

⁷⁰⁹ Şükran Kurdakul, *Namık Kemal*, 3. bs. (İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2003), s. 11.

⁷¹⁰ Memet Fuad, *Namık Kemal* (İstanbul: YKY, 1999), s. 14.

⁷¹¹ Toktamış Ateş, *Siyasal Tarih I: Ortaçağdan Ondokuzuncu Yüzyılın Sonlarına Dek* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1982), s. 325-327; Charles Issawi, *The Economic History of the Middle East 1800-1914* (Chicago: Chicago Press, 1980), s. 38-41.

⁷¹² Ahmed Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması, Klasik Dönemden II. Abdülhamid'e* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1986), s. 210-216.

⁷¹³ Çağlar Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993), s. 10.

⁷¹⁴ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994), s. 154-155.

olarak öne çıkmıştır. 1832 yılında kurulan bu kurum, Namık Kemal gibi birçok entelektüelin düşünsel gelişimine katkıda bulunmuştur⁷¹⁵. *Tercüme Odası*, Osmanlı aydınlarının Batı ile ilk temaslarını kurdukları bir merkez olmasının yanı sıra, Batı dillerinden eserlerin Türkçeye çevrilmesine ve Batı siyaset terimlerinin Osmanlı literatürüne kazandırılmasına öncülük etmiştir⁷¹⁶. Bu süreçte, Namık Kemal ve diğer Yeni Osmanlılar, Batı dünyasıyla ilk temaslarını burada gerçekleştirmiştir. Ayrıca, Münif Paşa gibi önemli figürler de bu kurumda çalışmış, Osmanlı İmparatorluğu'nda pozitif düşüncenin yayılmasına ve bilimsel bilginin toplumda yerleşmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Münif Paşa'nın kurduğu Mecmua-i Fünun dergisi, Osmanlı toplumunda pozitif düşüncenin yayılmasında kritik bir rol oynamıştır⁷¹⁷.

1865 yılı Haziran ayında, bir pazar günü Belgrad Ormanları'nda düzenlenen bir piknik sırasında, sonradan "Yeni Osmanlılar" olarak bilinecek olan inkılâp derneğinin temelleri atılmıştır. Bu toplantı, Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme çabalarına yön vermek ve dönemin baskıcı yönetimine karşı muhalefet oluşturmak amacıyla bir grup aydın tarafından gerçekleştirilmiş olup, Osmanlı siyasi tarihinde önemli bir dönüm noktasını simgelemektedir⁷¹⁸. Bu hareketin ortaya çıkışı, özel gazetelerin yaygınlaşmasıyla doğrudan ilişkili olup, Yeni Osmanlıların çoğu dönemin önde gelen devlet adamlarıyla himaye ilişkileri kurmuş veya böyle bir imkâna sahip olmuştur⁷¹⁹. Ancak, onları diğer aydınlardan ayıran en belirgin özellik, yeni düşünce akımlarına olan bağlılıkları, bu fikirleri modern iletişim araçları aracılığıyla topluma yayma konusundaki kararlılıkları ve Tanzimat döneminin otoriter yönetimine karşı durma cesaretleriydi. Gazetecilik ve yeni edebi türler, bu kuşağın entelektüel faaliyetlerinin merkezinde yer almış ve 1865 yılında meşrutiyet ideali doğrultusunda "İttifak-ı Hamiyyet" adı altında bir vatansever ittifak kurmalarına zemin hazırlamıştır⁷²⁰.

⁷¹⁵ Zeki Arıkan, "Tanzimat ve Kamuoyu," *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Sempozyumu (İzmir 6-7 Kasım 1989 Bildirileri)* (İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1992), s. 34.

⁷¹⁶ Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876)*, C. I (İstanbul: Papirüs Yayınevi, 1997), s. 40.

⁷¹⁷ Robert Mantran, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi: XIX. Yüzyılın Başlarından Yıkılışa*, çev. Server Tanilli (İstanbul: Adam Yayıncılık, 1999), s. 68.

⁷¹⁸ Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi* (İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1973).

⁷¹⁹ İhsan Sungu, *Tanzimat ve Yeni Osmanlılar*, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999).

⁷²⁰ M. Cemal Kuntay, *Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, Cilt I, (İstanbul: Maarif Basımevi, 1956), s. 35.

Namık Kemal'in entelektüel çabaları dikkate alındığında, Yeni Osmanlılar, başarılı girişimlerine rağmen, Osmanlı toplumunun içinde bulunduğu temel sorunları yeterince derinlemesine analiz edememişlerdir⁷²¹. İçinde bulundukları tarihi bağlam, onların daha kapsamlı ve ileri düzeyde bir entelektüel üretim yapmalarını engellemiştir. Bu nedenle, toplumsal krizlerin ve pragmatik dönüşüm süreçlerinin dinamiklerini yakalamakta yetersiz kalmışlardır. Yeni Osmanlılar, zihinlerindeki farklı epistemolojik yaklaşımlar nedeniyle, Osmanlıcılıktan İslamcılığa, Türkçülükten Batıcılığa kadar uzanan çeşitli düşünce akımlarının öncüsü olmuşlardır. Ancak bu düşünceler, kendi tarihsel ve kültürel köklerinden yeterince beslenemedikleri için, zamanla başka ideolojik formlara evrilmek zorunda kalmışlardır⁷²². Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme sürecinde geleneksel padişah merkezli devlet yapısının, Batı tarzında bürokratik bir iktidar aygıtına dönüşmesine yol açmıştır. Bu süreçte, geleneksel anlamda adalet arayışı yetersiz kalmış ve zulümle mücadele, hürriyet mücadelesiyle birleştirilmiştir. Yeni Osmanlılar, modern devletin isimsiz ve kurumsal yapılarının daha büyük zulüm potansiyeli taşıdığını fark ederek, Batı'daki "liberté" kavramını "hürriyet" olarak Osmanlı siyasi literatürüne kazandırmış ve bu mücadeleyi adaletin temeli olarak görmüşlerdir⁷²³.

19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihsel evriminde önemli bir dönüm noktasıdır. Bu yüzyılda, Avrupa'da Fransız Devrimi'nin yarattığı derin toplumsal ve siyasi dönüşümler, Osmanlı İmparatorluğu üzerinde de büyük etkiler meydana getirmiştir. Avrupa'daki bu değişim rüzgârları, Osmanlı İmparatorluğu'nun hem iç dinamiklerini hem de uluslararası ilişkilerini önemli ölçüde şekillendirmiştir⁷²⁴. Osmanlı İmparatorluğu'nun ihtişamlı yükselişinin ardından yaşanan geri çekilme süreci, bu dönemin diğer büyük imparatorluklarıyla birlikte, varlığının sonuna doğru hızla ilerlemesine neden olmuştur. Yeni Osmanlılar, bu dönüşüm sürecinde, Fransız Devrimi'nin

⁷²¹ Vojislav G. Vucinić, *The Ottoman Empire: Its Record and Legacy*, (University of Minnesota Press, 1956).

⁷²² Fazlı Arabacı, "Osmanlı Modernleşmesinde Yeni Osmanlıların Din ve Siyaset Anlayışları," *Dini Araştırmalar Dergisi*, Cilt 2, Sayı 5 (Eylül-Aralık 1999): s. 86-87.

⁷²³ Bedri Gencer, "XIX. Asırda İslâm Dünyasında Hürriyet Telakkisi," *Liberal Düşünce*, Sayı 40 (Güz 2005): s. 180.

⁷²⁴ Didem Ardalı Büyükarman, "Vatan Kavramının Türk Tiyatro Edebiyatındaki Seyri Üzerine Bir İnceleme," *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 37 (Erzurum, 2008): s. 127-128.

getirdiği modern kavramları ve siyasi yenilikleri dikkate alarak, Osmanlı İmparatorluğu'nu yeni siyasi ve toplumsal sahnede tutabilmek için çeşitli stratejiler geliştirmişlerdir⁷²⁵. Bu bağlamda, Osmanlıcılık, dönemin milliyetçilik anlayışının bir yansıması olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlıcılık, devletin farklı etnik ve dini gruplarını bir arada tutmayı amaçlayan bir milliyetçilik biçimi olarak değerlendirilebilir⁷²⁶.

Bu yüzyılda Osmanlı Devleti, matbuatın yaygınlaşması ve modern basın organlarının gelişimi açısından önemli bir aşama kaydetmiştir. Bu süreç, Genç Osmanlılar hareketinin etkisiyle belirginleşmiş ve Tercüman-ı Ahval ile Tasvir-i Efkâr gibi gazeteler aracılığıyla halkın hükümet politikaları hakkında bilgilendirilmesi amaçlanmıştır⁷²⁷. Bu gazeteler, toplumsal ve siyasal konular hakkında kamuoyunu bilinçlendirme ve tartışma platformları sağlama işlevi görmüştür.

Ancak, Osmanlı hükümeti bu gazetelerin eleştirel içeriklerinden rahatsızlık duymuştur. Matbuat Nizamnamesi ve Kararname-i Âli gibi düzenlemelerle, basın üzerindeki denetimi sıkılaştırarak bu gazetelerin faaliyetlerini durdurmuş ve yazarlarını sürgüne göndermiştir. Bu tedbirler, hükümetin eleştirilere karşı duyduğu hassasiyeti ve basının denetim altına alınma gereksinimini yansıtmaktadır. Sonuç olarak, bu dönemde matbuat üzerindeki baskılar, basının ve kamuoyunun hükümet politikaları üzerindeki etkisini sınırlandırmayı hedefleyen bir strateji olarak değerlendirilebilir⁷²⁸.

Bu noktada bir parantez açarak Namık Kemal ve arkadaşlarının çıkardığı dönemin fikir dünyasına ve toplumsal olaylara ışık tutan gazetelere kısaca bakacak olursak;

Muhbir Gazetesi ve Namık Kemal'in Rolü: 1 Ocak 1867 tarihinde Ali Suavi'nin yönetiminde yayımlanmaya başlayan *Muhbir* gazetesi, Osmanlı matbuat tarihinde önemli bir yere sahiptir⁷²⁹. 32 sayı çıktıktan sonra, hükümete karşı bazı tehlikeli iddialar ve yanıltıcı bilgiler yayımladığı gerekçesiyle 27

⁷²⁵ Mehmet Kaplan, *Namık Kemal Hayatı ve Eserleri*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1948), s. 74.

⁷²⁶ Halil Nalçaoğlu, "Vatan: Toprakların Altı Üstü Ötesi," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* Cilt 4 Milliyetçilik, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), s. 300.

⁷²⁷ Şükran Kurduk, *Namık Kemal*, 3. baskı, (İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2003).

⁷²⁸ Gökhan Demirkol, "Tanzimat Mizahının Sonu: 1877 Matbuat Kanunu Tartışmaları ve Osmanlı'da Mizah Dergilerinin Kapanması," *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/2 (Aralık 2016): s. 686-710.

⁷²⁹ Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, (İstanbul: Kervan Basımevi, 1974), s. 149.

Mayıs 1867'de hükümet tarafından kapatılmıştır⁷³⁰. Ancak, bu kapatma süreci uzun sürmemiştir; gazeteci Ali Suavi ve destekçisi Mustafa Fâzıl Paşa'nın çabalarıyla, 31 Ağustos 1867'de Londra'da tekrar yayımlanmaya başlamıştır⁷³¹. Gazete, bu yeni dönemde "*Muhbir doğru söylemek yasak olmayan bir memleket bulur, yine çıkar*" ifadesiyle yeniden hayat bulmuştur⁷³².

Londra döneminde *Muhbir*, Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlere yönelik kötü muamelenin eleştirisi, meşrutiyet idaresinin savunulması, Bâbîâli yönetiminin sert bir şekilde eleştirilmesi, Girit isyanıyla ilgili haberler ve Osmanlı Devleti'nin dış borçlanmasının tenkidi gibi konulara ağırlık vermiştir⁷³³. *Muhbir*, Yeni Osmanlılar'ın Avrupa'daki ilk yayın organı olarak, Bâbîâli ve Sadrazam Âli Paşa'ya muhalefet eden bir platform olarak öne çıkmıştır. Bu bağlamda, gazetede Yeni Osmanlılar'ın siyasi görüşleri ön planda tutulmuştur. Gazetenin kuruluşunda aktif rol oynayan ve yazarlarından biri olan Namık Kemal, 1868 yılında Londra'dayken babası Mustafa Asım Bey'e yazdığı mektubunda, *Muhbir*'in çıkarılması konusundaki çalışmalarını ve gayretlerini ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Namık Kemal, gazeteyi çıkarabilmek için iki saatten fazla bir süre arkadaşlarını bilgilendirdiğini ve onları ikna ettiğini ifade etmektedir: "*Muhbir yoluna girdi. Bu kadar mehâsin ise, bütün bütüne gayret-i âcizânemizle vücûda geldi. Arkadaşların eskâr-ü etvârını islahâ, beş-on günlerce çalıştım (...) lâyenkat-i ikibuçuk saat söz söylemeğe mecbur oldum.*"⁷³⁴

Namık Kemal ve arkadaşları, *Muhbir* gazetesinin, Yeni Osmanlılar'ın Avrupa'daki faaliyetlerine yardımcı olacak bir yayın organı olacağını düşünmüşlerdir. Gazetenin toplumu ve bireyleri etkileyen önemli bir unsur olduğunun bilincinde olan Namık Kemal ve arkadaşları, hükümete yönelik eleştirilerini ve muhalefetlerini *Muhbir* üzerinden dile getirmişlerdir. Bu

⁷³⁰ Önder Göçgün, *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*, (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2006), s. 17.

⁷³¹ Mithat Cemal Kuntay, *Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, Cilt I, (İstanbul: Maarif Basımevi, 1956).

⁷³² Zeynep Çelik, *Tanzimat Dönemi Türk Basınında Muhbir Gazetesi ve Namık Kemal*, (Ankara: Elips Kitap, 2006).

⁷³³ Çelik, *Tanzimat Dönemi Türk Basınında Muhbir Gazetesi ve Namık Kemal*, s. 32.

⁷³⁴ Akün, "Namık Kemal," s. 361-378.

bağlamda, gazete hem Osmanlı matbuatında hem de Yeni Osmanlılar'ın siyasi mücadelesinde belirleyici bir rol oynamıştır⁷³⁵.

Hürriyet Gazetesi ve Namık Kemal'in Rolü, Yeni Osmanlılar tarafından Avrupa'da yayımlanan ikinci Türk gazetesi olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme ve reform çabalarının entelektüel ve ideolojik merkezi haline gelmiştir. 29 Haziran 1868'de Londra'da Mustafa Fazıl Paşa'nın desteğiyle Namık Kemal ve Ziya Paşa tarafından kurulan bu gazete, Osmanlı toplumunu yeniden şekillendirme arzusunu yansıtan önemli bir platform olmuştur⁷³⁶. Ziya Bey'in İstanbul'da dağıttığı ve halk üzerinde büyük etki yaratan "Veraset Mektupları," *Hürriyet'in* yayımlanması için önemli bir zemin hazırlamış ve gazetenin daha geniş bir kitleye ulaşmasını sağlamıştır⁷³⁷.

Hürriyet gazetesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu durumu ayrıntılı biçimde ele alan makaleler yayımlamış ve bu makalelerde Yeni Osmanlılar'ın politik görüşleri belirgin bir şekilde yansıtılmıştır. Gazetenin ilk beş sayısında Reşat Bey'in imzası yer alırken, beşinci sayıdan itibaren Namık Kemal'in liderliğinde yayımlanmaya devam etmiştir⁷³⁸. Namık Kemal, Osmanlı topraklarında halkı bilinçlendirme ve aydınlatma amacıyla bu gazeteyi bir araç olarak görmüştür. Kendisi, *Hürriyet* gazetesine imzasını atarken, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin diğer üyeleri arasında gazeteye en fazla hizmet edecek kişi olacağını ifade etmiştir. Ziya Bey'in Paris'e gitmesi gerektiğinde, *Hürriyet* gazetesindeki görevini Namık Kemal'e devretmesi, bu mücadelede onun öncü rolünü üstlenmesi anlamına gelmiştir⁷³⁹.

Gazetenin ilk yazısı olan "*Vatan Sevgisi İmandan Gelir*" başlığı, Namık Kemal'in Osmanlı toplumunu ortak değerler etrafında birleştirme arzusunu ortaya koymaktadır. Bu başlık, Osmanlı İmparatorluğu'nu mevcut durumlardan kurtarma idealiyle birlikte, halkı bilinçlendirme amacını da taşımaktadır⁷⁴⁰. Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın *Hürriyet* gazetesinde ortaya

⁷³⁵ Abdullah Uçman, *Kısa Bir Ömrün Uzun Hikâyesi. Namık Kemal*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2011).

⁷³⁶ S. Öztaş, "Namık Kemal'in Tarihçiliği ve Tarih Metodolojisine İlişkin Düşünceleri," içinde O. Alacahan ve S. Öztaş (Ed.), *Namık Kemal Hayatı-Düşünceleri-Eserleri*, (Ankara: Desen Ofset San. ve Ti. A.Ş., 2020), s. 431-444.

⁷³⁷ Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, (İstanbul: Çağlayan Yayınevi, 1985), s. 201.

⁷³⁸ Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 201

⁷³⁹ Önder Göçgün, *Namık Kemal*, (Ankara: Akçağ Yayıncılık, 2014).

⁷⁴⁰ "Hubb-ül Vatan Min-el İman," *Hürriyet*, 29 Haziran 1868, No: 1.

koydukları düşünceler, Osmanlı toplumunun birlikte hareket etmesi gerektiği fikrine dayanıyordu. Osmanlılık olarak adlandırılan bu yaklaşım, imparatorluğun çok uluslu yapısını koruma amacı güdüyordu⁷⁴¹. *Hürriyet* gazetesi, Osmanlı toplumunu aydınlatmayı ve halkı bilinçlendirmeyi hedefleyen makalelerle doluydu. Bu dönemde Osmanlı aydınları arasında, reform ve modernleşme çabaları, Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği için önemli bir tartışma konusu haline gelmişti. Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın *Hürriyet* gazetesi aracılığıyla savundukları fikirler, sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü koruma çabası değil, aynı zamanda bu topraklarda yaşayan insanların ortak bir kimlik ve anlayış geliştirme isteğini de yansıtmıştır⁷⁴².

İnkılâp Gazetesi: Namık Kemal'in Gözünden Bir Muhalefet Aracı: İnkılap gazetesi, 28 Nisan 1870 tarihinde Cenevre'de Osmanlı gençleri tarafından yayın hayatına başlamış, Sultan Abdülaziz yönetimine karşı bir direniş aracı olarak konumlanmıştır⁷⁴³. Gazetenin yazı kadrosunda Mehmet Bey, Hüseyin Avni Bey, Râtib, Emir Ayyar ve Aristidi gibi isimler yer almış, bu isimler gazeteyi bir muhalefet platformu olarak kullanmışlardır. İnkılâp gazetesi etrafında toplanan yazar kadrosu, Genç Osmanlılar hareketinden ayrılarak "Cemiyet-i Âhrar" adıyla bağımsız bir topluluk oluşturmuştur⁷⁴⁴.

Namık Kemal, mektuplarında İnkılâp gazetesine büyük önem atfetmiş ve bu gazetenin, *Hürriyet* ve *Muhbir* gibi diğer muhalif yayınlardan daha etkili olduğunu dile getirmiştir. Kemal'e göre, İnkılâp gazetesinin dili daha ağır ve eleştirileri daha sertti, bu da onun Osmanlı topraklarında daha geniş bir yankı uyandırmasına neden oluyordu. Namık Kemal, bu gazeteyi sadece bir haber aracı olarak değil, aynı zamanda hükûmete karşı bir mücadele platformu olarak değerlendirmiştir. Kemal'in gözünde, gazetecilik amacın kendisi değil, Osmanlı yönetimine karşı verilen mücadelenin bir aracıydı. *Tasvir-i Efkâr*'da

⁷⁴¹ Belkıs Ulusoy Nalcioğlu, "Tanzimat Dönemi Türk Gazeteciliği ve Türk Basınının İlkleri," *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/14 (Ekim 2005): s. 253-267.

⁷⁴² Ö. Bayrak, S. Somuncu, T. Namlı, C. Aslan, A. Güler, N. Özlük vd., *Tanzimat Edebiyatı (Şiir-Roman)*, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2014).

⁷⁴³ Namık Kemal Tansel, *Namık Kemal'in Hususi Mektupları* Cilt I, (İstanbul: Avrupa, Magosa Mektupları, 1958), s. 191-196 (58 ve 62 no'lu Mektuplar).

⁷⁴⁴ Nevin Yazıcı, *Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2002), s. 16.

yazdığı makalelerden Avrupa sürgünü⁷⁴⁵ sonrasında çıkardığı Hürriyet ve Muhbir gibi gazetelere kadar, Kemal'in muhalif duruşu, onu Osmanlı aydınları arasında önemli bir figür haline getirmiştir⁷⁴⁶.

Bu bağlamda, İnkılâp gazetesi Namık Kemal'in muhalif kimliğinin bir yansıması olarak, dönemin Osmanlı muhalefesinde önemli bir rol üstlenmiş, Sultan Abdülaziz yönetimine karşı sesini duyurmak isteyen aydınlar için etkili bir araç olmuştur⁷⁴⁷. Namık Kemal'in bu gazeteye dair yorumları, onun gazeteciliğe ve basının dönemin siyasi mücadelelerindeki yerine verdiği önemi açıkça ortaya koymaktadır.

Diğer yandan Namık Kemal, bu dönemde modern kavramları Türk toplumuna uygun bir biçimde yeniden tanımlayarak, bağımsızlık, vatan, meclis, konsey ve doğal hukuk gibi kavramların içeriğini Türkçe bir perspektiften yeniden şekillendirmiştir⁷⁴⁸. Bu yeniden tanımlama süreci, milliyetçiliğin Osmanlı toplumunda ne tür bir işlev göreceği konusunda belirsizlikler doğurmuştur. Kemal'in, milliyetçiliğin toplumsal birliği güçlendirmesi mi yoksa toplumu bölmesi mi sorusunu sorgulaması, dönemin entelektüel tartışmalarında merkezi bir rol oynamıştır⁷⁴⁹. Bu bağlamda, milliyetçiliğin ulusal birliği sağlamada mı yoksa toplumsal ayrışmayı derinleştirmede mi etkili olacağı sorusu, dönemin akademik çevrelerinde kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır.

Namık Kemal, hürriyet meselesini düşünce dünyasının merkezine yerleştiren bir aydın olarak, bu kavramı Osmanlı toplumunda köklü bir dönüşümün anahtarı olarak görmüştür. Şerif Mardin'in değerlendirmesine göre, *Kemal'in hürriyet anlayışı, geleneksel Osmanlı değerlerine karşıtlık taşıdığı için onun düşünsel mirasının en özgün ve dikkat çekici yönlerinden biridir*⁷⁵⁰. Ancak, bu yaklaşımın Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşmesindeki rolü yeterince takdir edilmemiştir. Kemal, insanın doğuştan gelen hürriyetini, ilahi

⁷⁴⁵ Nebi Bozkurt, "Sürgün," *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* içinde, Cilt 38, s. 167-169, (2010).

⁷⁴⁶ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), s. 70.

⁷⁴⁷ Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 11.

⁷⁴⁸ Necat Birinci, "Namık Kemal'den Önce Şiirimizde Vatan Teması Üzerine," *Namık Kemal Sempozyumu Bildirileri*, Doğu Akdeniz Üniversitesi, 27-28 Nisan 1998, s. 47-58.

⁷⁴⁹ Ahmet Hamdi Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 6. baskı, (İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1985), s. 180.

⁷⁵⁰ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (İstanbul: İletişim Yayıncılık, 1996), s. 316.

bir hak ve doğal bir durum olarak kabul eder. Hürriyetin, ilahi bir bağış olduğunu savunarak, bu hakkın gasp edilmesini ilahi adalete aykırı bulur. "Ve Şâvirhûm fi'l-Emr" adlı makalesinde, insanın doğuştan hürriyetle donatıldığını ve bu ilahi lütfu kullanmanın insanın zorunlu bir görevi olduğunu ifade eder. Bu yaklaşım, Kemal'in hürriyet kavramını sadece bireysel bir hak olarak değil, aynı zamanda toplumsal adaletin ve modernleşmenin temel dayanağı olarak ele aldığını göstermektedir⁷⁵¹.

Namık Kemal'e göre, bir toplumun ilerlemesi ve gelişmesi için öncelikli olarak sosyal hayatın ve eğitim anlayışının ıslah edilmesi gerekmektedir. Türk toplumunun Batı karşısında geri kalmasının nedenini ekonomik sıkıntılarda ya da yoksullukta değil, tembellik ve atâlette gören Kemal, vatan evlatlarına yaptığı çağrılarda bu sorunlara dikkat çekmiştir. "*Ey ihvan-ı vatan, nice bu hâb-ı tenperestâne?*" diyerek toplumu gaflet uykusundan uyandırma arzusunu dile getirirken, bireyleri çalışmaya, fen öğrenmeye ve yeni bir şeyler üretmeye teşvik etmiştir⁷⁵².

Bu yaklaşım, milliyetçilik açısından değerlendirildiğinde, Kemal'in toplumu harekete geçirme çabasının ulusal kimlik ve vatan sevgisi ile yakından ilişkili olduğu görülür. Milliyetçilik, bir toplumun kendi kimliğini ve kültürel değerlerini koruyarak ilerlemesini hedefler. Kemal'in "*vatan evlatları*" olarak hitap ettiği toplumu uyandırma çabası, bireysel sorumluluğun ötesinde, ulusal bilinç ve toplumsal birlikteliği güçlendirmeye yönelik bir çağrı niteliği taşır. Çalışmayı ve yenilik üretmeyi millî bir görev olarak gören Kemal, bu düşünceleriyle milliyetçi ideolojinin temel prensiplerinden biri olan ulusal kalkınmayı ve kendi kendine yeterlilik idealini destekler nitelikte bir söylem geliştirir⁷⁵³. Bu bağlamda, Kemal'in fikirleri, toplumun ilerlemesini yalnızca bireysel bir başarı olarak değil, aynı zamanda ulusal bir sorumluluk ve vatanseverliğin bir yansıması olarak ele alınabilir.

Namık Kemal'in düşünsel haritasına baktığımızda hürriyet kavramının merkezde yer aldığı bir yapıyı ortaya koyar. Kemal'in kavramsal evreninde, millet anlayışı manevi bir ruha sahip olup, devletin geleceği için temel bir ön

⁷⁵¹ Namık Kemal, "*Ve Şâvirhûm fi'l-Emr*," *Makalat-ı Siyasiye ve Edebiyye*, (İstanbul: 1327), s. 165. (Hürriyet, 30 Temmuz 1285, s. 1). (Namık Kemal, "*Ve Şâvirhûm fi'l-Emr*," *Makalat-ı Siyasiye ve Edebiyye*, (İstanbul: 1909), s. 165. (Hürriyet, 30 Temmuz 1868, s. 1).

⁷⁵² Hüseyin Doğramacıoğlu, "Namık Kemal'in İbret Gazetesinde Sıraladığı Sosyal Tenkitler ve Çözüm Önerileri," *Turkish Studies* 6/11 (Kış 2011): s. 1004.

⁷⁵³ Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 274-275.

koşul olarak kabul edilir. Kemal'in düşüncesine göre, devlet ve millet arasındaki ilişki, karşılıklı bağımlılık ve etkileşim üzerinden şekillenir. Devletin varlığı ve sürekliliği, milletin varlığıyla doğrudan ilişkilidir; buna karşın, milletin sağlıklı bir biçimde var olabilmesi için etkin bir devlet yapısına ihtiyaç duyar. Kemal, bireylerin de bu ilişkinin ayrılmaz bir parçası olduğunu savunur⁷⁵⁴. Her birey, kendi varlığını sürdürebilmesi için hem bir millete hem de bir devlete ihtiyaç duyar. Bu bağlamda, bireylerin aktif bir şekilde toplumsal ve ulusal yapıları şekillendirme sorumluluğu bulunur. Kemal'e göre, milletin gelişimi ve devletin ilerlemesi, bireylerin iradeli eylemleri ve katkılarıyla mümkün kılınır. Bu düşünce, hürriyetin yalnızca kişisel bir hak değil, aynı zamanda kolektif bir sorumluluk ve ulusal kalkınmanın bir aracı olduğunu vurgular. Namık Kemal'in bu yaklaşımı, milliyetçilik ve hürriyet arasındaki ilişkiyi derinleştirirken, bireylerin toplumsal ve ulusal yapıların şekillendirilmesindeki kritik rolünü de öne çıkarır⁷⁵⁵.

Namık Kemal, subjektif millet anlayışını benimseyerek bu görüşlerini çeşitli eserlerinde dile getirmiştir. Özellikle "İbret" gazetesinde yayımlanan "İmtizac-ı Akvam" adlı makalesinde, Osmanlı Devleti sınırları içindeki farklı milletlerin manevi bir bütünlük oluşturduğunu ifade etmiştir. Kemal'e göre, bu manevi bütünlük, sadece kültürel ve tarihi bağları değil, aynı zamanda toplumsal ve ulusal birliği de kapsayan bir anlayışı yansıtır⁷⁵⁶.

*"Bundan anlaşıldığı üzere dünyada cemiyyetin hizmeti, muhafaza-i hürriyet için –ki beşerin bekası ona muhtaçtır– mutlakü'l-vücub olan öyle bir kuvve-i galibenin icadından ibarettir. İşte ikamen hak ve redd-i batıla müekkel olan hâkimiyetin unsur-ı terkibi o kuvvettir ki efradda olan kuvvetlerin içtimaından husule gelir."*⁷⁵⁷

Kemal, bu bağlamda, milletler arasındaki ayrımları bir kenara bırakarak ortak bir milli kimlik ve birlik duygusu oluşturulmasının önemini vurgular⁷⁵⁸. Onun subjektif millet anlayışı, Osmanlı İmparatorluğu'nun heterojen yapısının

⁷⁵⁴Abdülhakim Tuğluk, "Ebüzziya Tevfik'in 'Merhûm Nâmık Kemâl Bey' Adlı Eseri (İnceleme-Metin)," *Türkiyat Mecmuası* 28/1 (2018): s. 179-199.

⁷⁵⁵Ferhat Korkmaz, "Namık Kemal ve Anayasal Düzen," *Edebi Eleştiri Dergisi* 5, sayı 2 (Ekim 2021): s. 429-447.

⁷⁵⁶Mustafa Nihat Özön, *Namık Kemal ve İbret Gazetesi*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997).

⁷⁵⁷Namık Kemal, *Makalat-ı Siyasiye ve Edebiye*, Cüz 3, (İstanbul: Selanik Matbaası, 1909 [H.1327c]).

⁷⁵⁸Ömer Faruk Akün, "La Marseillaise'in Türkçede En Eski Manzum Tercümesi," *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 22 (1974-1976): s. 121-141.

ötesinde, toplumsal bir bütünleşme ve manevi bir aidiyet duygusunu ön planda tutar. Bu yaklaşım, Kemal'in milliyetçilik düşüncelerinin sadece etnik veya kültürel unsurları değil, aynı zamanda manevi ve toplumsal bağları da kapsadığını gösterir⁷⁵⁹.

Tanzimat dönemi, Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılı anlamda ilk tiyatro temsillerinin sahnelenmeye başlandığı ve vatan kavramına yeni bakış açıları kazandırıldığı bir dönem olarak öne çıkar. Bu dönemde Namık Kemal, tiyatroyu toplumsal dönüşümün güçlü bir aracı olarak kabul etmiştir. Onun sahneyi görsel ve işitsel bir kürsü olarak kullanma anlayışı, dramatik edebiyat yazarları üzerinde kalıcı bir etki bırakmıştır⁷⁶⁰.

Namık Kemal, şiir, roman ve gazete gibi çeşitli edebi alanlarda eserler vermiş olmasına rağmen, tiyatroya özel bir önem atfetmiştir. Tiyatro, onun için yalnızca bir eğlence aracı değil, aynı zamanda toplumsal değişimi ve eğitimi destekleyen önemli bir platform olarak görülmüştür⁷⁶¹. Kemal, tiyatroyu halkın vicdanına hitap eden, dilin herkes tarafından anlaşılabilir kılınması gereken ve eğlendirmenin yanı sıra eğitici bir rol oynayan bir sanat biçimi olarak değerlendirmiştir⁷⁶². Namık Kemal'in bu tiyatro anlayışının en somut örneği, 1873 yılında sahnelenen “Vatan yahut Silistre” adlı eseridir. Bu oyun, Batı etkisi altında Tanzimat döneminde gelişen Türk tiyatrosunun vatan temalı ilk örneği olarak kabul edilir⁷⁶³. Eser, vatansever bireylerin portrelerini çizmekte ve vatan sevgisini ifade eden cümlelerle doludur. Ancak, Namık Kemal, vatan kavramının halk arasında yeterince bilinmediğini düşünerek bu konuda bir algı eksikliği olduğunu endişeyle gözlemlemiştir. O dönemde "vatan" denildiğinde bireyin doğduğu yer akla gelirken, eserde vurgulanan vatan bütünlüğü ve ulusal birliği ifade etme çabası bulunmaktadır. Bu eksiklikleri gidermek amacıyla Namık Kemal, eserin sahnelenmesinden önce “Vatan” başlıklı makalesini

⁷⁵⁹Lütfü Şehsuvaroğlu, *Milliyetçilik ve Namık Kemal*, (İstanbul: Elips Kitap, 2008), s. 35.

⁷⁶⁰Kazım Yetiş, *Namık Kemal'in Türk Dili ve Edebiyatı Üzerine Görüşleri ve Yazıları*, 2. baskı, (İstanbul: Alfa Basım Yayın Dağıtım, 1996), s. 49.

⁷⁶¹İnci Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2006), s. 674.

⁷⁶²G. Sarıçoban, “Namık Kemal ve Hürriyet Fikri,” *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (2019): s. 515-535.

⁷⁶³Beşir Ayvazoğlu, “Cümlemizin Validemizdir Vatan,” *Dünden Bugüne Tercüman Gazetesi*, 28 Ağustos 2003, s. 17.

kaleme alarak izleyicileri oyunun temaları hakkında bilgilendirmeyi hedeflemiştir⁷⁶⁴.

“Vatan yahut Silistre” adlı oyun, Güllü Agop Tiyatrosu'nda sahnelendiğinde büyük bir yankı uyandırmış ve halk tarafından olumlu karşılanmıştır. Ancak, eserin hükümet tarafından endişeyle karşılandığı görülmüştür. Bu durum, Namık Kemal'in beklemediği bir etki yaratarak hem toplumsal hem de politik düzeyde önemli bir tartışma yaratmıştır⁷⁶⁵. Namık Kemal'in vatan fikri, din ve gelenekle harmanlanarak ifade edilmiştir. Mehmet Kaplan, bu bağlamda “Vatan-ı Osmani” şiirini örnek gösterir. Kemal, vatanın sadece savaş meydanlarında veya bir masada çizilmiş sınırlarla tanımlanamayacağını, bunun ötesinde kutsal bir fikir ve toplumu oluşturan ahlaki ve sosyal değerlerin bir bütünü ifade ettiğini savunur. Ayrıca, dünya üzerindeki tüm sınırları kaldırarak tek bir vatan oluşturma fikrinin imkânsız olduğunu belirtmiştir⁷⁶⁶.

Namık Kemal, Tanzimat sonrası dönemde vatan kavramını derinlemesine işleyerek, bu düşüncenin etkilerini geniş bir zaman diliminde hissettirmiştir. “Vatan” adlı piyesinin yanı sıra, 1873'te sahnelenen Akif Bey, 1875'te yayımlanan Gülnihal ve 1876'da ortaya çıkan Celâleddin Harzemşah gibi eserlerinde de vatan temasını ele almayı sürdürmüştür. Kemal'in vatan anlayışı, sadece coğrafi sınırlarla belirlenen bir toprak parçası değil, milletin tarih, kültür ve değerleriyle bütünleşmiş bir birlikteliği ifade eder. Namık Kemal'in özgürlük düşüncesi üzerine yapılan analizlerde, onun ne şeriatçı ne de mutlakıyetçi bir eğilim taşıdığı, aksine kuvvetli bir merkeziyetçi olduğunu belirten Nevin Önberk, Kemal'in vatanseverlik anlayışını şu şekilde özetler: *“Namık Kemal, Babîâli despotizmine ve federal bir sisteme karşıdır. Ona göre, Osmanlı soyunun egemenliği altında Hristiyan ve Müslümanlar, ‘vatanseverlik’ duygusu etrafında birleşmelidirler ve bu birleşim halkı ve devleti temsil eden bir parlamento ile sağlanmalıdır.”* Bu görüş, Namık Kemal'in milliyetçilik anlayışının temel taşlarını oluşturur⁷⁶⁷.

⁷⁶⁴ Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan...*, s. 670.

⁷⁶⁵ Namık Kemal, “Vatan,” *İbret* No: 121, (22 Muharrem 1290 / 10 Mart 1874), s. 1-2.; Namık Kemal, *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri: Bütün Makaleleri I*, yayına hazırlayanlar: Nergiz Yılmaz Aydoğdu ve İsmail Kara, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005), s. 474-479.

⁷⁶⁶ Kaplan, *Namık Kemal Hayatı ve Eserleri*, s. 113.

⁷⁶⁷ Nevin Önberk, “Namık Kemal’de Özgürlük Fikri,” *Doğumunun Yüzellinci Yılında Namık Kemal*, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1993), s. 103-112.

Kemal'in eserlerinde vatan teması, vatanın sadece fiziksel bir mekân değil, bir milletin ortak tarihi ve kültürel bütünlüğü olarak görülmesini vurgular. "Gülñihal" piyesinde muhtar karakterinin şu sözleri, bu anlayışın yansımasıdır: "*Bu memleket çiftlik midir ki babadan oğula, kardeşten kardeşe, yeğenden yeğene kalıp duracak? Bizim memlekette, hizmetten büyük vazifemiz mi var ki gördüğümüz işlere mükâfat verilecek?*"⁷⁶⁸. Bu ifadeler, Namık Kemal'in toplumsal adalet ve vatan sevgisi anlayışını sorgulayan ve halkın sorumluluklarını eleştiren bir bakış açısını ortaya koyar.

Namık Kemal'in milliyetçilik ve vatan kavramlarına yönelik düşünceleri, onun dönemin toplumsal ve politik yapısını dönüştürme çabasını yansıtır. Vatanı yalnızca bir coğrafi sınır olarak değil, milletin ortak aidiyet ve ulusal bilinci olarak ele alması, Kemal'in modern Türk milliyetçiliğinin temel taşlarını inşa etmiştir. Kemal'in eserleri, vatan sevgisini ve ulusal birliği derinlemesine işleyen bir milliyetçilik anlayışının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Namık Kemal'in 2 Aralık 1888'de Sakız Adası'nda vefat etmesi, sadece şahsi bir kayıp değil, aynı zamanda vatanseverlik açısından büyük bir kayıp olarak değerlendirilmektedir. Son günlerini sağlık sorunlarıyla mücadele ederek geçiren Kemal, önce Sakız'daki bir caminin küçük mezarlığına defnedildi. Ancak, onun vatan sevgisi ve milliyetçi mücadelesinin bilincinde olan Ebuzziya Tevfik Bey'in girişimleriyle, cenazesi üç gün sonra Gelibolu'ya nakledildi⁷⁶⁹.

Gelibolu'da, Namık Kemal'in derin bağlılığıyla tanınan Süleyman Paşa türbesinin yanına gömüldü. Bu türbe, onun vatanseverlik anlayışının bir sembolü olarak kabul edildi. Namık Kemal'in anısını yaşatmak amacıyla Sultan II. Abdülhamid tarafından, Tevfik Fikret'in tasarladığı bir türbe yaptırıldı. Ne yazık ki, bu türbe bir depremde yıkıldı ve yalnızca kubbe kısmı günümüze ulaşabilmiştir⁷⁷⁰. Namık Kemal'in vatanseverliği, onun edebi ve siyasi mücadelesinin merkezinde yer aldı. Ölümü, sadece bir bireyin kaybı olarak değil, vatanseverlik ve Osmanlılık idealinin savunuculuğu için büyük bir

⁷⁶⁸ Namık Kemal, *Gülñihal*, yayına hazırlayan: Kenan Akyüz, (İstanbul: MEB Yayınları, 1969), s. 110.

⁷⁶⁹ Ali Ekrem Bolayır'ın *Hatıraları*, haz. Metin Kayahan Özgü, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991), s. 105.

⁷⁷⁰ Abdullah Uçman, *Kısa Bir Ömrün Uzun Hikâyesi: Namık Kemal İçinde*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2011), s. 34.

boşluk yarattı. Onun eserleri ve fikirleri, Türk milletinin ulusal bilincinin oluşmasında önemli bir rol oynamış ve bu miras, sonraki nesiller tarafından yaşatılmaya devam edilmiştir.

3.3.2 Ömer Seyfettin

Yeni Lisan ve Millî Edebiyat akımlarının yanı sıra Türk milliyetçiliğinin öncülerinden biri olan önemli hikâye yazarı Ömer Seyfettin, 11 Mart 1884 tarihinde Balıkesir'in Gönen ilçesinde doğmuştur⁷⁷¹. Babası, Kafkas Türkleri kökenli Binbaşı Ömer Şevki Bey, annesi ise Ankaralı Topçu Kaymakamı (yarbay) Mehmed Bey'in kızı Fatma Hanım'dır. Ömer Seyfettin, ikisi küçük yaşlarda vefat eden dört çocuklu bir ailenin mensubudur⁷⁷².

Babası alaylı bir asker olduğundan dolayı aile, sık sık seyahat etmek zorunda kalmıştır. Ömer Seyfettin'in doğumunda babası Ömer Şevki Efendi yüzbaşı rütbesindeydi. Babasının Dağıstanlı, Kafkasyalı ya da Kafkasya Türklerinden olduğuna dair çeşitli rivayetler bulunmakla beraber, en güçlü rivayetler Çerkez olduğu yönünde olsa da Ömer Seyfettin, babasının Kafkasyalı, halis bir Türk olduğunu ve tek kelime bile Çerkezce bilmediğini belirterek, söz konusu iddiaları kesin bir dille reddetmiştir⁷⁷³. Annesi Fatma Hanım ise İstanbullu aydın bir aile olan İsfendiyaroğulları'nın kızıdır⁷⁷⁴.

Ömer Seyfettin, çocukluğunun ilk yedi yılını Gönen'de geçirmiştir. Bu dönemde, medrese usulü sert eğitim veren Mahalle Mektebi'ne dört yaşından itibaren devam etmiştir. Daha sonra, babasının Ayancık'a tayini üzerine, dönemin ilkokulu olarak değerlendirilebilecek Sıbyan Mektebi'ne başlamıştır⁷⁷⁵. Ancak ailesi, burada verilen eğitimden memnun kalmamış ve 1892 yılında İstanbul'da Mekteb-i Osmaniye'ye yazdırmıştır. Mekteb-i Osmaniye, yeni usulde eğitim veren özel bir okul olup, burada yabancı dil

⁷⁷¹Müjgan Cunbur, *Ömer Seyfettin'in Hayatı ve Eserleri, Doğumunun Yüzüncü Yılında Ömer Seyfettin* (Ankara: AKDYYK Yayını, 1992), s. 1.

⁷⁷²Ömer Seyfettin, *Balkan Harbi Hatıraları*, haz. Tahsin Yıldırım, 2. baskı (İstanbul: DBY Yayınları, 2013), s. 12.

⁷⁷³Ali Canip Yöntem, *Ömer Seyfettin (1884-1920): Hayatı-Karakteri, Edebiyatı, İdeali ve Eserlerinden Numuneler* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1947), s. 8.

⁷⁷⁴Tahir Alangu, *Ömer Seyfettin: Ülkücü Bir Yazarın Romanı* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010), s. 26.

⁷⁷⁵Mete Göktürk, *Ömer Seyfettin'den Seçmeler* (İstanbul: Avrupa Yakası Yayınları, 2015), s. 211.

olarak Fransızca da okutulmuştur⁷⁷⁶. Ömer Seyfettin, II. Abdülhamid'in baskı dönemine rastlayan öğrencilik yıllarında, çağdaşı edebiyatçılar gibi siyasal eğilim ve amaçların biçimlendirdiği bir kişiliğe sahip olmamıştır. Bunun yerine, tiyatroya büyük bir ilgi göstermiştir. Özellikle Baytar Okulu'nun son yıllarında, tiyatroya olağandan fazla ilgi duyan öğrenciler arasında yer almıştır⁷⁷⁷. Yakın arkadaşı Aka Gündüz, bu dönemde edebiyat dergilerini takip etmediklerini, sık sık tiyatroya gittiklerini ve Manakyan'ın oyunlarına büyük bir düşkünlük gösterdiklerini belirtir. Ayrıca Ömer Seyfettin'in o yıllarda hırçın, afacan, hızlı konuşan, aklına geleni söyleyen, yumuşak huylu ve herkese kendini sevdiren bir çocuk olduğu; piyesler yazdığı ve arkadaşını da bu yola teşvik ettiği bilgilerini verir⁷⁷⁸.

1896 yılında Baytar Okulu'nu tamamlayan Ömer Seyfettin⁷⁷⁹, Kuleli Askerî İdadisi'ne yazılmıştır. Daha sonra, Edirne Askerî İdadisi'ne nakledilerek eğitimine burada, arkadaşı Enis Avni (Aka Gündüz) ile birlikte devam etmiştir. İlk edebi çalışmalarını, özellikle şiirlerini, Edirne'deki öğrenciliği sırasında kaleme almıştır. Edebi hayatı, daha doğrusu edebiyata karşı ilgi ve merakı, Edirne Askerî İdadisi'nde başlamıştır. Tanzimat ve Servet-i Fünun'un başlıca yazar ve şairlerini bu yıllarda tanımış, onların eserlerini beğenerek ve etkilenerek okumuştur. İlk edebi denemeleri, özellikle şiirleri, bu döneme aittir⁷⁸⁰.

1900 yılında Edirne Askerî İdadisi'nden mezun olan Ömer Seyfettin, İstanbul'da Mekteb-i Harbiye-i Şahâne'ye kaydolmuştur. Cüssesi küçük olmasına rağmen güçlü ve çevik bir yapıya sahip olan Seyfettin, jimnastik ve sporla ilgilenmiş ve güreş tutmaya özel bir merak duymuştur. Makedonya Harbi'nin patlak vermesi üzerine, Mekteb-i Harbiye'den "sınıf-ı müstâcele" olarak erkenden ve sınavsız mezun edilmiştir⁷⁸¹. 22 Ağustos 1903 tarihinde piyade mülâzım-ı sânis (teğmen) rütbesiyle mezun olan Seyfettin, merkezi Selanik'te bulunan Üçüncü Ordu'nun İzmir Redif Fırkası'na atanmış ve kısa

⁷⁷⁶ Necati Mert, *İslamcı, Milliyetçi ve Modernist Bir Yazar Ömer Seyfettin* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2004), s. 13.

⁷⁷⁷ Şükran Kurdakul, *Çağdaş Türk Edebiyatı: Meşrutiyet Dönemi* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1992), s. 39.

⁷⁷⁸ Alangu, *Ömer Seyfettin: Ülkücü Bir Yazarın Romanı*, s. 54.

⁷⁷⁹ Hikmet Dizdaroğlu, *Ömer Seyfettin* (Ankara: TDK, 1964), s. 8.

⁷⁸⁰ Cunbur, *Ömer Seyfettin'in Hayatı ve Eserleri*, s. 6.

⁷⁸¹ Sadık Tural, "Ömer Seyfettin'in Hayatı ve Eserleri", *Doğumunun 100. Yılında Ömer Seyfettin* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1984), s. 9-39.

süre içinde Kuşadası'ndaki Redif Taburu'na tayin edilmiştir⁷⁸². Ancak, Bulgar isyanını bastırmak üzere Selanik ve Pırlepe bölgelerine gönderilmiş, 1904 yılında taburuyla birlikte tekrar İzmir'e dönmüştür⁷⁸³.

Seyfettin'in İzmir'deki görevleri, edebî ve fikrî ilgilerinin gelişmesine önemli katkı sağlamıştır. 1906 yılında İzmir Jandarma Okulu'na öğretmen olarak atanmış ve bu dönemde İzmir'deki fikrî ve edebî faaliyetleri yakından takip etme fırsatı bulmuştur. Batı kültürünü tanıyan Baha Tevfik'ten Fransızca bilgisini artırma konusunda teşvik almış ve sade Türkçe ile millî edebiyat üzerine Necip Türkçü'den önemli fikirler edinmiştir. Ayrıca, edebiyat ve sanat meraklılarından oluşan bir çevre edinmiştir⁷⁸⁴.

Yâkub Kadri (Karaosmanoğlu)'nin belirttiğine göre, Ömer Seyfettin İzmir'de "daracık irfan muhîtinde epeyce şöhretli bir muharrir" olarak tanınmıştır⁷⁸⁵. İzmir, Seyfettin'in hem edebi hem de siyasi gelişimi açısından kritik bir dönüm noktası olmuştur. Bu şehir, onun yazarlık kariyerinde olgunlaşmasına katkı sağladığı gibi, aynı zamanda "Dilde Türkçülük" fikrinin ilk tohumlarının atıldığı yer olarak da önemli bir rol oynamıştır. Seyfettin'in İzmir'de geçirdiği dönem, onun millî bir üslubun oluşumuna yönelik fikirlerinin şekillenmesinde belirleyici olmuştur⁷⁸⁶.

Ömer Seyfettin, II. Meşrutiyet'in ilanıya Makedonya'ya gönderilmiştir. Bu dönemde Balkan halkları arasında yükselen milliyetçi hareketlere tanık olmuş ve Müslüman topluluklara yönelik zulümlere şahit olmuştur⁷⁸⁷. Bu gözlemler, Seyfettin'in Türk milliyetçiliğinin Türkler arasında geliştirilmesi gerektiğine dair inancını pekiştirmiştir⁷⁸⁸. Selanik'te geçirdiği bu süre zarfında, Seyfettin, Türk milletin geleceği ve millî kimliği üzerinde derin düşüncelere

⁷⁸² Nâzım Hikmet Polat, "Ömer Seyfettin," *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. 34 (İstanbul: TDV, 2007), ss. 80-82.

⁷⁸³ Ömer Faruk Huyugüzel, "Ömer Seyfeddin'in İzmir Yılları ve Bu Devrede Yazdığı Hikâyeler," *Doğumunun 100. Yılında Ömer Seyfeddin* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984), pp. 79-98.

⁷⁸⁴ Seyfettin, *Balkan Harbi Hatıraları*, s. 17.

⁷⁸⁵ Ahmet Kabaklı, *Türk Edebiyatı*, c. 3 (İstanbul: Türk Edebiyatı Yayınları, 2006), s. 82.

⁷⁸⁶ Alangu, *Ömer Seyfettin: Ülkücü Bir Yazarın Romanı*, s. 81.

⁷⁸⁷ Ömer Seyfettin, *Ashab-ı Kehfimiz*, c. 3 (İstanbul: Dergah Yayınları, 1999), s. 121.

⁷⁸⁸ Nâzım Hikmet Polat, *Ömer Seyfettin Bütün Hikayeleri* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015), s. 800.

sahip olmuş, edebi üretkenliğini sürdüren bir yazar olarak mektuplar ve şiirlerle fikirlerini paylaşmıştır⁷⁸⁹.

Selanik'te İttihat ve Terakki Cemiyeti ile kurduğu ilişki, onun siyasi çevrelerle bağlantılar geliştirmesine olanak sağlamıştır⁷⁹⁰. Bu dönemde, şiir, hikâye ve makaleler yazarak edebi üretkenliğini sürdürmüştür; Fransızca felsefe kitaplarını ve Guy de Maupassant'ın eserlerini dikkatle incelemiş, Bahçe, Kadın, Hüsn ve Şiir gibi dergilerde çeviriler yaparak eserlerini yayımlamıştır⁷⁹¹. İstanbul'da çıkan Eşref, Musavver Hale ve Piyano gibi dergilere de hikâyeler göndermiştir. Özellikle Hüsn ve Şiir dergilerinde, millî edebiyat anlayışına açık Akil Koyuncu ve Ali Canip gibi isimlerle işbirliği yapmıştır⁷⁹².

1911 yılında Rumeli'deki Yakorit köyünden Ali Canip'e yazdığı mektuplarda, dil konusundaki önemli görüşlerini detaylı bir şekilde açıklamıştır⁷⁹³. Bu mektuplarda, dilin sadeleştirilmesi ve millî bir üslubun oluşturulması gerektiğini vurgulamış, edebiyatın belirli bir millî amaca hizmet etmesi gerektiğini ifade etmiştir⁷⁹⁴. Seyfettin, Ali Canip'e bu hedefe ulaşmak için ortak bir çaba göstermeleri gerektiğini belirterek, “Bunu yalnız başaramam. Geliniz Canip Bey, edebiyatta lisanda bir ihtilal vücuda getirelim. Ah, büyük fikir, sa'y [çalışma], sebat ister” şeklindeki çağrısıyla, millî bir dil ve edebiyat devriminin gerekliliğini ifade etmiştir⁷⁹⁵.

Ziya Gökalp ile Selânik'te derin bir entelektüel etkileşim içinde bulunan Ali Canip, bu teklife olumlu bir yanıt verir⁷⁹⁶. İlk aşamada yazılarını mektup aracılığıyla dergiye gönderen Ömer Seyfettin, 1911 yılında askerlik görevinden

⁷⁸⁹ Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da Millet, Milliyet, Milliyetçilik* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011).

⁷⁹⁰ Mehmet N. Yardım, *Ömer Seyfettin Hayatı-Sanatı-Eserleri* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1997), s. 13.

⁷⁹¹ Süheyla Yüksel, “Osmanlı'dan Günümüze Kültür ve Dil Politikaları Çerçevesinde İlyada Tercümelere,” *Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 40 (2) (2016), ss. 23-52.

⁷⁹² Selim İleri, “Çağdaş Türk Öykücülüğümüze Kısa Bir Bakış: Türk Öykücülüğünün Genel Çizgileri,” *Türk Dili*, Temmuz 1975, c. XXXII, No: 286, ss. 2-29.

⁷⁹³ Elif Baki, *Ulusun İnşası ve Resmi Edebiyat Kanunu* (İstanbul: Libra Kitap, 2013), ss. 105-106.

⁷⁹⁴ Halil Bertkay, “Küme Düşme Korkusuna Osmanlı-Türk Reaksiyonu,” *Dünyada Türk İmgesi*, der. Özlem Kumrular (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005), ss. 179-204.

⁷⁹⁵ Alangu, *Ömer Seyfettin: Ülkücü Bir Yazarın Romanı*, s. 157.

⁷⁹⁶ Tural, “Ömer Seyfettin'in Hayatı ve Eserleri,” ss. 9-39.

istifa ederek Selânik'e geçiş yapar⁷⁹⁷. Selânik'te, Genç Kalemler hareketini sürdürmek ve Yeni Lisan'ı yaygınlaştırmak amacıyla arkadaşlarıyla birlikte kapsamlı bir yazınsal ve entelektüel faaliyet içine girer. Ayrıca, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye olur; ancak, cemiyetin iç yapısına tamamen entegre olmak istememiştir⁷⁹⁸.

1912 yılında Balkan Savaşları'nın başlamasıyla birlikte, Ömer Seyfettin tekrar orduya çağrılır ve Garp Ordusu'nun 39. Alayında görev yapmaya başlar⁷⁹⁹. 24 Ekim 1912'de Kumanova Meydan Muharebesi'nin kaybedilmesinin ardından, geri çekilme sürecine girilir ve Arnavutluk'a doğru dağılmış bir halde ilerlerler. Kendisine ve bölüğüne Yanya Kalesi'ni savunma görevi verilmiştir. Ancak, kalenin düşmesinin ardından 18 Ocak 1913 tarihinde Yunanlara esir düşer⁸⁰⁰. Esaret döneminde, Ali Canip'e çeşitli yazılar gönderir; bu yazılar, Tanin ve Türk Yurdu gibi dergilerde yayımlanır. Bu dönemde yayımlanan eserleri arasında "Piç", "Hürriyet Bayrakları" ve "Mehdi" gibi hikâyeler bulunmaktadır⁸⁰¹. Yaklaşık bir yıl boyunca Nafliyon Kasabası'nda esir kalan Ömer Seyfettin, 28 Kasım 1913 tarihinde serbest bırakılır. Ardından, 17 Aralık 1913 tarihinde İstanbul'a dönüş yapar⁸⁰².

Şubat 1914'te, Ömer Seyfettin askerlik görevinden ikinci kez ayrılarak sivil yazarlık kariyerine geri dönmüştür. Bu dönemde, Kabataş Sultani'sinde edebiyat öğretmenliği yaparken, İstanbul Üniversitesi'nde kurulan Tetkikat-ı Lisaniye Encümeni üyeliği ve İstanbul Erkek Muallim Mektebi'nde edebi kıraat öğretmenliği gibi çeşitli akademik görevlerde bulunmuştur⁸⁰³. 1915 yılında 31 yaşındayken Calibe Hanım ile evlenen Seyfettin'in Aralık 1916'da kızı Fahire Güner (Elgen) dünyaya gelmiştir⁸⁰⁴. Ancak, yaşam tarzlarının uyumsuzluğu sebebiyle Eylül 1918'de eşinden ayrılmıştır⁸⁰⁵.

⁷⁹⁷ Polat, *Ömer Seyfettin Bütün Nesirleri*, s. 23.

⁷⁹⁸ Ali Canip ise Genç Kalemler'in bütçesinin Ziya Gökalp vasıtasıyla, İttihad ve Terakki'den temin edildiğini söyler. Ali Canip, "Ömer Seyfettin İçin," *Hayat* 5. cilt, s. 119 (Ankara, 7 Mart 1929).

⁷⁹⁹ Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da Millet, Milliyet, Milliyetçilik*. 13

⁸⁰⁰ Cunbur, *Ömer Seyfettin'in Hayatı ve Eserleri*, s. 12.

⁸⁰¹ Cunbur, *Ömer Seyfettin'in Hayatı ve Eserleri*, s. 14.

⁸⁰² Fevziye Abdullah Tansel, "Ömer Seyfeddin'in Hayatı, İlk Eseri, Şiirleri," *Doğumunun Yüzüncü Yılında Ömer Seyfettin* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992), s. 52.

⁸⁰³ Alangu, *Ömer Seyfettin: Ülkücü Bir Yazarın Romanı*. 158.

⁸⁰⁴ Tural, "Ömer Seyfettin'in Hayatı ve Eserleri," s. 11.

⁸⁰⁵ Polat, "Ömer Seyfettin Hakkında," s. 25.

Temmuz 1917 itibarıyla, I. Dünya Savaşı sırasında Yeni Mecmua gibi dergilerde birçok yazısı yayımlanmıştır⁸⁰⁶. Seyfettin, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile her zaman tam anlamıyla düşünsel bir uyum içinde olmamakla birlikte, Ziya Gökalp ile fikrî benzerlikler taşımakta ve partinin genel merkez kâtiplerinden biri olarak görev üstlenmektedir⁸⁰⁷. Ayrıca, Teşkilat-ı Mahsusa hakkında bilgi sahibi olup, partinin kültürel politikalarıyla doğrudan ilişkilidir. Ancak savaş sonrası, kaçan ve tutuklanan İttihatçılar arasında yer almamış, İttihat ve Terakki ile olan ilişkisini azalttıktan sonra parti yazarlığından halk yazarlığına yönelmiştir⁸⁰⁸. Bu dönemde, edebi incelemeler ve halk hikayeleri kaleme almıştır. Ömer Seyfettin, 6 Mart 1920 tarihinde şeker hastalığı nedeniyle Haydarpaşa'da vefat etmiştir⁸⁰⁹.

Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş süreci, çok sayıda etnik unsuru barındıran bir imparatorluktan ulus-devlet yapısına geçişte yaşanan köklü değişim ve buhran dönemi olarak tanımlanabilir. Bu dönemde, Ziya Gökalp'in⁸¹⁰ yanı sıra Ömer Seyfettin de milliyetçilik anlayışını dil ve kültür merkezli bir perspektifle şekillendirmiştir. Seyfettin'in milliyetçilik anlayışına göre, "milliyetin hududu lisanla harstır"⁸¹¹. Bu görüş doğrultusunda, Türk toplulukları arasında dilsel ve kültürel bir birliğin sağlanmasına yönelik çabalar ortaya koymuştur. Seyfettin, bu birliğin sağlanmasının ardından, siyasi sınırlar birleşme de Turan idealinin gerçekleşmiş kabul edileceğini ileri sürmüştür⁸¹².

Ömer Seyfettin'in milliyetçilik anlayışını en iyi yansıtan metinlerden biri, 1914 yılında kaleme aldığı *Türklük Mefkûresi* başlıklı makaledir. Bu makalede, Seyfettin gençlere millet, ümmet ve devlet kavramlarının anlamlarını açıkça bilmeleri ve bunları akılda tutmaları gerektiğini tavsiye

⁸⁰⁶ Bedia Koçakoğlu, "Ömer Seyfettin'in Şiirlerine Genel Bir Bakış," *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2008), s. 58.

⁸⁰⁷ Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı 1914-1918: Propagandadan Milli Kimlik İnşasına* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), s. 360.

⁸⁰⁸ Rıza Bağcı, *Baha Tevfik'in Hayatı, Edebî ve Felsefî Eserleri Üzerinde Bir Araştırma* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1996), s. 219.

⁸⁰⁹ Halit Fahri Ozansoy, *Edebiyatçılar Geçiyor* (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1967), s. 63.

⁸¹⁰ Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1989), s. 13.

⁸¹¹ Ömer Seyfettin, *Bütün Eserleri* (Cilt 15), s. 29.

⁸¹² Sabahattin Çağın, "Ömer Seyfettin'in Eserlerinde Türk Dünyası," *Ben Gönen'de Doğdum: Ömer Seyfettin ve Eserleri Sempozyum Bildirileri* (Balıkesir: Gönen Belediyesi Kültür Dizisi, 1997), s. 82.

eder⁸¹³. Milleti tanıdığını “bir lisanla konuşan ve dinleri bir olan bütün insanlar” şeklinde yapar ve din birliği yanında dil birliği de olan insanları millet olarak tanımlar. Türkçe konuşan bütün Müslümanların Türk milletinden olduğunu ifade eder⁸¹⁴. Seyfettin’e göre milliyet, “din ve dil birliği olan bir halkın adıdır”. Dolayısıyla, “Türkiye’de, Acemistan’da, Afganistan’da, Türkistan’da, Buhara’da, Kaşgar’da, Çin’de, Mançuri’de, Kafkasya’da, Kırım’da ve Rusya’da ne kadar Türkçe konuşan Müslüman varsa, hepsi bizim milletimizdir.”⁸¹⁵

Trablusgarp ve Balkan savaşlarının Osmanlı Devleti’nin siyasi ve sosyal yapısında yarattığı köklü değişimlerin ardından, Osmanlıcılık ve İslamcılık düşüncelerinin yerini milliyetçilik fikri almıştır⁸¹⁶. Bu dönemde, Türk aydınları, yaşanan travmalardan çıkmak ve yeni bir yol aramak amacıyla, milliyetçilik fikrine yönelmişlerdir⁸¹⁷. Balkan yenilgisinin ardından, özellikle azınlıkların Osmanlı Devleti’ne karşı tutumlarının etkisiyle bu arayış hızlanmıştır⁸¹⁸.

Ömer Seyfettin’in bu dönemde kaleme aldığı öyküler, Balkan Savaşı’nın getirdiği acı yenilgi ve bir yıllık esirlik döneminin etkisiyle “öteki”ne karşı biçimlenen negatif bir ulusçuluk yaklaşımını yansıtır⁸¹⁹. Öykülerinde, örneğin *Beyaz Lale*⁸²⁰ ve *Bomba* gibi eserlerinde, Bulgar ve Yunan milliyetçiliklerinin kötü ve insafsız yönlerini teşhir ederek Türk milliyetçiliğini uyandırma çabası göze çarpar⁸²¹. Bu dönemde Türk milliyetçiliğinin zayıf bir konumda olması ve

⁸¹³ Ömer Seyfettin, *Bütün Eserleri: Makaleler 2*, haz. Hülya Argunşah (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001), ss. 10-15.

⁸¹⁴ Sadık Tural, *Zamanın Elinden Tutmak* (Ankara: Ecdâd Yayınları, 1991), ss. 273-274.

⁸¹⁵ Seyfettin, *Bütün Eserleri* (2002), ss. 82-83.

⁸¹⁶ Ernest Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, çeviren: Büşra E. Behar ve Güner G. Özdoğan (İstanbul: İnsan Yayınları, 1992), s. 28.

⁸¹⁷ Sefa Yüce, “Felsefi Düşüncenin Edebiyata Yansıması: Türk Edebiyatında Pozitivist ve Materyalist Anlayış,” *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 7/1 (Kış 2012): Çukurova Üniversitesi, Türkoloji Araştırmalar Merkezi.

⁸¹⁸ Hasan Ali Yücel, “Ömer Seyfettin” (Köşemden), *Cumhuriyet Gazetesi* 11 Mart 1957, s. 2.

⁸¹⁹ Tahsin Yıldırım, “Ömer Seyfettin’e Dair,” *Balkan Harbi Hatıraları*, haz.: Tahsin Yıldırım (Ankara: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2013), ss. 11-38.

⁸²⁰ Seher Özkök, “Beyaz Lale: Negatif 'Öteki'nin Söylemi ve Eylemi Üzerinden İnşa Edilen Milli Bilinç,” *T.C. Gönen Belediyesi 1. Dünden Bugüne Ömer Seyfettin Sempozyumu (9-11 Mart 2007) Bildiriler* (İstanbul: Gönen Belediyesi Kültür Yayınları), 2007, ss. 125-130.

⁸²¹ Funda Selçuk Şirin, “The Traumatic Legacy of the Balkan Wars for Turkish Intellectuals,” *War and Nationalism: The Balkan Wars 1912–1913 and Their Sociopolitical Implications*, eds.: M. Hakan Yavuz ve İsa Blumi (Utah: The University of Utah Press, 2013), ss. 679-703.

1917'ye kıyasla daha sınırlı bir kabul görmesi, Seyfettin'in öykülerindeki ideolojik ve didaktik yaklaşımın anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır⁸²².

Ömer Seyfettin'in *Büyük Türklüğü Parçalayan Kimlerdir?* başlıklı makalesinde, Türk milletini tehdit eden iki ana tehlikeyi ele alır. Bu tehlikelerden birincisini “Rus Pençesi” olarak tanımlar ve makalenin kaleme alındığı 1918 yılı itibarıyla bu tehlikenin etkisinin azaldığını belirtir. Seyfettin, Rus gücünün Türk milletine yönelik tehditlerinin büyük ölçüde ortadan kalktığına inanır. İkinci tehlike ise “milli gaflet” olarak adlandırılır. Seyfettin, milli gafletin Türk milletini tehdit eden önemli bir sorun olduğunu ve bu tehdidin ortadan kaldırılmasının tüm milliyetini kavramış Türk vatandaşlarının görevi olduğunu ifade eder. Makalesinde, “Birinci kuvvet artık kırıldı. Fakat ikinci kuvvet hâlâ duruyor. Bu kuvvete karşı mücadele etmek, bugün bütün milliyetini idrak etmiş Türkler için bir farzdır. Türk âlimleri, Türk edipleri, Türk şairleri ve Türk sanatkârları bu gaflet kuvvetine karşı birleşmeli ve onu ortadan kaldırmalıdır” şeklinde bir çağrıda bulunur⁸²³.

Ömer Seyfettin, savaş deneyimini birebir yaşamış bir edebiyatçı olarak, Balkanların sosyolojik ve siyasi yapısını detaylı bir şekilde ele almıştır. Eserlerinde Balkan Savaşları'na giden süreci, Ortadoğu ve Afrika'daki sömürgecilik rekabetinin Balkanlar üzerindeki etkilerini ayrıntılı olarak yansıtmaktadır. Seyfettin, Osmanlı toprakları üzerinde yeni dünya düzeninde pay kapma amacı güden büyük devletlerin, savaş olgusunu "en güçlüler en iyi yemeği ve en iyi barınağı almak isterler" prensibine göre değerlendirdiğini ve Balkanlarda yarattıkları kargaşayı Osmanlı topraklarının paylaşımı için bir fırsat olarak kullandıklarını ortaya koyar. Bu bağlamda, Balkan Savaşları'nın “Birinci Dünya Savaşı'nın provası” olarak değerlendirilmesinin gerekçelerinden biri de budur.

Seyfettin'in milliyetçilik anlayışı, özellikle Bulgar ve Ermeni topluluklarına karşı duyduğu derin öfke ve hınç ile belirgin bir etnik milliyetçilik örneği sergilemektedir⁸²⁴. Etnik köken vurgusu, zaman zaman kendi diğer söylemleriyle çelişkili noktalar içermektedir. Örneğin, Türk

⁸²² Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918): Propagandadan Millî Kimlik İnşasına* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), ss. 366-367.

⁸²³ Ömer Seyfettin, “Büyük Türklüğü Parçalayan Kimlerdir?”, *Bütün Eserleri Türklük Üzerine Yazılar*, haz.: Muzaffer Uyguner (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1993), ss. 107-112.

⁸²⁴ İnci Enginün, “Ömer Seyfettin'in Hikayelerinde Yabancılar,” *Doğumunun Yüzüncü Yılında Ömer Seyfettin* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1984), s. 51.

ırkından olmalarına rağmen Hristiyanlaşmış toplulukları Türk olarak görmemesi, bu çelişkili düşüncelere bir örnek teşkil eder. Seyfettin'in etnik kökene dayalı sert halk ayrımları, dönemin ve sonrasının birçok aydını tarafından eleştirilmiştir⁸²⁵. Seyfettin'in hikayelerindeki savaş ve yabancı halklarla ilgili betimlemelerin rahatsız edici boyutlara ulaşabildiğini belirtirken; yüceltilen kahramanların yalnızca erkek karakterlerden oluşmasını eleştirerek Seyfettin'i "cinsiyetçi vatanperver" olarak nitelendirir. Milli Edebiyat Dönemi'nde toplumda eleştirilen kötülüklerin genellikle kadın imgesi aracılığıyla ifade edildiğini ifade eder. Bu çerçevede, Seyfettin'in cinsiyet temelli bir milliyetçilik algısının bulunmadığı, dönemin genel bir özelliği olduğu söylenebilir. Özetle, Ömer Seyfettin'in milliyetçilik anlayışı ve eserleri, dönemin Türk milliyetçiliği ve ulusal bilincinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır⁸²⁶.

Ömer Seyfettin, fikirlerini yalnızca edebi hikaye türü aracılığıyla değil, aynı zamanda milliyetçilik, eğitim ve toplum sorunları gibi konularda kaleme aldığı makaleler ve düzyazılarla da geniş bir şekilde ifade etmiştir. "Yeni Hayat" adlı düşünsel manifestosunda, bu çabalarını ve gerekçelerini detaylı bir şekilde açıklar⁸²⁷. Seyfettin, "Türklük Mefkûresi" başlıklı makalesinde bu konudaki görüşlerini şu şekilde ifade eder:

"Biz insanlar doğarız, büyürüz ve ölürüz. Ne kadar uzun yaşarsak yaşatalım, ömrümüz yüz seneyi geçmez. Bu, kişisel hayatımızdır. Akıllı olan, bu geçici hayata aşırı önem vermez. Kişisel hayatımızın ötesinde, umumi ve milli bir hayatımız vardır ki, bu hayat ezelidir. Milliyetimiz bozulmadığı sürece bu umumi hayat hiç ölmez; dünyalar durdukça varlığını sürdürecektir. İşte bu mensup olduğumuz milliyet 'Türklük'tür. Bu umumi hayatı güçlendirmek, dünyadaki galiplerin üstüne çıkmak ve ona yıkılmaz bir gelecek hazırlamak, 'Türklük mefkûresidir.'"⁸²⁸

Seyfettin'in bu açıklamaları, milliyetçiliği sadece bireysel bir aidiyet duygusunun ötesinde, kalıcı ve ezeli bir değer olarak gördüğünü ortaya koyar.

⁸²⁵ Nihat Sami Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi Destanlar Devrinden Zamanımıza Kadar*, cilt 1-2 (Milli Eğitim Basımevi, 1987).

⁸²⁶ İnci Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2006).

⁸²⁷ Genç Kalemler Tahrir Heyeti [Ömer Seyfettin], *Millî Jimnastik-Kuvvetli Ol, Kavga Et...* (Selânik: Yeni Hayat Kitapları, 9 Temmuz 1911), s. 236.

⁸²⁸ Seyfettin, *Bütün Eserleri: Makaleler 1*, ss. 10-15.

Onun milliyetçilik anlayışı, Türk milletinin sürekliliğini ve gücünü vurgulayan, bu anlayışa dayalı bir ulusal hedef belirleme çabası olarak değerlendirilebilir.

Ayrıca Ömer Seyfettin, Türk edebiyatının önemli figürlerinden biri olarak, hem kısa öykü hem de deneme türlerinde üretken bir yazar olarak tanınmaktadır. Eserleri, Türk milliyetçiliği ve toplumsal eleştiri gibi konuları derinlemesine ele alırken, aynı zamanda dönemin sosyo-politik atmosferini yansıtan önemli bir edebi kaynak oluşturur. Seyfettin'in hikayeleri, örneğin "Kaşığı,"⁸²⁹ "Beyaz Lale," ve "Yüksek Ökçeler," milliyetçilik ve toplumsal sorunlara dair görüşlerini sanatsal bir dille ifade ederken, "İstanbul'un İhtilali," "Efruz Bey," ve "Pembe İncili Kaftan" gibi eserleri ise dönemin sosyo-politik dönüşümlerine ışık tutar. Ayrıca, "Türklük Mefkûresi," "Yeni Hayat," ve "Milli Edebiyat" gibi makaleleri, milliyetçilik anlayışını ve toplumsal meseleleri teorik bir perspektiften incelemektedir. Seyfettin'in edebi ve entelektüel üretkenliği, onun Türk milliyetçiliğinin şekillenmesinde ve edebi gelenekteki yerinin pekişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Eserleri hem dönemin milliyetçi söylemini yansıtmaları hem de edebi yaklaşımı ile Türk edebiyatı üzerinde kalıcı bir etki bırakmıştır⁸³⁰.

3.3.3 Ali Canip Yöntem

Ali Canip Yöntem, 1886 yılında İstanbul'un Üsküdar semtinde doğmuştur. Babası Halil Saib Bey, dönemin önemli vakıflarından sorumlu bir bakanlık memuruyken, annesi Hafıza Nuriye Hanım'dır. Ali Canip, eğitim hayatına Üsküdar'daki Gülfem Hatun Mektebi'nde başlamıştır. İlkokul eğitiminin ardından Toptaşı Askeri Rüştiyesi ve Selamsız Fransız Mektebi'nde eğitimine devam etmiştir. Babası Halil Saib Bey'in görevleri nedeniyle ailesiyle birlikte Selanik'e taşınan Ali Canip, burada Selanik Mülkiye İdadisi'nde eğitimine devam etmiştir. Hukuk eğitimi alarak akademik kariyerine yönelen Ali Canip, eğitim hayatı boyunca farklı okullarda öğretmenlik yapmıştır. İttihat ve Terakki Mektebi, Ziraat Mektebi ve Romanya Mektebi gibi eğitim kurumlarında dersler veren Ali Canip, eğitimciliğiyle de ön plana çıkmıştır⁸³¹.

⁸²⁹ İnci Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2006), s. 430.

⁸³⁰ Suna Karaküçük, "İssiz Adada Hayat Kurtaran Kaşığı," *Varlık* Temmuz 2000, cilt 1114, ss. 61-65.

⁸³¹ Sadeddin Nüzhet, *Ali Canip Hayatı ve Eserleri* (İstanbul: Cumhuriyet Kitaphanesi, 1937), ss. 3-5.

Ali Canip Yöntem, edebiyat öğretmenliği sınavını kazanarak 1912 yılında Çanakkale Sultanisi'nde, 1913 yılında ise Gelenbevi Sultanisi'nde öğretmenlik yapmaya başlamıştır. 1914 yılında Darülmualimin-i Aliye'ye Türk edebiyatı hocası olarak atanmış ve 1917-1918 yılları arasında Darülfünun'da lise ders kitaplarını hazırlamak üzere kurulan komisyonda görev almıştır. 1919 yılında Darülfünun Edebiyat Fakültesi'nde Türk edebiyatı dersleri vermeye başlamıştır. 1920 yılına gelindiğinde, Anadolu'da başlayan Millî Mücadele hareketine katılan Ali Canip, 1921 yılında Trabzon Sultanisi Müdürlüğü'ne, ardından Giresun Maarif Müdürlüğü'ne ve Maarif Vekâleti Müfettişliği görevine tayin edilmiştir. Bu görevler, onun eğitim alanındaki yetkinliğini ve Millî Mücadele'ye olan bağlılığını göstermektedir. Eğitim ve edebiyat alanındaki katkılarıyla, Türk kültürünün ve milliyetçiliğinin gelişimine önemli katkılarda bulunmuştur⁸³².

Ayrıca, farklı eğitim kurumlarında çeşitli üyelik ve öğretmenlik görevlerinde de bulunmuştur. 1934 yılında Ordu milletvekili seçilen Ali Canip, Türk Dili Tetkik Cemiyeti merkez üyeliği, Tarih Encümeni üyeliği ve Türk Tarih Kurumu üyeliği gibi önemli pozisyonlarda görev almıştır. 1943 yılında İstanbul Edebiyat Fakültesi'nde öğretim görevlisi olarak akademik kariyerine devam etmiştir. 1950 yılında Bursa milletvekili olarak seçilen Ali Canip, siyasi kariyerine de önemli katkılarda bulunmuştur⁸³³. Ali Canip Yöntem, 26 Ekim 1967 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir. Türk edebiyatında önemli bir yere sahip olan Ali Canip'in ölümü, edebi ve kültürel çevrelerde derin bir üzüntü yaratmıştır. Edebiyat ve milliyetçilik alanındaki katkıları, ölümünden sonra da önemli bir referans noktası olarak anılmaktadır. Millî edebiyat anlayışının gelişimine ve Türk milliyetçiliğinin güçlendirilmesine yönelik etkileri, onun ölümünden sonra da akademik ve kültürel alanda etkileri devam etmektedir⁸³⁴.

Ali Canip Yöntem'in edebi serüveni, ilk olarak Muallim Naci ile başlamış ve bu dönemde eski edebiyat üzerine çalışmalar gerçekleştirmiştir. Sade dil anlayışı ve Millî Edebiyat perspektifini Muallim Naci'den alarak,

⁸³² Ebubekir Eraslan, "Ali Canip Yöntem," *Çanakkale Savaşları Ansiklopedisi*, ed.: Murat Karataş (İstanbul: Çanakkale Savaşları Enstitüsü Yayını, 2023).

⁸³³ Şerif Aktaş, "Yöntem, Ali Canip," *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt 43 (İstanbul: TDV, 2013), ss. 565-566.

⁸³⁴ Nüzhet Haşım, *Millî Edebiyata Doğru*, haz.: Recep Duymaz (İstanbul: Akademik Kitaplar, 2013), s. 57.

edebiyat dünyasında kendine bir yer edinmiştir⁸³⁵. İlk şiirleri Kadın ve Bahçe isimli mecmualarda yayımlanan Yöntem, Millî Edebiyat anlayışını ve sade Türkçe savunusunu öne çıkararak adını duyurmuştur. Küçük yaşta aldığı eğitim ve takip ettiği isimler sayesinde geniş bir bilgi birikimine sahip olan Yöntem, başlangıçta eski edebiyatla tanışmış, ancak zamanla sade ve millî bir dilin savunucusu olmuştur⁸³⁶.

Edebiyat dünyasında, kendisinden önceki akımların duygu atmosferinden farklı olarak memleket, Anadolu ve sıradan halkın yaşamı gibi konulara odaklanmıştır. Millî Edebiyat, belirli bir devletin kırılma dönemine dayanmayan ve sınırları net olarak çizilmeyen bir edebi akımdır. Ancak, 1911 yılında Ali Canip Yöntem, Ömer Seyfettin ve Ziya Gökalp'in önderliğinde Selanik'te yayımlanan Genç Kalemler dergisi, bu edebi sürecin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Ali Canip, edebi kariyerinin başında Edebiyat-ı Cedide⁸³⁷ anlayışını benimsemiş, ancak bu dönemin ardından Fecr-i Âti⁸³⁸ topluluğuna katılmış, fakat grubun temel düşüncelerini kabul etmemiştir. Hüsn ve Şiir dergisinin adı Genç Kalemler olarak değiştirildiğinde, Ziya Gökalp ve Ömer Seyfettin'i derginin yayımına katılması için ikna etmiştir. Derginin ilk sayısında yayımlanan beyanname ile Millî Edebiyat akımının temelleri atılmıştır. Ali Canip, Genç Kalemler dergisinde Milli Edebiyat meselesi üzerine makaleler kaleme almıştır⁸³⁹.

Genç Kalemler dergisinin ilk sayılarında, Servet-i Fünûn estetiğinin belirgin etkileri gözlemlenmekle birlikte, Ali Canip'in "Edebiyât-ı Müstakbelemiz" başlıklı makalesi, dönemin edebiyat dünyasında yeni bir yönelimin işaret fişeği olarak değerlendirilebilir⁸⁴⁰. Ali Canip, derginin üçüncü sayısında kaleme aldığı "Âtî-i Edebîmiz" başlıklı yazısında, genç kuşağın "edebiyât-ı milliye" talebini dile getirerek, edebiyatta millî bir dönüşüm arzusunun yol haritasını çizer⁸⁴¹. Dördüncü sayıda yer alan Kâzım Nâmi'nin

⁸³⁵ Nüzhet, *Ali Canip Hayatı ve Eserleri*, ss. 3-5.

⁸³⁶ Haşim, *Millî Edebiyata Doğru*, s. 58.

⁸³⁷ Cevdet Kudret, *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman II 1859-1959* (İstanbul: Varlık Yayınevi, 1978), s. 18.

⁸³⁸ Nâzım Hikmet Polat, "II. Meşrutiyet Devri Türk Kültür-Edebiyat ve Basın Hayatının Bir Yansıtcısı Olarak Rübab Dergisi," *TÜBAR-XIV*, Güz (2003), ss. 7-41.

⁸³⁹ Aktaş, "Yöntem, Ali Canip," ss. 565-566.

⁸⁴⁰ Genç Genç Kalemler, *Tipkibasım*, haz.: İsmail Parlatır-Nurullah Çetin (Ankara: TDK, 2014), s. 27. (Bu dipnottan itibaren bu eser sadece "Genç Kalemler" olarak anılacak ve sayfa numaraları verilecektir.)

⁸⁴¹ Ali Canip, "Âtî-i Edebîmiz -(Bir tevdi-i fikrî)", *Genç Kalemler*, Birinci Cilt Numara: 3-11.

"Türkçe mi Osmanlıca mı?" başlıklı makalesi ise, mevcut yazı dilinin sorunlarına dikkat çekerek, dilde sadeleşmenin kaçınılmaz bir gereklilik olduğunu ve bunun eğitime yapacağı katkıları tartışır. Bu makaleler, Genç Kalemler'in dil ve edebiyat sahasında gerçekleştirmeyi hedeflediği devrimsel değişimlerin ipuçlarını verir⁸⁴².

Ancak, bu dönemde dergide yayımlanan bazı yazılar ve şiirler, hala terkipli ve Arapça-Farsça kelimelerle dolu olmakla birlikte, Servet-i Fünûn'un yüzeysel birer taklidi olarak değerlendirilebilir. Diğer taraftan Ali Canip'in makalelerinde beliren dil arayışı ve şiirlerindeki sadeleşme çabası, edebiyatın millileşme sürecinin erken belirtileri olarak önem taşır⁸⁴³. Genç Kalemler ekibi, ilk sayılarda edebiyatın temel meselelerine odaklanırken, özellikle dil ve üslup üzerine kaleme aldıkları yazılarla, edebî değişim hedeflerini ortaya koyar ve bu değişimi, önceki dönemin gayrimillî ve kozmopolit eğilimlerini eleştirip itibarsızlaştırarak meşrulaştırmaya çalışırlar. Bu bağlamda, Ali Canip'in öncülüğünde şekillenen dilde sadeleşme ve millileşme çabaları, Türk edebiyatında köklü bir dönüşümün kapısını aralamış, Servet-i Fünûn'un estetik anlayışına karşı bilinçli bir tavır geliştirerek, milliyetçi bir edebî kimliğin inşasında önemli bir rol oynamıştır⁸⁴⁴.

Genç Kalemler dergisiyle Ziya Gökalp, Ali Canip Yöntem ve Ömer Seyfettin öncülüğündeki aydınlar, kendilerinden önceki yayınlarda egemen olan karmaşık ve Arapça-Farsça ile Batı etkisinde olan dil kullanımına karşı çıkarak Yeni Lisan Hareketi'ni savunmuşlardır. Bu hareket, dilde sadeleşmeyi hedefleyerek İstanbul Türkçesi'ni esas almayı önermiş ve çeşitli dil ilkeleri benimsemiştir⁸⁴⁵.

Aydınlar, Yeni Lisan hareketinin gerekliliklerini şu şekilde belirlemiştir:

- *İstanbul Türkçesi'ni temel alan bir Türk yazı dilinin kullanılması,*
- *Arapça-Farsça gramer yapılarının terk edilmesi,*
- *İlmi terimlerin dışında, mümkün olduğunca yabancı kaynaklı kelimelerin atılması,*

⁸⁴² Hakan Sazyek, "Yeni Lisan Hareketinin 'Meşhur' Anketi ve Onun 'Meçhul' Kitapçığı Üzerine," *Turkish Studies* 8/13 (Sonbahar 2013), s. 30.

⁸⁴³ "Benim Aşkım", "Bugün-Son Ümidim", "Beni Terket!" gibi şiirlerinde terkipsiz bir şiir dili kurma gayretindedir. *Genç Kalemler*, ss. 42, 53, 61.

⁸⁴⁴ İsmail Parlatır, "Genç Kalemler Hareketi İçinde Ömer Seyfettin," *Doğumunun 100. Yılında Ömer Seyfettin* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992), s. 102.

⁸⁴⁵ Hülya Argunşah, "Yeni Lisan Hareketi Yüz Yaşında," *Türk Edebiyatı* 450 (Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 2014): 107-121.

- Artık kalıplaşmış ve Türkçeleşmiş kelime ve tamlamaların, aslına riayet edilmeden Türkçe kelimemiyş gibi kullanılmasının teşvik edilmesi,
- Yeni bir terminoloji gerekiyorsa, bunun öz Türkçeden oluşturulması.⁸⁴⁶

Bu görüşler, Ömer Seyfettin, Ali Canip Yöntem, Ziya Gökalp başta olmak üzere Fuat Köprülü, Yakup Kadri, Cenap Şahabettin, Halit Ziya gibi aydınlar tarafından desteklenmiş, ancak dildeki temizleme hareketinin dili yoksullaştıracığı ve yeni kelime kabulünün birdenbire sistemleşemeyeceği yönündeki itirazlar da ortaya çıkmıştır. Eleştirmenler, Yeni Lisan hareketinin yeni bir dil uydurma çabası olduğunu ve bu dilin yalnızca teknik bir bilim dili olabileceğini, sanat üretimine uygun olmayacağını öne sürmüşlerdir.⁸⁴⁷

Bu dönemde Ali Canip Yöntem, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile yakın ilişkisine rağmen, politikadan bağımsız kalmayı tercih etmiş ve Genç Kalemler dergisinin bu cemiyetin siyasi organı haline gelmesine karşı çıkmıştır.⁸⁴⁸ Ziya Gökalp'in güvencesiyle derginin özerkliğini korumuş ve cemiyetin müdahalesini engellemiştir.⁸⁴⁹ 1911 yılında Ali Canip, Ömer Seyfettin ve Ziya Gökalp tarafından yönetilen Genç Kalemler, dönemin dil ve edebiyat politikalarını belirleyici bir platforma dönüşmüştür. Başlangıçta farklı estetik yaklaşımlara sahip olan bu üç aydın, zamanla fikir birliği sağlayarak Türkçülük düşüncesini temel alan bir edebi program geliştirmişlerdir. Ali Canip, mevcut edebiyatı eleştirerek, millî bir edebiyatın inşasında özgün ve yerli unsurların öncelikli olması gerektiğini savunmuş ve bu düşüncelerini Genç Kalemler aracılığıyla geniş kitlelere ulaştırmıştır.⁸⁵⁰

Millî Edebiyat ve edebiyatın milliliği konusunu ilk olarak öne süren isim Ali Canip Yöntem'dir. Ali Canip, dönemin dergilerinde millî dil ve edebiyat konularında yazılar kaleme almış ve millî bir edebiyatın oluşumunu millî bir dile bağlamıştır. Ancak, bu yazılar ilk başta büyük bir etki yaratmamıştır. Ali

⁸⁴⁶ Ömer Seyfettin, "Yeni Lisan," *Genç Kalemler Dergisi*, İkinci Cilt, no. 1, 29 Mart 1327 / 11 Nisan 1911; aktaran Recep Duymaz, *Türk Edebiyatında Millî Edebiyat Dönemi* (İstanbul: 3F Yayınları, 2008), s. 178; *Genç Kalemler*, s. 75-81.

⁸⁴⁷ Ali Canip Yöntem, *Ömer Seyfeddin (1884-1920): Hayatı, Karakteri, Edebiyatı ve İdeali ve Eserlerinden Numuneler* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1947), s. 11.

⁸⁴⁸ Yöntem, "Ömer Seyfettin İçin," s. 282.

⁸⁴⁹ Ali Canip Yöntem, *Ömer Seyfeddin (1884-1920): Hayatı, Karakteri, Edebiyatı ve İdeali ve Eserlerinden Numuneler* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1947), s. 12.

⁸⁵⁰ Rıza Filizok, "Ali Canip'in Hayatı ve Eserleri Üzerinde Bir Araştırma" (İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 2001), s. 25.

Canip, mevcut dili ve edebiyatı eleştirerek özgün bir edebiyatın gerekliliğini vurgulamıştır.

Ali Canip'e göre millî edebiyat şu şekilde tanımlanmalıdır:

- *"Özü ve Vatanı Türk Olan Milleti: Millî edebiyat, Türk milletinin özünü ve vatanını anlatmalıdır.*
- *Milletin İçinden Hikayeler: Milletin günlük yaşamına dair gerçekçi hikayelere yer vermelidir.*
- *Avrupalı Bakış Açısı: Kendi Türk kökenli olmasına rağmen Avrupalı bakış açısını benimseyen ve bunu günlük yaşamına yansıtan kişiler millî edebiyatın konusu olmamalıdır"*⁸⁵¹.

Bu yaklaşım, Millî Edebiyat'ın ırkçı bir konuma geldiği iddia edilmiştir. Ancak, Millî Edebiyat tamamen kapalı bir anlayışa sahip değildir ve başka unsurlara da açıktır; bununla birlikte, bu durum millîliğe zarar vermemelidir. Millî Edebiyat'ın kaynağı, halkın gelenek göreneklere ve yaşam tarzıdır. Sanat, yani edebiyat, insana ait unsurları anlatmalı, samimi ve değerli olmalıdır⁸⁵². Ali Canip, milliyetçi düşüncenin şekillenme sürecinde, Türklüğün laik bir ideal olarak kavramsallaştırılmasına dikkat çekmiştir. Ona göre, başlangıçta kavim veya millet terimleri, laiklikten bağımsız bir şekilde ve anlam farklılıklarına fazla önem verilmeksizin, genel bir topluluğu tanımlamak amacıyla kullanılmıştır. Ancak, milliyetçi duyarlılığın sistematik bir biçimde açıklığa kavuşturulmaya başlandığı dönemde, bu terimlerin anlamları daha bilinçli bir şekilde ele alınarak, belirli bir amaca yönelik kullanılmaya başlanmıştır. Ali Canip, Türklüğü yenilikle özdeşleştirerek, milliyetçi hedeflerin yönelimini bu perspektiften değerlendirmiştir⁸⁵³.

Ali Canip'in millî edebiyat üzerine kaleme aldığı yazılar, dönemin edebî ve kültürel dönüşümünü anlamak açısından büyük önem taşır. Ali Canip, millî edebiyatın kıstaslarını *Yeni Lisan* hareketi çerçevesinde belirleyerek, bu edebiyat anlayışının kültürel sahada yeniliği temsil ettiğini çeşitli örneklerle açıklamaya çalışmıştır. Bu bağlamda, dilin ve edebiyatın siyasî yönünü de göz

⁸⁵¹ Bilge Ercilasun, *II. Meşrutiyet Devrinde Tenkit: Türkçü Tenkit* (Ankara: TKAE Yayınları, 1995), s. 121.

⁸⁵² Recep Duymaz, *Türk Edebiyatında Millî Edebiyat Dönemi* (İstanbul: 3F Yayınları, 2008), s. 178.

⁸⁵³ Celalettin Vatandaş, *Ulusal Kimlik: Türk Ulusçuluğunun Doğuşu* (İstanbul: Açılım Kitap, 2010), s. 181.

ardı etmemiş, dilin sadeleşmesini millî bir mesele olarak ele almışlardır⁸⁵⁴. Ziya Gökalp'in şu ifadeleri, bu yaklaşımı destekler niteliktedir: *"Kapitülasyonlar milletin siyasî istiklâli için bir nakîsa olduğu gibi, lisanın 'sarfi' muhtariyeti için de bir lekedir."* Ancak, millî edebiyatın temellerini atmaya çalışan bu düşünürler, milliyet kavramını Osmanlılık üzerinden tanımlamış; Türklüğü ve Türkçülüğü, Osmanlılığın ortak kültürel bir unsuru olarak değerlendirmişlerdir⁸⁵⁵. Bu sebeple, millî edebiyat yerine "kavmî edebiyat" terimini tercih etmeye çalışmışlardır. Ancak, bu kavramı literatüre kazandırmış olmalarına rağmen, uygulamada başarılı olamamışlardır. Ali Canip ve Ziya Gökalp, kavmî edebiyat terimini savunurken, Ömer Seyfettin ise millî edebiyat terimini kullanmayı tercih etmiştir. Kavmî edebiyat kavramını geliştirme ve içini doldurma çabalarının arka planında, Osmanlılık üzerinden Türk kimliğini yeniden tanımlama ve Osmanlılık fikrini koruma arzusu yatmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı diğer etnik gruplar uluslaşma sürecine girmişken, Osmanlılık kavramını savunan bu aydınlar, Osmanlı'ya karşı isyan eden unsurlarla aynı kategoride değerlendirilmeyi reddetmişlerdir⁸⁵⁶.

Kendilerinin millet, kavim ve toplumsal düşüncelerini şu şekilde ifade etmeyi doğru bulmuşlardır;

*"Bizce millet siyasî bir nüfuza, yani bir "devlet kuvveti"ne malik bir cemaattir. Binaenaleyh "Osmanlılık" mutlaka bir millettir. Fakat Türk, Rum, Kürt, Arnavut, Bulgar, Ermeni unsurları gibi Osmanlı milletinin içtimâî bünyesine dâhil olunan heyetler birer millet değil, bir "kavim"den ibarettir. Osmanlı siyaseti bir millî siyasettir; kavmiyyet esasına müstenit bir siyaset takibi bir cürm, bir cinayettir. Lisan ve edebiyata gelince bunlar ancak "kavmî" olabilirler. Osmanlı lisanı "Türk lisanı"dır. Osmanlı edebiyatı "Türk edebiyatı"dır. Fakat Osmanlı milleti "Türk milleti" değildir. Osmanlı milleti Türk milleti de dâhil olduğu hâlde birçok kavimleri müstemildir. Bir Türk siyasî hayat itibariyle Osmanlıdır. (...) Edebiyat beynelmilel olmadığı gibi millî de olamaz, edebiyat ancak kavmî olabilir."*⁸⁵⁷

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Ali Canip'in düşünceleri, milliyet ve kavim kavramları arasındaki ayrımı net bir biçimde ortaya koyar ve bu ayrım, Türkçü perspektifle ele alındığında önemli bir anlam kazanır. Canip,

⁸⁵⁴ Gregory Jusdanis, *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür: Millî Edebiyatın İcat Edilişi*, çev. Tuncay Birkan (İstanbul: Metis Yayınları, 2015), s. 86.

⁸⁵⁵ Ali Canip ve Ziya Gökalp, "Yeni Lisan", *Genç Kalemler* 2, no. 2 (1911): s. 107.

⁸⁵⁶ Ali Canip, "Millî Edebiyat Meselesi", *Genç Kalemler* 2, no. 6 (1911): s. 193.

⁸⁵⁷ Ali Canip ve Ziya Gökalp, "Yeni Lisan", *Genç Kalemler*, s. 108.

millet kavramını siyâsî bir güç ve "devlet kuvveti" olarak tanımlarken, Osmanlılığı bu kapsamda bir millet olarak değerlendirmiştir. Ancak, Türk, Rum, Kürt, Arnavut, Bulgar ve Ermeni gibi Osmanlı toplumundaki etnik gruplar, millet değil, kavim olarak tanımlanmıştır. Bu ayırım, Türkçü bakış açısının temelini oluşturur; çünkü Türkçülük, genellikle etnik ve kültürel birlikteliği ön planda tutarak, Türk milletini diğer etnik gruplardan ayıran bir kimlik anlayışını savunur.

Ali Canip, Cenap Şahabeddin'in Yeni Lisan'ı "Türklüğü ikiye bölmek" ile suçladığı eleştirisine karşılık olarak, bu hareketin millî vicdana uygun bir girişim olduğunu ifade etmiştir⁸⁵⁸. Canip, Yeni Lisan'ın kozmopolitliğin, kültürel bozulmanın ve tarihî çöküşün yol açtığı tahribatı ortadan kaldırmak amacı güden bir şuur hareketi olduğunu savunmuş ve hareketin toplumsal gerçeklerden güç aldığını vurgulamıştır⁸⁵⁹. Böylece, Yeni Lisan'ın ulusal bir bilinç oluşturma hedefini ve millî bir kimlik oluşturma amacını belirgin bir şekilde ortaya koymuştur⁸⁶⁰.

*"Yeni Lisan... Siz bunu arzu buyurduğunuz nev'iden baştan aşağı yeni bir şey mi zannettiniz? Hayır efendim, asla öyle değil... Yeni Lisanın menbâi hadsîintuitif Türklüğün hiçbir zaman kozmopolit olmayan, yalnız Türk kalan vicdanıdır; bu şuursuz bir hâlde idi; lakin Enderun Argosu'nun en yüksek iki heykeli olan Veysî ve Nergisî'nin bütün hıyanetlerine rağmen Fernand Greigh'in tâbirine göre, insanî birer şahsiyete mâlik olan tedbirler bundan çok uzaklaşmadılar."*⁸⁶¹

Canip, Yeni Lisan'ın, Türkçülüğün derin ve tarihî değerlerine bağlı kaldığını, ancak Enderun Argosu'nun etkisi altında olan bazı bireylerin, bu hareketin özünden sapmasına neden olabileceğini ima eder. Özellikle Veysî ve Nergisî gibi isimlerin, Türkçülük hareketinin hedeflerinden uzaklaşmasına neden olan unsurlar olarak değerlendirildiği görülür. Bununla birlikte, Fernand Greigh'in ifade ettiği gibi, bu şahsiyetlerin insanî değerlerle uyumlu kalmayı başardığı ve Yeni Lisan'ın temel ilkelerinden fazla uzaklaşmadığı ifade edilir.

Ali Canip'in yaklaşımı, Yeni Lisan'ın Türk kimliğinin ve millî vicdanının bir ifadesi olarak görülmesini savunur. Bu hareketin, tarihi ve

⁸⁵⁸ "Hak Gazetesi," 17 Temmuz 1328-30 Temmuz 1912, no. 138.

⁸⁵⁹ Kahkaha (Ali Canip), "Handekâr Sahife: Kâzım Nâmi -Ali Canip'e-", *Genç Kalemler*, c. II, no. 7 (1911): s. 128.

⁸⁶⁰ Acar Sevim, *Halk Milliyetçiliğinin Öncüsü Herder* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2008), s. 25.

⁸⁶¹ Yusuf Ziya Öksüz, *Türkçenin Sadeleşme Tarihi: Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi* (Ankara: TDK Yayınları, 2016), s. 27.

kültürel bağlamda Türkçülüğün özünden sapmadan, Türk milletinin kimliğini ve değerlerini yüceltme amacını taşıdığı vurgulanır. Türkçü bir bakış açısına göre, Yeni Lisan, Türk milletinin özünden gelen bir dil ve kültür reformu olarak değerlendirilir ve bu bağlamda önemli bir millî bilinç hareketi olarak kabul edilebilir.

Ali Canip Yöntem, Türkçülük anlayışını edebi ve kültürel üretkenliğiyle pekiştiren bir edebiyatçı olarak dikkat çeker. Türkçülüğün savunuculuğunu yaptığı eserleri, millî bilincin ve kültürel değerlerin korunması ve yayılması açısından büyük önem taşır⁸⁶². İlk yazılarını "Bağçe Mecmuası" gibi dergilerde yayımlamış, ardından "Kadın", "Resimli Kitap", "Aşiyân", "Halka Doğru", "Yeni Mecmua", "Küçük Mecmua", "Hüsni" ve "Şiir" gibi mecmualarda şiirlerine yer verilmiştir. Ali Canip'in fikir yazıları ise "Servet-i Fünûn" ve "Genç Kalemler" dergilerinde yayımlanmış, bu yazılar Türkçülük perspektifinden millî edebiyatın savunulmasına yönelik önemli katkılar sunmuştur. "Hayat Mecmuası" ve "Yakın Tarihimiz" mecmualarında yayımlanan yazıları da Türk milliyetçiliği düşüncesinin derinleştirilmesine hizmet etmiştir⁸⁶³. Eserleri arasında "Geçtiğim Yol" adlı şiir derlemesi, Türkçülük anlayışını şiirsel bir dilde ifade ederken, "Millî Edebiyat Meselesi ve Cenab Beyle Münakaşalarım" adlı kitabı, millî edebiyatın savunulması ve Türkçülük anlayışının eleştirel bir temele oturtulması açısından büyük önem taşır. "Edebiyat" adlı ders kitabı, Türkçülük anlayışını eğitim yoluyla geniş bir kitleye ulaştırmayı amaçlarken, "Türk Edebiyatı Antolojisi" ve "Naîmâ Tarihi" gibi eserler, Türk tarihini ve edebiyatını millî bir perspektiften ele alır. "Leylâ ve Mecnûn" adlı eser, klasik Türk edebiyatının millî değerlerini vurgularken, "Epeve ve Edebî Nev'ilerle Mesleklere Dair Malûmat" adlı çalışma ise edebi türlerin Türk kültüründeki yerini açıklar. Son olarak, "Ömer Seyfeddin, Hayatı ve Eserleri" adlı monografi, Türkçülüğün önemli isimlerinden birinin derinlemesine incelenmesini sunar⁸⁶⁴. Ali Canip'in bu eserleri, Türkçülüğün edebi ve kültürel temellerini güçlendiren, millî kimliği ve kültürel mirası koruma amacını güden bir yaklaşımla kaleme alınmıştır.

⁸⁶² Rıza Filizok, *Ali Canip'in Hayatı ve Eserleri Üzerine Bir Araştırma* (İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 2001), s. 73-74.

⁸⁶³ Fevziye Abdullah Tansel, "Ali Canip Yöntem", *Belleten*, c. XXXII (Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara. 1968): s. 58-74.

⁸⁶⁴ Ahmet Sevgi ve Mustafa Özcan, *Prof. Ali Canip Yöntem'in Eski Türk Edebiyatı Üzerine Makaleleri* (İstanbul: Sözlük Yayınları, 1996), s. 18-19.

3.3.4 Ziya Gökalp

Türkçülük ideolojisinin önde gelen isimlerinden biri olarak tanınan Ziya Gökalp, 23 Mart 1876 tarihinde Diyarbakır'da dünyaya gelmiştir⁸⁶⁵. Asıl adı Mehmet Ziya olan Gökalp, Diyarbakır'ın önemli ailelerinden Müftüzadelerden gelen ve vilayet evrak müdürü olarak görev yapan Mehmet Tevfik Efendi ile Prinççizadeler ailesine mensup Zeliha Hanım'ın oğludur⁸⁶⁶. Babası Mehmet Tevfik Efendi, Diyarbakır'ın ileri gelenlerinden olup meşrutiyet taraftarı olarak bilinmektedir⁸⁶⁷. Gökalp'in çocukluk ve gençlik dönemlerinde, ailesi ve özellikle babası Mehmet Tevfik Efendi'nin etkisi büyük olmuştur. Bu dönemde, yaşadığı çevrenin ve ailesinin de etkisiyle güçlü milli ve dini duygular geliştirmiştir⁸⁶⁸.

Ziya Gökalp, asıl adıyla Mehmet Ziya, eğitimine Mercimekörtmesi Mahalle Mektebi'nde başlamış, ardından Diyarbakır Askeri Rüştıyesi'ne devam etmiştir⁸⁶⁹. Eğitim hayatının bu ilk dönemlerinde, Namık Kemal'in eserlerine olan ilgisi babasının da teşvikiyle artmıştır. Babası Mehmet Tevfik Efendi, Namık Kemal'in vefatı üzerine Gökalp'e, onun gibi vatansever ve özgürlükçü olmasını öğütlemiştir⁸⁷⁰. 1890 yılında babasını kaybeden Gökalp, amcası Hacı Hasip Efendi'nin yanına yerleşmiş ve ondan Arapça, Farsça derslerinin yanı sıra İslam Felsefesi eğitimi almıştır. 1891 yılında Diyarbakır'da açılan Mülki İdadi'ye başlamış ve 1894 yılında bu okuldan mezun olmuştur. Aynı yıl içinde yaşadığı derin bir buhranın etkisiyle intihar girişiminde bulunmuş, kafasına sıkıldığı kurşunla ağır yaralanmış ancak bir Rus doktorun müdahalesiyle hayata

⁸⁶⁵ Ali Nüzhet Göksel, *Ziya Gökalp Hayatı Sanatı Eseri* (İstanbul: Varlık Yayınları, 1968), s. 3.

⁸⁶⁶ Nevzat Köseoglu, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Ziya Gökalp* (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2005), s. 65.

⁸⁶⁷ Lütfü Şehsuvaroğlu, *Türk Düşünce Tarihinde Ziya Gökalp ve Türkçülüğün Boyutları* (İstanbul: Bilgeoğuz Yayıncılık, 2008), s. 28.

⁸⁶⁸ Uriel Heyd, *Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*, çev. A. Göke Bozkurt (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2010), s. 114.

⁸⁶⁹ Enver Behnan Şapolyo, *Ziya Gökalp İttihadı Terakki ve Meşrutiyet Tarihi* (İstanbul: İnkılâp ve Aka Yayınları, 1974), s. 17.

⁸⁷⁰ "Sana çok kederli bir haber vereceğim. Çok ağlayacak, çok matem tutacaksın! Bugün senin ve bütün arkadaşların için büyük bir matem günüdür. Çünkü sizin en büyük hocanız ve milletin de en büyük adamı olan Namık Kemal vefat etti. İşte sen bu adamın arkasından gideceksin! Onun gibi vatanperver, onun kadar hürriyetperver olacaksın!" Ziya Gökalp, *Makaleler* 7, haz. Abdülhaluk Çay (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1982), s. 96.

döndürülmüştür. Kurşun çıkarılamamış ve hayatının geri kalanında kafasında kalmıştır⁸⁷¹.

Ziya Gökalp'in düşünce dünyasının şekillenmesinde babasının sözleri ve Namık Kemal'e olan hayranlığı büyük bir yer tutar. Babasının vefatından önce, Namık Kemal'in vatanseverlik ve hürriyet mücadelesine dair öğütlerini Gökalp'e aktarması, onun yaşamında derin izler bırakmıştır. Babasının bu sözlerini kutsal bir vasiyet olarak kabul eden Gökalp, hayatının geri kalanında bu doğrultuda bir düşünce sistemi geliştirmiştir⁸⁷². Bu öğütler, Gökalp'in zihninde alışık olmadığı yeni bir idealin filizlenmesine yol açmış ve onu hürriyet, vatanseverlik ve millet sevgisi etrafında şekillenen bir kişiliğe büründürmüştür⁸⁷³.

Gökalp, okuduğu eserleri sorgulamadan kabul ettiği bir dönemin ardından, babasının yönlendirmesiyle Doğu ve Batı'nın birçok eserine vakıf olmuş, bu süreçte zihinsel bir özgürlüğe kavuşmuştur⁸⁷⁴. Bu dönemde Diyarbakır Mülki İdadisi'nde okurken (1891-1894), amcası Hasip Efendi'den Arapça ve Farsça dersleri almaya devam etmiş, okulda fıkıh ve kelim dersleri görmüştür. Aynı zamanda, Yorgi Efendi'den aldığı tabii ilimler dersleri, o dönemdeki bilimsel materyalizmin etkisi altında olmuştur. Ancak, bu dersler, geleneksel kelim dersleriyle dengelenememiştir⁸⁷⁵.

Bu yıllarda, Diyarbakır'da kolera salgını nedeniyle bulunan Abdullah Cevdet ile temas kurmuş ve onun biyolojik materyalizme dair eserlerini okumuştur⁸⁷⁶. Aynı zamanda Gazali, Muhiddin-i Arabi, Gustave Le Bon ve Tarde gibi isimlerin eserlerini de incelemiştir. Ancak bu yoğun okuma süreci, Gökalp'in zihninde büyük bir maneviyat buhranına yol açmıştır. Zihnindeki

⁸⁷¹Hilmi Ziya Ülken, *Ziya Gökalp: Seçme Eserleri I* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006), s. 13.

⁸⁷²Nevzat Köseoğlu, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Ziya Gökalp* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020), s. 70.

⁸⁷³Şehsuvaroğlu, *Türkçülüğün Boyutları*, s. 29.

⁸⁷⁴Ziya Gökalp, *Küçük Mecmua Yazıları*, der. Abdullah Duymaz (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018), s. 179.

⁸⁷⁵M. Şükrü Hanoğlu, "Jön Türk Akımı İçinde Ziya Gökalp", *60. Ölüm Yıldönümünde Ziya Gökalp* (İstanbul: İÜY, 1986), s. 28.

⁸⁷⁶M. Şükrü Hanoğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi* (İstanbul: Üçdal Yayınları, 1981), s. 375.

sorulara cevap bulma arzusu, onu İstanbul'a gidip üniversite eğitimi alma fikrine yönlendirmiştir⁸⁷⁷.

1895 yılında İstanbul'a gelen Ziya Gökalp, maddi imkânların yetersizliği nedeniyle parasız yatılı olarak Baytar Mektebi'ne kabul edilmiştir⁸⁷⁸. Ancak, bu dönemde yasaklı yayınları okuması ve zararlı olarak nitelenen derneklere üye olması nedeniyle 1899 yılında hakkında soruşturma başlatılmıştır. Soruşturma sonucunda cezaevine gönderilen Gökalp, 12 aylık hapis cezasının ardından okuldan ihraç edilmiş ve Diyarbakır'a sürgün edilmiştir⁸⁷⁹. 1900 yılında amcasının kızı Cevriye Hanım ile evlenerek Diyarbakır'a yerleşen Gökalp, burada bir süre Askeri Rüştiye'de Farsça dersleri vermiştir⁸⁸⁰. 1903 yılının Kasım ayından itibaren Diyarbakır Ticaret Odası'nda fahri kâtip olarak görev almış, 1904 yılından itibaren ise Diyarbakır Gazetesi'nde yayımladığı yazılarla düşüncelerini kamuoyuna aktarmaya başlamıştır⁸⁸¹.

1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle birlikte Ziya Gökalp, Diyarbakır'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) şubesini kurarak bu cemiyetin başına geçmiştir⁸⁸². Burada hürriyet ve meşrutiyet üzerine konferanslar vererek, bölgedeki faaliyetlerini genişletmiştir. Aynı yılın Aralık ayında İTC'nin bölge müfettişliğine atanmıştır. 18 Eylül 1909'da Selanik'te düzenlenen İttihat ve Terakki Kongresi'ne Diyarbakır temsilcisi olarak katılan Gökalp, kongrenin ardından İstanbul'a geçmiştir⁸⁸³. İstanbul'da Maarif Nazırı Emrullah Efendi tarafından Darülfünun'da İlm-i Ruh ve Ulum-ı Diniye-i Aliyye derslerini vermekle görevlendirilmiştir. Ancak, aldığı maaşın yetersizliği nedeniyle Temmuz 1910'da Diyarbakır'a geri dönmüş ve burada Maarif Müfettişliğine atanmıştır. Bu dönemde Batılı filozofların eserleriyle, özellikle de Emile Durkheim'in sosyolojik çalışmalarıyla ilgilenmiştir⁸⁸⁴.

⁸⁷⁷ Şevket Beysanoğlu, *Doğumunun 80. Yıldönümü Münasebetiyle Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı (1894-1909)* (İstanbul: Şehir Matbaası, 1956), s. 11-12.

⁸⁷⁸ Hilmi Ziya Ülken, *Ziya Gökalp: Seçme Eserleri I* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006), s. 14.

⁸⁷⁹ Şahin Gürsoy ve İhsan Çapcıoğlu, "Bir Türk Düşünürü Olarak Ziya Gökalp, Hayatı Kişiliği ve Düşünce Yapısı Üzerine Bir İnceleme", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 2 (2006), s. 90.

⁸⁸⁰ Uriel Heyd, *Türk Milliyetçiliğinin Kökleri*, çev. Adem Yalçın (İstanbul: Pınar Yayınları, 2001), s. 33.

⁸⁸¹ Köseoğlu, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, s. 79.

⁸⁸² Heyd, *Türk Milliyetçiliğinin Kökleri*, s.37

⁸⁸³ Hasan Tuncay, *Ziya Gökalp* (İstanbul: Toker Yayınları, 2002), 4. baskı, s. 40.

⁸⁸⁴ Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm* (İstanbul: Deniz Yayınları, 2005), s. 42.

Aralık 1910'da İTC Merkez-i Umumi Murahhaslığına seçilen Gökalp, Selanik'e gitmiştir. Burada, "Genç Kalemler" dergisinde yazılar kaleme almaya başlamış ve Türkçülük ile dilin sadeleşmesi üzerine önemli makaleler yayımlamıştır⁸⁸⁵. Bu yazılarında "Tevfik Sedat," "Demirtaş," ve "Gökalp" gibi müstear isimler kullanmış; Ali Canip'in tavsiyesiyle de "Ziya Gökalp" ismini benimsemiştir⁸⁸⁶. Gökalp, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde saygınlık kazanmış, Merkez-i Umumi üyeliğine seçilerek gençlerle ilgilenme ve onları Cemiyet'in ideallerine bağlama görevini üstlenmiştir. Cemiyet'e sunduğu program çerçevesinde, gençlere bireysel ve milli ahlakı aşılamayı, onları Avrupa'dan gelen zararlı fikirlerden korumayı amaçlayan eğitim faaliyetlerine başlamıştır. Kısa sürede etrafına birçok genci toplayarak, onları çeşitli konularda bilinçlendirmiştir⁸⁸⁷.

Ziya Gökalp, düşünce hayatının ilk dönemlerinde Osmanlılık politikasını savunmuş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kurtuluşunu sosyolojik bir temelde aramıştır⁸⁸⁸. Bu dönemde, bir Osmanlı milliyeti oluşturma yollarını araştıran Gökalp, Balkan Savaşları sonrasında Türkçülüğe yönelmiştir. Bu geçiş, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen isimleri arasında da görüldüğü üzere, Osmanlıcılığın zayıflayan etkisinin ardından, Türkçülüğün daha gerçekçi bir politika olarak belirmesiyle gerçekleşmiştir⁸⁸⁹.

Balkan Savaşları'ndan sonra Rumeli'nin kaybedilmesi, Arnavut ve Arap ayaklanmalarının yaşanması, Osmanlı İmparatorluğu'nun çok uluslu yapısının artık sürdürülemez olduğunu gösterdi. Bu bağlamda, Gökalp'ın düşünsel dönüşümü, bir ümmet toplumundan millet toplumuna geçiş arayışının bir yansımasıdır⁸⁹⁰. Türkçülük, Gökalp'ın fikir dünyasında merkezi bir yer tutar. 1909 yılında İttihat ve Terakki Partisi'nin Selanik'teki büyük kurultayına katılması, Gökalp'ın düşüncelerinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu dönemde, ulusalcı eğilimlerle karşılaşması ve Batılı düşünürler Durkheim ve

⁸⁸⁵ Halil İnalcık, *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, 2. baskı (İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2007), s. 162.

⁸⁸⁶ Enver Benhan Şapolyo, *Ziya Gökalp: İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet Tarihi* (İstanbul: Güven Basımevi, 1943), s. 72.

⁸⁸⁷ Cavit Orhan Tütengil, *Ziya Gökalp Üstüne Notlar* (İstanbul: Varlık Yayınları, 1964), s. 19.

⁸⁸⁸ Halil İnalcık, "Ziya Gökalp Yüzyıla Damgasını Vuran Düşünür", *Doğu Batı* 12 (2000): 9-33.

⁸⁸⁹ Nevin Güngör Ergen, "Türk Düşünce Geleneğinde Ziya Gökalp-Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Devamlılığı", içinde Korkut Tuna ve İsmail Coşkun (ed.), *Ziya Gökalp* (s. 209).

⁸⁹⁰ Vehbi Vakkasoglu, *Tarih Aynasında Ziya Gökalp*, 3. baskı (İstanbul: Cihan Yayınları, 1984), s. 107.

Comte'un etkisi, Gökalp'ı önceki düşüncelerini sorgulamaya ve Türkçülük ekseninde yeni açılımlar yapmaya yönlendirmiştir⁸⁹¹. Bu süreçte, Gökalp'ın Türk milletini sosyolojik ve kültürel bir temelde yeniden inşa etme arayışı belirginleşmiştir.

İttihat ve Terakki dönemi boyunca Gökalp'ın "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" adlı eseri, Türk milletinin kimlik arayışına yanıt vermeyi amaçlarken, Cumhuriyet döneminde kaleme aldığı "Türkçülüğün Esasları" adlı eseri ise, yeni bir ulus devletin inşasında rehber olma niteliği taşır. "Türkçülüğün Esasları" kitabı, Türk ulusunun varlığını sürdürmesi için yapılması gerekenleri ortaya koyarken, değişen koşulların bir yansıması olarak değerlendirilebilir⁸⁹². Savaşların sona erdiği, imparatorluğun dağıldığı bir dönemde, Gökalp'ın bu eseri, Türkçülüğün modern Türkiye'nin ideolojik temellerini oluşturma çabasının bir ifadesidir⁸⁹³.

Bu bağlamda, Gökalp'ın Türkçülüğe yönelişi, Osmanlıcılık ve İslamcılık gibi ideolojilerin imparatorluğun çok uluslu yapısını koruma konusunda başarısız olmasının ardından, Türk milletini sosyolojik ve kültürel olarak yeniden tanımlama arayışının bir sonucudur. Gökalp'ın fikirleri, Türkçülüğün hem bir kimlik arayışı hem de bir millet inşa süreci olarak ele alındığını göstermektedir.

Ziya Gökalp, Türk milletinin modernleşme sürecinde Eski Türk tarihine ve kültürüne önemli bir yer atfetmektedir⁸⁹⁴. İslamiyet öncesi Türk toplumlarının hukuki, kültürel, dini ve sosyal yapıları üzerine yaptığı araştırmalar, Gökalp'ın Türk milliyetçiliğini tarihsel bir temele oturtma amacını taşır⁸⁹⁵. Eski Türklerde mevcut olan yardımseverlik, eşitlikçilik, toplumsal dayanışma gibi değerlerin, modernleşme sürecinde yeniden canlandırılması gerektiğini savunan Gökalp, bu değerlerin modern dünya ile

⁸⁹¹ Mustafa Keskin, "Ziya Gökalp'ın Din Anlayışı", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2003).

⁸⁹² Muhammed Veysel Bilici, "Türkçülüğün Esasları", içinde Korkut Tuna ve İsmail Coşkun (ed.), *Ziya Gökalp*, 1. baskı (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2011), s. 94-96.

⁸⁹³ Carlton J. H. Hayes, *Milliyetçilik: Bir Din*, çev. Murat Çiftkaya, 2. baskı (İstanbul: İz Yayıncılık, 2010), s. 35.

⁸⁹⁴ Heyd, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri*, s. 127.

⁸⁹⁵ Oya Okan, "İktisat-Millî İktisat-Ziya Gökalp", içinde Korkut Tuna ve İsmail Coşkun (ed.), *Ziya Gökalp* (s. 293). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011.

uyumlu olduğunu ve Türk milletinin kimliğini koruyarak modernleşmesinin bu temeller üzerinde gerçekleşmesi gerektiğini belirtir⁸⁹⁶.

Gökalp, "Türk milletindenim, İslam Ümmetindenim, Batı medeniyetindenim" düşüncesinin toplumsal yapıda köklü değişiklikler yaratacağını öngörmektedir⁸⁹⁷. Bu anlayışın hayata geçmesiyle birlikte, Türk toplumunda dilde, sanatta, hukukta ve ahlakta Türk kültürüne daha fazla yönelim olacağını; İslamî değerlerin diğer dinî kutsiyetlerin önüne geçeceğini ve bilim ile felsefede Batı'nın yöntemlerinin benimsenmesi gerektiğini ileri sürer⁸⁹⁸. Ancak Gökalp, bu sentezin henüz tam anlamıyla gerçekleşmediğini ne Türk kültürünün yeterince yaşanabildiğini ne de Batı'nın sahip olduğu teknik ve teknolojiye ulaşılabilirdiğini ifade eder⁸⁹⁹. Bu bağlamda, Gökalp'ın hem Türk kültürünü yeniden canlandırma hem de Batı'nın teknik birikimini Türk toplumuna kazandırma çabaları, modernleşme sürecinin temel unsurlarını oluşturur.

İki asırlık kültürel değişim hareketlerinin toplumsal ihtiyaçlara tam anlamıyla yanıt veremediğini belirten Gökalp, Türk milletinin modernleşme sürecinde kendi tarihsel ve kültürel köklerine dönmesi gerektiğini savunur⁹⁰⁰. Eski Türklerin kültürel değerleri, Gökalp için sadece bir tarihsel miras değil, aynı zamanda Türk milletinin geleceğini inşa ederken takip etmesi gereken bir rehberdir⁹⁰¹. Bu süreçte, Türk milletinin hem kendi kimliğini koruyarak hem de Batı'nın teknik ve bilimsel birikiminden faydalanarak güçlü ve bağımsız bir toplum oluşturmaya gerektiğini vurgular. Gökalp'ın bu yaklaşımı, Türk milliyetçiliğinin hem tarihsel hem de modern bir temele dayandırılması gerekliliğini ortaya koyar⁹⁰².

Ziya Gökalp, Türkçülük fikrini çeşitli başlıklar altında derinlemesine inceleyerek sistematize etmiştir. Bu başlıklar, Türk milliyetçiliğinin farklı

⁸⁹⁶ Ünver Günay, "Gökalp, Milli Kimlik ve Din", içinde Ünver Günay ve Celalettin Çelik (ed.), *Türk Kimliğinin Yeniden İnşası Bağlamında Ziya Gökalp* (s. 56). İstanbul: Kesit Yayınları, 2010.

⁸⁹⁷ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, ed. C. Üzen (İstanbul: Kapı Yayınları, 2017), s. 111.

⁸⁹⁸ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, haz. Bircan Çınar (İstanbul: Alter Yayınları, 2010), s. 16.

⁸⁹⁹ Mehmet Tahir Acet, *Ziya Gökalp'ta Din ve Milliyetçilik* (yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Dicle Üniversitesi, 2014), s. 84.

⁹⁰⁰ Ümit Kurt, *Türk'ün Büyük Biçare Irkı: Türk Yurdu'nda Milliyetçiliğin Esasları (1911-1916)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), s. 146-148.

⁹⁰¹ Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi, Kitaplar I*, haz. Ş. Beysanoğlu ve diğerleri, yay. haz. M. Sabri Koz (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007), s. 334-335.

⁹⁰² Aynur Erdoğan, "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak", içinde Korkut Tuna ve İsmail Coşkun (ed.), *Ziya Gökalp*, 1. baskı (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2011), s. 69.

yönlerini ve Gökalp'in bu konudaki düşünsel yapısını ortaya koymaktadır. Gökalp'in Türkçülüğü ele aldığı başlıca konular arasında ahlaki Türkçülük, hukuki Türkçülük ve dini Türkçülük yer almaktadır. Bu başlıklar, onun Türk milletinin bütüncül bir şekilde güçlenmesi ve modernleşmesi için geliştirdiği kapsamlı bir programı yansıtır.

Ahlaki Türkçülük: Gökalp, ahlaki Türkçülüğü, birey ve toplum arasındaki ahlaki ilişkileri düzenleyerek, milli bir ahlak anlayışı geliştirmeyi amaçlamaktadır. Bu başlık altında ahlaki Türkçülüğü çeşitli alt başlıklar altında ele almıştır: *Vatanî Ahlak:* Gökalp'a göre vatanî ahlak, millet ve vatan ülküsünü yüceltmeyi temel alır. Toplumsal organizasyonun en üst düzeydeki gerçek varlığı olan millet, diğer sosyal grupları da kapsayarak, bireylerin farklı medeniyet ve uluslarla olan ilişkilerini düzenler⁹⁰³. *Meslekî Ahlak:* Meslekî ahlak, milli dayanışmayı sağlamanın yanı sıra, aynı iş kolunda çalışan bireylerin yardımlaşmasını ve işlerini daha verimli bir şekilde yapmalarını teşvik eder⁹⁰⁴. *Aile Ahlakı:* Aile ahlakı, çekirdek aile yapısı ve tek eşlilik esasına dayanmalıdır. Gökalp, eski Türklerdeki kadın-erkek eşitliğini vurgulayarak, modern Türk ailesinde de bu eşitliğin korunması gerektiğini belirtir. Kadınların özgürlüğü savunulurken, bu özgürlüğün sorumluluklarla dengelenmesi gerektiğine dikkat çeker⁹⁰⁵. *Medeni Ahlak:* Gökalp, medeni ahlakı, mensubu olunan medeniyetin amaçları doğrultusunda hareket etmek olarak tanımlar. Ahlakın temel hedefi bireyler değil, topluluklardır. Bu doğrultuda, toplulukların amaç ve hedefleri ön planda tutulmalıdır. Gökalp'a göre uluslararası ahlak, karşılıklı saygı ve hoşgörü temeline dayanmalıdır⁹⁰⁶.

Hukuki Türkçülük: Hukuki Türkçülük, yasaların laikleştirilmesi ve din ile devlet işlerinin birbirinden ayrılması gerektiğini savunur. Gökalp, hukuki düzenlemelerin modernleşmesi gerektiğini vurgulayarak, şu başlıklara değinir:⁹⁰⁷ *Laiklik ve Uzmanlaşma:* Hukuki Türkçülük kapsamında, mesleklerin kamu otoritesinden bağımsız hale getirilmesi ve uzmanlaşmanın teşvik edilmesi gerektiğini savunur. Ayrıca, medeni, ticari ve sanayi kanunlarının

⁹⁰³ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, çev. Dr. S. Çonoğlu (İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş., 2017), s. 171.

⁹⁰⁴ İsmail Acar, *Ziya Gökalp Türkçülüğün Esasları Üzerine Bir Değerlendirme* (İstanbul: Liva Yayınevi, 2005), s. 139.

⁹⁰⁵ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* (2017a), s. 172-188.

⁹⁰⁶ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* (2017a), s. 188-192..

⁹⁰⁷ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* (İstanbul: Varlık Yayınevi, 1968), s. 156.

çağdaş bir anlayışla düzenlenmesi gerektiğini ifade eder⁹⁰⁸. *Aile Hukuku ve Cinsiyet Eşitliği*: Gökalp, kadın ve erkek eşitliği temelinde modern bir aile yapısının oluşturulmasını önerir. Bu bağlamda, hukuki düzenlemelerin cinsiyet eşitliği ilkesine dayalı olarak şekillendirilmesi gerektiğini vurgular. *Din ve Devlet Ayrılığı*: Gökalp, dinin kendi alanında uzmanlaşarak inananlara daha faydalı hale gelmesini savunur. Din ve siyasetin birbirine müdahale ettiğinde her iki alanın da zarar göreceğini belirterek, dini inançların siyasal ve toplumsal boyuttan arındırılması gerektiğini ifade eder.

Dini Türkçülük Dini Türkçülük, dini ritüellerin Türkçe yapılmasını savunur. Gökalp'a göre, halkın kendi dilinde ibadet etmesi, dini coşkunluğu artıracaktır. Bu başlık altında şu unsurlara vurgu yapar:⁹⁰⁹*Türkçe İbadet*: Gökalp, hutbeler ve namaz sonrası okunan duaların Türkçe olması gerektiğini savunur. Kuran'ın tilaveti dışında kalan ibadetlerin Türkçeleştirilmesi gerektiğini ileri sürer⁹¹⁰.*Dinin Toplumsal Rolü*: Gökalp, dini inançların milli kimlik ve kültürle uyumlu olmasını ön planda tutar. Bu bağlamda, dini ritüellerin Türkçeleştirilmesi, Türk milletinin manevi birliğini güçlendirecek bir adım olarak görülmektedir.

Erol Güngör, Gökalp'ın din konusundaki görüşlerinin, Cumhuriyet döneminin din-dışı reformist aydınlarıyla benzerlik taşıdığı izlenimini vermektedir. Gökalp'ın bu tutumu, Cumhuriyet'in ilk döneminde dine karşı oluşan siyasi atmosferden etkilenmiş olabilir. Ancak, Gökalp'ın Diyarbakır'da çıkardığı "Küçük Mecmua" dergisinde, dine bakış açısında köklü bir değişim olmadığı gözlemlenmektedir⁹¹¹. Bu başlıklar, Gökalp'ın Türkçülük düşüncesinin geniş kapsamlı ve çok yönlü bir yapıya sahip olduğunu ortaya koyar. Gökalp, Türk milletinin her alanda güçlenmesi için sadece kültürel ve siyasi değil, aynı zamanda ahlaki, hukuki ve dini alanlarda da kapsamlı bir dönüşüm gerektiğini savunur. Bu bağlamda, Türkçülüğün bir ideoloji olarak, toplumsal yaşamın tüm alanlarını kapsayan bir yapıya sahip olduğu görülmektedir.

Ziya Gökalp, Türkçülüğün tarihine dair yaptığı değerlendirmelerde, bu fikrin Avrupa'da iki temel akım olarak ortaya çıktığını belirtir. İlk olarak,

⁹⁰⁸ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* (2017a), s. 194.

⁹⁰⁹ Kerim Yavuz, "Ziya Gökalp'ın Dini Tutumu ve Din Anlayışı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1977): 211-222.

⁹¹⁰ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* (2017a), s. 195-196.

⁹¹¹ Erol Güngör, *Sosyal Meseleler ve Aydınlar* (İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş., 1993).

Fransa'da ortaya çıkan ve Türkler'e yönelik ilgi ve hayranlığı ifade eden *Turqueire (Türkperestlik)* akımını ele alır⁹¹². Gökalp, bu akımın Alphonse de Lamartine, Auguste Comte, Pierre Loti, Pierre Lafayette ve Farrere gibi Fransız yazar ve düşünürlerin Türkler hakkında kaleme aldıkları eserlerle başladığını vurgular. Bu yazarların eserleri, Avrupa'da Türklere dair olumlu bir imaj yaratmış ve Türkçülük düşüncesine dolaylı olarak katkı sağlamıştır⁹¹³.

İkinci olarak Gökalp, *Türkiyat (Türkoloji)* akımını değerlendirir. Bu akım, Rusya, Almanya, Macaristan, Fransa ve İngiltere gibi ülkelerde birçok bilim insanının Türkler, Moğollar ve Hunlar üzerine yaptığı çalışmalardan doğmuştur. Gökalp, bu akademik çalışmaların Türklerin kendi kimliklerine ve tarihine yönelik ilgilerini artırdığını ve Türkçülük fikrinin Türk toplumunda da yayılmasına zemin hazırladığını belirtir⁹¹⁴.

Gökalp, Türkçülükle ilk ilgilenen Türkler arasında Ahmet Vefik Paşa ve Süleyman Paşa'yı öne çıkarır. Türkiye dışındaki Türkçülerden ise Azerbaycan Türkü Mirza Fethali Ahundov ve Kırım Türkü İsmail Gaspıralı'yı örnek verir⁹¹⁵. Bu öncü isimlerin ardından Türkçülük akımı, Hüseyinzade Ali Bey, Mehmet Emin Yurdakul, Ahmet Cevdet Bey, Emrullah Efendi, Veled Çelebi ve Necip Asım Bey gibi diğer önemli şahsiyetler arasında da yayılmıştır⁹¹⁶.

Gökalp ayrıca, *Türk Ocakları* ve *Türk Yurdu* gibi kuruluşların Türkçülüğün gelişimindeki kritik rollerine değinir. Bu bağlamda, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçura, Ahmet Hikmet Bey, Halide Edip Adıvar ve Fuat Köprülü'nün Türkçülüğe yaptıkları katkıları sıralar⁹¹⁷. Son olarak, Türkçülük hareketinin en büyük temsilcisi olarak Mustafa Kemal Atatürk'ü zikreder ve Atatürk'ün Türk milletini yok olmaktan kurtaran en büyük Türkçü olduğunu ifade eder⁹¹⁸. Bu çerçevede, Gökalp'in Türkçülüğün tarihsel gelişimini ele alışı hem Avrupa'da hem de Türk dünyasında bu fikir

⁹¹² Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* (2017a), s. 9.

⁹¹³ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970), s. 5.

⁹¹⁴ Rıdvan Akın, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Devri ve Türkçülük Hareketi (1908-1918)* (İstanbul: Der Yayınları, 2002), s. 20.

⁹¹⁵ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* (2017a), s. 176-178.

⁹¹⁶ Uriel Heyd, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, çev. Kadir Günay (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979), s. 125.

⁹¹⁷ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kırıatlı, 7. baskı (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998), s. 333-334.

⁹¹⁸ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* (2017a), s. 12-17.

akımının nasıl kök saldığını ve kimler tarafından geliştirildiğini detaylı bir şekilde açıklamaktadır.

Ziya Gökalp, Türkçülüğün uzak mefkûresi olarak Turan kavramını geniş bir çerçevede ele alır. Gökalp, Turan'ı sadece Türkler ile sınırlı bir kavram olarak tanımlamanın ötesinde, bu terimin geniş bir coğrafi ve kültürel kapsamı ifade ettiğini belirtir. Turan'ın sınırlarını çizerken, Moğollar, Tunguzlar ve Macarlar gibi grupların bu kapsama dâhil olmadığını ifade eder; Turan'ı yalnızca Türkleri içine alan büyük bir coğrafi bölge olarak değerlendirir. Gökalp'a göre, Turan terimi, "Turlar yani Türkler" anlamına gelir ve bu bağlamda, Türkçülüğün geniş kapsamlı hedeflerini ifade eden bir kavramdır⁹¹⁹.

Gökalp, Turan'ın, Türkçe konuşan çeşitli Türk şubelerini; Yakutlar, Kırgızlar, Özbekler, Tatarlar, Oğuzları kapsadığını vurgular. Turancılık düşüncesi, bu farklı Türk topluluklarını dil, edebiyat ve kültür açısından birleştirme amacını taşır. Gökalp, Turancılığın Türkçülüğün gelişiminde kritik bir rol oynadığını belirtir. Bu bağlamda, Turancılık, yalnızca bir ideoloji değil, aynı zamanda Türk toplulukları arasında kültürel bir birlik oluşturma hedefini gerçekleştirme aracı olarak değerlendirilir. Gökalp'in Turan anlayışı, Türkçülüğün ulusal ve kültürel hedeflerini genişletme amacı güden bir vizyonun ifadesidir⁹²⁰.

Ziya Gökalp, Türkçülüğün temellerini atarken, Turan mefkûresinin bu hareketin güç ve yayılma hızındaki önemine vurgu yapar. Gökalp, "*Yüz milyon Türk'ün bir millet halinde birleşmesi Türkçüler için en kuvvetli vecd membaidir.*" ifadesiyle, geniş bir Türk topluluğunu tek bir ulusal kimlik altında birleştirmenin Türkçülüğün en güçlü ilham kaynaklarından biri olduğunu belirtir⁹²¹. Turan kavramının, Türkçülüğün hızlı bir şekilde yayılmasını mümkün kıldığını savunur ve bu mefkûrenin gelecekte belki de somut bir realiteye dönüşebileceğini öngörür. Gökalp'in bu düşüncesi, bir ideolojinin gelecekteki gelişimini şekillendirebileceğini ifade eder: "Mefkûre, istikbalin halikidir."⁹²² Bugün, Türk milletinin milli devlet olarak tanımladığı Türkiye,

⁹¹⁹ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* (1970), s. 26.

⁹²⁰ Ziya Gökalp, "Türkçülük ve Türkiyecilik," *Yeni Mecmua* 2, sayı: 51 (4 Temmuz 1918): s. 482, alıntı: Rıza Kardaş (Der.), *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1973), s. 287-290.

⁹²¹ Ziya Gökalp, *Ala Geyik* (İstanbul: Erdem Yayınları, 2011), s. 8.

⁹²² Heyd, Ziya Gökalp'in Hayatı ve Eserleri, s. 26

Gökalp'in önceden hayali olarak gördüğü "milli devlet" kavramının somutlaşmış halidir⁹²³.

Gökalp, kendisinden sonraki Türkçülere, Türkiye dışındaki Türk topluluklarıyla önce kültürel bir bağ kurmayı, ardından da mümkünse siyasi bir birlikteliğe yönelmeyi hedef gösterir. Bu bağlamda, Gökalp vatan kavramını genişletir ve sadece Türkiye ile sınırlı olmayan, bütün Türklerin ortak paydası olan "Turan"ı vatan olarak tanımlar:⁹²⁴

*"Vatan ne Türkiye'dir Türklere, ne Türkistan; Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: Turan."*⁹²⁵

Gökalp'in bu ifadeleri, Türkçülüğün evrensel hedeflerini ve geniş bir Türk birliği fikrini yansıtır. Turan, sadece bir coğrafi bölge değil, Türk milletinin kültürel ve ulusal birliğinin simgesi olarak ortaya çıkar.

Ziya Gökalp'in Türkçülük anlayışı, Türk milletinin egemenliğini her alanda sağlamayı hedefler. Gökalp, Türk devletinin kuruluşunu ve Türkçülük siyasetinin başarısını şu şekilde ifade eder: "Evvelce Türkiye'de, Türk milletinin hiçbir mevkisi yoktu. Bugün, her hak Türk'ündür. Bu topraktaki hâkimiyet Türk hâkimiyetidir; siyasette, harsta, iktisatta hep Türk halkı hâkimdir. Bu kadar kati ve büyük inkılâbı yapan zat Türkçülüğün en büyük adamıdır. Çünkü düşünmek ve söylemek kolaydır. Fakat yapmak ve bilhassa muvaffakiyetle neticelendirmek çok güçtür."

Gökalp'in düşünce sisteminin merkezinde *Türkçülük, İslam ve modernleşme (medeniyet)* sorunları yer alır. Gökalp, Öz Türk kültüründen beslenen Türkçülüğü, kozmopolit değerler içeren medeniyetten ayrılmış bir konsept olarak ele alır. Ona göre, Türk kültürünü koruyarak Avrupa medeniyeti içinde varlık göstermek mümkündür. Gökalp, Osmanlı mirasını ise reddeder; zira Osmanlı medeniyeti çeşitli medeniyetlerin etkisi altında oluşmuş ve kozmopolit unsurlar barındıran bir yapıdır.

Gökalp, Türk ulusunu, kavmi kökenlerden ve ümmet anlayışından bağımsız olarak, ortak bir dil, din ve millî ahlak/terbiye temelinde tanımlar. Bu bağlamda, Gökalp'in görüşlerini Turancılık veya etnik milliyetçilik olarak

⁹²³ Ziya Gökalp, "Milliyetçilik," *Yeni Mecmua* 2, sayı: 33 (28 Şubat 1918): s. 122, alıntı: Rıza Kardaş (Der.), *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1973), s. 212-215.

⁹²⁴ Ziya Gökalp, *Altın Işık* (İstanbul: Parıltı Yayıncılık, 2005), s. 133.

⁹²⁵ Ziya Gökalp, *Kızıl Elma*, der. Hikmet Tanyu (İstanbul: Elips Yayıncılık, 2008), s. 9.

nitelendirmek yanıltıcıdır⁹²⁶. Gökalp'in ulus tanımı, “ortak soy” veya “aynı kanı taşıyan” şartlarını içermez. Onun Türkçülük üzerine geliştirdiği ulus tanımı, köken olarak kavmi değil, millet ve vatan mefkûrelerini yüceltir⁹²⁷.

Ziya Gökalp, Türkiye’de Türk folklor ve etnografi alanındaki ilk ilmi çalışmalarıyla tanınan öncü bir bilim insanıdır. Gökalp, dünya genelindeki Türk topluluklarının folklorunu derinlemesine incelemiş, bu süreçte yazılı kaynakların yanı sıra sözlü gelenekleri de dikkate alarak kapsamlı bir analiz yapmıştır. Onun bu alandaki katkıları o kadar belirgindir ki, mevcut incelemeler bu katkıları tam anlamıyla kavrayabilmek için yetersiz kalabilir. Gökalp'in Türk ilminin ve Türklük düşüncesinin tanıtılması için harcadığı çaba, bu yüksek amaca ulaşmada önemli bir rol oynamaktadır⁹²⁸.

Ziya Gökalp'in fikirleri, özellikle Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde milliyetçilik, din ve batılılaşma konularında derin ve kapsamlı etkiler yaratmıştır. Gökalp'in milliyetçilik anlayışı, yeni kurulan Türk devletinin ulusal kimliğini şekillendirmede önemli bir rol oynamıştır. Türkçülük düşüncesinin temellerini atan Gökalp, Türkiye Cumhuriyeti'nin kimlik ve kültürel politikalarının belirlenmesinde önemli bir etki sağlamıştır. Onun milliyetçilik anlayışı, sadece etnik bir birliktelik değil, aynı zamanda kültürel bir topluluk bilincini ön planda tutmuş, bu bağlamda Türk ulusunun ortak tarih, dil ve kültür etrafında birleşmesini teşvik etmiştir.

Din ve batılılaşma konularında Gökalp'in etkisi ise, modernleşme sürecinin dengeleme stratejileriyle ilgilidir. Gökalp, dinin sosyal ve kültürel bağlamda milliyetçilikle uyumlu bir şekilde entegre edilmesi gerektiğini savunmuş, aynı zamanda batılılaşma sürecinin Türk kültürüyle uyumlu bir biçimde gerçekleştirilmesi gerektiğini vurgulamıştır⁹²⁹. Bu görüşler, Cumhuriyet'in ilk yıllarında reformist bir perspektifin ortaya çıkmasına ve bu

⁹²⁶Köseoğlu, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Ziya Gökalp*, s. 160.

⁹²⁷ Ziya Gökalp, *Makaleler IX: Yeni Gün-Yeni Türkiye-Cumhuriyet Gazetelerindeki Yazılar* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980), s. 35, 37. (Ziya Gökalp Serisi, 15).

⁹²⁸ Abdülkadir İnan, *Z. Gökalp ve Türk Folkloru. Makaleler ve İncelemeler II* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998), s. 234.

⁹²⁹ Gökhan Oğuz, *Sosyolojik Yaklaşımlı Türk Milliyetçiliğinde Türk Modernleşmesi: Ziya Gökalp, Mümtaz Turhan, Erol Güngör, Yılmaz Özakpınar* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı, 2012), s. 147.

reformların din ve modernleşme arasındaki dengeyi kurarak uygulanmasına zemin hazırlamıştır⁹³⁰.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında, Gökalp'ın temel düşünceleri, devletin yapı taşlarını oluşturan ve yönelimlerini belirleyen politikaların geliştirilmesinde somut bir biçimde uygulanmıştır. Atatürk'ün, Gökalp'ın fikirlerini Cumhuriyet inkılaplarının temel taşlarından biri olarak kabul etmesi, Gökalp'ın düşüncelerinin yalnızca bir akademik çerçevede kalmayıp, pratikte de devlet politikalarına entegre edildiğini gösterir. Atatürk, Gökalp'ı bu fikirlerin öncüsü olarak nitelendirirken, onun milliyetçilik, kültürel ve sosyal reformlar konusundaki vizyonunu, yeni Türk devletinin ideolojik ve kültürel temelini oluşturulmasında kritik bir kaynak olarak görmüştür. Gökalp'ın düşüncelerinin, özellikle eğitim, hukuk ve kültür politikaları üzerinde yarattığı etki, Cumhuriyet'in modernleşme sürecinin şekillendirilmesinde belirleyici olmuştur⁹³¹.

3.3.5 Enver Paşa

Enver Paşa, 23 Kasım 1881 tarihinde İstanbul'un Divanyolu semtinde, ailesinin evinde doğmuştur⁹³². Babası Ahmet Bey (1860-1947), Fen Memurluğu ve Surre Eminliği gibi önemli devlet görevlerinde bulunmuş, annesi ise Ayşe Dilara Hanım'dır⁹³³. Enver Paşa, beş çocuklu ailenin en büyüğü olarak dünyaya gelmiş ve altı yaşına kadar İstanbul'da yaşamıştır⁹³⁴. Ailesinin, babasının tayini nedeniyle Manastır'a taşınmasıyla birlikte, Enver Paşa'nın eğitim süreci yeni bir aşamaya geçmiştir.

Eğitim hayatına İstanbul'daki çeşitli ibtidai mekteplerde başlayan Enver Paşa, küçük yaşlardan itibaren akademik başarısını ortaya koymuştur. Manastır'a taşındıktan sonra, burada Askerî Rüştîye ve ardından Pangaltı Askerî İdadisi'nde eğitim görmüştür. Bu dönemde, askeri eğitimine olan ilgisi ve hırslı dikkat çekmiş, başarılı bir öğrenci olarak öne çıkmıştır⁹³⁵.

⁹³⁰ Orhan Türkdoğan, *Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1998), 2. bs., s. 134.

⁹³¹ Hasan Eren, "Atatürk ve Ziya Gökalp," *Türk Dili Aylık Dil ve Edebiyat Dergisi*, Dosya: Atatürk 1881-1938, sayı: 254 (1972): s. 173.

⁹³² Şevket Süreyya, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa* Cilt I (İstanbul: 2021), s. 178.

⁹³³ Halil Erdoğan Cengiz, *Enver Paşa'nın Anıları* (İstanbul: 1991), s. 29.

⁹³⁴ Murat Bardakçı, *Enver* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015), 1. Baskı, s. 15.

⁹³⁵ M. Şükrü Hanioglu (Haz.), *Kendi Mektuplarında Enver Paşa* (İstanbul: Der Yayınları, 1989), s. 252.

Enver Paşa'nın askeri kariyerinin temelleri, 1897 yılında İstanbul'da başladığı Mekteb-i Harbiye'de atılmıştır. Burada, eğitim sürecinde dürüstlüğü nedeniyle çeşitli zorluklar yaşamış, izinsizlik cezası ve Yıldız Sarayı'nda amcası Halil Bey ile yaşadığı sorgulama süreci, onun karakterini ve siyasi görüşlerini etkilemiştir. Bu süreçler, Enver Paşa'nın II. Abdülhamid yönetimine karşı daha sert bir tutum geliştirmesine neden olmuştur⁹³⁶. Mekteb-i Harbiye'deki eğitim sürecinde, sınıf arkadaşları ve hocaları arasında saygın bir yer edinmiş olan Enver Paşa, Harp Okulu'nu başarılı bir şekilde tamamlamıştır. Eğitiminin sonunda, okulun not ortalamasıyla ikinci olarak mezun olmuş, sınıf birincisi olma başarısını göstermiştir. Harp Okulu'ndan mezuniyetinin ardından, 1901 yılında Manastır'daki 3. Ordu'ya tayin edilmiştir. Enver Paşa'nın askeri ve siyasi kariyerindeki bu erken dönem başarıları, onun ilerleyen yıllarda önemli askeri ve siyasi roller üstlenmesinin temelini atmıştır⁹³⁷. Manastır'daki eğitim yılları, onun askeri strateji ve liderlik becerilerini geliştirdiği, aynı zamanda siyasi düşüncelerinin şekillendiği bir dönem olarak dikkat çekmektedir.

Enver Paşa, 1902 yılında henüz 21 yaşındayken Erkan-ı Harp Yüzbaşısı olarak Manastır'daki Üçüncü Ordu'da görevlendirilmiştir⁹³⁸. Manastır, Osmanlı İmparatorluğu'nun çok uluslu yapısı içinde kritik bir bölge olarak, özellikle gayrimüslim tebaanın huzursuzluk yarattığı bir coğrafya olarak öne çıkmaktaydı⁹³⁹. Bu dönemde Enver Paşa, Bulgar çetecileriyle mücadeleye girişmiş ve Makedonya'daki toplumsal sorunların, büyük devletlerin müdahaleleriyle daha da karmaşık bir hal aldığını gözlemlemiştir. Bu durum, onun Sultan Abdülhamid'e karşı olan muhalif düşüncelerini güçlendirmiştir. Enver Paşa, Osmanlı yönetiminin adil olmayan bir yapıya dönüştüğüne inanmış ve bu yapının yıkılmasının, vatanın kurtuluşu için gerekli olduğuna karar vermiştir⁹⁴⁰.

Bu bağlamda, 8 Ağustos 1903 tarihinde yaşanan ve "*Roshtkovski Olayı*" olarak bilinen hadise, Enver Paşa'nın siyasi görüşlerini derinlemesine etkileyen bir dönüm noktası olmuştur. Olayda, Manastır'da görev yapan Rus Konsolosu

⁹³⁶ Halil Erdoğan Cengiz, *Enver Paşa'nın Anıları* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), s. 44.

⁹³⁷ Hanoğlu, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, s. 253.

⁹³⁸ Cengiz, *Enver Paşa'nın Anıları*, s. 50.

⁹³⁹ Arslan Tekin, *Enver Paşa ve Dönemi* (İstanbul: Kariyer Yayıncılık, 2016), 1. Baskı.

⁹⁴⁰ Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1970), 1. Baskı, s. 486.

Aleksandr Arkadiyeviç Roshtkovski, kendisine selam vermediği gerekçesiyle bir Osmanlı jandarması olan Halim isimli askere saldırmış ve askerin kendisini savunma amacıyla konsolosu öldürmesiyle uluslararası bir kriz ortaya çıkmıştır. Bu olay sonrasında, Halim ve yanındaki arkadaşı, olayı engelleyemedikleri ve Halim'i serbest bırakarak cinayete ortak oldukları gerekçesiyle mahkûm edilmiştir⁹⁴¹. Enver Paşa, bu yargılama sürecinde aktif rol oynamış ve Halim'in yargılanmasının haksız olduğuna inanarak bu duruma karşı tepkisini dile getirmiştir. Konsolosun sürekli sorun çıkaran bir figür olduğunu savunan Enver Paşa, Halim'e verilen cezanın idam değil, en fazla on beş yıl kürek cezası olması gerektiğini düşünmüş ve bu haksızlığı hiçbir zaman unutmayacağını ifade etmiştir⁹⁴².

Enver Paşa'nın bu olayla ilgili yaşadığı tecrübe, onun Osmanlı İmparatorluğu'nun adalet sistemi ve yönetim anlayışına karşı duyduğu güvensizliği derinleştirmiştir. Manastır'daki bu tecrübeler, Enver Paşa'nın askeri ve siyasi kariyerinde radikal adımlar atmasına neden olmuş, Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği hakkındaki düşüncelerini netleştirmiştir. Ayrıca bu olay, onun ilerleyen yıllardaki siyasi ve askeri stratejilerini şekillendiren önemli bir dönüm noktası olarak değerlendirilmelidir.

1903 yılında Enver Bey, kendi isteğiyle Yirminci Piyade Alayı'nın Birinci Taburu'na tayin edilmiştir. Burada kısa bir süre görev yaptıktan sonra, Ondokuzuncu Alay'ın Birinci Taburu'nda ve ardından Üsküp'te Onaltıncı Süvari Alayı'nda çeşitli görevlerde bulunmuştur⁹⁴³. 9 Mart 1905 tarihinde, Osmanlı ordusunda yüzbaşı ile binbaşı arasında yer alan 'kolağası' rütbesine terfi etmiştir⁹⁴⁴. Bu dönemde Manastır Mıntıkası-i Askeriyesi'nde Ohri ve

⁹⁴¹ Hasip Saygılı, “1903 Makedonya’ında Reformlara Tepkiler: Manastır Rus Konsolosu Aleksandr Rostkovski’nin Katli,” *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Güz /39 (2013): s. 80.

⁹⁴² Cengiz, *Enver Paşa'nın Anıları*, s. 48.

⁹⁴³ Hasan Babacan, Servet Avşar, Grigoriy Sergeyeviç Agabekov, *Enver Paşa Nasıl Öldürüldü* (İstanbul: Bengi Yayınları, 2011), s. 16.

⁹⁴⁴ Enver Bey'in anılarında "kolağası" rütbesine terfi ettiği tarih olarak Rumî 24 Şubat 1321'i, yani Miladî 9 Mart 1906'yı belirtmiştir. Ancak, Murat Bardakçı'nın *Enver* kitabında yayımlanan Enver Paşa'nın Askerî Safahat Cedveli'nde bu tarih Rumî 24 Şubat 1320 olarak yer almakta, yani Miladî 9 Mart 1905'e tekabül etmektedir. Bu tarihsel çelişki, Enver Paşa'nın terfi tarihinin belirlenmesinde farklı kaynakların sunduğu bilgiler arasında bir tutarsızlık olduğunu göstermektedir.

Kırçova bölgelerinde müfettiş olarak görev almış, 1906 yılında ise Rumeli'deki Rum, Yunan ve Bulgar çeteleriyle mücadele etmekle görevlendirilmiştir⁹⁴⁵.

Enver Bey, Rumeli'deki görevi sırasında gösterdiği başarılarla dikkat çekmiş ve Müslüman ahali üzerinde büyük bir etki yaratmıştır. Bu dönemdeki başarıları, onun hem görev yaptığı birliklerde hem de arkadaşları arasında saygınlık kazanmasını sağlamıştır⁹⁴⁶. Disiplin ve kanunlara bağlılık konusundaki titizliği, görev yaptığı birliklerde nizamı sağlamakta etkili olmuş, ancak bu yaklaşım bazen mesai arkadaşları arasında huzursuzluk yaratmıştır. Enver Bey, çete mücadeleleri sırasında gösterdiği başarılar sonucunda birçok nişanla ödüllendirilmiştir. Ayrıca, gayrimüslim çetelerin komitacılık faaliyetlerini yakından gözlemleyerek bu alanda önemli bilgiler edinmiş, bu tecrübeler, onun ileride Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne⁹⁴⁷ katılımı ve cemiyetin siyasi ve askeri faaliyetlerinde aktif rol alması için zemin hazırlamıştır⁹⁴⁸.

Enver Paşa'nın siyasi kariyerindeki önemli dönüm noktalarından biri, Genç Türkler hareketiyle kurduğu ilişkidir. Balkanlar'daki çalkantılı dönemde, Paris'te bir kongre düzenleyen Genç Türkler, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki "istibdat" yönetiminin yerine "meşrutiyet" yönetimini getirme amacındaydılar⁹⁴⁹. Bu hareketin liderliğini üstlenen İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC), Enver Paşa'nın ileride sıkı bir iş birliği içinde olacağı bir yapıyı temsil ediyordu. İTC'nin kurucularından Kazım Nami Duru'nun aktardığı bilgilere göre, 1906 yılında İTC'nin kurulmasının ardından Enver Paşa, Manastır'dan Selanik'e çağırılmış ve cemiyete kabul edilmiştir⁹⁵⁰. Ayrıca, İTC'nin Manastır şubesinin örgütlenmesi görevi de ona verilmiştir. Bu süreçte, Enver Paşa, ordudaki saygınlığı sayesinde, başta Kazım Karabekir ve Resneli Niyazi gibi önemli ordu mensuplarını cemiyete kazandırmış ve teşkilatın Balkanlar'da hızla yayılmasına öncülük etmiştir⁹⁵¹.

⁹⁴⁵ Halil Paşa, *İttihat Terakki'den Cumhuriyete BİTMEYEN SAVAŞ* (Haz. Taylan Sorgun, İstanbul: Kamer Yayınları, 1997), s. 19.

⁹⁴⁶ Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, s. 196.

⁹⁴⁷ Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909* (İstanbul: Türdav Yayınları, 1982), s. 131.

⁹⁴⁸ M. Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü İttihat ve Terakki Kâtibi Umumisi* (İstanbul: Destek Yayınevi, 2010), s. 23.

⁹⁴⁹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876 – 1938)*, Cilt: I, (Kanun – 1 Esasi ve Meşrutiyet Dönemi), 3. Baskı (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009), s. 130.

⁹⁵⁰ Osman Mayatepek ve Fikret Bayhan, *Dedem Enver Paşa* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2015), s. 45, 47.

⁹⁵¹ Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, s.131.

Bu tarihe kadar ciddi bir siyasi faaliyette bulunmayan Enver Paşa, İTC'ye katılmasıyla birlikte Osmanlı siyasi arenasında önemli bir aktör haline gelmiştir. Özellikle Balkanlarda hızlı bir şekilde örgütlenen İTC, kısa sürede II. Abdülhamid'in dikkatini çekmiş, ancak padişah, cemiyetin etkisini tam olarak kavrayamamış ve kapsamlı bir araştırma yapılmasını emretmiştir⁹⁵². Bu durum, İTC'nin örgütlenme sürecini uzatmışsa da cemiyet bir süre sonra padişahın kontrol edemeyeceği bir güç haline gelmiştir. Enver Paşa'nın bu süreçte oynadığı rol, sadece askeri değil, siyasi açıdan da önemli bir etki yaratmıştır⁹⁵³. Onun liderliğinde İTC, Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli siyasi güçlerinden biri haline gelmiş, bu da Osmanlı tarihindeki birçok dönüm noktasının şekillenmesinde belirleyici olmuştur.

Enver Paşa'nın İttihat ve Terakki Cemiyeti ile olan ilişkisi hem kendisinin hem de cemiyetin ideolojik ve siyasi evrimi açısından önemli bir dönüm noktasıdır. 1910'da Selanik'te yapılan İttihat ve Terakki Partisi kongresine Diyarbakır delegesi olarak katılan Ziya Gökalp, Merkez-i Umumi'ye atanmış ve bu görevini aralıksız olarak sürdürmüştür⁹⁵⁴. Bu dönemde Enver Paşa, Gökalp'in Türkçülük fikirlerinden etkilenmiş ve bu fikirleri desteklemiştir. Gökalp'in etkisiyle, Enver Paşa, Türkçülük hareketini destekleyen bazı cemiyetlere hem maddi hem de manevi anlamda önemli katkılarda bulunmuştur.

Ancak, Enver Paşa'nın Türkçülüğe olan desteği, Osmanlı Devleti'nin resmi politikasını, yani Osmanlıcılık ve İslamcılık eksenini değiştirmemiştir. Bu durum, Enver Paşa'nın milliyetçilik anlayışının da fayda odaklı bir temele dayandığını göstermektedir. Ziya Gökalp'in 1908-1918 yılları arasında İttihat ve Terakki'nin kültür ve eğitim politikaları üzerindeki etkisi büyük⁹⁵⁵ olsa da Gökalp'in siyasi teorilerinin parti politikalarına tam anlamıyla yansıdığı söylenemez. Bu bağlamda, Enver Paşa'nın da parti içinde Gökalp'in düşüncelerini uygulamak konusunda çekimser kaldığı, daha çok devlet çıkarlarını gözetten bir tutum benimsediği görülmektedir⁹⁵⁶.

⁹⁵² Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914 (Jön Türkler)*, çev. N. Ülken (İstanbul: Sander Yayınları, 1971).

⁹⁵³ Zeki Tekin, *İmparatorluğun Son Kurşunu Enver Paşa* (İstanbul: Yakın Plan Yayınları, 2017).

⁹⁵⁴ Masumi Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam – Enver Paşa, Türkiye'den Türkistan'a* (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1995).

⁹⁵⁵ Halide Edib Adıvar, *Mor Salkımlı Ev*, Haz. M. Çevikdoğan (İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2020), 29. Basım.

⁹⁵⁶ Hanioglu, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, s. 25.

Enver Paşa'nın İttihat ve Terakki içindeki rolü, onun hem bürokratik milliyetçiliği hem de sivil toplumun taleplerine duyarlı bir milliyetçilik anlayışını dengelemeye çalıştığını göstermektedir. Gökalp'in fikirlerinden etkilenmiş olmasına rağmen, Enver Paşa, devleti ayakta tutma ve güçlendirme amacını her zaman ön planda tutmuş, bu da onun milliyetçilik anlayışını daha çok devlet merkezli bir yapıya büründürmüştür⁹⁵⁷. Bu süreçte, Enver Paşa, İttihat ve Terakki'nin iç bölünmelerine rağmen partinin önemli bir lideri olarak kalmış, ancak bu liderlik, partinin genel politikalarını derinlemesine etkilemekten çok, dönemin koşulları çerçevesinde fayda odaklı kararlarla şekillenmiştir⁹⁵⁸.

Burada bir parantez açmak gerekirse; "Şevket Süreyya Aydemir, Enver Paşa'nın Ziya Gökalp'in fikirleriyle olan ilişkisini analiz ederken, Enver Paşa'nın ne Türkçü ne de Turancı olduğunu, aksine Osmanlıcı ve İslamcı bir çizgide yer aldığını belirtir. Aydemir'e göre, Enver Paşa'nın siyasi ve ideolojik duruşu, Osmanlı Devleti'nin çok uluslu yapısını ve İslam dünyası üzerindeki etkisini koruma arzusuyla şekillenmiştir. Gökalp'in Türkçülüğü ve Turancılığı, Osmanlıcılık düşüncesini dönüştürmeye yönelik bir çaba içerirken, Enver Paşa bu dönüşümün dışında kalmış, hatta bu fikirlerin devletin resmî ideolojisine entegre edilmesini engellemiştir."⁹⁵⁹

Enver Paşa, Birinci Dünya Savaşı sırasında sadece Harbiye Nazırı ve Genelkurmay Başkanı değil, aynı zamanda Başkumandan vekili olarak Osmanlı ordusunun yönetiminde mutlak bir etkiye sahipti. Bu dönemde, Enver

⁹⁵⁷Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi*, s. 40.

⁹⁵⁸Parla, *Ziya Gökalp*, s. 50.

⁹⁵⁹Aydemir'in *Makedonya'dan Orta Asya'ya* adlı eserinde, Enver Paşa'nın İslamcılık düşüncesini benimsediği görüşü, Enver Paşa'nın siyasi ve ideolojik duruşunu anlamak açısından önemli bir referanstır (Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, s. 490). Bu görüş, Enver Paşa'nın Osmanlıcılık ve İslamcılık ekseninde şekillenen politikalarını vurgulayan diğer kaynaklarla da desteklenmektedir. Örneğin, Tansu'nun *İttihâd ve Terakki İçinde* adlı çalışmasında, Enver Paşa'nın İslamcılık düşüncesine olan bağlılığına dikkat çekilir (Samih Nafiz Tansu, *İttihâd ve Terakki İçinde Dönenler*, anlatan Galib Vardar (İstanbul: YZY, 2003.). Enver Paşa'nın kişilik özellikleri ve düşünsel yapısı, bu bağlamda incelendiğinde, onun Türkçülüğten ziyade Osmanlıcılık ve İslamcılık çerçevesinde hareket ettiği anlaşılmaktadır. Mithat Şükrü Bleda'nın *İmparatorluğun Çöküşü* adlı eserinde de bu görüşe paralel değerlendirmeler yer almakta olup, Enver Paşa'nın kişilik özellikleri ve ideolojik duruşu hakkında benzer tespitler yapılmıştır (Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü* (İstanbul: Destek Yayınları, 2010), s. 144-145.). Bu kaynaklar, Enver Paşa'nın ideolojik tercihlerinin, Osmanlı Devleti'nin çok uluslu yapısını koruma ve İslam dünyasındaki liderlik rolünü sürdürme amacına hizmet ettiğini ortaya koymaktadır.

Paşa'nın Osmanlıcılık ve İslamcılık temelli politikaları, Osmanlı Devleti'nin çok uluslu yapısını koruma ve İslam dünyasındaki liderlik rolünü sürdürme amacına hizmet ediyordu. Ziya Gökalp'in Türkçülük ve Turancılık fikirleri, bu politikalarla örtüşmediği için Enver Paşa tarafından benimsenmemiştir. Aydemir'in ifadesiyle, Enver Paşa'nın söyleminde Türkçülük ve Turancılık kavramlarına rastlanmaz⁹⁶⁰.

Bu bağlamda, Talat Paşa'nın İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde liderlik özellikleriyle öne çıkarken, Enver Paşa'nın daha çok Osmanlıcılık ve İslamcılık ekseninde bir liderlik sergilediği görülmektedir. Enver Paşa'nın iktidarı, İttihat ve Terakki'nin Osmanlıcı-İslamcı politikalarını yansıtırken, Gökalp'in Türkçülük ve Turancılık düşünceleri bu çerçevede geri planda kalmıştır⁹⁶¹.

Murat Bardakçı'ya göre Enver Paşa'nın Türkçülükle olan ilişkisi, yaygın inanın aksine, ancak Türkistan'a gittikten sonra belirginleşmiştir. Bardakçı, Enver Paşa'nın Türkistan'a gidişinden sonra, özellikle Naciye Sultan'a yazdığı mektuplarda bu durumun açıkça görüldüğünü belirtir. Türkistan öncesindeki dönemde Enver Paşa'nın asıl amacı, Osmanlı İmparatorluğu'nu yeniden diriltmek ve birliği sağlamak olmuştur. Enver Paşa, tüm İslam dünyasını tek bir bayrak altında toplama gibi yüce bir hedef gütmüştür. Bardakçı, Enver Paşa'nın kurduğu teşkilatlar ve çıkardığı dergilerin isimlerinin de bu İslamcı idealleri yansıttığını ifade eder; örneğin "İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı" ve "Liva-ül İslam" (İslam Tugayı) gibi adlar hep İslami bir temele dayanmaktadır⁹⁶².

Yunus Nadi ise bu dönemde Enver Paşa'nın İslam İttihadı fikrini oldukça gülünç bulmasına rağmen, bu fikrin İttihatçılar arasında o dönemde oldukça popüler olduğunu yazar. Bununla birlikte, Nadi, Bardakçı'nın aksine, Turancılık fikrinin de İttihatçılar arasında önemli bir yer tuttuğunu belirtir. Özellikle bazı İttihatçı liderler, mevcut durumun Kafkasya'yı ve Kırım'ı geri alarak Turan'ı genişletmek için bir fırsat olduğunu düşünmüşlerdir. Bu değerlendirme, Enver Paşa'nın ideolojik çerçevesinin zaman içinde nasıl evrildiğini ve farklı bağlamlarda nasıl çeşitli yönlerle savrulduğunu göstermesi açısından önemlidir. Enver Paşa'nın Türkçülük ve Turancılık fikirlerine yaklaşmış, bu ideolojileri stratejik birer araç olarak kullanmıştır. Bu bağlamda,

⁹⁶⁰Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, s.27, 53, 110, 116.

⁹⁶¹ M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük, 1889-1902*, Cilt 1 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), s. 330.

⁹⁶² Bardakçı, *Enver*, s. 25.

Enver Paşa'nın ideolojik duruşu, Osmanlı Devleti'nin çok katmanlı kimliğini yansıtan karmaşık ve çok yönlü bir yapı sergilemektedir⁹⁶³.

Enver Paşa'nın Türkistan safhası, onun İstanbul'dan ayrılmasıyla başlayan zorlu bir mücadele sürecidir. Bu dönemde, Enver Paşa'nın Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'ya bıraktığı uzun mektup, Mütareke sürecinin Osmanlı Devleti üzerindeki yıkıcı etkilerini ve mevcut koşulların onu vatanına faydalı olamayacak bir duruma getirdiği inancını yansıtır⁹⁶⁴. Sivastopol'e ulaştıktan sonra yol arkadaşlarından ayrılan Enver Paşa'nın zihninde tek bir hedef vardı: Kafkasya'ya varmak, burada kuracağı bir ordu ile Anadolu'ya yürüyerek vatanını kurtarmak.⁹⁶⁵

Enver Paşa'nın bu stratejik planı, bir anda ortaya çıkmamıştı; aksine, yıllar öncesinden tasarlanmış bir hedefti. Tarihçi Yamauchi'nin de belirttiği üzere, Enver Paşa, Türkiye'nin işgal edileceğini öngörmüş ve İngilizlerin İstanbul'a girmesi ihtimaline karşı Kafkasya'da İslam adına savaşmayı ve bu uğurda ölmeyi tercih edeceğini ifade etmiştir⁹⁶⁶. Bu kararlılık, Enver Paşa'nın stratejik düşüncesinin derinliğini göstermektedir. Osmanlı Devleti savaştan çekilmeden önce Azerbaycan bölgesine güçlü bir ordu gönderilmiş⁹⁶⁷ ve bu ordunun komutası, Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa ile kardeşi Nuri Paşa'ya verilmiştir. Kafkasya'daki direnişin hazırlıkları, bu olaylardan çok daha önce planlanmıştı⁹⁶⁸.

Enver Paşa'nın Kafkasya politikası, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı sonrası dönemde Türk ve Müslüman nüfusu koruma çabasının somut bir örneğini teşkil eder. 1917 Ekim Devrimi sonrasında Azerbaycan ve Dağıstan Türkleri, Rus, Ermeni ve Kazak baskılarından kurtulmak için Osmanlı Devleti'nden yardım talep etmişlerdir. Kafkasya'da yaşanan bu durum, Osmanlı Başkomutanlığı tarafından endişeyle izlenmiş ve 4 Haziran 1918 tarihinde Azerbaycan Hükümeti ile imzalanan “Dostluk ve İşbirliği Antlaşması” ile

⁹⁶³ Aydemir, *Enver Paşa, Makedonya'dan Orta Asya'ya, 1914–1922*, Cilt III, s. 105.

⁹⁶⁴ Feridun Kandemir, *Enver Paşa'nın Son Günleri* (İstanbul, 1943), s. 15.

⁹⁶⁵ Emir Şekip Arslan, *Ölüme Giden Yolda Üç Osmanlı* (Çeviren: Aziz Akpınarlı; Derleyici: Mehmet Akif Bal; İstanbul: Çatı Kitapları, 2005), s. 10.

⁹⁶⁶ Masayuki Yamauchi, *The Green Crescent under the Red Star: Enver Pasha in Soviet Russia, 1919–1922*, aktaran Kenan Aksu (s. 50).

⁹⁶⁷ Sofiyeva Kamala Mahadkızı, *Osmanlı Ordusunun Kafkaz Harekâtı ve Onun Azerbaycanda Xilaskar Rolü* (Bakı: Bakı Üniversitesi Naşriyyatı, 2007), s. 77.

⁹⁶⁸ Altay Göyüşov, “Kafkaz İslam Ordusunu Dağıstan Harekâtı”, Ed. Mehmet Rıhtım ve Mehman Süleymanov, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkaz İslam Ordusu* (Bakı: Kafkaz Üniversitesi Kafkaz Araştırmaları İnstitutu Naşriyyatı, 2008), s. 397.

hukuki bir zemin kazanmıştır. Bu anlaşma, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki Türk ve Müslüman halkları koruma sorumluluğunu üstlendiğini gösteren önemli bir adımdır⁹⁶⁹.

Enver Paşa, Şubat 1918'de Kafkasya Müslümanlarını korumak amacıyla “Kafkas İslam Ordusu”nun kurulmasını önermiştir. Bu ordu, Türkistan, Dağıstan ve diğer Rusya'ya bağlı İslam memleketlerinin savunulması ve bağımsızlıklarının temini için teşkil edilmiştir. Naki Şeyhzamanlı'nın hatıralarına göre⁹⁷⁰, bu süreçte Azerbaycan'dan gelen heyet, Talat Paşa ve Enver Paşa ile görüşmeler yaparak, Osmanlı Devleti'nden sadece askeri yardım değil, aynı zamanda tecrübeli subayların da gönderilmesini talep etmiştir. Enver Paşa, bu talepleri dikkate alarak Kafkas İslam Ordusu'nun kurulmasına karar vermiştir⁹⁷¹.

Enver Paşa'nın bu girişimi, Türkçü bir perspektiften değerlendirildiğinde, Osmanlı Devleti'nin yalnızca sınırları içerisinde değil, aynı zamanda Türk ve Müslüman nüfusun yaşadığı diğer bölgelerde de Türk dünyasının birliğini ve savunmasını sağlamaya yönelik bir çaba olarak görülebilir. Enver Paşa'nın Kafkasya'daki faaliyetleri, onun sadece Osmanlı ve İslamcı politikalarla sınırlı kalmadığını, aynı zamanda Türkçülük ideali doğrultusunda hareket ettiğini de göstermektedir. Kafkas İslam Ordusu'nun kurulması, Enver Paşa'nın Türk dünyasının lideri olma hedefini ve bu hedef doğrultusunda gerçekleştirdiği somut adımları yansıtan önemli bir gelişmedir.

17 Şubat 1920'de, İstanbul'daki İngiliz Askeri Genel Karargâhı tarafından Savaş Bakanlığına iletilen raporda, Anadolu'daki milliyetçi güçlerin, Enver Paşa'nın İran'dan Maraş'a kadar uzanan bir hat üzerinde Bolşevik destekli bir İslam Ordusu'nun başında harekete geçmeyi planladığına dair bilgiler yer almaktadır⁹⁷². 1920 yazlarına doğru, bazı Anadolu gazetelerinde, Erzurum'a doğru ilerlemekte olduğu iddia edilen ve halk arasında "Yeşil Ordu" olarak adlandırılan bir kuvvetten söz edilmeye başlanmıştır. Bu Yeşil Ordu, Enver Paşa komutasında Kafkasya'da oluşturulmuş ve Anadolu'daki direniş hareketine destek vermesi amaçlanan bir süvari birliği olarak tanımlanmıştır.

⁹⁶⁹Göyüşov, “Kafkaz İslam Ordusunu Dağıstan Harekâtı”, s. 397.

⁹⁷⁰Cemil Hasanlı, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Harici Siyaseti (1918-1920)* (Bakı: Azerbaycan Respublikası Harici İşler Nazirliği, 2009), s. 104.

⁹⁷¹Sofiyeva, *Osmanlı Ordusunun Kafkaz Harekâtı ve Onun Azerbaycanda Xilaskar Rolü*, s. 77

⁹⁷²Salahi Sonyel, “Kurtuluş Savaşı Günlerinde Mustafa Kemal – Enver Çatışması”, *Belleten*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Sayı 209–211 (Ankara: 1991), s. 384–385.

Aynı zamanda, bu ordunun İngiliz emperyalizmine karşı savaşıarak İslam dünyasını Batı'nın tahakkümünden kurtaracağı yönünde bir propaganda yapılmıştır⁹⁷³. Bu tür söylemlerin, Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçişini meşrulaştırmak amacıyla yakın çevresi tarafından yürütülen bir propaganda faaliyeti olduğu anlaşılmaktadır. Enver Paşa, savaş suçlusu olarak yargılanmış olmasına rağmen, Anadolu'ya geri dönüş için uygun bir zemin hazırlama çabası içerisindeydi. Trabzon Milletvekili Hafız Mehmet Bey'in, Enver Paşa ile gizlice Batum'da bir araya geldiği bilinen bir gerçektir⁹⁷⁴. Bakü Kongresi'nin ardından, Enver Paşa Ekim 1920'nin başlarında Moskova'dan ayrılarak Petrograd ve Reval (Talin) üzerinden Berlin'e geçmiştir. Berlin'de kaldığı sekiz aylık süre zarfında, oldukça karmaşık ve dengeli bir siyaset izlemeye çalışmıştır. Bu süreçte Mustafa Kemal de, Enver ve Cemal Paşa'nın Rusya ve Afganistan'daki faaliyetlerini yakından takip etmiştir. Hatta 26 Kasım 1920 tarihli telgrafında, Ali Fuat Paşa'ya Cemal Paşa'nın Enver Paşa ile olan ilişkisini kesmesi gerektiğini belirtmiş ve bu mesajın Cemal Paşa'ya iletilmesini istemiştir⁹⁷⁵. Enver Paşa, Sakarya Meydan Muharebesi sırasında Anadolu'ya geçip Milli Mücadele'nin liderliğini ele geçirmeyi planlamış, ancak bu süreçte yaşanan olaylar onun bu amacına ulaşmasını engellemiştir. Yunan ordusunun, Sakarya'nın doğusuna kadar ilerlemesi ve Türk Batı Cephesi'nin geri çekilmesi üzerine, Enver Paşa ve arkadaşları için Anadolu'ya geçme zamanı geldiği düşünülmüştür⁹⁷⁶. Ancak Yunan kuvvetlerinin Sakarya Meydan Muharebesi'nde bozguna uğraması ve Türk ordusunun kazandığı zafer, Enver Paşa'nın Anadolu'ya girişine olan ihtiyacı ortadan kaldırmıştır. Sakarya Zaferi sonrasında Enver Paşa 19 Eylül 1921'de Batum'dan ayrılmıştır⁹⁷⁷.

Haziran 1922'de Enver Paşa'nın askeri ve stratejik durumu giderek kötüleşmeye başlamıştı. İngiliz Gizli İstihbarat Raporları, mücahitlerin bazı bölgelerde başarılı olduklarını ve ihtilal akımının Buhara'da güç kazandığını

⁹⁷³ Ahmet Altıntaş, “Yeşil Ordu Cemiyeti”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, 16. Cilt (Ankara: 2002), s. 89.

⁹⁷⁴ Sabahattin Selek, *Milli Mücadele I: Anadolu İhtilali* (2. Baskı; İstanbul: Güneş Matbaacılık, 1965), s. 247.

⁹⁷⁵ Neşe Özden, “Ankara İtirafnamesi Sonrasında İngiliz Değerlendirmesi”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, 16. Cilt (Ankara: 2002), s. 286.

⁹⁷⁶ Nuri Köstüklü, “Milli Mücadele'de Batı Cephesi, Savaşlar ve Zaferler”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, 16. Cilt (Ankara: 2002), s. 176.

⁹⁷⁷ *Arşiv Belgelerine Göre Balkanlar'da ve Anadolu'da Yunan Mezalimi I*, Yayına Hazırlayan: Hacı Osman Yıldırım ve diğerleri (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1995), s. 47.

öngörse de Enver Paşa, 25.000 kişilik kuvvetiyle Güzar ve Şehrisebz arasında bulunan dağlık alana çekilmek zorunda kalmıştı⁹⁷⁸. Bu geri çekilmenin zorluklarını 2 Temmuz'da eşine yazdığı mektupta şu şekilde dile getirmiştir: *"Geriye, Düşenbe'ye dönüyorum. Zerger'den beri her gün çatışma yaşanıyor. Geri çekilmek zorundayız."*⁹⁷⁹

Temmuz 1922 itibarıyla Enver Paşa'nın Korgantepe civarında 5.000 kişilik bir kuvveti bulunmaktaydı. Bu birliğin önemli komutanları arasında Açıl Bek, Karakul Bek, Danyal Bek ve Törebay Paşa öne çıkmaktaydı⁹⁸⁰. Belcivan'da uzun süre tutunamayan Enver Paşa ve adamları, karşılarında çağın en modern silahlarıyla donatılmış olan Kızıl Ordu ile mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Top, mayın, uçak, tank, makineli tüfek, el bombaları ve klor gazı gibi modern savaş araçları, Kızıl Ordu'nun en göze çarpan silahları arasında yer almaktaydı⁹⁸¹. 20 Temmuz'da Belcivan'ın ele geçirilmesinin ardından, Enver Paşa ve müfrezesi, Belcivan yakınlarındaki Abıdere köyünü üs olarak kullanmak zorunda kalmıştır. Bu çatışmalarda 1.000'den fazla kişi şehit olmuş ve 1.700 kişi yaralanmıştır. Bu ağır kayıplar ve sürekli çatışma koşulları, Enver Paşa ve müfrezesinin moralini ciddi şekilde bozmuş ve askerî etkinliği zayıflatmıştır⁹⁸². 24 Temmuz 1922 tarihinde Enver Paşa, eşine yazdığı mektubunda, Rusların Kâfimihan Nehri'ni geçtiğini ve Düşenbe'nin Rusların kontrolüne geçtiğini bildirmiştir. Ertesi gün, Satılmış kışlağından gönderdiği mektupta ise, Afgan Emirine, askerî ve lojistik desteklerinin çekilmesinin olumsuz etkilerini ve Bolşeviklere güvenilmemesi gerektiğini ifade ettiğini belirtmiştir⁹⁸³. Mektubunu, *"İşte efendiciğim, bu son satırları yazarak mektubumu kapıyorum. İçine, buranın her gün sana gönderdiğim yabani çiçeklerden bir buket ile kaç gecedir altımda yattığım karaağaçtan kopardığım ufak bir dalı da ekliyorum... Seni Hüda'nın birliğine yavrularımla birlikte*

⁹⁷⁸ FO 371/8080/N 8484: *Meşed Gizli İstihbarat Raporu*, No. 20 ve 22, 3 ve 17 Temmuz 1922.

⁹⁷⁹ Salâhi R. Sonyel, "Enver Paşa ve Orta Asya'da Başgösteren 'Basmacı' Akımı", *Belleten* 54, no. 211 (Aralık 1990): 1179-1208.

⁹⁸⁰ Togan, *Bugünkü Türkli Türkistan ve Takım Tarihi*, s. 452.

⁹⁸¹ Nabican Bakıyev, *Enver Paşa'nın Vasiyeti*, Çeviren: Çağatay Koçar (İstanbul: 2006), s. 223.

⁹⁸² Baymirza Hayit, "Basmacılar", *Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), s. 219.

⁹⁸³ Belge no. N 10102: Hindistan'ın Kuzey-Batı Hudut İli Gizli İstihbarat Raporu, No. 38, 5 Ekim 1922.

emanet ederim, ruhum efendiciğim. Karaağaca çakı ile ismini yazdım... Enverin." şeklinde sonlandırmıştır⁹⁸⁴.

1922 Temmuz ayında, Enver Paşa'nın karısına yazdığı mektup, onun son yazışması olarak bilinir. Mektup, o dönemde Tacikistan'ın güneyindeki, eski Doğu Buhara bölgesinde yer alan Satılmış kışlağında kaleme alınmıştır. Bu bölge, Afganistan sınırının yaklaşık 80 kilometre kuzeyinde, Pamir Dağları'nın eteklerine yakın, stratejik açıdan kritik bir konumda bulunan Balcevan bölgesindedir. Enver Paşa'nın mücadelesi, bu dönemde büyük bir güç kaybı ve stratejik geri çekilme ile tanımlanmaktadır⁹⁸⁵.

Rus güçleri, bölgedeki tüm önemli noktaları işgal etmiş ve Enver Paşa'nın komutasındaki güçler, sürekli olarak dağılma ve zayıflama sürecine girmiştir. Enver Paşa, Pamir Dağları'nın geçilmesi zor arazisi ve Abiderya Nehri vadisi doğrultusunda geri çekilmek zorunda kalmış ve karargâhını Abiderya köyünde kurmuştur. Pençir Nehri'ni geçememesi ve Afganistan'a ulaşamaması, onun kaçış ve hayatta kalma olanaklarını büyük ölçüde sınırlamıştır⁹⁸⁶.

Ağustos başlarında, 4 Ağustos Kurban Bayramı'nın ilk günü, Türk kaynaklarına göre, bayram töreni sırasında Dere-i Hakiyan vadisi ve Çeçen Tepe bölgesinden silah sesleri gelmeye başlamıştır. Bu sesler, Rus güçlerinin bir baskın düzenlediğini ve tören alanındaki halkın makineli tüfek ateşi altında kalma tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu göstermektedir. Enver Paşa, bu acil durumda atına binmiş ve yanında birkaç Türk askerinin bulunduğu yaklaşık 25 kişilik bir grup ile Ruslara karşı harekete geçmiştir. Ruslar, Doğu Çegan Tepesi'nden mitralyözlerle ölümcül bir ateş açmaktaydılar. Enver Paşa, kılıcını çekerek Rus birliklerine cesur bir saldırı düzenlemiş ve bu saldırı kısa bir süreliğine başarı sağlamıştır⁹⁸⁷. Ancak, bu cesur hareket, Enver Paşa'nın mitralyöz ateşi altında atından düşmesiyle trajik bir şekilde sonuçlanmıştır⁹⁸⁸. Yanında bulunan askerler ve atı Derviş de çatışmada hayatını kaybetmiştir.

⁹⁸⁴ Sonyel, "Enver Paşa ve Orta Asya'da Başgösteren 'Basmacı' Akımı", s.1199.

⁹⁸⁵ Orhan Gazi Aşıroğlu, *Enver Paşa'nın Eşi Naciye Sultan'ın Hatıraları: Acı Zamanlar* (İstanbul: Burak Yayınevi, 1990), s. 65.

⁹⁸⁶ Akpınarlı Arslan, *Ölüme Giden Yolda Üç Osmanlı*, s. 30.

⁹⁸⁷ Yaver Suphi Bey, *Enver Paşa'nın Son Günleri*, Hazırlayan: Mehmet Kuzu (İstanbul: Çatı Yayıncılık, 2007).

⁹⁸⁸ Kandemir, "Enver Paşa'nın Ölümü", s. 52.

Enver Paşa'nın bu son mücadelesi, onun savaş süresince gösterdiği cesaret ve kararlılığı dramatik bir şekilde ortaya koymaktadır⁹⁸⁹.

Enver Paşa, Türk tarihinin önemli figürlerinden biridir ve çeşitli açılardan değerlendirilmesi gereken bir liderdir. Kısaca, Enver Paşa'nın değerlendirilmesi şöyle özetlenebilir: *Askeri ve Siyasi Liderlik*: Enver Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'ndaki askeri ve siyasi liderlerinden biri olarak öne çıkmıştır. Çeşitli askeri harekâtlar ve stratejilerle Osmanlı'nın savaş çabalarına yön vermiş, Harbiye Nazırlığı makamında önemli roller üstlenmiştir. *İttihat ve Terakki Cemiyeti*: İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin etkili bir üyesi olarak, Osmanlı Devleti'nin modernleşmesi ve reformlar için büyük çaba göstermiştir. Cemiyet içindeki etkisiyle hem siyasi hem de sosyal reformları desteklemiş, ancak bazı reformları tartışmalara yol açmıştır. *Türkçülük ve Pan-Türkizm*: Enver Paşa'nın Türkçülük ve Pan-Türkizm fikirleri, onun milliyetçi ideallerinin merkezindedir. Türk dünyasının birleşmesi ve Türk kimliğinin güçlendirilmesi hedefiyle, bu idealler doğrultusunda stratejiler geliştirmiştir. Bu yaklaşımı, onun Türk milliyetçiliğinin önde gelen isimlerinden biri olarak anılmasını sağlamıştır. *Savaş Sonrası Dönem*: Savaş sonrası dönemde, özellikle 1918'deki yenilginin ardından, Enver Paşa'nın politik ve askeri etkisi azalmış, ancak Türk milliyetçiliği ve bağımsızlık mücadelesi için mücadeleye devam etmiştir. Orta Asya'daki Türk topluluklarıyla olan ilişkileri ve Pan-Türkist hedefleri, onun bu dönemdeki faaliyetlerinin merkezindedir. *Tartışmalı Miras*: Enver Paşa'nın mirası⁹⁹⁰ karmaşıktır; bazıları onun modernleşme ve milliyetçilik yönündeki katkılarını olumlu görürken, diğerleri savaş stratejileri ve politikaları nedeniyle eleştirilerde bulunmaktadır. Fakat kanaatimiz ve araştırmalarımız sonucunda Enver Paşa dönemin şartlarına göre harek etmiş elindeki imkânları en iyi şekilde kullanmaya çalışmıştır. Tarih ve tarihçilerin ilk ve belki de en önemli kıstası "olayları dönemin şartlarına göre değerlendirmek" olduğu herkes

⁹⁸⁹ Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, s.683-685

⁹⁹⁰ *Enver Paşa'nın mirası*, onun hayatı boyunca gerçekleştirdiği eylemler ve ideallerinin tarihsel değerlendirmesiyle karmaşık bir tablo sunmaktadır. Bu miras, askeri stratejileri, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ndeki etkisi, Türkçülük ve Pan-Türkizm idealleri ile savaş sonrası dönemdeki faaliyetlerinin bir kombinasyonudur. Askeri başarıları ve milliyetçi hedefleri onun tarih sahnesindeki önemli rolünü pekiştirmiş, ancak bazı stratejilerinin sonuçları ve reform politikaları eleştirilmiş ve tartışmalara yol açmıştır. Bu nedenlerle, Enver Paşa'nın mirası hem olumlu hem de olumsuz yönleriyle değerlendirilmekte, tarihçiler ve araştırmacılar tarafından çeşitli açılardan incelenmektedir.

tarafından kabul edilmesi gereken bir durumdur. Sonuç olarak, Enver Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'nun geçiş dönemi ve Türk milliyetçiliğinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamış bir liderdir. Hem askeri başarıları hem de politik idealleriyle tarih sahnesinde dikkat çekmiş, ancak mirası, karmaşık ve tartışmalıdır.

3.3.6 Mustafa Kemal (Atatürk)

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu ve modern Türk devletinin mimarı Mustafa Kemal Atatürk'ün hayat öyküsü, sadece bir ulusun kaderini değiştiren bir hikâye değil, aynı zamanda bireysel bir dönüşümün ve kararlılığın öyküsüdür. 1881 yılında, Osmanlı İmparatorluğu'nun çok kültürlü ve dinamik yapısına sahip Selanik'te doğan Atatürk, çocukluk yıllarında yaşadığı deneyimlerle gelecekteki büyük bir liderin temellerini atmıştır⁹⁹¹.

Mustafa Kemal'in hayatının bu erken dönemleri hem kişisel hem de toplumsal açıdan dikkate değer unsurlar barındırmaktadır. Atatürk'ün babasının Makedonya'ya göç etmiş bir aileden gelmesi ve annesinin Oğuz ve Türkmen boylarına mensup kökenleri, onun kültürel ve tarihi mirasını şekillendirmiştir. Ancak, onun çocukluğundaki eğitim ve askeri kariyere olan ilgisi, daha geniş bir tarihsel ve sosyal bağlam içinde ele alındığında, dönemin eğitim sisteminin ve kişisel ilgi alanlarının nasıl büyük bir etki yarattığını göstermektedir⁹⁹².

Mustafa Kemal'in eğitim süreci, çocukluk döneminde birkaç önemli aşama geçirmiştir. İlk olarak annesinin isteği doğrultusunda mahalle mektebine gönderilen Mustafa, bu eğitim kurumunda kısa bir süre bulunmuştur. Ali Rıza Efendi'nin vefatının ardından, Zübeyde Hanım'ın çocukları ile birlikte kardeşinin yanına gitmesi, Mustafa Kemal'in eğitimine ara vermesine neden olmuştur⁹⁹³. Bu süre zarfında, altı ay kadar bir çiftlik yaşamı geçiren Mustafa Kemal, Selanik'e döndüğünde eğitimine Mülkiye Rüştiyesi'nde (Sivil Ortaokul) devam etmiştir. Ancak, bu okulda geçirdiği süre kısa olmuştur⁹⁹⁴.

Mustafa Kemal'in askeri kariyere olan ilgisi, çocukluk yıllarına dayanmaktadır. Üniformalı Askeri Rüştiye öğrencileri ve sokaklarda gördüğü

⁹⁹¹Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Cilt 1, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1981), s.61-63.

⁹⁹²Yusuf Hikmet Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1997), s. 7.

⁹⁹³Falih Rıfık Atay, *Babamız Atatürk*, (İstanbul: Doğan Kardeşler Yayınları, 1955), s. 7.

⁹⁹⁴Atay, *Babamız Atatürk*, s. 8.

üniformalı subaylar, onun askeri kariyer hedeflerini kuvvetlendirmiştir. Bu erken dönemdeki etkilenme, Askeri Rüştîye'ye olan ilgisini ve askeri meslek seçimindeki kararlılığını artırmıştır⁹⁹⁵. Selanik Askeri Rüştîyesi (Askeri Ortaokul) adlı eğitim kurumuna devam ederken, küçük yaşlarda askeri kariyerini kesin olarak belirlemiş ve annesinin tüm itirazlarına rağmen bu kararını sürdürmüştür⁹⁹⁶.

Mustafa Kemal'in meslek seçiminde askerliği tercih etmesi, eğitim hayatında önemli bir dönüm noktası olarak değerlendirilebilir. İlkokul sonrası eğitimine Selanik Askeri Rüştîyesi'nde devam eden Mustafa Kemal, bu kurumda Kaymak Hafız olarak tanınan matematik öğretmeni ve müdür yardımcısı Hüseyin Efendi'nin sert tutumları nedeniyle okuldan ayrılmak zorunda kalmıştır. Ardından, askeri eğitimine Selanik Askeri Rüştîyesi'nde devam etmiştir. Bu okul, düzenli ve disiplinli bir eğitim anlayışına sahip olup, derslerin uzmanlık temeline göre verildiği ve çoğunluğunu subayların oluşturduğu bir öğretim kadrosuna sahipti⁹⁹⁷. Selanik Askeri Rüştîyesi'nde, matematik öğretmeni Yüzbaşı Mustafa Bey tarafından Mustafa Kemal'e 'Kemal' adı verilmiştir. 1896 yılında, 15 yaşındayken bu okuldan dördüncü olarak mezun olan Mustafa Kemal, özellikle Fransızca öğretmeni Nakiyüddin Bey'in özel ilgisini kazanmıştır. Nakiyüddin Bey, Mustafa Kemal'in düşünsel gelişimine katkıda bulunmuş ve ülkenin geleceği hakkında ilk fikirlerini bu öğretmenden almıştır⁹⁹⁸. Atatürk, 22 Eylül 1924 tarihinde Samsun'da öğretmenlerle yaptığı bir toplantıda Nakiyüddin Bey'i anarak, kendisinden övgüyle bahsetmiştir:

*"(...) baskı altındayken bizi bugün için yetiştirmeye çalışan gerçek ve özverili öğretmenler, eğitimciler eksik değildi. Onların bize verdikleri verim, elbette esersiz kalmamıştır. Şimdi burada bir kişiye rastladım. O, benim ortaokul birinci sınıfta öğretmenimdi. Bana henüz ilk şeyleri öğretirken gelecek için ilk düşüncelerini de vermişti."*⁹⁹⁹

Bu bağlamda, Mustafa Kemal'in eğitim serüveni, onun gelecekteki liderlik vizyonunun temellerini attığı ve entelektüel kapasitesini şekillendirdiği

⁹⁹⁵Aydemir, *Tek Adam*, s. 64.

⁹⁹⁶Cemil Sönmez, *Atatürk'ün Yetiştirmesi ve Öğretmenleri*, (Ankara: 2004), s. 54-61.

⁹⁹⁷ Milli Savunma Üniversitesi Kara Harp Okulu, "Atatürk'ün Öğrenim Hayatı," erişim tarihi: 13.05.2024, https://kho.msu.edu.tr/hakkinda/harbiyeli_ataturk/ogrenim_hayati.html.

⁹⁹⁸Sönmez, *Atatürk'ün Yetiştirmesi*, s. 54-61., Aydemir, *Tek Adam*, s. 51-60.

⁹⁹⁹Mustafa Kemal Atatürk, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, (Ankara: 2006), s. 629.

bir dönüm noktasıdır. 1895 yılında Selanik Askeri Rüştiyesi'nden mezun olduktan sonra, Manastır Askeri İdadisi'ne geçişi, sadece bir askeri eğitim süreci değil, aynı zamanda fikrîsel bir dönüşümün ve ulusal düşüncenin filizlenmesinin başlangıcıdır. Manastır Askeri İdadisi, askeri disiplini ve derin tarih bilgisiyle tanınan bir kurum olarak, Mustafa Kemal'in entelektüel evriminde kritik bir rol oynamıştır¹⁰⁰⁰.

Manastır Askeri İdadisi, askeri eğitimde standartların ötesinde bir özgürlük ve ülke sorunlarına duyarlılık sunmuş, öğrencilerini sadece askeri değil, aynı zamanda entelektüel anlamda da donatmıştır. Burada, Mustafa Kemal, gelecekteki yakın arkadaşlarıyla tanışmış ve bu arkadaşlıklar, onun düşünce yapısında kalıcı etkiler bırakmıştır¹⁰⁰¹. Özellikle, Ömer Naci'nin edebi ve kültürel etkisi, onun Namık Kemal ve Tevfik Fikret gibi devrimci şairlerle tanışmasını ve bu şairlerin ideolojik izlerini almasını sağlamıştır. Ömer Naci'nin Fransız Devrimi'nin kavramlarıyla tanıştırdığı Mustafa Kemal, 'vatan', 'ulus', 'özgürlük' ve 'eşitlik' gibi temel değerlerle erken yaşta tanışmış, bu kavramlar onun devrimci vizyonunun yapı taşlarını oluşturmuştur¹⁰⁰².

Aynı zamanda, Manastır'da geçirdiği yıllar, Tevfik Bey vasıtasıyla da Mustafa Kemal'in dil becerilerini ve tarih bilgisini de geliştirmiştir¹⁰⁰³. Rousseau, Voltaire, Comte, Desmoulins ve Montesquieu gibi önemli siyasal düşünürlerin eserlerini inceleyerek Fransızca kitapları arkadaşlarıyla birlikte okuyan ve Karsbad'da Almanca öğrenen Mustafa Kemal, uluslararası düşünce akımlarını ve siyasal teorileri derinlemesine incelemiş, bu bilgileri kendi ideolojik çerçevesine entegre etmiştir¹⁰⁰⁴. Özellikle, tarih bilgisini Osmanlı tarihçiliğinin ötesinde, toplumsal ve analitik bir perspektifle ele alan Mehmet Tevfik Bey'in etkisi, Mustafa Kemal'in düşünsel ufku genişletmiş ve onun tarih anlayışında köklü bir değişim sağlamıştır¹⁰⁰⁵. Manastır Askeri İdadisi'ndeki bu eğitim sürecinde kazandığı derin bilgi ve deneyimleri, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu olarak yapacağı yenilikçi reformların temel taşları

¹⁰⁰⁰Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Atatürk*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1971).

¹⁰⁰¹Harold C. Armstrong, *Bozkurt*, (İstanbul: Kamer Yayınevi, 2014), s. 23.

¹⁰⁰²Afet Afetinan, *Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2015).

¹⁰⁰³Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, (İstanbul: 1981), s. 9.

¹⁰⁰⁴Anıl Çeçen, *Atatürk ve Cumhuriyet*, (İstanbul: İmge Yayınları, 2003).

¹⁰⁰⁵Şerafettin Turan, *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar*, (Ankara: 2006), s. 5-6.

olarak kullanmıştır. Bu eğitim, onun entelektüel ve devrimci kişiliğinin oluşumunda belirleyici bir rol oynamış ve Türkiye'nin modernleşme sürecinde büyük bir etki yaratmıştır.

Atatürk'ün liderlik vasıfları, onun doğup büyüdüğü çevre ve temsil ettiği kültürün en seçkin örnekleri arasında yer almasından kaynaklanır. Türk ve dünya tarihinde yer edinmiş bu büyük devlet adamı, siyasetçi, asker ve düşünür, kazandığı zaferler ve gerçekleştirdiği devrimlerle sadece Anadolu'daki Türk toplumunu etkilemekle kalmamış, aynı zamanda benzer koşullardaki birçok millete de ilham kaynağı olmuştur. Diğer büyük liderler gibi Atatürk de yaşadığı dönemin siyasi, sosyal ve kültürel ortamından etkilenmiş, bu çerçevede düşünsel dünyası şekillenmiştir. Bu bağlamda, doğduğu şehir, aldığı eğitim, çevresi ve okuduğu eserler, onun düşünsel gelişiminde önemli rol oynamıştır.

Mustafa Kemal'in milliyetçilik duygusunun filizlenmesinde, “*“bedenimin babası Ali Rıza Efendi, hislerimin babası Namık Kemal, fikirlerimin babası ise Ziya Gökalp'tir”* olarak nitelendirdiği Ziya Gökalp'in etkisi tartışmasızdır¹⁰⁰⁶. Gökalp'in eserlerini büyük bir ilgiyle okuyan Mustafa Kemal, özellikle “Türk Medeniyet Tarihi” adlı eserin düşünce dünyasında derin izler bıraktığını belirtmiştir. Ayrıca, Mehmet Emin Yurdakul'un şiirleri de Mustafa Kemal'in millî kimlik arayışında önemli bir dönüm noktası olmuştur. Yurdakul'un “*Ben bir Türk'üm, dinim, cinsim uludur*” dizeleriyle başlayan şiirini *Manastır Askerî İdadisi'nde okuduğunda, kendi ifadesiyle, “millî benliğinin gururunu ilk kez derinden hissetmiştir.”* Bu dizeler, Mustafa Kemal'in milliyetçilik bilincinin şekillenmesinde adeta bir mihenk taşı olmuştur¹⁰⁰⁷.

Mustafa Kemal'in askeri öğrencilik dönemi, milliyetçilik anlayışının şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır. Bu süreçte, farklı millet ve coğrafyalardan gelen gençlerle kurduğu etkileşimler, onun milliyetçi perspektifini genişletmiş ve derinleştirmiştir. Askerî eğitim sırasında takip ettiği dergiler: “*Mizan*”, “*İctihad*”, “*Osmanlı*”, “*Şurâ-yı Ümmet*” ve “*Meşveret*”¹⁰⁰⁸ II. Abdülhamid'in istibdat yönetiminin tehlikeli bulduğu

¹⁰⁰⁶Sait Taş, “Atatürk'ün Düşünce Yapısına Etki Eden Unsurlar (Öğretmenleri/Okudukları),” *Uluslararası Teknolojik Bilimler Dergisi* 2/2 (Isparta: 2010), s. 79.

¹⁰⁰⁷Faik Reşit Unat, “Ne Mutlu Türküm Diyene,” *Türk Dili Dergisi* 146 (Ankara: 1963), ss. 77-78.

¹⁰⁰⁸Mustafa Gündüz, “Mustafa Kemal ve Erken Cumhuriyet Dönemi Eğitim ve Kültür Hayatına Abdullah Cevdet'in Etkileri,” *Turkish Studies International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 5 (Erzincan: 2010), s. 1070.

yayınlar arasında yer almış, bu da Mustafa Kemal'in milliyetçi fikirlerinin oluşumuna katkıda bulunmuştur¹⁰⁰⁹. Balkanlar'da doğup büyüyen Atatürk, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi ve kültürel açıdan en hareketli dönemlerinden birine tanıklık etmiş ve bu, onun milliyetçilik anlayışının temellerini atmıştır. Manastır Askeri İdadisi'nde eğitim gördüğü sırada tanıştığı Ömer Naci, ilerleyen yıllarda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önemli figürlerinden biri olarak Mustafa Kemal'in milliyetçi görüşlerini pekiştiren bir etki yaratmıştır. Harbiye yıllarında bu düşünsel gelişim daha da belirginleşmiş ve Atatürk'ün milliyetçi hedefleri netleşmiştir. Ahmet Emin Yalman'ın “*Büyük Millet Meclisi Reisi Müşir Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Tarihçe-i Hayatı*” yazısında, Atatürk'ün Harbiye yıllarında milliyetçi düşüncelerinin nasıl olgunlaştığı şu şekilde ifade edilmiştir:

*“Harbiye yıllarında milliyetçilikle ilgili düşüncelerimiz şekillenmeye başladı. Sultan Hamid devri olduğu için Namık Kemal'in milliyetçi eserlerini okumak zorundaydık. Takibatın sıkı olması nedeniyle bu eserleri genellikle koğuştta, yatmadan önce okuyabiliyorduk. Bu vatansever eserlerin takip edilmesi, mevcut yönetimin eksikliklerini hissettiriyordu. Ancak bu eksikliklerin kapsamı, gözlerimizin önünde tam olarak belirginleşmemiştir. Erkânıharp sınıflarına geçişimizle birlikte, bazı arkadaşlarla birlikte milliyetçi fikirler geliştirdik ve memleketin idaresindeki ve siyasetteki sorunları daha net bir şekilde fark etmeye başladık.”*¹⁰¹⁰

Ali Fuat Cebesoy, o dönemdeki askeri öğrencilerin ruhsal ve düşünsel durumlarını ayrıntılı bir şekilde ortaya koyar. Cebesoy'a göre, II. Abdülhamid döneminin başlangıçta övgüyle karşılanan “Padişahım çok yaşa!” söylemi, zamanla Sultan'ın ve yönetimin gerçek yüzünün anlaşılmasıyla anlamını yitirmiştir. Bu dönemde gençler, Tıbbiye öğrencilerinin haksız yere sürgün edilmesi ve çeşitli adaletsizlikler karşısında büyük bir öfke ve isyan duygusu yaşamışlardır¹⁰¹¹. Devlet idaresindeki bozukluklar, memurların maaşlarının düzenli ödenmemesi ve saray mensuplarına büyük ödüller verilmesi gibi uygulamalar, gençlerin Sultan Hamid'e duyduğu güveni sarsmıştır. Ordu içindeki kötü yönetim ve itibar kaybı, genç subayların bu durum karşısında

¹⁰⁰⁹ Taner Aslan, “Mustafa Kemal'de İnkılâp Düşüncesinin Oluşumu ve Gelişimi,” *Erdem Dergisi* 53 (Ankara: 2009), s. 2-22.

¹⁰¹⁰ *Vakit Gazetesi*, 10 Kanun-i Sani 1338 (10 Ocak 1922).

¹⁰¹¹ Şükrü Hanioglu, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türkler (1889-1902)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), ss. 8-17.

sorgulayıcı bir tutum sergilemelerine yol açmış; ancak, padişahın ve hafiyelerinin baskısı nedeniyle kimse açıkça sesini çıkaramamıştır¹⁰¹². Hürriyetin yokluğu içinde, genç Harbiyeliler Fransız İhtilali'nin getirdiği insan hakları ve özgürlük kavramlarını gizlice öğrenmiş ve bu düşünceler, onların devrimci ruhlarını şekillendirmiştir¹⁰¹³. Cebesoy'un betimlemeleri, bu dönemin zorlu koşullarının ve gençlerin özgürlük arayışlarının ne kadar derin ve anlamlı olduğunu çarpıcı bir şekilde gözler önüne serer;

“Günde kaç defa ‘Padişahım çok yaşa!’ diye bar bar bağırdığımız devrin padişahı Sultan II. Abdülhamit gözümüzden yavaş yavaş düşüyordu. Tıbbiye’deki genç ve hürriyet taraftarlarının sürgünlere gönderilip ocaklarına incir dikildiğini duydukça adeta isyan ediyorduk. Bir gün bizim de başımıza böyle bir şey gelebilirdi. Devlet idaresinin iyi işlemediğini, suistimallerin alıp yürüdüğünü, memurların ve subayların maaşlarını alamadıklarını, buna mukabil saraya mensup sırmalı hafiyelerle tevabilerine maaşlarından başka keseler dolusu altın verildiğini haber aldıkça, Sultan Hamid’e esasen pek de kuvvetli olmayan güvenimiz büsbütün sarsılıyordu. Ordunun fena eller idaresinde değer ve itibar kaybettiğini görüyorduk. Fakat kimse ortaya çıkıp: ‘Nereye gidiyoruz, memleketi nereye götürüyorsunuz?’ diye soramıyordu, sormak cesaretini göstermiyordu. Çünkü padişahı ve onun hafiyelerinden korkuyorlardı. Memlekette hürriyet yoktu. Biz genç Harbiyeliler, Fransız İhtilali Beyannamesi’nde insan hak ve hürriyetlerine verilen önemi gizli de olsa okumuş ve öğrenmiştik.”¹⁰¹⁴

Tevfik Fikret’in de Mustafa Kemal üzerindeki etkisi derin ve çok boyutludur. Fikret’in düşünceleri, bağımsızlık, özgürlük, devrim, laiklik, batılılaşma, gençlik ve kadın hakları gibi temel konularda Kemal’i etkilemiş ve onun entelektüel gelişiminde belirleyici bir rol oynamıştır. Özellikle, Mustafa Kemal’in bağımsızlık mücadelesine başlarken ülkenin içinde bulunduğu durumu gerçekçi bir şekilde değerlendirip, *“Bağımsızlık kanla, canla kazanılır”* ifadesini benimsemesi, Fikret’in *“Hayatı, div-i hakikatle (dev gerçekle) çarpışan kazanır”* ve *“Zafer biraz da hasar (yıkım) ister”* şeklindeki düşünceleriyle örtüşmektedir. Her iki düşünür de bağımsızlığın yalnızca kararlı bir mücadeleyle elde edilebileceğini vurgulamıştır. Ayrıca, insancılık, barış, uluslararası dostluk ve savaş karşıtlığı gibi değerlerde de Atatürk ile Fikret

¹⁰¹² Ahmet Emin Yalman, *Vakit*, 10 Ocak 1922’den; Sönmez, *Atatürk’ün Yetiştirmesi*, s.

¹⁰¹³ Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri*, s. 28.

¹⁰¹⁴ Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s. 32-33.

arasında belirgin bir benzerlik bulunur. Fikret'in "*Tarih-i Kadim*" (*Eskiçağ Tarihi*), "*Tarih-i Kadime Zeyl*" (*Ek*), "*Haluk'un Amentüsü*" ve "*Harbi Mukaddes*" (*Kutsal Savaş*) gibi eserleri, bu idealleri yansıtan önemli metinlerdir¹⁰¹⁵.

Tevfik Fikret'in ölümünden üç yıl sonra, Mustafa Kemal, Harbiye'den öğretmeni Emin Bey ile birlikte Fikret'in mezarını ziyaret etmek üzere Aşiyan'a gitmiştir. Atatürk, bu ziyaret sırasında Fikret'in düşüncelerinin kendi devrimci ruhunu şekillendirdiğini belirtmiş ve "*Ben devrim ruhumu ondan aldım. Ziyaret edeceğim yerlerin başında elbetteki Aşiyan gelir*" demiştir. Aşiyan'ın anı defterine düşülen "*Tavaf-ı tahatturunda bulunmakla mübahi perestîşkâran-ı Fikret*" notu, bu ziyaretin Fikret'in dostları tarafından büyük bir onur olarak görüldüğünü ortaya koyar. Mustafa Kemal'in, Süleyman Nazif ve Faik Ali'nin imzalarını taşıyan bu not, Atatürk'ün Fikret'e duyduğu derin sevgi ve saygıyı somut bir şekilde ifade eder¹⁰¹⁶. Atatürk, Fikret'in düşünceleri ile kendi devrimci hedefleri arasında güçlü bir bağ kurarak, "*Onu iyi tanıyanlar, benim bugün yapmak istediğimi kavrayacak kimselerdir*" şeklinde bir değerlendirme yapmıştır. Ayrıca, başka bir konuşmasında, "*Tevfik Fikret'in o Tarih-i Kadim'i yok mu, işte o dünyada yapılması gereken bütün devrimlerin kaynağıdır*" şeklindeki ifadesi, Fikret'in düşüncelerinin devrimci vizyonu üzerindeki derin etkisini vurgular¹⁰¹⁷.

Mustafa Kemal Atatürk, 11 Ocak 1905'te Harp Akademisi'ni kurmay yüzbaşı olarak tamamladıktan sonra, Şam'daki 5. Ordu emrine, 30. Süvari Alay'ında staj yapmak üzere atanmıştır¹⁰¹⁸. Ancak, bu görevde karşılaştığı engeller ve zorluklar, onun alay komutanlığı görevinde etkili olmasını engellemiştir. Şam'daki sıkıntılar, Mustafa Kemal'in ve arkadaşlarının, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki reformist düşüncelerini gerçekleştirmek amacıyla Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'ni kurmalarına yol açmıştır. Kudüs, Yafa ve Hayfa'daki çabaların yetersiz olduğunu düşünen Mustafa Kemal, cemiyeti daha dinamik bir ortamda, Makedonya'da yeniden yapılandırmaya karar

¹⁰¹⁵ Baki Öz, *Atatürk'ün Düşünce Yapısının Oluşumu* (İstanbul: 1996), s. 14-22.

¹⁰¹⁶ Şerafettin Turan, *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar* (Ankara: 2006), s. 7.

¹⁰¹⁷ Emre Kongar, *Atatürk ve Devrim Kuramları* (Ankara: 1981), s. 194.

¹⁰¹⁸ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal (1881-1919)* (İstanbul: 1965), c. I, s. 90; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi* (Ankara: 1963), c. I, Kısım 1, s. 196; Falih Rıfkı Atay, *Çankaya* (İstanbul: 1969), s. 41.

vermiştir. Bu hedef doğrultusunda, Yafa'dan gizlice Selanik'e geçerek, 1906'nın ilkbaharında Makedonya şubesini kurmayı başarmıştır¹⁰¹⁹. Ancak, İstanbul'dan kendisine yönelik başlatılan soruşturmalar nedeniyle, Selanik'te uzun süre kalamayarak 5. Ordu'daki görevine dönmüş ve Akabe meselesinin ortaya çıkmasıyla soruşturmanın etkilerinden kurtulmuştur¹⁰²⁰. 20 Haziran 1907'de kolağası olarak görevine devam ederken, 13 Ekim 1907'de Selanik'teki 3. Ordu Maiyyeti Müşirligi Kurmay Heyeti'nde resmen göreve başlamıştır¹⁰²¹. Selanik'teki Vatan ve Hürriyet Cemiyeti üyelerinin Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katıldığını gözlemleyen Mustafa Kemal, Temmuz 1906'da kurulan bu yeni cemiyete 29 Ekim 1907'de üye olmuştur¹⁰²². Bu dönemde, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne bir yıl önce katılan Kurmay Binbaşı Enver Bey ile ortak çalışmalara başlamıştır. Ancak, Mustafa Kemal, Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nde planladığı projelerin Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde başarıyla uygulanamayacağını erken bir aşamada fark etmiş ve bu nedenle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yönetim kadrosuyla tam bir uyum sağlayamamıştır. Cemiyetin merkez çevresinden sürekli olarak uzak tutulmuştur¹⁰²³.

Şevket Süreyya Aydemir'in bu konudaki değerlendirmeleri önemli bir noktaya dikkat çekmektedir; Aydemire göre “Mustafa Kemal ve Binbaşı Enver Bey arasındaki ilişkilerin, İttihat ve Terakki Cemiyeti içindeki dinamikler üzerinde önemli bir etkisi olduğunu ortaya koymaktadır”. Aydemir, Mustafa Kemal'in İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katıldığı ilk dönemlerde, Enver Bey ile aralarında belirgin bir uyumsuzluk olduğunu belirtir. Bu uyumsuzluğun, her

¹⁰¹⁹Atay, *Babamız Atatürk*, s. 15.

¹⁰²⁰Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri*. I, ksm. 1, s. 197; *Atatürk* (İslâm Ansiklopedisi), c. I, s. 721.

¹⁰²¹Mustafa Kemal Atatürk'ün askeri ve siyasi kariyeri, dönemin önemli kaynaklarında geniş bir şekilde ele alınmıştır. Kâzım Nami Duru'nun *İttihad ve Terakki Hâtıralarım* (İstanbul: 1957), s. 13 ve Yusuf Hikmet Bayur'un *Türk İnkılâbı Tarihi* (c. I, Kısım 1: Ankara: 1963), s. 215 eserlerinde, Atatürk'ün Şam'daki görevinde karşılaştığı engeller ve bu engellerin onun siyasi görüşlerini nasıl şekillendirdiği ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Ayrıca, Falih Rıfkı Atay, Mustafa Kemal'in 25 Haziran 1907'de kolağası rütbesine terfi ederek 5. Ordu kurmay dairesinde görevine devam ettiğini ve 27 Eylül 1907'de Üçüncü Ordu'ya tayin edildiğini belirtir (*Çankaya*, İstanbul: 1969), s. 47. Bu dönemde Mustafa Kemal, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılarak, Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nden sonra milliyetçi hareketlere yönelmiş ve Selanik'teki bu cemiyetin etkinliklerini genişletmiştir. Bu süreç, onun ulusal bağımsızlık ve milliyetçilik ideallerinin şekillendiği ve stratejik vizyonunun belirginleştiği bir dönemdir.

¹⁰²²Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk* 1919-1927, haz. Zeynep Korkmaz (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 1994), s. 495.

¹⁰²³Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam* (İstanbul: 1965), c. I, s. 118-119, Ali Fuad Cebesoy'un mektubu.

iki şahsiyet arasındaki derin mizaç farklılıklarından kaynaklandığını ileri sürer. Aydemir, Enver Bey'in, 1908 öncesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen figürlerinden biri olduğunu vurgular ve bu konumunun Atatürk'ü cemiyetin etkili icra ve aksiyon kademelerinden uzaklaştırmasına neden olduğunu ifade eder¹⁰²⁴.

Bazı araştırmacılar, Atatürk ve Enver Bey arasındaki anlaşmazlıkları kişisel ve yaşam tarzı farklılıklarına dayandırma eğilimindedir¹⁰²⁵. Örneğin, bu yazarlar, Atatürk'ün daha modern ve yenilikçi yaklaşımlarının, Enver Bey ve onun çevresi tarafından gelenekselci ve muhafazakâr bir bakış açısıyla çeliştiğini öne sürerler¹⁰²⁶. Ancak, bu kişisel çatışmalardan çok daha derin yapısal ve stratejik sebepler olduğu kanaati daha geniş bir kabul görmektedir. Mustafa Kemal'in kısa sürede cemiyet içinde belirgin bir şekilde öne çıkması, onu bazı İttihat ve Terakki üyeleri için tehdit edici bir figür haline getirmiştir. Atatürk'ün başarıları ve açık fikirli yaklaşımı, mevcut cemiyet yapısındaki bazı kişisel ve ideolojik menfaatlere zarar verme potansiyeli taşıdığı için, ona karşı antipati ve karşıtlık oluşmuştur. Talât Bey ve Enver Bey taraftarlarının, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkezi konumunu ele geçirmesi, Mustafa Kemal'in cemiyet içindeki etkisini sınırlamış ve onu daha geri planda bir pozisyona itmiştir¹⁰²⁷. Yine Aydemir'in analizine göre, bu mizaç ayrılıkları, Mustafa Kemal ve Enver Bey arasında karmaşık bir psikolojik dinamiğin gelişmesine yol açmıştır. Enver Bey'in Mustafa Kemal'i çevresinden uzaklaştırma çabaları ve Mustafa Kemal'in bu duruma karşı geliştirdiği tutum, her iki lider arasındaki çatışmanın uzun vadeli etkilerini ve Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki siyasi iklimi nasıl şekillendirdiğini anlamamızda kritik bir rol oynamaktadır¹⁰²⁸.

Mustafa Kemal Atatürk'ün İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üyeliği, onun siyasi kariyerinde önemli bir dönemeçtir, ancak bu üyelik Atatürk'ün Cemiyet'in politikalarını eleştirmesini engellememiştir. Atatürk'e göre, yalnızca Meşrutiyet'in ilanı, Osmanlı İmparatorluğu'nun köklü sorunlarını

¹⁰²⁴Aydemir, *Tek Adam*, c. I, s. 119.

¹⁰²⁵Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz* (İstanbul: 1960), s. 391-392.

¹⁰²⁶Falih Rıfki Atay, *Çankaya: 1881 Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar Bütün Hayat Hikâyesi* (İstanbul: 1968), s. 49-50.

¹⁰²⁷Resneli Ahmed Niyazi, *Hatırât-ı Niyazi, yahut tarihçe-i inkılâb-ı kebir-i Osmani' den bir sahife* (İstanbul: 1326), s. 115.

¹⁰²⁸Aydemir, *Tek Adam*, c. I, s. 124-125.

çözmek için yetersizdi. O, Cemiyetin bir siyasi parti olarak teşkilatlanıp hükümet yönetimini ele alması gerektiğini vurgulamış; aksi takdirde İkinci Meşrutiyet'in, Birinci Meşrutiyet'in akıbetine uğrayabileceği konusunda uyarmıştır. Bu bağlamda, Atatürk, Meşrutiyet'in dayanağının Osmanlı İmparatorluğu'nun çok uluslu ve çözülmüş yapısı değil, Türk milletinin çoğunlukta olduğu topraklar olması gerektiğini savunmuştur¹⁰²⁹. Ona göre, düşman devletler Osmanlı'yı tasfiye etmeden önce, ihtilalin kendi tasfiyesini yaparak bir Türk devleti kurulması zorunluydu¹⁰³⁰. Bu düşünce, Atatürk'ün daha sonra geliştirdiği Misak-ı Millî anlayışının da temelini oluşturmuştur.

Atatürk, Rumeli ve Anadolu'da Türk milletinin yoğun olarak yaşadığı topraklar içinde milli bir sınır çizilmesi ve bu sınırların savunulmasını hayati görmüştür. Osmanlı Devleti'nin geniş ve çeşitli etnik gruplardan oluşan yapısının, özellikle Türklerin omuzlarına aşırı bir yük bindirdiğini; buna karşın Hristiyan azınlıkların kendi çıkarlarını korumakla kalmayıp, aynı ırktan komşu devletlerle birleşme arayışında olduklarını ifade etmiştir. Atatürk, bu durumu değerlendirerek, devletin çöküşüyle birlikte doğacak kaostan altında kalmaktansa, çoğunluğu Türk olan topraklarda milli bir sınır içinde savunmanın daha akılcı ve yararlı olacağını savunmuştur¹⁰³¹. Bu yaklaşım, Atatürk'ün Türk milliyetçiliğine olan bağlılığını ve milli bir devlet kurma hedefini ne denli derinlemesine benimsediğini gözler önüne sermektedir.

Mustafa Kemal'in Türk milliyetçisi bir tavır seğilemesinde yaşadığı bir takım önemli olaylar bulunmaktadır. Bu olaylar zaten devletin içinde bulunmuş olduğu durumun gayrı Türk unsurlara göstermiş olduğu haddi aşan tevazunun vücut bulmuş halleriydi.

*"...Türk!' sözleriyle azarlamaya başlamıştı. 'Sen nasıl olur da kavmi necibi Arap'a mensup, Peygamberimiz Efendimizin mübarek soyundan olan bu çocuklara sert davranır, ağır söz söyler, onların kalbini kırarsın? Kendini bil, sen onların ayağına su bile dökmeye lâyık değilsin..."*¹⁰³²

Bu anı, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde, Türk askerinin kendi topraklarında bile nasıl ikinci plana itildiğini ve Türk kimliğinin nasıl

¹⁰²⁹ Bekir Tüney, "Mustafa Kemal ve İttihat ve Terakki", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Kasım 1984, c. 1, s. 245-247.

¹⁰³⁰ Erol Mütercimler, *Fikrimizin Rehberi Gazi Mustafa Kemal* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2008), 5. baskı, s. 148.

¹⁰³¹ Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s. 116.

¹⁰³² Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s. 99-100.

aşağılandığını çarpıcı bir şekilde ortaya koymaktadır. Mustafa Kemal'in kurmaylık stajı sırasında yaşadığı bu olay, Türk subaylarının, Arap askerlerine gösterilen aşırı hassasiyetin gölgesinde, kendi milletine mensup askerlerin haksız bir şekilde azarlanmasına şahit olmasına işaret eder. Yüzbaşı, Türk çavuşuna "Türk!" diyerek hakaret ederken, Arap erlerin Peygamber soyundan geldiğini vurgulamakta ve Türk askerinin bu erlere sert davranmasını milli onura aykırı bulmaktadır. Bu tutum, dönemin Osmanlı bürokrasisinin ve askeriyesinin, Türklüğü geri plana atarak, diğer milletlere fazlasıyla hoşgörü göstermesiyle ilişkilidir. Ancak, Türk çavuşunun içten gelen haklı isyanını bastırması ve gözyaşlarıyla kendini teskin etmesi, Türk askerinin öz disiplini ve onurunu koruma konusundaki kararlılığını simgeler. Bu olay, Türkçülük fikrinin Osmanlı'da nasıl ihmal edildiğini ve Türk milletinin haklarının nasıl göz ardı edildiğini göstermesi bakımından son derece önemlidir¹⁰³³.

Mustafa Kemal Atatürk'e göre, Türk milleti, Birinci Dünya Savaşı sonrasında maruz kaldığı işgaller ve zulümlerle varoluş mücadelesinin en zor dönemlerinden birini yaşamıştır. Bu haksızlıklara karşı Osmanlı hükümetinin gösterdiği tepkisizlik, milletin bağrında saklı olan milli ruhu uyandırmış, Türk milliyetçiliği, bu derin yaralara karşı bir direniş meşalesi olarak alevlenmiştir¹⁰³⁴. Türk Ocağı çatısı altındaki milliyetçiler, vatanın işgalci güçler ve Osmanlı hükümetinin acziyetine karşı direnişe geçerek, milli mücadelenin özünü ve kararlılığını ortaya koymuşlardır¹⁰³⁵.

Mondros Ateşkes Antlaşması'nın ardından, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde kurulan Müdafaa-i Hukuk, Muhafaza-i Hukuk ve Reddi İlhak gibi cemiyetler, işgaller karşısında hukuksal haklarını savunma gayreti içine girmiştir. Ancak bu cemiyetlerin bölgesel nitelikte olmaları, etkinliklerini sınırlandıran temel bir zaaf olmuştur¹⁰³⁶. Bu örgütler, bölgesel kimliklerini koruma ve güçlendirme amacıyla, söz konusu bölgelerin tarihsel, kültürel ve etnik olarak Türk karakterini ispatlamaya çalışmışlardır¹⁰³⁷. Örneğin, Trakya Paşaeli

¹⁰³³ Selim Saygın, "Türk Millî Kültürü ve Atatürk Devrimleri", *Social Sciences Studies Journal (SSSJournal)* 2021, s. 161-172.

¹⁰³⁴ Mustafa Oral, "Türk Kurtuluş Savaşının Tarihsel Konumu", *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, 2016, Sayı: 1, s. 6.

¹⁰³⁵ İlhami Bebek, *Millî Mücadele'de Akbaş Cephaneliği Baskını* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1994), s. 15-16.

¹⁰³⁶ Cemal Güven, "Misak-ı Milli: Türkiye'nin İstiklâl ve İstikbâl Esasları", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 20 (2018): 107-128.

¹⁰³⁷ Mehmet Karakaş, "Türkçülük ve Türk Milliyetçiliği", *Doğu Batı* 9, no. 38 (2006): 57-76.

Müdâfaa-i Heyet-i Osmaniyesi, Trakya'nın tarihsel ve kültürel açıdan Türk olduğunu vurgulayan yayınlar yaparken, Vilayat-ı Şarkiye Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti, Doğu Anadolu'da kurulmak istenen Ermeni yurduna karşı bölgenin Türklüğünü belge ve raporlarla savunmuştur¹⁰³⁸.

Mustafa Kemal'in 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkarak başlattığı kurtuluş hareketi, bağımsız ve milli bir Türk devleti kurma idealiyle şekillenmiştir. O, İngiliz veya Amerikan mandasına karşı çıkarak, milli hâkimiyetin kayıtsız ve şartsız sağlanması gerektiğini savunmuştur. Bu bağlamda, Kurtuluş Savaşı'nın evrelerini Mondros Mütarekesi'nden Erzurum Kongresi'ne, oradan da İstanbul'un işgaline kadar süren bir süreç olarak değerlendirmiştir¹⁰³⁹.

Erzurum Kongresi, Vilayat-ı Şarkiye Müdâfaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti ve Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti'nin katılımıyla düzenlenmiş, yerel bir nitelik taşımasına rağmen tüm Türk yurdunu ilgilendiren stratejik kararların alındığı bir toplantı olmuştur. Bu kongre, Türk milliyetçiliğinin somut bir yansıması olarak, Türk milletin bağımsızlık ve milli egemenlik mücadelesinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Atatürk'ün öncülüğündeki bu süreç, sadece askeri bir mücadele değil, aynı zamanda Türk milletin onurunu ve milli kimliğini koruma mücadelesi olarak da değerlendirilebilir.

Atatürk'ün ideolojik temel taşlarından biri de toplumsal dayanışmadır. Toplumsal dayanışma, bir toplumun çeşitli kurum ve kuruluşlarıyla ortak değerler etrafında birleşmesini ve kolektif hareket etmesini ifade eder. Bu anlayış, milli birlik ve beraberliği sağlamanın, dolayısıyla kendi kültürel ve ulusal kimliğimize sahip çıkmanın ön koşuludur. Atatürk, dayanışmayı Medeni Bilgiler adlı eserinde 'bağlılık (solidarite)' kavramı altında ele alır ve bu kavramı şu şekilde tanımlar: *"İlim, toplumların büyüklüğünün sırrını insanlara açmıştır; bu sır, insanların birbirine olan bağlılığıdır. Bütün insanlar sosyal bir vücudun organlarıdır ve bu nedenle birbirlerine bağlıdırlar. Bu bağlar doğaldır, sosyaldır ve ekonomiktir."*¹⁰⁴⁰ Bu bağlamda, dayanışma sadece bir

¹⁰³⁸ Cemal Güven, "Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetleri ve Karakteristik Özellikleri", *İnsan ve Medeniyet Araştırmaları* 2019, ed. Mustafa Uslu, Sabahattin Çiftçi, Coşkun Arslan, Erdal Hamarta (Konya: Çizgi Kitabevi, 2019), 481-492.

¹⁰³⁹ Sina Yalçın, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2008), s. 174-175.

¹⁰⁴⁰ Afet İnan, *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1998), s. 71.

birlikteliği değil, aynı zamanda barışı da temin eden bir unsur olarak görülür. Toplumda gerçek anlamda dayanışmayı sağlamak için, teorik bilginin pratiğe dönüştürülmesi ve uygulanabilir hale getirilmesi zorunludur.

Atatürk, dayanışma konusundaki düşüncelerini, sosyal güvenceler aracılığıyla uygulamaya koymuş ve bu kapsamda devletin sağladığı gelirlerle çeşitli sosyal güvence sistemleri oluşturmuştur. Dayanışmayı “*herkes kendi için değil, herkes herkes için*” anlayışıyla ele alarak, bu düşüncenin toplumsal, millî ve evrensel bir niteliğe sahip olduğunu vurgulamıştır.

Toplumsal dayanışmanın sağlandığı toplumlarda barış düşüncesi de güç kazanır. Barış, insanların ve milletlerin güven içinde yaşamasının temel unsurlarından biridir. Atatürk, barışı “*Yurtta sulh, dünyada sulh*” şeklinde birbirini tamamlayan iki ilke olarak ifade eder. Yurtta barış, aynı coğrafyada yaşayan bireylerin ırk, dil, din, mezhep ve sosyal ekonomik farklılık gözetmeksizin karşılıklı güven, dayanışma ve huzur içinde yaşamalarını ifade eder. Bir milletin iç düzeninin ve huzurunun sağlanması, uluslararası ilişkilerdeki etkisini de olumlu yönde etkiler. Atatürk, bu ilkeleri şu şekilde açıklar:

“İnsan, mensup olduğu milletin varlığını ve mutluluğunu düşündüğü kadar, bütün dünya milletlerinin huzur ve refahını da düşünmelidir. Kendi milletine verdiği değer kadar, tüm dünya milletlerinin mutluluğuna hizmet etmeye çalışmalıdır. Çünkü dünya milletlerinin mutluluğuna çalışmak, dolaylı yoldan kendi huzur ve mutluluğunu sağlamak anlamına gelir. Dünyada ve milletler arasında huzur, anlaşma ve iyi geçim sağlanmazsa, bir millet kendi içinde ne kadar çaba gösterirse gösterebilir, gerçek huzurdan mahrum kalacaktır.”¹⁰⁴¹

Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün milliyetçilik anlayışı çok boyutlu bir karakter arz etmektedir ve bu anlayış, Türkiye Cumhuriyeti’nin temel kuruluş felsefesi olarak önemli bir rol oynamaktadır. Atatürk’ün milliyetçilik ilkesi, Türk İnkılâbı’nın gerekçesini ve hedeflerini şekillendiren bir temel ilke olarak ortaya çıkmıştır. Bu kavram, Türklük bilincinin oluşumunda merkezi bir işlev üstlenmiş ve Türk milletini çağdaş bir ulus seviyesine taşımayı amaçlayan bir vizyon olarak belirginleşmiştir.¹⁰⁴²

Gökalp, Türklük anlayışının nasıl dönüştüğünü şu sözlerle açıklar:

¹⁰⁴¹ Arı İnan, *Düşünceleriyle Atatürk* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), s. 315.

¹⁰⁴² M. Derviş Kılınçkaya, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi* (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2008), s. 502.

*“Anadolu İnkılâbına kadar, devletimizin, milletimizin ve hatta dilimizin adı ‘Osmanlı’ idi. ‘Türk’ kelimesi neredeyse tabu sayılırdı; kimse ‘Ben Türküm’ deme cesaretini gösteremezdi. Ancak Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın önderliğinde Türkiye, düşman işgallerinden kurtarılırken, devletimize, milletimize ve dilimize hak ettiği adları kazandırdı ve siyaseti mutlakiyetin ve unsurlar siyaseti olarak bilinen eski kalıntılardan arındırdı”*¹⁰⁴³

Mustafa Kemal Atatürk, Türk toplumunu çağdaş milletler seviyesine taşımak amacıyla gerçekleştirdiği köklü inkılâplarla, milliyetçilik anlayışını da derinlemesine yeniden tanımlamıştır. Bu kapsamlı değişim, Atatürk’ün milliyetçiliği, sadece bir tepki hareketi olmaktan çıkarıp, modern bir ulusal vizyon olarak kurumsallaştırmasını sağlamıştır. Atatürk’ün milliyetçilik anlayışı hem bağımsızlık mücadelesinin hem de Türkiye Cumhuriyeti’nin inşasının temel taşlarını oluşturmuştur. İkinci Meşrutiyet dönemi ve sonrasındaki dönemlerde, milliyetçilik anlayışı genellikle bir tepki ve ayrışma aracı olarak kullanılmışken, Atatürk bu anlayışı ileriye dönük ve birleştirici bir ilke haline getirmiştir. İmparatorluğun çöküşü ve Türk milletinin ulusal birliğinin sağlanması gerekliliği, Atatürk’ün milliyetçilik vizyonunu şekillendirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu’nun etnik ve mezhebi ayrılıklarının neden olduğu krizlerin aksine, Atatürk’ün milliyetçilik anlayışı, çok kültürlü bir toplumu birleştirme ve ulusal aidiyet duygusunu pekiştirme amacını gütmüştür.

Mustafa Kemal Atatürk’ün, *"Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Türk halkına Türk milleti denir"* şeklindeki ifadesi, Türk milletinin tanımını netleştirirken aynı zamanda milliyetçilik anlayışının da ne denli yenilikçi ve dönüştürücü olduğunu ortaya koyar¹⁰⁴⁴. Bu tanım, Atatürk’ün ulus anlayışının iki temel unsurunu vurgular: milliyetçilik ve vatandaşlık. Öncelikle, Atatürk’ün tanımı, Türk milletinin kapsamını belirlerken, yalnızca etnik bir kimliğe değil, aynı zamanda ulusal bir aidiyete dayandığını gösterir. Bu yaklaşım, Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucusu olarak Atatürk’ün, ulusal kimliği tanımlarken etnik kökenin ötesine geçtiğini ve vatandaşlık bağıyla tüm Türk halkını kapsadığını ortaya koyar. Atatürk’ün bu ifadesi, etnik kimlikten ziyade ortak bir siyasi ve kültürel aidiyeti ön planda tutar. Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşuyla birlikte

¹⁰⁴³Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* (İstanbul: Ötüken Neşriyat A. Ş., 2014).

¹⁰⁴⁴Mehmet Saray, *Gaspralı İsmail Bey’den Atatürk’e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği* (İstanbul: Çantay Kitabevi, 2003).

vatandaşlık bağı, ulusal kimliğin ve egemenliğin temel taşı olarak belirlenmiştir. Bu tanım, aynı zamanda ulus-devlet anlayışının da bir ifadesidir. Atatürk, milliyetçiliği sadece etnik bir kimlik değil, vatandaşlık ve ulusal bağlılıkla tanımlar. Bu bağlamda, “Türk milleti” terimi, sadece etnik bir grup değil, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu vatandaşlarını ifade eder. Yani, millet olma vasfı, sadece tarihsel ve kültürel mirasla değil, aynı zamanda devletin kurucu ilkeleriyle de ilişkilidir.

Bu yeni milliyetçilik anlayışı, emperyalist güçlerin Türkiye üzerindeki baskılarına karşı güçlü bir direniş sağlamış, aynı zamanda ulusal egemenliği ve devletin bağımsızlığını güçlendirmiştir. Atatürk, milliyetçiliği, Türk milletin ortak tarih ve kültür birliğini vurgulayan, modernleşme ve kalkınma hedefleriyle uyumlu bir ideoloji olarak yeniden şekillendirmiştir. Bu yaklaşım, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu felsefesi olarak milliyetçiliği, sadece bir tepki değil, ülkenin sosyal, ekonomik ve siyasi yapısını güçlendiren dinamik bir ilke olarak konumlandırmıştır.

"Türk ve Türkçülük Aleyhinde Bulunanları Ezeceğiz"¹⁰⁴⁵

-Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri-

¹⁰⁴⁵ İzmir'de yayımlanan "Yanık Yurd Gazetesi"nin 28 Nisan 1341 (28 Nisan 1925) tarih 96. sayısında 23 Nisan 1925 tarihli Türk Ocakları 2. Kurultayı'na katılan delegeleri kabulü sırasında Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün sözünü manşetten aktarmıştır. "Yanık Yurd Gazetesi", 28 Nisan 1341 (28 Nisan 1925), sayı 96.

SONUÇ

Fransız Devrimi, devletlerin egemenlik anlayışında devrim niteliğinde bir dönüşüm yaratmıştır; egemenlik artık hanedan ve dini otoritelerden değil, doğrudan halktan alınmaktadır. Bu paradigma değişikliği, modern ulus devletlerin doğuşunu sağlamış ve sanayi devrimiyle birleşerek ekonomik ve siyasi güç merkezlerini yeniden şekillendirmiştir. Avrupa'da siyasi birliği sağlayan toplumlar hızla sanayileşerek büyük ulusal pazarlar oluşturmuş ve ulus devletler ekonomik ve siyasi güçler olarak yükselmiştir. Osmanlı İmparatorluğu ise bu dönemde milliyetçilik ve millî kimlik kavramlarıyla uyumsuz bir yapıya sahipti. Ancak, Balkanlar ve Mısır'daki Osmanlı toplulukları, Avrupalılarla olan etkileşimleri sayesinde bu kavramlarla daha erken tanışmışlardır. Osmanlı'nın çok uluslu yapısı, milliyetçi hareketler karşısında en büyük zaafı oluşturmuş; batı toplumlarının siyasi, ekonomik, askeri ve sosyal başarıları Osmanlı toplumu üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Osmanlı aydınları, batılı fikirlerle tanıştıktan sonra Osmanlıcılık, İslamcılık, Batıcılık ve Türkçülük gibi düşünsel akımlar geliştirmiştir. Özellikle Türkçülük, imparatorluğun çözülme sürecinde Türk kimliğini güçlendirmek amacıyla öne çıkmış ve milliyetçilik hareketleri arasında belirgin bir yer edinmiştir.

Türk milletinin milliyet ve milliyetçilik anlayışı, antik dönemlere kadar uzanmasına rağmen, İslam'ın kabulüyle birlikte bu düşünce, "Ümmet" ve "Ümmetçilik" anlayışının gölgesinde kalmıştır. Milliyetçilik, ortak soy ve kökene vurgu yaparken, ümmetçilik farklı etnik kökenlere rağmen aynı dinin mensuplarını içermeyi hedefler. Osmanlı Devleti döneminde, milliyetçilik kavramı özellikle "Müslim" ve "Gayrı-Müslim" olmak üzere iki ayrı millet anlayışı çerçevesinde ele alınmıştır. Osmanlı yönetimi, bu düşüncüyü benimseyerek, temel ilkelerini dini referanslara dayandırmış ve bu perspektifi yüksek bir noktaya taşımıştır. Osmanlı'nın Müslüman ve Gayrı-Müslim millet anlayışı, toplumsal ve siyasal yapıda derin etkiler bırakmış, İslam ümmeti perspektifini vurgulamıştır. Ancak, Osmanlı'nın çöküşüyle birlikte Türk milliyetçiliği tekrar gündeme gelmiş, bu düşünce yeni bir perspektifle ele alınarak şekillendirilmiştir. Türk milletinin kimliğini tanımlama çabaları, Osmanlı'nın mirasını devralmış ve Türk milliyetçiliğini yeniden şekillendirmiştir.

Türk milliyetçiliği tarihsel evreler boyunca çeşitli etkiler altında kalmış ve İslam etkisi altında farklı bir anlam kazanmıştır. Osmanlı'nın Müslüman ve Gayrı-Müslim millet anlayışı, Türk milliyetçiliğinin tarihinde önemli bir dönemeci temsil ederken, Türk milletinin kimlik arayışını şekillendiren belirleyici faktörlerden de biri olmuştur.

Bu eksenle Türkçülük, sadece bir milliyetçilik hareketi değil, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasını engellemeyi amaçlayan birleştirici bir unsur olarak değerlendirilmiştir. Osmanlı'nın son dönemlerinde, Türk kimliğini vurgulayan bu akım, ulusal bir bilinç oluşturma çabasıyla hem kimlik arayışı hem de ulusal kurtuluş mücadelesinin merkezi olmuştur. Bu süreç, Osmanlı'nın çöküş döneminde, ulusal bir bütünlük arayışının ve milliyetçi düşüncenin gelişiminin temel taşlarını oluşturmuştur.

Osmanlı modernleşmesi olarak adlandırılan bu tarihsel ve ideolojik süreç klasik dönem Osmanlı siyasal ve toplumsal yapısından bağımsız düşünülemez. 18. yüzyılda başlayan bu değişim ve dönüşüm, Tanzimat dönemiyle derinleşmiş ve Cumhuriyet Türkiye'sine uzanan modernleşme hattının temelini oluşturmuştur. 18. yüzyıl ile birlikte, geleneksel toplumsal yapıda yeni sınıfların ortaya çıkışı hem merkezîyetçilik çabalarını tetiklemiş hem de yeni bir orta sınıfın doğuşuna zemin hazırlamıştır. Bu süreçte, yerel güçlerin iktidarlarını yıkma amacı, modernleşme çabalarının en belirgin hedeflerinden biri olmuştur. Her ne kadar Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın İstanbul'a yürüyen ordusu, bu çabaların başarısını sorgulatsa da Osmanlı aydınlarının orta sınıfın temsilcileri olarak ortaya çıkması, bu dönemi anlamlandırmada kritik bir rol oynamaktadır.

Tanzimat, Osmanlı Devleti'ne yeni bir yön kazandırarak Cumhuriyet'e uzanan yolda bir basamak işlevi görmüş, millet ve ulus-devlet fikrinin şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Bu bağlamda, Batı'da Mazzini önderliğinde gelişen gençlik hareketleri, özgürlükçü ve milliyetçi düşünceleri Osmanlı, Ortadoğu ve Asya ülkelerine de taşımıştır. Bu süreç, Osmanlı coğrafyasında Türk milliyetçiliğinin filizlenmesine zemin hazırlayan önemli toplumsal, siyasi ve fikrî gelişmelere sahne olmuştur. Osmanlı aydınları, Batı'dan etkilenmiş, ancak bu etkileri yerel dinamiklerle harmanlayarak özgün düşünceler geliştirmişlerdir. Bu aydınlar arasında özellikle Mustafa Fazıl Paşa, Ziya Paşa, Namık Kemal ve Ali Suavi gibi isimler ön plana çıkmaktadır. Yeni Osmanlılar olarak bilinen bu grup, İslam ve Aydınlanma düşüncelerini

birleştirme çabası güderken, Türkçülüğün temellerini de atmışlardır. Tanzimat dönemi aydınlarının düşünsel karmaşıklığı, Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi otoritesinin zayıflamasıyla birlikte epistemolojik bir bunalımın yansımaları olarak değerlendirilebilir. Bu bunalım, saltanat ve padişahın meşruiyetine yönelik sorgulamalarla da yakından ilişkilidir.

19. yüzyıl ise Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme sancılarının derinleştiği aynı zamanda gayrimüslim toplulukların milliyetçi taleplerinin giderek arttığı bir dönemdir. Bu süreçte Osmanlı'nın geniş ve çok kültürlü yapısı, "Türkçülük" kavramının doğuşunu geciktiren bir engel teşkil etmiştir. Ancak, Osmanlı topraklarında yaşayan Türkler için "Türk milliyetçiliği" ideali, daha uygun koşullarda ve farklı bir zaman diliminde filizlenmesi gereken bir hareket olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlıcılık ve İslamcılık gibi ideolojiler, imparatorluğu bir arada tutma çabasıyla sahne almış, fakat bu fikirler Balkan Savaşları'nın yıkıcı sonuçları ve artan nüfus sorunları karşısında zayıf kalmıştır. Tam da bu noktada, Türkçülük bir kavramdan öte, bir ulusun kendini yeniden tanımlama çabası olarak ortaya çıkmıştır.

Jön Türkler, Osmanlı'nın çöküşe sürüklendiği bu dönemde, imparatorluğu kurtarma arzusuyla bir araya gelen cesur ve vizyon sahibi bir grup olarak tarih sahnesine çıkmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti bünyesinde toplanan bu liderler arasında Mustafa Kemal Atatürk, Enver Paşa, Talat Paşa, Cemal Paşa, Dr. Bahattin Şakir, Mehmet Cavit Bey, Ahmet Rıza Bey, Abdullah Cevdet ve Ziya Gökalp gibi isimler hem Osmanlı'nın çöküş sürecine tanıklık etmiş hem de yeni bir ulusal kimlik inşa etme gayesiyle harekete geçmişlerdir. Bu liderler, imparatorluğun dağılmasını engellemek ve Türk milletini yeniden ayağa kaldırmak için önemli fikirler ve stratejiler geliştirmiştir. Mustafa Kemal Atatürk'ün askeri ve siyasi dehası, Enver Paşa'nın cesareti, Talat Paşa'nın organizasyon becerileri ve Ziya Gökalp'in ideolojik rehberliği, bu hareketin başarısında kilit rol oynamıştır. Şura-yı Ümmet gibi gazetelerde, dönemin dünya meselelerine dair haberlerin işlenmesi, Jön Türklerin entelektüel derinliğini ve uluslararası gelişmelere duyarlılığını göstermektedir. Osmanlıcılık ve İslamcılık, Osmanlı İmparatorluğu'nu bir arada tutma amacıyla geliştirilmiş; fakat imparatorluğun çok uluslu yapısı içinde bu ideolojilerin etkinliği sınırlı kalmıştır. Jön Türkler, zaman zaman muhafazakâr eğilimleri nedeniyle Türkçü görüşlere mesafeli dursalar da Balkan Savaşları'nın getirdiği yıkım ve Osmanlıcılık fikrinin iflası, Türkçülüğün

toplumsal bir hareket olarak yükselmesine zemin hazırlamıştır. Bu dönemde, Türkçülük bir ulusal kimlik inşasının temelini oluşturan en güçlü ideoloji haline gelmiştir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş döneminde Türkçülüğün bir ideoloji olarak güçlenmesinde ve Türk kimliğinin korunmasında hayati bir rol üstlenmiştir. Ziya Gökalp'in Türkçülük düşüncesine kazandırdığı derinlik, Mustafa Kemal Atatürk'ün bu ideolojiyi modern Türkiye'nin temellerini atarken kullanması, Türk milliyetçiliğinin Osmanlı İmparatorluğu'nun külleri arasından doğan en güçlü ulusal hareket olmasını sağlamıştır. Türkçülük, Osmanlıcılığın ve İslamcılığın yetersiz kaldığı bir dönemde, birleştirici bir güç olarak ortaya çıkmış; Türk kimliğinin korunması ve güçlendirilmesi için en önemli ideolojik yapı taşı haline gelmiştir. Bu süreçte, Jön Türklerin cesur adımları ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ideolojik vizyonu, sadece Osmanlı'nın son dönemlerinde değil, modern Türkiye'nin inşasında da belirleyici olmuştur. İttihat ve Terakki Türkçülüğü bir ulusun kendi benliğini yeniden bulduğu, geçmişine sarılarak geleceğini inşa ettiği bir hareket olarak, tarihin sayfalarına altın harflerle kazınmıştır.

Osmanlı Devleti'nin son dönemleri, Türkçülük fikrinin yeşerdiği ve bu idealin önde gelen savunucularının yetiştiği bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemin mümtaz şahsiyetlerinden biri de *Kazım Nami Duru*'dur. Mütareke döneminde İstanbul'da "*Türk Dünyası*" adlı millî mücadele yanlısı bir gazete çıkaran Kazım Nami Duru, Türkçülük fikrini savunan ve bu düşüncenin yayılmasına büyük katkılar sağlayan önemli bir aydındır¹⁰⁴⁶. 1920 yılında Ankara'ya geçişiyle birlikte, millî mücadelenin eğitim alanındaki çalışmalarına yön veren Duru, kısa sürede Orta Tedrisat Müdürlüğü'ne getirilmiş ve burada "*Anadolu'da Terbiye Mecmuası*" adlı aylık bir eğitim dergisi çıkarmıştır. Aynı zamanda Muallimler Cemiyeti'nin başkanlığını üstlenmiş ve öğretmenlerin millî bir şuurla eğitime katkı sağlamasını amaçlamıştır¹⁰⁴⁷.

Kazım Nami Duru, yazarlık hayatı boyunca "*Anılarım*", "*İttihat ve Terakki Hatıralarım*", "*Cumhuriyet Devri Hatıralarım*" ve "*Arnavutluk ve*

¹⁰⁴⁶ Kâzım Nami Duru, *Cumhuriyet Devri Hatıralarım* (İstanbul: Sucuoğlu Matbaası, 1958), s. 4.

¹⁰⁴⁷ İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi: TBMM V. Dönem (1935-1939)*, c. II (Ankara: TBMM Basımevi Müdürlüğü, 2001), s. 536.

Makedonya Hatıralarım" gibi eserler kaleme alarak, Türk milletinin tarihsel sürecini ve millî mücadelesini ele almıştır¹⁰⁴⁸. "*Kemalist Rejimde Eğitim ve Öğretim*", "*Atatürk ve Kültürümüz*" ve "*Ziya Gökalp*" gibi kitaplarıyla Türkçülüğün eğitim ve kültür alanlarındaki etkilerini derinlemesine incelemiştir. Ayrıca, ders kitapları ve çevirilerle eğitim alanında da önemli katkılarda bulunmuştur. Duru'nun "*Hakimiyet-i Milliye*" ve "*Cumhuriyet*" gazetelerinde yayımlanan makaleleri, Türk milletinin geleceği için taşıdığı derin idealleri ve Türkçülük fikrini yansıtmaktadır. Atatürk'ün eğitimci kimliğini ele alan "*Pedagoji Önünde Gazi*" adlı eseri, milli bilincin eğitimle nasıl iç içe geçtiğini ve bu iki unsurun Türk milletinin yeniden dirilişinde nasıl bir rol oynadığını gözler önüne serer¹⁰⁴⁹. Duru, Atatürk'ü yalnızca bir askerî deha olarak değil, Türk milletinin kültürel gelişimi ve eğitimi için bir rehber olarak görmüştür. Kazım Nami Duru, Mustafa Kemal Atatürk'ü, Türk milletinin kurtarıcısı ve yeniden dirilişinin mimarı olarak tanımlar. Onun eğitim alanındaki reformcu yaklaşımını, Türk milletine rehberlik eden bir ışık olarak görür ve eserlerinde bu düşünceleri derinlemesine işler. Duru, Türk milletinin eğitimle yükseleceğine ve bu yolda Atatürk'ün izinden gidilmesi gerektiğine olan inancını her daim korumuş ve bu idealin sarsılmaz bir savunucusu olmuştur.

Bu dönemin önemli simalarından biri de *Munis Tekinalp*'tir (Moiz Kohen), Osmanlıcılık, Türkçülük ve Kemalizm konularında etkili bir düşünür ve yazar olarak tanınmıştır. 1905'te İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katıldığında, ilk olarak Osmanlıcılık fikrini savunmuş ve İkinci Meşrutiyet'i büyük bir heyecanla karşılamıştır. Bu dönemde Osmanlıcılık idealini, "*devrisaadetin başlangıcı*" ve "*altın devir*" olarak nitelemiş, İttihat ve Terakki'nin resmi yayın organı olan İttihad ve Terakki mecmuasında yazılar kaleme almıştır. Tekinalp, Türkçülük hareketine geçişiyle bilinir. 1909'da Tamim-i Lisanı Osmani Cemiyeti'ni kurarak Türkçülük fikrini yaymaya çalışmış ve Musevilerle entegrasyon için çalışmalar yapmıştır. Ancak, Siyonizm ile temaslarını sonlandırarak *Türk-Musevi* kardeşliğini sağlamaya

¹⁰⁴⁸ Kâzım Nami Duru, *İttihat ve Terakki Hatıralarım* (İstanbul: Sucuoğlu Matbaası, 1957), s. 10.

¹⁰⁴⁹ Fahri Temizyürek ve Fatma Dinçer, "Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihinde Önemli Bir İsim: Kâzım Nami Duru", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 10, no. 19 (2014): 15.

odaklanmıştır¹⁰⁵⁰. Selanik'teki *Yakın Dostlar Kulübü* aracılığıyla *Osmanlılaşma Derneği*'ni kurmuş ve *Vatanseverler Birliği* adında bir cemiyet oluşturma girişiminde bulunmuştur. Balkan Savaşları'nın ardından Osmanlıcılık yerine Türkçülük fikrini benimsemiştir. Ziya Gökalp'ın liderliğindeki Türkçü gruba katılarak, Türkçülük hareketini desteklemiştir. 1912'de Fransa'da yayımlanan bir yazısında Türkçülüğü Avrupa'ya tanıtmış, bu yazı Türkiye'de geniş yankı uyandırmıştır. Osmanlı Devleti'nin genel durumunu ve Balkan Savaşları'nın etkilerini ele alarak, Osmanlıcılığın ve İslamcılığın yetersizliğini vurgulamış, Türkçülüğün millî bilinç kazandırmada daha etkili olduğunu belirtmiştir¹⁰⁵¹. Birinci Dünya Savaşı sırasında Tekinalp, sosyal ve iktisadi alanlarda da aktif bir rol oynamıştır. İttihat ve Terakki'nin ve Ziya Gökalp'ın desteklediği millî iktisat fikrini yaymak için yazılar yazmış, bu yazılarında Osmanlı ekonomisinin iyileştirilmesine yönelik önerilerde bulunmuştur. 1914 yılında yayımlanan "*Türkler Bu Muharebede Ne Kazanabilirler?*" adlı eseri, Pan-Türkizmi ve Türklerin ulusal kalkınmasını savunan önemli bir çalışmadır¹⁰⁵².

Mehmed Fuad Köprülü ise gelecekteki Yeni Türk Devleti'nin fikri alanındaki öncü bir figür olarak, 1908 yılında Mehasin Mecmuası'nda yayımladığı şiirlerle edebiyat dünyasına adım atmıştır. Bu ilk adım, onun Türkçülük ve milliyetçilik düşüncelerinin yayılmasındaki rolünü müjdelemiştir. Özellikle 1908 Aralık'ında kurulan Türk Derneği ve 1911 Ağustos'unda faaliyete geçen Türk Yurdu Cemiyeti'nin en aktif üyelerinden biri olarak, bu kurumların ideolojik ve kültürel temellerinin inşasında kritik bir rol üstlenmiştir. Ayrıca, Türk Ocağı'nın kültür (hars) heyetinde görev alarak milliyetçilik ve Türkçülük ideallerini geniş kitlelere ulaştırma konusunda önemli katkılarda bulunmuştur¹⁰⁵³.

Bu dönem zarfında, Köprülü'nün millî ve vatanî şiirleri, edebiyat, sosyoloji ve tenkit alanındaki yazıları, Mehâsin ve Servet-i Fünûn mecmuaları

¹⁰⁵⁰ Jacob. M. Landau, *Tekinalp: Bir Türk Yurtseveri (1883-1961)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996).

¹⁰⁵¹ Serkan Turgut, "1930'lar Türkiye'sinde Sosyolojinin İki Yüzü: Munis Tekinalp ve Gerhard Kessler", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 52 (Nisan 2021): 20-40.

¹⁰⁵² Munis Tekinalp, "Türkçülük ve Pan-Türkçülük Ülküsü", editör J. M. Landau, *Tekinalp: Bir Türk Yurtseveri (1883-1961)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), 176-236.

¹⁰⁵³ Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, Cilt 2 (İstanbul: Devlet Kitapları, Millî Eğitim Basımevi, 1998), 1120.

ile Tanin gazetesinde düzenli olarak yayımlanmış ve Türk düşünce dünyasına önemli katkılarda bulunmuştur. 1915'te Millî Tettebular ve 1925'te Türkiyat Mecmuası gibi önemli dergileri çıkararak, Türk kültürel ve tarihi literatürüne zengin ve kalıcı katkılarda bulunmuştur. Bu dergiler aracılığıyla Köprülü, dönemin entelektüel tartışmalarına yön vermiş ve Türk düşünce dünyasında etkili bir ses olmuştur¹⁰⁵⁴.

1923 yılında yayımladığı “Türkiye Tarihi” adlı eseri, Türk tarihini derinlemesine inceleyen kapsamlı bir çalışma olarak akademik çevrelerde büyük bir takdir toplamıştır. Bu eser, Mustafa Kemal Atatürk tarafından övgüyle karşılanmış ve Atatürk, Köprülü'ye eski harflerle yazdığı kişisel bir mektupta, Köprülü'nün tarih yazımındaki derin bilgisini ve araştırma becerisini takdir etmiştir¹⁰⁵⁵. Mehmed Fuad Köprülü'nün bu dönemdeki çalışmaları, Türk milliyetçiliğinin entelektüel temellerinin atılmasına ve Türk kültür tarihinde kalıcı bir iz bırakılmasına katkıda bulunmuştur. Köprülü hem edebiyat dünyasında hem de milliyetçi hareketlerin içinde, düşünsel ve kültürel olarak önemli bir figür olarak yerini almış ve bu alandaki etkisi günümüze kadar sürmüştür.

Türkçülüğün altın çağında Mehmet Emin Yurdakul, Türk milliyetçiliğinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamış, edebi ve siyasal alanlarda etkili bir figür olarak öne çıkmıştır. 13 Mayıs 1869'da İstanbul'da doğan Yurdakul, milliyetçi ideallerini güçlü bir biçimde ifade eden eserleriyle tanınmıştır¹⁰⁵⁶. “Ben bir Türk'üm, dinim, cinsim uludur / Sinem özüm ateş ile doludur” dizeleri, onun Türk ulusunun bağımsızlık ve milli kimlik arayışını vurgulayan en bilinen sözlerindendir. Annesinin göçmen bir aileden gelmesi, Yurdakul'un milli kimlik ve kültürel çeşitlilik konusundaki hassasiyetini artırmıştır¹⁰⁵⁷. Edebi kariyerinde Şehit Yahut Osman'ın Yüreği ve Köyde Fırtına gibi önemli eserler kaleme alan Yurdakul, 1897'de yayımlanan Cenge Giderken şiiriyle milliyetçi heyecanı artırmıştır. 1898'de yayımladığı Türkçe Şiirler kitabı, Türkçülük hareketinin önemli belgelerinden biridir¹⁰⁵⁸. İttihat ve Terakki Fırkası'na katılan Yurdakul, bu dönemde çeşitli görevler üstlenmiş, ancak parti

¹⁰⁵⁴ Fevziye Abdullah Tansel, “Memleketimizin Acı Kaybı Prof. Dr. Fuad Köprülü”, *Belleten* XXX, no. 120 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1966), 270.

¹⁰⁵⁵ Fuad Köprülü, “Bir Hatıra”, *Belleten* III, no. 10 (1939): 278.

¹⁰⁵⁶ Muzaffer Uyguner, *Mehmet Emin Yurdakul*, 1. basım (Ankara: Bilgi Yayınları, 1992), 9.

¹⁰⁵⁷ Uyguner, *Mehmet Emin Yurdakul*, 31.

¹⁰⁵⁸ Hasan Kolcu ve Fatih Kıran, *Türkçe Şiirler* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2007), 10.

içindeki anlaşmazlıklar ve siyasi gelişmeler nedeniyle zaman zaman görevden alınmıştır. Erzurum Rüsumat Nazırlığı'na atanmış, ardından Trabzon ve Sivas'ta görev yapmıştır¹⁰⁵⁹.

1911'de Türk Ocağı'nın kurucuları arasında yer alan Yurdakul, Türkçülük düşüncesini yaymaya devam etmiş, ancak İttihat ve Terakki ile yolları ayrılmıştır. 1913 seçimlerinde Musul milletvekili seçilmiş ve Çanakkale Savaşları sırasında askerlerin moralini artırmak için çalışmalara katılmıştır¹⁰⁶⁰. 1918'de Milli Türk Fırkası'nın kuruluşuna destek vermiş, İstanbul'un işgali sonrası ise *Türk'ün Hukuku* adlı eserini yayımlayarak Türk ruhunun direncini savunmuştur. Türk Kurtuluş Savaşı'nın ardından, yasama süreçlerine aktif olarak katılan ve milletvekili olarak görev yapan Mehmet Emin Yurdakul, milliyetçi ideallerin siyasal alanda temsiline önemli bir katkıda bulunmuştur. Edebi ve siyasal katkıları, Türk milliyetçiliğinin kültürel ve toplumsal boyutlarının güçlendirilmesinde belirleyici bir rol oynamıştır¹⁰⁶¹.

Mehmet Emin Yurdakul, eserlerinde geniş bir tematik yelpazeyi ele alarak Türk milliyetçiliğinin gelişimine önemli katkılarda bulunmuştur. Şiirleri ve düzyazılarında işlediği ana konular arasında Türklük, Turan, Türk dili, vatan, Anadolu, milli mücadele, din, savaş, özgürlük, inkılâp, aile, insan, köy hayatı, sanat, adalet, haksızlık, güzellik, gerçek ve mutluluk bulunmaktadır. Yurdakul, Türklüğün ve Türk insanının tarih boyunca ihmal edildiğini vurgulamış ve bu kavramların yüceliğini sürekli olarak dile getirmiştir¹⁰⁶². Yurdakul, Türk milletinin kalkınmasını, aşağılanmamasını ve yoksulluktan kurtulmasını hedeflemiş, eserlerinde eski kahramanlıkları ve yiğitlikleri öne çıkararak Türk kimliğinin yüceliğini vurgulamıştır. Özellikle *Cenge Giderken* adlı şiirinde, "Ben bir Türk'üm, dinim, cinsim uludur / Sinem özüm ateş ile doludur" dizeleriyle, Türk ulusunun bağımsızlık ve milli kimlik arayışını cesur bir şekilde ifade etmiştir. Bu şiir, Yurdakul'un Türk milliyetçiliğini edebi alanda güçlü bir şekilde ortaya koyduğu eserlerden

¹⁰⁵⁹Ali Servet Öncü, "Erzurum Valisi Mehmet Emin Yurdakul Bey'in Erzurum-Trabzon Yollarıyla İlgili Bir Raporu 1912," *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 4, no. 4 (Mayıs 2008): 61-71.

¹⁰⁶⁰Necmeddin Sefercioğlu, *Türk Ocağı'na Hizmet Edenler: Ocak'ta Kim Kimdi?* (Ankara: Avrasya Yayınları, 2004), 7.

¹⁰⁶¹Yenal Ünal, "Türk Demokrasi Tarihi Araştırmalarına Bir Katkı: Milli Türk Fırkası ve Parti Programının Değerlendirilmesi," *Ortaoğu Etütleri* 13, no. 2 (2021): 233-25

¹⁰⁶²Mustafa Karabulut, "Mehmet Emin Yurdakul'un *Türkçe Şiirler*'ine Bir Bakış," *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7 (2011): 165-175.

biridir¹⁰⁶³. Türk dilinin bağımsızlık ve egemenliğinin, Türk halkının içinden çıkarak ve onlara dayanarak mümkün olacağını belirleyen Yurdakul, eserlerinde Türkçülük ve Türk milletine yönelik milli hassasiyetlere ağırlık vermiştir. Bu bağlamda, Turancılık düşüncesi büyük bir öneme sahiptir¹⁰⁶⁴. Ziya Gökalp'in öncülüğündeki Turancılık hareketi, 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Türkçü düşünürler arasında büyük bir heyecan yaratmış ve Yurdakul da bu akımdan derinden etkilenmiştir. Milli Mücadele döneminde kaleme aldığı “*Vur*” adlı şiirinde, işgalcilere karşı duyduğu öfkeyi ve milli direnişi ifade ederken, dini inanışlarına da büyük bir yer ayırmıştır¹⁰⁶⁵. Din, Yurdakul için manevi bir güç kaynağı olmuş ve birçok başarısının Tanrı'nın yardımıyla gerçekleştiğine inanmıştır. Bu inanç, şiirlerinde dua ve ilahi güç temalarının işlenmesinde belirgin bir rol oynamıştır. Yurdakul, özgürlüğü temel bir hedef olarak görmüş ve her milletin bağımsız yaşama hakkını savunmuştur¹⁰⁶⁶.

Atatürk dönemi, Türkiye Cumhuriyeti'nin inşa sürecine ışık tutan önemli bir perspektif sunmaktadır. 1920'lerde başlayan bu süreç, bir yandan milli ve laik bir devletin temellerini atarken, diğer yandan Osmanlı İmparatorluğu'nun enkazından yeni bir ulus yaratma çabasının izlerini taşır. Bu dönem, sadece bir devletin fiziksel sınırlarının yeniden çizildiği değil, aynı zamanda bir ulusun kimliğinin ve ideolojik temelinin de yeniden inşa edildiği bir dönüşüm sürecidir. Atatürk'ün önderliğinde, Türkiye'nin hem iç hem de dış politikalarında köklü değişiklikler yapılmış, ulusal egemenlik, laiklik ve çağdaşlaşma gibi prensipler yeni Türk devletinin temel taşları haline getirilmiştir¹⁰⁶⁷.

1930'lar Türkiye'si ise, bu yeni devletin kurumsal ve ideolojik anlamda pekiştirildiği, toplum ihtiyaçlarına cevap veren seküler ve çağdaş bir milli ideolojinin geliştirildiği bir dönemi ifade eder. Bu dönemde, “Türk İnkılâbı”

¹⁰⁶³Hatem Türk, “Mehmet Emin Yurdakul'un Şiirlerinde İthaflar,” *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 52 (Aralık 2015): 243-256.

¹⁰⁶⁴Ramazan Gülemdam, *Tanzimat'tan Bugüne Yeni Türk Edebiyatı - Şiir Çözümlemeleri* (İstanbul: Kesit Yayınları, 2011), 45.

¹⁰⁶⁵Mehmet Kaplan, *Şiir Tahlilleri Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar* (İstanbul: Bilmen Basımevi, 1969), 149.

¹⁰⁶⁶Fevziye Abdullah Tansel, *Mehmet Emin Yurdakul'un Eserleri-1: Şiirler, Türkçe Şiirler* (Ankara: TTK Yayınları, 1989), 22.

¹⁰⁶⁷*Atatürk Dönemi, 1920-1938*, 1. baskı, 3 cilt (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2009), 1399-1440.

veya “Atatürk İhtilali” olarak tanımlanan süreç, zamanla daha sistematik bir ideolojiye dönüşmüş ve “Kemalizm” kavramı altında toplanmıştır. Kemalizm, hem bir ulusun yeniden doğuşunu temsil eden devrimci bir hareket olarak hem de modern Türkiye’nin temel ilkelerini belirleyen bir ideoloji olarak şekillenmiştir. Bu ideoloji, dönemin aydınları tarafından “ruh”, “psikoloji”, “felsefe”, “prensip” ve “izm” gibi kavramlarla detaylandırılmış, Türkiye’nin modernleşme yolunda attığı adımların teorik temelleri bu kavramlarla açıklanmıştır. Kemalizm, sadece bir siyasi ve sosyal hareket değil, aynı zamanda milli bir görev olarak kabul edilmiştir. Bu görev, Türkiye’nin modern dünyada hak ettiği yeri alması ve Batı medeniyetiyle uyum içinde bir ulus olarak varlığını sürdürmesi için gerekli görülmüştür. Atatürk’ün liderliğinde gerçekleştirilen reformlar, Osmanlı İmparatorluğu’ndan devralınan yapıların köklü bir şekilde dönüştürülmesini sağlamış ve bu dönüşüm, Türkiye’nin dünya sahnesinde yeni bir aktör olarak yer almasını mümkün kılmıştır.

Peyami Safa’nın “Türk İnkılâbına Bakışları” adlı eseri, bu milli görev bilincinin önemli bir temsilcisi olarak ortaya çıkar. Safa, eseriyle Türk İnkılâbının ruhunu ve felsefesini derinlemesine incelemiş, bu inkılâbın ideolojik temellerini açıklamaya çalışmıştır. Onun eseri, bir yandan Atatürk’ün gerçekleştirdiği devrimlerin arkasındaki düşünsel yapıyı ortaya koyarken, diğer yandan da bu devrimlerin Türkiye’nin geleceği üzerindeki etkilerini tartışmıştır. Safa, Türk İnkılâbını, sadece bir siyasi hareket olarak değil, aynı zamanda bir medeniyet projesi olarak ele almış ve bu bağlamda, inkılabın Türk toplumunu nasıl dönüştürdüğünü ve bu dönüşümün ulusal kimlik üzerindeki etkilerini analiz etmiştir¹⁰⁶⁸.

“Türk İnkılâbına Bakışları”, dönemin entelektüel tartışmalarına ışık tutan, Türkiye’nin modernleşme sürecini anlamak için başvurulması gereken önemli bir kaynaktır. Peyami Safa, bu eseriyle Kemalizmi bir bütün olarak ele almış, devrimlerin arkasındaki motivasyonları ve bu devrimlerin Türk toplumundaki yansımalarını kapsamlı bir şekilde analiz etmiştir. Safa’nın çalışması hem dönemin entelektüel iklimini anlamak hem de Türkiye’nin modernleşme serüvenini derinlemesine incelemek için kritik bir başvuru kaynağıdır. Bu eser, sadece Kemalizmin ideolojik temellerini anlamakla kalmaz, aynı zamanda Türk İnkılâbının milliyetçi ve çağdaşlaşmacı yönlerini

¹⁰⁶⁸ Peyami Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar*, 16. basım (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023).

de detaylandırır. Peyami Safa, bu eseriyle, Atatürk'ün Türkiye'yi modern bir ulus devlet haline getirme çabalarının entelektüel bir portresini sunar ve bu süreci milli bir görev olarak görür. Safa'nın perspektifinden bakıldığında, Türk İnkılâbı, sadece bir dizi reform hareketi değil, aynı zamanda Türk milletinin modern dünyada hak ettiği yeri alma çabasının bir yansıması olarak karşımıza çıkar.

Türk milliyetçiliği ideolojisi, özellikle kültürel ve dilsel alanlarda kendini göstererek, Turancılık ve Pantürkizm gibi daha radikal akımlara karşı temkinli bir duruş sergilemiştir. Bu yaklaşım, dönemin karmaşık politik ve coğrafi koşullarının bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Turancılık ve Pantürkizm, Türk milletinin coğrafi ve politik birliğini savunan akımlar olarak, özellikle Balkanlar ve diğer Türk nüfuslu bölgelerdeki mevcut devletlerin çıkarlarına tehdit oluşturmuştur. Bu nedenle, bu akımların savunulması, dönemin uluslararası ve yerel politikaları açısından potansiyel bir tehdit olarak algılanmıştır.

Türkçü aydınlar, bu radikal hareketlere karşı durmak zorunda kalmışlardır çünkü Balkanlar'daki Türk toplulukları, bölgesel devletlerin egemenlikleri altında yaşamaktadır. Ayrılıkçı veya birleşme eğilimleri, bu devletlerle olan ilişkileri zorlayarak bölgede yaşayan Türk nüfusa ciddi baskılara yol açacaktır. Bu baskılar altında, birçok Türkçü aydın, özgür düşünce ve ifade ortamını bulamadıkları Balkanlar'dan kaçarak Osmanlı topraklarına ve Avrupa'nın çeşitli bölgelerine yönelmiştir. Bu süreçte, Osmanlı İmparatorluğu ve sonrasında Türkiye Cumhuriyeti topraklarında Türk milliyetçiliğinin temellerini atmış ve bu düşünceleri yayma çabasına girişmişlerdir. Böylece, Türk milliyetçiliği, dış baskılara ve başkaca zorluklara rağmen, stratejik ve diplomatik bir yaklaşım geliştirerek ideolojinin siyasi ve kültürel etkisini genişletmiştir.

Türk milliyetçiliği ideolojisi, diğer milliyetçi akımlardan belirgin bir farklılık gösterir; zira bu ideoloji, Türk milletinin refahını, güvenliğini ve bağımsızlığını savunurken, diğer milletleri küçümsemekten veya sömürgeleştirmekten uzak durur. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş sürecinde, Türk milletinin geri kalmışlığını gidermek ve varlığını sürdürebilmek amacıyla geliştirilen Türk milliyetçiliği, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla en önemli hedefine ulaşmış ve bağımsız, milli bir devletin temellerini atmıştır. Türkçülük düşüncesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde, milliyetçi

aydınlar tarafından İmparatorluğu kurtarma ve ulusal bilinci güçlendirme amacıyla benimsenmiştir.

Bu bağlamda, Namık Kemal, ulusal egemenlik ve özgürlük kavramlarını vurgulayarak Türk milletinin bilinçlenmesine öncülük etmiş ve milliyetçiliğin ideolojik temellerini atmıştır. Ömer Seyfettin, Türkçülüğün edebi ve kültürel yaygınlaşmasında kilit bir rol oynamış, Türk milletinin tarih ve kültür bilincini artırmayı hedeflemiştir. Ziya Gökalp, Türkçülüğü bir ideoloji olarak sistematize etmiş ve milliyetçilik ile modernleşme arasındaki ilişkiyi derinlemesine ele alarak, Türk toplumunun çağdaşlaşması için gerekli adımları belirlemiştir.

Ali Canip Yöntem, Türkçülük düşüncesinin akademik temellendirilmesine katkıda bulunmuş, eğitim ve kültür politikaları üzerindeki çalışmalarıyla bu ideolojinin kurumsal ve entelektüel yapısını güçlendirmiştir. Bu aydınların ortak katkıları, Türk milliyetçiliğinin ideolojik ve kültürel altyapısını oluşturmuş ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ideolojik yapısının temellerini atmıştır.

Enver Paşa, Türk milliyetçiliğinin askerî ve devlet adamı yönünü temsil ederek, İttihat ve Terakki Cemiyeti aracılığıyla Türkçülük düşüncesinin politik alandaki etkilerini güçlendirmiş ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda etkili bir rol oynamıştır. Mustafa Kemal Atatürk ise, Türk milliyetçiliğini devletin temeli olarak belirleyip, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu olarak bu ideolojiyi modern bir devlet anlayışıyla harmanlamıştır. Ayrıca Atatürk'ün liderliğinde, Türk milliyetçiliği, seküler ve çağdaş bir milli ideolojiye dönüştürülmüş ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ideolojik yapısının oluşturulmasında belirleyici bir rol oynamıştır. Bu süreçte, Türk milliyetçiliği, tarihsel birikim ve modernleşme arayışıyla, özgün bir devlet anlayışının temelini atmış ve bu anlayış günümüzde de gelecekte de geçerliliğini sürdürmeye devam edecektir.

Balkan uluslarının bağımsızlıklarını kazanmasının ardından, 1912-1913 yıllarında gerçekleşen Balkan Savaşları, Osmanlı Devleti için büyük kayıplara yol açmıştır. Bunun sonucunda Osmanlı, Balkanlar'daki topraklarının büyük bir kısmını kaybetmiş, bu kayıplar yalnızca askeri ve siyasi açıdan değil, toplumsal ve ideolojik boyutlarda da derin etkiler yaratmıştır. Osmanlı Devleti'nin bu topraklardan çekilmesi merkezi otoritenin gücünü ve meşruiyetini sarsmış, aynı zamanda Osmanlılık fikrinin de büyük ölçüde zarar görmesine neden olmuştur.

Osmanlı'nın çok uluslu yapısının Türk milliyetçiliğine dönüşüm sürecinde, Balkan Savaşları önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir. Osmanlıcılıktan Türkçülüğe geçiş büyük ölçüde savaşlar sırasında yaşanan yenilgiler ve kitlesel nüfus hareketleriyle şekillenmiştir. Balkanlar'dan Anadolu'ya yönelen büyük göç dalgaları, sadece demografik yapıyı değiştirmekle kalmamış, aynı zamanda "Türklük" bilincini pekiştirmiş ve bu bilincin bir ideoloji olarak benimsenmesine önemli ölçüde katkı sağlamıştır.

Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında, özellikle Müslüman-Türk nüfusu Balkanlar'dan Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmıştır. Bu süreç, Türk milliyetçiliğinin şekillenmesinde üç temel açıdan etkili olmuştur. İlk olarak, göç edenlerin Osmanlı Devleti'ne ve özellikle Anadolu'ya olan bağlılıkları, yeni bir aidiyet duygusu oluşturarak Türk milliyetçiliğinin gelişimine katkı sağlamıştır. İkinci olarak, göç sürecinde yaşanan katliamlar, "*Türk*" kimliğinin milli bir boyutla birleşmesine yol açmış ve milliyetçiliğin daha belirgin bir anlam kazanmasına zemin hazırlamıştır. Üçüncü olarak, göçmenlerin karşılaştığı zorluklar, Türk milliyetçiliğinin mağduriyet temasıyla güçlenmesine ve bu bilincin daha fazla benimsenmesini sağlamıştır.

Balkan Savaşları'nın ardından, Türk milliyetçiliği, Osmanlıcılık ve İslamcılık gibi alternatif ideolojilere karşı güç kazanmıştır. Ziya Gökalp gibi düşünürler, "*Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*" üçlemesiyle Türk milliyetçiliğinin entelektüel temellerini atmıştır. Bu dönemde Balkan Savaşları, Türk milliyetçiliğini sadece kültürel bir hareket olmaktan çıkarıp, siyasi bir proje haline getirerek kalıcılaştırmıştır. Ayrıca, Pantürkizm gibi geniş bir Türk birliği fikri dikkat çekmiş, ancak daha çok Anadolu merkezli bir Türk kimliğine vurgu yapılmıştır. Türk milliyetçiliğinin kolektif hafızasında "*kaybedilmiş vatan*" algısını güçlendirmiştir. Bu algı, hem siyasi söylemlerde hem de edebiyat gibi kültürel ürünlerde derin bir melankoli ve "intikam" duygusuyla kendini göstermiştir. Özellikle II. Meşrutiyet dönemi ve Cumhuriyet'e geçiş süreci, Balkan Savaşları'nın yarattığı travmanın etkisiyle, modern Türk devletinin inşasında önemli bir etki yaratmıştır.

Balkan Savaşları, Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki ideolojik dönüşümlerin temel dinamiklerinden biridir. Bu savaşlar, Türk milliyetçiliğini güçlendiren bir dizi sosyopolitik ve kültürel değişime de neden olmuştur. Göçler, etnik homojenleşme arayışları ve ulusal kimlik oluşturma fırsatları, Balkan Savaşları'nın Türk milliyetçiliği üzerindeki etkisini anlamada kritik bir

öneme sahiptir. Savaşın etkileri yalnızca Türk milliyetçiliği ve Osmanlı kimliği üzerinde değil, aynı zamanda Anadolu Türklüğü üzerinde de derin izler bırakmıştır. Anadolu Türklüğü, bu dönemdeki savaşın sonuçlarından hem demografik hem de kültürel düzeyde etkilenmiş, modern Türkiye'nin toplumsal gerçekliği ve ulus inşa süreci de bu paralel de şekillendirilmiştir.

Bu demografik değişim, Türk kimliğinin ve milliyetçiliğinin pekişmesinde belirleyici bir rol oynamıştır. Göçmenlerin Anadolu'ya yerleşmesi, özellikle Osmanlıcılığın çöküşüne tanıklık eden ve Türklük bilincini daha güçlü bir şekilde benimseyen grupların varlığıyla şekillenmiştir. Yaşanılan toplumsal ve askeri süreç, Anadolu'da homojen bir Türk kimliği inşa etme çabalarını hızlandırmış ve ulusal kimlik anlayışını derinleştirmiştir. Ayrıca, Balkanlar'da yaşanan kayıplar ve buna bağlı travmalar, Anadolu Türklüğü arasında dayanışma duygusunu güçlendirerek, ulusal bilincin daha da pekişmesine katkı sağlamıştır.

Göçlerin getirdiği demografik, ekonomik ve kültürel değişimler, Anadolu Türklüğünü hem homojenleştirmiş hem de zenginleştirmiştir. Sanat, edebiyat, müzik, giyim ve diğer günlük yaşam pratiklerinde Balkan kültürünün izleri belirgin bir şekilde hissedilmiştir. Ayrıca, Balkan Savaşları'ndan zarar görenlerin anlattığı hikayeler, edebiyat ve yazılı kültürde önemli bir yer tutmuştur. Bu anlatılar, Anadolu Türklüğünde bir yandan Balkanlarla güçlü bir geleneksel bağın korunmasına, diğer yandan milli birlik ve dayanışma fikrinin güçlenmesine katkı sağlamıştır.

Bu kültürel ve toplumsal etkiler, aynı zamanda Balkan Savaşları'nın yenilgisinin Anadolu halkında yarattığı savunma reflekslerini de güçlendirmiştir. Osmanlı'nın Balkan topraklarını kaybetmesi, Anadolu'yu "son sığınak" olarak algılatmış ve bu durum, Anadolu Türklüğü içinde "vatan" kavramının merkezi bir rol üstlenmesine yol açmıştır. Anadolu'nun "kaybedilemez" bir toprak olarak görülmesi, ilerleyen yıllarda Kurtuluş Savaşı sırasında halkın direnişine güç veren temel unsurlardan biri olmuştur.

Balkan Savaşları'ndan kaynaklanan nüfus hareketliliği ve ulusal kimlik bilinci, Anadolu'da Milli Mücadele'nin toplumsal tabanını oluşturan önemli unsurlar arasında yer almıştır. Göçmenlerin taşıdığı travmalar ve yenilgi deneyimleri, Anadolu Türklüğü içinde ulusal direnişi güçlendirmiştir. Özellikle Balkanlardan gelen elitler ve aydınlar, bu dönemde ulusal kurtuluş

mücadelesinin entelektüel ve siyasi lider kadrosunda önemli bir rol üstlenmişlerdir.

Balkan Savaşları, Anadolu Türklüğü üzerinde hem bir travma hem de yeniden bir doğuş etkisi yaratmıştır. Bu süreç, modern Türkiye'nin temellerini atan toplumsal dinamiklerin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuş, özellikle ulusal kimlik ve dayanışmanın güçlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Balkanlardan gelen nüfus, yalnızca Anadolu'nun Türkleşmesine değil, aynı zamanda Türk milletinin geleceğe yönelik bir-devlet idealini benimsemesine de hizmet etmiştir.

KAYNAKÇA

Kitaplar:

- Abadi, Fransız Kumandanlarından. *Türk Verdünü Gaziantep - Antep'in Dört Muhasarası*. Çev. Yzb. Necmettin. Gaziantep: Gaziantep Kültür Derneği Kitap ve Broşür Yayınları, 1959.
- Acar, İsmail. *Ziya Gökalp Türkçülüğün Esasları Üzerine Bir Değerlendirme*. İstanbul: Liva Yayınevi, 2005.
- Adanır, Fikret. *Makedonya Sorunu*. İstanbul: Tarih Vakfı - Yurt Yayınları, 2001.
- Adivar, Halide Edib. *Mor Salkımlı Ev*. Haz. M. Çevikdoğan. İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2020. 29. Basım.
- Afetinan, A. *Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazıları*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2015.
- Afyoncu, Erhan. *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2002.
- Ağanoğlu, H. Yıldırım. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makus Talihi Göç*. İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2001.
- Ağaoğlu, Samet. *Kuva-yı Milliye Ruhu*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.
- Ahmad, Feroz. *İttihat ve Terakki 1908-1914 (Jön Türkler)*. Çev. N. Ülken. İstanbul: Sander Yayınları, 1971.
- Ahmad, Feroz. *İttihat ve Terakki 1908-1914*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2004.
- Ahmad, Feroz. *Modern Türkiye'nin Oluşumu*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1993.
- Ahmad, Feroz. *The Making of Modern Turkey*. London, 1993.
- Ahmed Cevdet Paşa. *Târih-i Cevdet (Tertib-i Cedid)* Zeyl ve Ekleriyle Tam Metin Transkripsiyon, 1. Kitap (1. 2. 3. 4. Ciltler). Haz. Sadık Emre Karakuş, Murat Babuçoğlu. Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) Kültür Yayınları, Ankara, 2017.
- Ahmed Lûtfî Efendi. *Vakanüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*. Cilt 9. Yay. Haz. M. Münir Aktepe. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1984.
- Akal, Emel. *Milli Mücadele Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

- Akçora, Ergünöz. *Türk Tarihinde Göçler ve Önemli Sonuçları*. Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, bilig-2/Yaz, 1996.
- Akçura, Yusuf. “Türklük Şunu: 1328 Seferi (Maba’d).” *Türk Yurdu* Cilt: 2, Sayı: 26: 45-46. Ankara: Tutibay Yayınları, 1999.
- Akçura, Yusuf. *Türk Yılı 1928*. Yayına haz. Arslan Tekin ve Ahmet Zeki İzgören. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009.
- Akçura, Yusuf. *Yeni Türk Devletinin Öncüleri - 1928 Yılı Yazıları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2020.
- Akçura, Yusuf. *Yeni Türk Devletinin Öncüleri - 1928 Yılı Yazıları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2020.
- Akgün, Seçil Karal ve Murat Uluğtekin. *Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a*. Ankara: Kızılay Yayınları, 2002.
- Akın, Rıdvan. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Devri ve Türkçülük Hareketi (1908-1918)*. İstanbul: Der Yayınları, 2002.
- Akpınarlı, Arslan. *Ölüme Giden Yolda Üç Osmanlı: Enver, Cemal ve Talat Paşa'nın Son Yılları*. Haz. Mehmet Akif Bal. İstanbul: 2005.
- Akşin, Sina. *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat-Terakki*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1970.
- Akşin, Sina. *31 Mart Olayı*. Ankara: Sevinç Matbaası, 1970.
- Akşin, Sina. *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. Ankara: İmge Kitabevi, 2006.
- Akşin, Sina. *Kısa Türkiye Tarihi*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları / Tarih Dizisi, 2007.
- Alangu, Tahir. *Ömer Seyfettin: Ülkücü Bir Yazarın Romanı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.
- Alpan, Necip P. *Kuruluşunun 100. Yıldönümünde Prizren Birliği ve Arnavutlar*. Ankara: Çağdaş Basımevi, 1978.
- Alpan, Necip P. *Prizren Birliği ve Arnavutlar*. Ankara: Çağdaş Basımevi, 1978.
- Alpkaya, Şükrü Oğuz. *Yörük Ali Efe*. İstanbul: Demkar Yayınevi, 2009.
- Altıntaş, Ahmet. “Yeşil Ordu Cemiyeti”. *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 16 (2002).
- Anderson, Benedict. *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*. Çev. İskender Savaşır. 4. baskı. İstanbul: Metis Yayınları, 2007.

- Anderson, Rufus. *Observations Upon The Peloponnesus And Greek Islands, Made in 1829*. Boston: Crocker and Brewster, 1830.
- Andonyan, Aram. *Balkan Savaşı*. Çev. Zaven Biberyan. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2002.
- Arai, Masami. “Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, cilt 1. Ed. Mehmet Ö. Alkan. 9. baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Araı, Masami. *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*. 4. baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Araı, Masami. *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*. 5. baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Arık, Remzi Oğuz. *İdeal ve İdeoloji*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969.
- Armaoğlu, Fahir. *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*. 4. baskı. İstanbul: Alkım Yayınevi, 2007.
- Armstrong, Harold C. *Bozkurt*. İstanbul: Kamer Yayınevi, 2014.
- Arslan, Emir Şekip. *Ölüme Giden Yolda Üç Osmanlı*. Çev. Aziz Akpınarlı; Der. Mehmet Akif Bal. İstanbul: Çatı Kitapları, 2005.
- Arşiv Belgelerine Göre Balkanlar’da ve Anadolu’da Yunan Mezalimi I. Yayına Hazırlayan: Hacı Osman Yıldırım ve diğerleri. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1995.
- Aslantaş, Selim. *Osmanlıda Sırp İsyanları: 19. Yüzyılın Şafağında Balkanlar*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007.
- Aşıroğlu, Orhan Gazi. *Enver Paşa’nın Eşi Naciye Sultan’ın Hatıraları: Acı Zamanlar*. İstanbul: Burak Yayınevi, 1990.
- Atatürk, Mustafa Kemal. *Nutuk 1919-1927*. Haz. Zeynep Korkmaz. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 1994.
- Atay, Falih Rıfkı. *Babamız Atatürk*. İstanbul: Doğan Kardeşler Yayınları, 1955.
- Atay, Falih Rıfkı. *Çankaya: 1881 Atatürk’ün Doğumundan Ölümüne Kadar Bütün Hayat Hikâyesi*. İstanbul: 1968.
- Aydemir, Şevket Süreyya. *Enver Paşa, Makedonya’dan Orta Asya’ya, 1914–1922, Cilt III*. 13. baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2017.
- Aydemir, Şevket Süreyya. *Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa, Cilt 1*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2006. b

- Aydemir, Şevket Süreyya. *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, Cilt 3. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2017. c
- Aydemir, Şevket Süreyya. *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*. 1. Baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1970. a
- Aydemir, Şevket Süreyya. *Tek Adam Mustafa Kemal (1881-1919)*. Cilt. I, İstanbul: 1965. Aydın, Mahir.
- Aydemir, Şevket Süreyya. *Tek Adam Mustafa Kemal (1881-1919)*. İstanbul: 1965.
- Aydemir, Şevket Süreyya. *Tek Adam*, Cilt 1. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1981.
- Aydın, Mahir. *Bulgaristan Komiserliği*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.
- Aydın, Mithat. *Balkanlar'da İsyan*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005.
- Aydın, Selim. *Balkanların Acı Yüzü*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013.
- Aydın, Suavi. *Modernleşme ve Milliyetçilik*. Ankara: Gündoğan Yayınları, 1993.
- Aydın, Yusuf Alperen. *XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-Habsburg Anlaşmaları ve Uygulamaları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2001.
- Aydoğan, Erdal. *İttihat ve Terakkî'nin Doğu Politikası 1908-1918*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2005.
- Aydın, Faruk. *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Sonra Askere Alma Kanunları (1839-1914)*. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1994.
- Babacan, Hasan, Servet Avşar, ve Grigoriy Sergeyeviç Agabekov. *Enver Paşa Nasıl Öldürüldü*. İstanbul: Bengi Yayınları, 2011.
- Baki, Elif. *Ulusun İnşası ve Resmi Edebiyat Kanunu*. İstanbul: Libra Kitap, 2013.
- Bakiyev, Nabican. *Enver Paşa'nın Vasiyeti*. Çeviren: Çağatay Koçar. İstanbul: 2006.
- Banarlı, Nihat Sami. *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, Cilt 2. İstanbul: Devlet Kitapları, Millî Eğitim Basımevi, 1998.
- Bardakçı, Murat. *Enver*. 1. Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- Bayur, Yusuf Hikmet. *Atatürk Hayatı ve Eseri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1997.

- Bayur, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılabı Tarihi*. Cilt 1, Kısım 1. Ankara: TTK Yayınları, 1983.
- Bayur, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılâbı Tarihi*. Cilt 1, Kısım 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.
- Bayur, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılâbı Tarihi*. Cilt I, Kısım I. İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.
- Bayur, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılap Tarihi*. Cilt II, Kısım II. Ankara: TTK Yayınları, 1983.
- Bebek, İlhami. *Millî Mücadele'de Akbaş Cephaneliği Baskını*. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1994.
- Bérard, Victor. *Le Sultan, l'Islam, et les Puissances*. Paris: Librairie de Firmin-Didot et Cie, 1907.
- Bergholz, Max. "Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism, by Benedict Anderson." *American Historical Review* (Nisan 2018): 521.
- Berkes, Niyazi. *Türk Düşününde Batı Sorunu*. 3. baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- Beysanoğlu, Şevket. *Doğumunun 80. Yıldönümü Münasebetiyle Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı (1894–1909)*. İstanbul: Şehir Matbaası, 1956.
- Bıyıkoglu, Tevfik. *Trakya'da Milli Mücadele*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.
- Biagini, Antonello Folco. *İtalyan Raporlarında Balkan Savaşları 1912-13*. İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2016.
- Bilici, Muhammed Veysel. "Türkçülüğün Esasları". İçinde Korkut Tuna ve İsmail Coşkun (ed.), *Ziya Gökalp*. 1. baskı. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2011.
- Bleda, M. Şükrü. *İmparatorluğun Çöküşü İttihat ve Terakki Kâtibi Umumisi*. İstanbul: Destek Yayınevi, 2010.
- Bolayır, Ali Ekrem. *Hatıraları*. Hazırlayan: Metin Kayahan Özgü. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991, s. 105.
- Bozbora, Nuray. *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişimi*. İstanbul: Boyut Yayıncılık, 1997.
- Bozdağ, İsmet, haz. *Abdülhamit Hatıra Defteri*. İstanbul: Kervan Yayınları, 1974.

- Börekçi, Mehmet Çetin. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sırp Meselesi*. İstanbul: Kutup Yıldızı Yayınları, 2001.
- Cansever, Hasan Ferit. *Türk Ocakları ve Hizmet Anlayışımız*, haz. Yücel Hacaloğlu. Türk Yurdu Yayınları, Ankara, 1995.
- Cebesoy, Ali Fuat. *Sınıf Arkadaşım Atatürk*. İstanbul: 1981.
- Celâleddin Paşa, Mahmud. *Mir'ât-ı Hakikat, Târihî Hakikatların Aynası*. C. I-II-III. Haz. İsmet Miroğlu. İstanbul: Berekât Yayınları, 1983.
- Celaleddin Paşa, Mustafa, “*Eski ve Modern Türkler*”, çeviri ve açıklamalar: Güven Beker (Kaynak Yayınları: İstanbul, 2014).
- Cemal Paşa. *Hatıralar*. Haz. Alpay Kabacalı. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2010.
- Cengiz, Halil Erdoğan. *Enver Paşa'nın Anıları*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- Cevdet Paşa. *Tezâkir*. Cilt 13-20. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1958-1961.
- Charmes, Jacques. *L'Avenir*. Paris: 1907.
- Christoff, P. K. *An Introduction to Nineteenth-Century Russian Slavophilism*: İu. F. Samarin. New York: Westview Press, 1991.
- Coquelle, P. *Histoire du Monténégro et de la Bosnie Depuis les Origines*. Paris: Éditeur Ernest Leroux, 1895.
- Cracraft, James. *Major Problems in the History of Imperial Russia*. Chicago: University of Illinois Press, 1994.
- Cunbur, Müjgan. Ömer Seyfettin'in Hayatı ve Eserleri, Doğumunun Yüzüncü Yılında Ömer Seyfettin. Ankara: AKDTYYK Yayını, 1992.
- Çağa, Ömer. Bitmeyen Beraberlik: Modern Dünyada Din ve Devlet. İstanbul: Timaş Yayınları, 2008.
- Çağatay, Neşet. Türkiye'de İslam, Laiklik ve Milliyetçilik: Türk Kimdir? İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Çavdar, Tevfik. Bir İnkılâbın Günbatımı 1908-2008. Ankara: İmge Kitabevi, 2008.
- Çeçen, Anıl. Atatürk ve Cumhuriyet. İstanbul: İmge Yayınları, 2003.
- Çeçen, Anıl. Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri. Gündoğan Yayınları, Ankara, 1990.
- Çelik, Bilgin. *İttihatçılar ve Arnavutlar: II. Meşrutiyet Dönemi Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu*. İstanbul: Büke Yayınları, 2004.

- Çelik, Bilgin. *İttihatçılar ve Arnavutlar: II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu*. İstanbul: Büke Kitapları, 2004.
- Çelik, Bilgin. *Jön Türk Devrimi ve Balkanlar: Bölgenin Devrime ve Devrim Sonrası Siyasi Gelişmelere Etkileri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- Danişmend, İsmail Hami. *Ali Suavi'nin Türkçülüğü*. Ankara: CHP Genel Sekreterliği Neşriyatı, 1942.
- Danişmend, İsmail Hami. *Türklük Meseleleri*. İstanbul: İstanbul Kitabevi, 1966.
- Darendelioğlu, İsmail. *Türkiye'de Milliyetçilik Hareketleri*. Toker Yayınları, İstanbul, 1977.
- Darkot, Besim. "Karadağ." *İslam Ansiklopedisi*. Cilt 6. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1967.
- Darkot, Besim. *Karadağ*. C. VI. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1967.
- Davison, Roderic H. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876)*. C. I. İstanbul: Papirüs Yayınevi, 1997.
- Davison, Roderic H. *Turkey: A Short History*. Walkington: The Eother Press, 1981.
- Decei, Aurel. "Eflak." *M.E.B. İslam Ansiklopedisi*, cilt 4. Eskişehir: ETAM Matbaası, 2001.
- Dede, Abdürrahim. *Balkanlar'a Türk İstiklal Hareketleri*. İstanbul: Türk Dünyası Yayınları, 1978.
- Demirel, Demokan, ve Gizem Kabasakal. "Geç Osmanlı Modernleşmesinin Yapısal Dönüşümünde Jön Türkler: 19. Yüzyıl Üzerine Bir İnceleme." Bursa: Ekin Yayınevi, 2022.
- Dizdaroğlu, Hikmet. *Ömer Seyfettin*. Ankara: TDK, 1964.
- Douglas, Howard. *The History of Turkey: The Greenwood Histories of The Modern Nations*. Westport/London: Greenwood Press, 2001.
- Duman, Fatih. *Din ve Siyaset*. Der. Mümtazer Türköne. Ankara: Lotus Yayınları, 2006.
- Dumont, Paul. *Osmanlıcılık: Ulusçu Akımlar ve Masonluk*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000.
- Duru, Kâzım Nami. *Cumhuriyet Devri Hatıralarım*. İstanbul: Sucuoğlu Matbaası, 1958.

- Duymaz, Recep. *Türk Edebiyatında Millî Edebiyat Dönemi*. İstanbul: 3F Yayınları, 2008.
- Dwight, Henry O. *Turkish Life in War Time*. New York: The Macmillan Company, 1881.
- Eagleton, Terry. *İdeoloji*. Çev. Muttalip Özcan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011.
- Ebuzziya Tevfik. *Yeni Osmanlılar Tarihi*. İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1973.
- Engin, Vahdettin. *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*. 8. baskı. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2021.
- Enginün, İnci. *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2006.
- Enver Konukçu. *Alaşehir Kongresi (16-25 Ağustos 1919)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2000.
- Enver Paşa'nın Anıları. Haz. H. Erdoğan Cengiz. İstanbul, 1991.
- Enver Ziya Karal. *Osmanlı Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları, 1996, XIII. cilt, IX. kısım.
- Eraslan, Ebubekir. "Ali Canip Yöntem." *Çanakkale Savaşları Ansiklopedisi*. Ed.: Murat Karataş. İstanbul: Çanakkale Savaşları Enstitüsü Yayını, 2023.
- Ercilasun, Bilge. *II. Meşrutiyet Devrinde Tenkit: Türkçü Tenkit*. Ankara: TKA E Yayınları, 1995.
- Erdem, Tarhan. *Anayasalar ve Seçim Kanunları*. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1982.
- Erdoğan, Aynur. "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak." İçinde Korkut Tuna ve İsmail Coşkun (ed.), *Ziya Gökalp*. 1. baskı. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2011.
- Ergun, Sadi Naci. *Ali Canip Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: Cumhuriyet Kitaphanesi, 1937.
- Erim, Nihat. *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*. Cilt I. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953.
- Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekatı İhtilaliyesi. Çeviren: H. Erdoğan Cengiz. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1983.

- Eroğlu, Hamza. “Milletlerarası Hukuk Açısından Bulgaristan’daki Türk Azınlığı Sorunu.” *Bulgaristan’da Türk Varlığı Bildiriler* (7 Haziran 1985). Ankara: TTK Basımevi, 1992.
- Eroğlu, Hamza. *Türk İnkılap Tarihi*. Ankara: Savaş Yayınları, 1990.
- Ertug, Hasan Refik. *Türk Basını Nasıl Doğdu ve Gelişti*. İstanbul: Yeni Türkiye [Nebioğlu Yayınevi], 1959.
- Eryılmaz, Bilal. *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*. İstanbul: Risale Yayınları, 1996.
- Esad Efendi, Mehmed. *Vak’anüvis Mehmed Es’ad Efendi Tarihi (Bâhir Efendi Zeyl ve İlâveleriyle) 1237-1241/1821-1826*. Nşr. Z. Yılmaz. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2000.
- Fadeyev, R. *Opinion on the Eastern Question*. Çev. T. Michell. London: Edward Stanford, 1871; ForgottenBooks, 2018.
- Fadner, F. *Seventy Years of Pan-Slavism in Russia: Karazin to Danilevskii, 1800–1870*. Washington, DC: Georgetown University Press, 2023.
- Fatma Tunç Yaşar. *Batı Trakya, Meriç’in Öbür Yakası*. İstanbul: İHH İnsani Yardım Vakfı Yayınları, 2005.
- Fesch, Paul. *Abdülhamid’in Son Günlerinde “İstanbul”*. Çev. Erol Üyepazarcı. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999.
- Filizok, Rıza. *Ali Canip’in Hayatı ve Eserleri Üzerinde Bir Araştırma*. İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 2001.
- Fuad, Memet. *Namık Kemal*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.
- Fusun Üstel. *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1997.
- Gencer, A. İhsan. *İslam Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1991.
- Genç Kalemler Tahrir Heyeti [Ömer Seyfettin]. *Millî Jimnastik-Kuvvetli Ol, Kavga Et....* Selânik: Yeni Hayat Kitapları, 1911.
- Genç Kalemler. *Tıpkıbasım*. Haz.: İsmail Parlatır-Nurullah Çetin. Ankara: TDK, 2014.
- Georgon, François. *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930*. Çev. Ali Berktaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006.
- Georgon, François. *Sultan Abdülhamid*. Çev. Ali Berktaş. 5. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.

- Gibb, H.A.R. *Islamic Society and the West*. Oxford: Oxford University Press, 1950.
- Glenny, Misha. *Balkanlar 1804-1999: Milliyetçilik, Savaş ve Büyük Göçler*. İstanbul: 2001.
- Gellner, Ernest. *Uluslar ve Ulusçuluk*. Çev. Büşra Ersanlı Behar ve Günay Göksu Özdoğan. İstanbul: İnsan Yayınları, 1992.
- Gobineau, Joseph-Arthur de. "Türklük ve Türkçülük İzleri I." Çev. Reşit Saffet. *Türk Yurdu*, Kânunusani 1931.
- Goloğlu, Mahmut. *Erzurum Kongresi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.
- Goloğlu, Mahmut. *Sivas Kongresi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.
- Göçek, Fatma Müge. *Burjuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü: Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme*. Ankara: Ayraç Yayınevi, 1999.
- Göçgün, Önder. *Namık Kemal*. Ankara: Akçağ Yayıncılık, 2014.
- Göçgün, Önder. *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2006.
- Gökalp, Ziya. *Ala Geyik*. İstanbul: Erdem Yayınları, 2011.
- Gökalp, Ziya. *Altın Işık*. İstanbul: Parıltı Yayıncılık, 2005.
- Gökalp, Ziya. *Kızıl Elma*. Der. Hikmet Tanyu. İstanbul: Elips Yayıncılık, 2008.
- Gökalp, Ziya. *Küçük Mecmua Yazıları*. Der. Abdullah Duymaz. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018.
- Gökalp, Ziya. *Makaleler 7*. Haz. Abdülhaluk Çay. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1982.
- Gökalp, Ziya. *Makaleler IX*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980.
- Gökalp, Ziya. *Makaleler IX: Yeni Gün-Yeni Türkiye-Cumhuriyet Gazetelerindeki Yazılar*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980. (Ziya Gökalp Serisi, 15), s. 35, 37.
- Gökalp, Ziya. *Türk Medeniyeti Tarihi, Kitaplar I*. Haz. Ş. Beysanoğlu ve diğerleri. Yay. Haz. M. Sabri Koz. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.
- Gökalp, Ziya. *Türkçülüğün Esasları*. 2. Baskı. İstanbul: Elips Yayıncılık, 2009.
- Gökalp, Ziya. *Türkçülüğün Esasları*. 7. baskı. İstanbul: Varlık Yayınları, 1968.
- Gökalp, Ziya. *Türkçülüğün Esasları*. Çev. Dr. S. Çonoğlu. İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş., 2017.

- Gökalp, Ziya. *Türkçülüğün Esasları*. Ed. C. Üzen. İstanbul: Kapı Yayınları, 2017.
- Gökalp, Ziya. *Türkçülüğün Esasları*. Haz. Bircan Çınar. İstanbul: Alter Yayınları, 2010.
- Gökalp, Ziya. *Türkçülüğün Esasları*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970.
- Gökalp, Ziya. *Türkçülüğün Esasları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş., 2017.
- Gökalp, Ziya. *Türkçülük ve Türkiyecilik*. Yeni Mecmua 2, sayı: 51 (4 Temmuz 1918): s. 482. Alıntı: Kardaş, Rıza (Der.). *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1973, s. 287-290.
- Gökbilgin, Tayyip. *Millî Mücadele Başlarken*. 1. baskı. Cilt I. İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2011.
- Göksel, Ali Nüzhet. *Ziya Gökalp Hayatı Sanatı Eseri*. İstanbul: Varlık Yayınları, 1968.
- Gör, Emre. *Abdülhamid Döneminde İstihbarat*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2019.
- Göyüşov, Altay. “Kafkaz İslam Ordusunu Dağıstan Harekâtı.” *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkaz İslam Ordusu*, editör Mehmet Rıhtım ve Mehman Süleymanov, 109-120. Bakı: Kafkaz Üniversitesi Kafkaz Araştırmaları İnstitutu Naşriyyatı, 2008.
- Gülendam, Ramazan. *Tanzimat'tan Bugüne Yeni Türk Edebiyatı - Şiir Çözümlemeleri*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2011.
- Güler, Atilla. *Balkanlara Hüzünlü Veda*. 4. basım. Ankara: Galeati Yayıncılık, 2019.
- Gülsoy, Ufuk. *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*. İstanbul: Simurg Yayınları, 2000.
- Günay, Ünver. “Gökalp, Millî Kimlik ve Din.” İçinde Ünver Günay ve Celaledin Çelik (ed.), *Türk Kimliğinin Yeniden İnşası Bağlamında Ziya Gökalp*, 53-67. İstanbul: Kesit Yayınları, 2010.
- Gündağ, Nevzat. *1913 Garbi Trakya Hükümet-i Müstakilesi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Güneş, İhsan. *Türk Parlamento Tarihi: TBMM V. Dönem (1935-1939)*. C. II. Ankara: TBMM Basımevi Müdürlüğü, 2001.
- Güngör, Erol. *Sosyal Meseleler ve Aydınlar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş., 1993.
- Güray, Sevim. *Ahmet Vefik Paşa*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1966.

- Gürün, Kamuran. *Ermeni Dosyası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983. Türk Tarih Kurumu yayınları; VII. dizi - sa. 79.
- Güvenç, Bozkurt. *Türk Kimliği Kültür Tarihinin Kaynakları*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 1996.
- Güz, Nurettin. *Tek Parti İdeolojisinin Yayın Organları: Halkevleri Dergileri*. Bilge Yapım, Ankara, 1995.
- Hacısalihoğlu, Mehmet. "Sırbistan." *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt 37. İstanbul: 2009.
- Hacısalihoğlu, Mehmet. *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*. İstanbul: Tarih Vakfı - Yurt Yayınları, 2020.
- Halaçoğlu, Ahmet. "Balkan Savaşları (1912-1913)." *İçinde Türkler*, 631-648. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Halaçoğlu, Yusuf. "Bulgaristan (Osmanlı Dönemi)." *TDV İslâm Ansiklopedisi*, cilt 6. İstanbul: 1992.
- Hall, C. Richard. *Balkan Savaşları, 1912-1913: I. Dünya Savaşı'nın Provası*, çev. M. Tanju Akad, Homer Kitapevi, İstanbul, 2000.
- Hamza Eroğlu. "Bulgaristan'da Türk Azınlığı Sorunu." *İçinde Bulgaristan'da Türk Varlığı*, 53-67. Ankara: TTK Yayınları, 1985.
- Hanioğlu, M. Şükrü (Haz.). *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*. İstanbul: Der Yayınları, 1989.
- Hanioğlu, M. Şükrü. "Jön Türkler." *TDV İslam Ansiklopedisi* 23. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Hanioğlu, M. Şükrü. *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*. İstanbul: Üçdal Yayınları, 1981.
- Hanioğlu, M. Şükrü. *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük, 1889-1902*. Cilt 1. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Hanioğlu, M. Şükrü. *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*. 2. baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 1989.
- Hanioğlu, Şükrü. "Baticılık". *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Ansiklopedisi*. Cilt 5. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Hanioğlu, Şükrü. "Osmanlıcılık". *T.C.T.A*, İstanbul, 1995, c. 5.
- Hasan Tuncay. *Ziya Gökalp*. 4. baskı. İstanbul: Tokar Yayınları, 2002.
- Hasanlı, Cemil. *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Harici Siyaseti (1918-1920)*. Bakı: Azerbaycan Respublikası Harici İşler Nazirliği, 2009.

- Haşim, Nüzhet. *Millî Edebiyata Doğru*. Haz.: Recep Duymaz. İstanbul: Akademik Kitaplar, 2013.
- Hatipoğlu, Murat. *Yunanistan'daki Gelişmelerin Işığında Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı (1821-1922)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988.
- Hayes, Carlton J. H. *Milliyetçilik: Bir Din*. Çev. Murat Çiftkaya. 2. baskı. İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.
- Hayit, Baymirza. *Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Heper, Metin. *Devlet ve Kürtler*. İstanbul: Doğan Kitap, 2008.
- Heper, Metin. *Türkiye Sözlüğü*. İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2006.
- Heyd, Uriel. *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri*. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2010.
- Heyd, Uriel. *Türk Milliyetçiliğinin Kökleri*. Çev. Adem Yalçın. İstanbul: Pınar Yayınları, 2001.
- Heyd, Uriel. *Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*. Çev. A. Göke Bozkurt. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2010.
- Heyd, Uriel. *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*. Çev. Kadir Günay. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979.
- Hilmi Ziya Ülken. *Ziya Gökalp: Seçme Eserleri I*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.
- Howarth, David. *Greek Adventure, Lord Byron and Other Eccentrics in the War of Independence*. New York: Atheneum, 1976.
- Iorga, N. *Osmanlı Tarihi*. Cilt V, 254-256.
- Issawi, Charles. *The Economic History of the Middle East 1800-1914*. Chicago: Chicago Press, 1980.
- İlhan Yerlikaya. *XIX. Yüzyıl Osmanlı Siyasi Hayatında Basiret Gazetesi ve Pancermenizm, Panislamizm, Panslavizm, Osmancılık Fikirleri*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1994.
- İnalcık, Halil. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, Vol. 1, 1300-1600*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- İnalcık, Halil. *Atatürk ve Demokratik Türkiye*. 2. baskı. İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2007.
- İnalcık, Halil. *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*. İstanbul: Eren Yayınları, 1992.

- İnan, Abdülkadir. Z. *Gökalp ve Türk Folkloru: Makaleler ve İncelemeler II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998.
- İnan, Afet. M. *Kemâl Atatürk'ten Yazdıkları*. M.E.B. 1000 Temel Eser. İstanbul: M.E.B., 1971.
- İnan, Afet. *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1998.
- İnan, Arı. *Düşünceleriyle Atatürk*. Hazırlayan: İsmet Parmaksızoglu. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.
- İnuğur, M. Nuri. *Basın ve Yayın Tarihi*. İstanbul: Der Yayınları, 2002.
- İpek, Nedim. "1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı." *Türkler Ansiklopedisi* 13: 16.
- İpek, Nedim. *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*. Ankara: 1999.
- İskit, Server. *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*. İstanbul: Başvekalet Basın Yayın Müdürlüğü Yay., 1943.
- Jelavich, Barbara. *Balkan Tarihi 1 - 18. ve 19. Yüzyıllar*. Çev. İhsan Durdu, Gülçin Tunalı, Haşim Koç. İstanbul: Küre Yayınları, 2013.
- Jelavich, Barbara. *Balkan Tarihi 20. Yüzyıl*. 2. baskı. İstanbul: Küre Yayınları, 2009.
- Jelavich, Barbara. *Balkan Tarihi, Cilt 2*. İstanbul: Küre Yayınları, 2006.
- Jelavich, Barbara. *Balkan Tarihi: 18. ve 19. Yüzyıllar*. Çev. İhsan Durdu, Haşim Koç ve Gülçin Koç. İstanbul: Küre Yayınları, 2006.
- Jorga, Nicolae. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. Cilt 1. Çev. Nilüfer Epçeli. İstanbul: 2005.
- Judah, T. *The Serbs: History, Myth & The Destruction of Yugoslavia*. New Haven: Yale University Press, 1997.
- Jusdanis, Gregory. *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür: Millî Edebiyatın İcat Edilişi*. Çev. Tuncay Birkan. İstanbul: Metis Yayınları, 2015.
- Kabaklı, Ahmet. *Türk Edebiyatı*. C. 3. İstanbul: Türk Edebiyatı Yayınları, 2006.
- Kala, Eyüp Sabri. *Osmanlı Sosyal Güvenlik Hukuku (1865-1923)*. İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2018.
- Kansu, Aykut. *1908 Devrimi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.
- Kansu, Aykut. *İttihatçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Kansu, Mahzar Müfit. *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.

- Kaplan, Mehmet. *Namık Kemal Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1948.
- Kaplan, Mehmet. *Şiir Tahlilleri Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar*. İstanbul: Bilmen Basımevi, 1969.
- Kara, İsmail. *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2011.
- İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, İstanbul: Kitabevi, 1997.
- Karabekir, Kâzım. *İstiklâl Harbimiz*. İstanbul: 1960.
- Karabekir, Kazım. *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*. İstanbul: Türdav Yayınları, 1982.
- Karal, Enver Ziya. *Dünya Tarihi, Osmanlı Tarihi IX. C., (II. Meşrutiyet ve I. Dünya Savaşı), (1908–1918)*. Ankara: TTK Yayınları, 1999.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi 1908-1918, C. IX*. Ankara: TTK Yayını, 1999.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi VI. Cilt: Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1955.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi VIII*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi, Cilt I*. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1954.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi, Cilt IX: İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi, Cilt V*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi, Cilt VI*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi, Cilt VII*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi, Cilt VIII*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi, VIII. Cilt: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996. XIII. Cilt, IX. kısım, s. 317*.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri. *Atatürk*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1971.
- Karatay, Osman, ve Gökdağ, Bilgehan A. *Balkanlar El Kitabı Cilt 1: Tarih*. Çorum/Ankara: KaraM ve Vadi Yayınları, 2006.
- Karpat, H. Kemal. *Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal Kültürel Ekonomik Temeller*. 3. baskı. Ankara: İmge Kitabevi, 2008.

- Karpat, Kemal H. *Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da Millet, Milliyet, Milliyetçilik*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.
- Karpat, Kemal. *Osmanlıdan Günümüze Asker ve Siyaset*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2015.
- Kayalı, Hasan. *Jön Türkler ve Araplar*. Çev. Ayşen Anadol. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.
- Keltie, J. Scott, ed. *The Statesman's Year-Book: Statistical and Historical Annual of the States of the World for the Year 1911*. London: Macmillan and Co. Limited, 1911.
- Kemal, Namık. *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri, Bütün Makaleleri 1*. Ed. Nergiz Yılmaz Aydoğdu ve İsmail Kara. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005.
- Kerimoğlu, Hasan Taner. *İttihat-Terakki ve Rumlar 1908-1914*. İstanbul: Libra Yayınları, 2018.
- Keskin, M., Yuvalı, A., Öztürk, A., ve Ekincikli, M. *Türk İnkılâbı ve Türkiye*. İstanbul: Ufuk Kitabevi Yayınları, 1995.
- Kılınçkaya, M. Derviş. *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2008.
- Kitsikis, Dimitri. *Yunan Propagandası*. Paris: Meydan Neşriyat, 1963.
- Kocabaş, Süleyman. *Avrupa Türkiye'sinin Kaybı ve Balkanlarda Panslavizm*. 1. bs. İstanbul: Vatan Yayınları, 1986.
- Kocabaş, Süleyman. *Tarihte ve Günümüzde Türk-Yunan Mücadelesi*. İstanbul: Bayrak Yayıncılık, 1984.
- Kocaoğlu, Bünyamin. *Mütarekede İttihatçılık*. İstanbul: Temel Yayınları, 2006.
- Kohn, Hans. *Pan-Slavism: Its History and Ideology*. 2nd ed. New York: Random House, 1962.
- Kohn, Hans. *Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği*. İstanbul: İlgi Yayınları, 1983.
- Kohn, Hasn. *Türk Milliyetçiliği*. Çev. Ali Çetinkaya. İstanbul: Hilmi Kitapevi, 1944.
- Kolcu, Hasan ve Fatih Kıran. *Türkçe Şiirler*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2007.
- Kongar, Emre. *Atatürk ve Devrim Kuramları*. Ankara: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, 1981.
- Koray, Enver. *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat*. İstanbul: 1991.

- Köroğlu, Erol. *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918): Propagandadan Milli Kimlik İnşasına*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Köroğlu, Erol. *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı 1914-1918: Propagandadan Milli Kimlik İnşasına*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Köseoğlu, Nevzat. *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Ziya Gökalp*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2005.
- Köseoğlu, Nevzat. *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Ziya Gökalp*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020.
- Kudret, Cevdet. *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman II 1859-1959*. İstanbul: Varlık Yayınevi, 1978.
- Kuntay, Mithat Cemal. *Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*. Cilt I. İstanbul: Maarif Basımevi, 1956.
- Kuran, Ahmet Bedevi. *İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*. İstanbul, 1948.
- Kuran, Bedevi Arif. *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*. 2. Basım. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2000.
- Kurdakul, Şükran. *Çağdaş Türk Edebiyatı: Meşrutiyet Dönemi*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1992.
- Kurduk, Şükran. *Namık Kemal*. 3. baskı. İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2003.
- Kurt, Ümit. *Türk'ün Büyük Biçare Irkı: Türk Yurdu'nda Milliyetçiliğin Esasları (1911-1916)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Kurtuluş, Zeki Sarıhan. *Savaşı Günlüğü*. Cilt 1: Mondros'tan Erzurum Kongresi'ne. Ankara: Öğretmen Yayınları, 1986.
- Kushner, David. *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*. Çev. Şevket Serdar Türet, Rekin Ertem ve Fahri Erdem. İstanbul: Kervan Yayınları, 1979.
- Kushner, David. *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu: 1876-1908*. 2. Baskı. İstanbul: Kesit Yayınları, 2009.
- Kutay, Cemal. *Tarih Sohbetleri*. İstanbul: Sontelgraf Matbaası, 1968.
- Kutlu, Sacit. *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007.
- Küçük, Cevdet. *Türkiye Diyanet Vakfı*. Cilt 4. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Küçükkılınç, İsmail. *Jön Türklük ve Kemalizm Kışkacında İttihatçılık*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2016.

- Külçe, Süleyman. *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet*. İzmir: Ticaret Basımevi, 1944.
- Külçe, Süleyman. *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*. İstanbul: Dorlion Yayınları, 2024.
- Külçe, Süleyman. *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*. İstanbul: Dorlion Yayınları, 2024.
- Landau, Jacob M. *Tekinalp: Bir Türk Yurtseveri (1883-1961)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- Landau, Jacob M. *Tekinalp: Bir Türk Yurtseveri (1883-1961)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- Lee, Dwight E. *Political Language of Islam*. Chicago: Chicago University Press, 1991.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.
- Lewis, Bernard. *Political Language of Islam*. Chicago: Chicago University Press, 1991.
- Lohanizade, M. Nurettin. *Gaziantep Savunması*. İstanbul: Kastaş Yayınları, 1989.
- Macfie, A. L. *Osmanlı'nın Son Yılları (1908-1923)*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003.
- MacKenzie, D. *Ilja Garasanin: Balkan Bismarck*. Boulder, CO: East European Monographs, 1985.
- MacMaster, R. E. *Danilevsky: A Russian Totalitarian Philosopher*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1967.
- Mantran, Robert. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi: XIX. Yüzyılın Başlarından Yıkılışa*. Çev. Server Tanilli. İstanbul: Adam Yayıncılık, 1999.
- Mardin, Şerif. *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*. İstanbul: İletişim Yayıncılık / Şerif Mardin Bütün Eserleri Dizisi, 2008.
- Mardin, Şerif. *Türkiye'de Din ve Siyaset*. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 1991. Şerif Mardin Bütün Eserleri 8. 1-19. Baskı 1991-2015, 20. Baskı, İstanbul: 2017.
- Mardin, Şerif. *Türkiye'de Din ve Siyaset*. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 1991.
- Mardin, Şerif. *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*. 3. baskı. Derl. Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder. İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.

- Mardin, Şerif. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Mayatepek, Osman ve Bayhan, Fikret. *Dedem Enver Paşa*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2015.
- McCarthy, Justin. *Ölüm ve Sürgün*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Mert, Necati. *İslamcı, Milliyetçi ve Modernist Bir Yazar Ömer Seyfettin*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2004.
- Mesut, Ahmet. *İngiliz Belgelerinde Kürdistan 1918-1958*. İstanbul: Doz Yayınları, 1992.
- Montran, Robert. “Doğu Sorununun Başlangıçları (1774–1839).” Çev. Server Tanıllı. İstanbul: 1995. 41.
- Montran, Robert. *Doğu Sorununun Başlangıçları*. İstanbul: 1995.
- Mordtmann, A. *The Rise and Fall of the Caliphate*. Cambridge: Cambridge University Press, 1910.
- Muhammedtin, Rafael. *Türkçülüğün Doğuşu ve Gelişimi*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1998.
- Muharrem Feyzi Togay, Yusuf Akçura. *Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: Hüsnütabiat Basımevi, 1944.
- Müfid Şemsi Paşa. *Arnavutluk İttihad ve Terakki*. Der. Ahmet Nezih Galitekin. İstanbul: Nehir Yayınları, 1995.
- Müzeyyen, H. İkbâl. *Tarih ve Toplum Üzerine Makaleler*. İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1994.
- Niyazi, Resneli. *Balkanlarda Bir Gerillacı*. İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1975.
- Nüzhet, Sadeddin. *Ali Canip Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: Cumhuriyet Kitaphanesi, 1937.
- Oba, Ali Engin. *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*. Ankara: İmge Kitabevi, 1995.
- Okan, Oya. “İktisat-Millî İktisat-Ziya Gökalp”. İçinde Korkut Tuna ve İsmail Coşkun (ed.), *Ziya Gökalp*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011.
- Okur, Mehmet. “Balkan Savaşları”. *Balkanlar El Kitabı I*, ed. Osman Karatay ve Bilgehan A. Gökdağ. Ankara: Vadi Yayınları, 2006.
- Orkun, Hüseyin Namık. *Türkçülüğün Tarihi*. Ankara: Kömen Yayınları, 1977.
- Ortaylı, İlber. ‘Osmanlı’ Kimliği. 12. baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.
- Ortaylı, İlber. *Osmanlı Barışı*. İstanbul: Ufuk Kitap, 2006.

- Ortaylı, İlber. *Osmanlı Toplumunda Aile*. İstanbul: Pan Yayınları, 2004.
- Ozansoy, Halit Fahri. *Edebiyatçılar Geçiyor*. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1967.
- Öksüz, Yusuf Ziya. *Türkçenin Sadeleşme Tarihi ve Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995.
- Öksüz, Yusuf Ziya. *Türkçenin Sadeleşme Tarihi: Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016.
- Örenç, Ali Fuat. *Balkanlarda İlk Dram: Unuttuğumuz Mora Türkleri ve Eyaletten Bağımsızlığa Yunanistan*. İstanbul: Babıali Kültür, 2009.
- Öz, Baki. *Atatürk'ün Düşünce Yapısının Oluşumu*. İstanbul, 1996.
- Özcan, Azmi. "İslamcılık." TDV İslam Ansiklopedisi, cilt 23. İstanbul: TDV, 2001.
- Öztaş, Sezai. "Namık Kemal'in Tarihçiliği ve Tarih Metodolojisine İlişkin Düşünceleri." İçinde O. Alacahan ve S. Öztaş (Ed.), *Namık Kemal Hayatı-Düşünceleri-Eserleri*, s. 431-444. Ankara: Desen Ofset San. ve Ti. A.Ş., 2020.
- Öztuna, Yılmaz. *Devletler ve Hanedanlar*. Cilt 2. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.
- Pamuk, Şevket. *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.
- Parla, Taha. *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1989.
- Parlatır, İsmail. *Genç Kalemler Hareketi İçinde Ömer Seyfettin*. Doğumunun 100. Yılında Ömer Seyfettin. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.
- Paşa, Halil. *İttihat Terakki'den Cumhuriyete BİTMEYEN SAVAŞ*. Hazırlayan: Taylan Sorgun. İstanbul: Kamer Yayınları, 1997.
- Pehlivanlı, Hamit. *Askeri Polis Teşkilatı*. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1992.
- Petrovic, M. B. *The Emergence of Russian Panslavism 1856-1870*. New York: Columbia University Press, 1956.
- Philips, Walter Alison. *The War of Greek Independence, 1821 to 1833*. London: Smith, Elder, 1897.
- Phillips, James Peter. "The Eastern Crisis, 1875-1878, in British and Russian Press and Society." PhD diss., University of Nottingham, 2012.

- Polat, Nâzım H. *Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.
- Polat, Nâzım H. *Ömer Seyfettin Bütün Hikayeleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015.
- Popovic, Aleksandre. *Balkanlar'da İslâm*. Çev. Komisyon. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Reyhan, Cenk. *Türkiye'de Liberalizmin Kökenleri: Prens Sabahaddin (1877-1948)*. Ankara: Yayınlanacak Kitap, 2008.
- Safa, Peyami. *Türk İnkılabına Bakışlar*. 16. basım. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023.
- Safa, Peyami. *Türk İnkılâbına Bakışlar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2013.
- Said Halim Paşa. “Buhranlarımız ve Son Eserleri”, haz. M. E. Düzdağ. İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.
- Salıslık, Selahattin. *Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri ve Etnik-i Eterya*. İstanbul: Kitap Yayıncılık, 1968.
- Salıslık, Selahattin. *Yunan İlişkileri ve Megalo İdea*. T.C. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmi Yayınları, Ankara: 1975.
- Sander, Oral. *'Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü: Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme'*. Ankara: AÜSBF Yayınları No. 563, 1987.
- Saray, Mehmet. *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*. İstanbul: Çantay Kitabevi, 2003.
- Sarıcaoğlu, Fikret. “1774-1789 Yıllarında Osmanlı Devleti'nin Dış Politikası”. *Türkler*, Cilt 12, 575-590. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Sarınay, Yusuf. *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları (1912-1931)*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1994.
- Sarınay, Yusuf. *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931*. İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş., 2005.
- Sayar, Ahmed Güner. *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması, Klasik Dönemden II. Abdülhamid'e*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1986.
- Schimmelpenninck van der Oye, David. “Russo-Turkish War (1877-1878).” *The Encyclopedia of War*, der. Gordon Martel, 1-4. 2011.
- Sedes, İ. Halil. *1875-1878 Osmanlı Ordusu Seferleri, 1876-1877 Osmanlı-Karadağ Seferi*. İstanbul: Askeri Matbaa, 1936.
- Sefercioğlu, Necmeddin. *Türk Ocağı'na Hizmet Edenler: Ocak'ta Kim Kimdi?*. Ankara: Avrasya Yayınları, 2004.

- Selek, Sabahattin. *Anadolu İhtilali*. İstanbul: Kastaş Yayınevi, 2010.
- Selek, Sabahattin. *Milli Mücadele I: Anadolu İhtilali*. 2. Baskı. İstanbul: Güneş Matbaacılık, 1965.
- Sevgi, Ahmet ve Mustafa Özcan. *Prof. Ali Canip Yöntem'in Eski Türk Edebiyatı Üzerine Makaleleri*. İstanbul: Sözler Yayınları, 1996.
- Sevim, Acar. *Halk Milliyetçiliğinin Öncüsü Herder*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2008.
- Seyfettin, Ömer. "Yeni Lisan". *Genç Kalemler Dergisi*, İkinci Cilt, no. 1 (29 Mart 1327/11 Nisan 1911). Aktaran: Recep Duymaz. *Türk Edebiyatında Milli Edebiyat Dönemi*. İstanbul: 3F Yayınları, 2008.
- Seyfettin, Ömer. "Büyük Türklüğü Parçalayan Kimlerdir?" *Bütün Eserleri Türklük Üzerine Yazılar*, der. Muzaffer Uyguner, 121-145. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1993.
- Seyfettin, Ömer. *Ashab-ı Kehfimiz*. Cilt 3. İstanbul: Dergah Yayınları, 1999.
- Seyfettin, Ömer. *Balkan Harbi Hatıraları*. Haz.: Tahsin Yıldırım. 2. baskı. İstanbul: DBY Yayınları, 2013.
- Seyfettin, Ömer. *Bütün Eserleri: Makaleler I*. Haz.: Hülya Argunşah. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001.
- Shaw, Stanford, ve E. Kural. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. II. İstanbul: E Yayınları, 1983.
- Simon, Gottfried. *Islam und Christentum*. Berlin: 1910.
- Stanford Shaw ve E. Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. II. İstanbul: E Yayınları, 1983.
- Slade, S. Adolphus. *Türkiye ve Kırım Harbi*. Çev. Ali Rıza Seyfi. İstanbul: Askeri Matbaa, 1943.
- Smith, Anthony Douglas. *Milli Kimlik*. Çev. Bahadır Sina Şener. 5. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- Smith, Anthony Douglas. *Nationalism and Modernism*. Taylor & Francis e-Library, 2003.
- Snyder, Louis L. *Macro-Nationalisms: A History of Pan-Movements*. Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1984.
- Sofiyeva, Kamala Mahadkızı. *Osmanlı Ordusunun Kafkaz Harekâtı ve Onun Azerbaycanda Xilaskar Rolu*. Bakı: Bakı Üniversitesi Naşriyyatı, 2007.

- Somel, Selçuk Akşin. “Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi (1839-1913).” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, cilt I, der. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, 88-115. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- Sonyel, Salahi R. *Minorities And The Destruction Of The Ottoman Empire*. Ankara, 1993.
- Sonyel, Salahi R. *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*. Ankara: TTK Yayınları, 1995.
- St. Clair, William. *That Greece Might Still Be Free: The Philhellens in the War of Independence*. London: Oxford University Press, 1972.
- Stavrianos, L.S. *The Balkans Since 1453*. New York: NYU Press, 2000.
- Steon-Watson, Hugt. “Milliyetçilik ve Çok Milletli İmparatorluklar.” Çev. Y. Tekin Kurat. *Bellesten* 28, no. 3 (Temmuz 1964): 525-550.
- Subaşı, Turgut. “Abdülmecid Dönemi Osmanlı İngiliz İlişkileri.” *Osmanlı Diplomasi Tarihi (Kurumları ve Tatbiki)*, 55-72. Ankara: Grafiker Yayınları, 2018.
- Sugar, Peter F. *Nationalism In Eastern Europe*. Seattle: University of Washington Press, 1994.
- Sugar, Peter F. *Southeastern Europe Under Ottoman Rule, 1354-1804*. Seattle: University of Washington Press, 1977.
- Sumner, B. H. *Russia and the Balkans, 1870–1880*. London: Archon Books, 1962.
- Sungu, İhsan. *Tanzimat ve Yeni Osmanlılar*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999.
- Süreyya, Şevket. *Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa*. Cilt I. İstanbul: 2021.
- Sürgevil, Sabri. *Türkiye’de Çağdaşlaşma Hareketleri*. İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Şakir, Ziya. *İttihat ve Terakki Nasıl Doğdu?*. İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2018.
- Şapolyo, Enver Behnan. *Ziya Gökalp İttihadı Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*. İstanbul: Güven Basımevi, 1943.
- Şapolyo, Enver Behnan. *Ziya Gökalp: İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*. İstanbul: İnkılâp ve Aka Yayınları, 1974.
- Şehsuvaroğlu, Lütfü. *Milliyetçilik ve Namık Kemal*. İstanbul: Elips Kitap, 2008.

- Şehsuvaroğlu, Lütfü. *Ziya Gökalp ve Türkçülüğün Boyutları*. İstanbul: Bilgeoğuz Yayıncılık, 2008.
- Şener, Abdüllatif. *Sona Doğru Osmanlı*. Ankara: Birleşik Kitabevi, 2007.
- Şentürk, Hulusi. *Türkiye'de İslamcı Oluşumlar ve Siyasal İslamcılık*. 2. baskı. İstanbul: Çıra Yayınları, 2011.
- Şevket Paşa, Mahmut. *Günlüğü*. İstanbul: Arba Yayınları, 1998.
- Şimşek, Halil. *Osmanlı Son Dönemi Gayrimüslim Cemaatler 1908-1922*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2016.
- Şimşek, Halil. *Türkiye'nin Ulusal Güvenlik Stratejisi*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2002.
- Şimşir, Bilal N. *Bulgaristan Türkleri (1878-1985)*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1986.
- Şimşir, Bilal N. *Ege Sorunu-Belgeler*. Cilt 1. Ankara: 1976.
- Şimşir, Bilâl N. *Türkiye-Arnavutluk İlişkileri, Büyükelçilik Anıları (1985-1988)*. Ankara: Asam Yayınları, 2001.
- Şirin, Funda Selçuk. "The Traumatic Legacy of the Balkan Wars for Turkish Intellectuals." *War and Nationalism: The Balkan Wars 1912–1913 and Their Sociopolitical Implications*. Eds. M. Hakan Yavuz ve İsa Blumi. Utah: The University of Utah Press, 2013, 679-703.
- Taha Parla. *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*. İstanbul: Deniz Yayınları, 2005.
- Talat Paşa. *Hatıraları*. Eseri Neşreden: Enver Bolayır. İstanbul: Bolayır Yayınevi, 1958.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. 6. baskı. İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1985.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2013.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Çağlayan Yayınevi, 1985.
- Tansel, Fevziye Abdullah. *Mehmet Emin Yurdakul'un Eserleri-1: Şiirler, Türkçe Şiirler*. Ankara: TTK Yayınları, 1989.
- Tansel, Namık Kemal. *Namık Kemal'in Hususi Mektupları*. Cilt I. İstanbul: Avrupa, Magosa Mektupları, 1958.
- Tansel, Selahattin. *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*. Cilt I. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991.

- Tansu, Samih Nafiz. *İttihâd ve Terakki İçinde Dönenler*. Anlatan: Galib Vardar. İstanbul: YZY, 2003.
- Tarık Zafer Tunaya. *Türkiye'de Siyasal Partiler I*. 2. baskı. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1998.
- Taştan, Yahya Kemal. *Balkan Savaşları ve Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2017.
- Tekeli, İlhan ve Selim İlkin. “Ege’de Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı’na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey.” Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.
- Tekin, Arslan. *Enver Paşa ve Dönemi*. 1. baskı. İstanbul: Kariyer Yayıncılık, 2016.
- Tekin, Zeki. *İmparatorluğun Son Kurşunu Enver Paşa*. İstanbul: Yakın Plan Yayınları, 2017.
- Tekinalp, Munis. “Türkçülük ve Pan-Türkçülük Ülküsü.” Editör J. M. Landau. *Tekinalp: Bir Türk Yurtseveri (1883-1961)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1996: 176-236.
- Temir, Ahmet. *Yusuf Akçura*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Temple, William. *The Future of the Ottoman Empire*. London: 1909.
- Tevetoğlu, Fethi. *Hamdullah Subhi Tanrıöver*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1986.
- Tevetoğlu, Fethi. *Mehmet Emin Yurdakul: Hayatı ve Eserleri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988.
- Tevfik, Ebuzziya. *Yeni Osmanlılar Tarihi*. İstanbul: Kervan Basımevi, 1974.
- Togan, Zeki Velidi. *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981.
- Togay, M. F. *Yusuf Akçura, Hayatı ve Eserleri*. Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul, 1944.
- Tokay, Gül. *Makedonya Sorunu: Jön Türk İhtilalinin Kökenleri, 1903-1908*. İstanbul: AFA Yayınları, 1996.
- Toprak, Zafer. *İttihat ve Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye’de Devletçilik 1914-1918*. İstanbul: Homer Yayınları, 2003.
- Toprak, Zafer. *Türkiye’de Milli İktisat (1908-1918)*. Ankara: Yurt Yayınları, 1982.

- Topuzlu, Cemil. *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıratım*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Coğrafya Tarih Fakültesi Yayınları, 1982.
- Toynbee, Arnold J. *The World and the West*. London: 1928.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876 – 1938), Cilt: I, (Kanun – ı Esasi ve Meşrutiyet Dönemi)*. 3. baskı. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye’de Siyasal Partiler*. C. I. İstanbul: İletişim Yayıncılık / Araştırma-İnceleme Dizisi, 2007.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye’de Siyasi Partiler*. Cilt 3: “İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi.” İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1989.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Hürriyetin İlânı: İkinci Meşrutiyet’in Siyasi Hayatına Bakış*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.
- Tuncer, Halil, Yücel Hacaloğlu ve Rauf Memişoğlu. *Türk Ocakları Tarihi (Açıklamalı Kronoloji), Cilt I*. Ankara: Türk Yurdu Yayınları, 1998.
- Tural, Sadık. *Zamanın Elinden Tutmak*. Ankara: Ecdâd Yayınları, 1991.
- Turan, Ömer. *Rodop Türklerinin 1878 Direnişi*. Ankara: Mavi Ofset Tipo Matbaacılık, 2000.
- Turan, Şerafettin. *Atatürk’ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar*. Ankara: 2006.
- Türkdoğan, Orhan. *Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1998.
- Türkgeldi, Ali Fuat. *Görüp İşittiklerim*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.
- Türkgeldi, Ali Fuat. *Görüp İşittiklerim*. Cilt 2. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1949.
- Türkgeldi, Ali Fuat. *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*. Cilt 1. Haz. Bekir Sıtkı Baykal. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.
- Türkgeldi, Ali Fuat. *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*. Cilt 2. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.
- Türkmen, Zekeriya. *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması*. Ankara: TTK Basımevi, 2001.

- Türsan, Necati. *Yunan Sorunu*. 3. baskı. Ankara: Yazar Tarafından Baskı, 1987.
- Tütengil, Cavit Orhan. *Ziya Gökalp Üstüne Notlar*. İstanbul: Varlık Yayınları, 1964.
- Uçarol, Rifat. *Siyasi Tarih (1789-1994)*. 4. baskı. İstanbul: Filiz Kitabevi, 1995.
- Uçman, Abdullah. *Kısa Bir Ömrün Uzun Hikâyesi: Namık Kemal*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2011.
- Uras, Esat. *The Armenians In The History And Armenian Questions*. İstanbul: 1988.
- Uriel Heyd. *Türk Milliyetçiliğinin Kökleri*. Çev. Adem Yalçın. İstanbul: Pınar Yayınları, 2001.
- Uyguner, Muzaffer. *Mehmet Emin Yurdakul*. 1. basım. Ankara: Bilgi Yayınları, 1992.
- Uzer, Tahsin. *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1979.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Büyük Osmanlı Tarihi*. Cilt 2. Ankara: 1983. ISBN 975-16-0012-X.
- Üçok, Coşkun. *Siyasal Tarih (1789-1960)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1978.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul, 1994.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Ziya Gökalp: Seçme Eserleri I*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.
- Ünler, Ali Nadi. *Türk'ün Kurtuluş Savaşında Gaziantep Savunması*. İstanbul: Kardeşler Matbaacılık, 1969.
- Üstel, Füsun. *İmparatorluktan Ulus Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1921-1931)*. 2. baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Üstel, Füsun. *Türk Ocakları*. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 1997.
- Vakkasoğlu, Vehbi. *Tarih Aynasında Ziya Gökalp*. 3. baskı. İstanbul: Cihan Yayınları, 1984.
- Vambéry, Ármin. *Nineteenth Century*. London: 1904.
- Vambéry, Ármin. *Western Culture in Eastern Lands*. New York: 1906.
- Vatandaş, Celalettin. *Ulusal Kimlik: Türk Ulusçuluğunun Doğuşu*. İstanbul: Açılım Kitap, 2010.
- Vlora, Ekrem Bey. *Osmanlı Arnavutluk'undan Anılar (1885-1912)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.

- Vucinić, Vojislav G. *The Ottoman Empire: Its Record and Legacy*. University of Minnesota Press, 1956.
- Yalçın, E. Semih (Editör). *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2008.
- Yalçın, Hüseyin Cahit. *Ahval-i Umumiye*. Tanin, Cilt: 1, Sene: 1, Sayı 74, 1909.
- Yalçın, Sina. *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2008.
- Yalçın, Soner. *Efendi*. İstanbul: Doğan Kitap, 2004.
- Yamauchi, Masayuki. *The Green Crescent under the Red Star: Enver Pasha in Soviet Russia, 1919-1922*. Aktaran Kenan Aksu.
- Yamauchi, Masumi. *Hoşnut Olamamış Adam – Enver Paşa, Türkiye'den Türkistan'a*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1995.
- Yardım, Mehmet Nuri. *Ömer Seyfettin Hayatı-Sanatı-Eserleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1997.
- Yasamee, Ferozee A. K. *Abdülhamid'in Dış Politikası (Düvel-i Muazzama Karşısında Osmanlı 1878-1888)*. Çev. Yusuf Selman İnanç. İstanbul: Kronik Yayınları, 2018.
- Yaver Suphi Bey. *Enver Paşa'nın Son Günleri*. Hazırlayan: Mehmet Kuzu. İstanbul: Çatı Yayıncılık, 2007.
- Yazıcı, Nevin. *Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2002.
- Yazıcı, Nuri. *Milli Mücadelede (Canik Sancağı'nda) Pontusçu Faaliyetler (1918-1922)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1989.
- Yetiş, Kazım. *Namık Kemal'in Türk Dili ve Edebiyatı Üzerine Görüşleri ve Yazıları*. 2. baskı. İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 1996.
- Yıldırım, Kadir. *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922): Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Yıldız, Ahmet. *Ne Mutlu Türküm Diyebilene Türk: Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları 1919-1938*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- Yöntem, Ali Canip. *Ömer Seyfettin (1884-1920): Hayatı, Karakteri, Edebiyatı ve İdeali ve Eserlerinden Numuneler*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1947.
- Yöntem, Ali Canip. *Ömer Seyfettin (1884-1920): Hayatı-Karakter, Edebiyatı, İdeali ve Eserlerinden Numuneler*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1947.
- Yöntem, Ali Canip, “Âtî-i Edebîmiz -(Bir tevdi-i fikrî)”, *Genç Kalemler*, Birinci Cilt Numara: 3-11.

- Zamacı, Ayşe. “Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti.” *Çanakkale Savaşları Ansiklopedisi*, ed. Murat Karataş. İstanbul: Çanakkale Savaşları Enstitüsü Yayını, 2022.
- Zeynep, Çelik. *Tanzimat Dönemi Türk Basınında Muhbir Gazetesi ve Namık Kemal*. Ankara: Elips Kitap, 2006.
- Zürcher, Eric Jan. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. Çev. Yasemin Saner Göner. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- Zürcher, Erik Jan. *Milli Mücadelede İttihat ve Terakki*. Çev. Nüzhet Salihoğlu. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Zürcher, Erik Jan. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik 1876–1923*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.

Makaleler

- "Türk Derneği Tasdik Edildi." *Türk Derneği mec.* Yıl: 1, sayı: 5 (1911): 164.
- Acar, Aykut. "Türk Birliği ve Türk Milliyetçiliği Ekseninde Turan Yazgan'ın Düşünce Dünyasına Genel Bir Bakış." *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi* 3, no. 1 (2018): 20-31.
- Acar, İsmail. "1912'den 2012'ye Türk Ocakları Tarihi-Çalışmaları-Görüşleri." *Türk Yurdu* 101 (295) (2012): 100-124.
- Ahmet Agayef. "Türk Âlemi I." *Türk Yurdu*, 17 Teşrinisani 1327 (30 Kasım 1911): 12.
- Ahmet Emin Yaman. "Anadolu'daki Kongre Kararlarında Silahlı Direniş Güçlerinin Mali Finansmanı İle İlgili Hükümler." *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 1 (Mayıs 1988): 83-96.
- Akalın, Durmuş. "XIX. Yüzyılda Balkanlarda Osmanlı Devleti ve Kırcaali." Pamukkale Üniversitesi, 2015.
- Akçuraoğlu, Yusuf. "Ahmet Mithat Efendi." *Türk Yurdu*, 27 Kânunuevvel 1328 (9 Ocak 1913): 104.
- Akçuraoğlu, Yusuf. "Düşünülecek Meselelerimizden." *Türk Yurdu*, 8 Kânunusani 1330 (21 Ocak 1915).
- Akçuraoğlu, Yusuf. "Türklerin Büyük Muallim ve Müverrihi İsmail Bey Gasprinski." *Türk Yurdu*, 6 Eylül 1328 (19 Eylül 1912): 367.

- Akgündüz, Ahmet. "Osmanlı İmparatorluğu ve Dış Göçler 1783-1922." *Toplum ve Bilim* 80 (Bahar 1999): 144-170.
- Aktaş, Şerif. "Yöntem, Ali Canip." *TDV İslam Ansiklopedisi* 43 (İstanbul: TDV, 2013): 565-566.
- Aktepe, Münir. "Osmanlıların Rumeli'de İlk Fethettikleri Çimpe Kal'ası." *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 2 (1975): 284.
- Akün, Ömer Faruk. "La Marseillaise'in Türkçede En Eski Manzum Tercümesi." *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 22 (1974-1976): 121-141.
- Akün, Ömer Faruk. "Namık Kemal." *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* içinde, Cilt 32 (2006): 361-378.
- Akyüz, Kemal. "Türk Ocakları." *Belleten Dergisi* 50 (1986): 201-228.
- Alam, Saleh. "Relative Deprivation Theory, Nationalism, Ethnicity and Identity Conflicts." *Geopolitics Quarterly* 8, no. 4 (Kış 2013).
- Alandağlı, Murat. "Dün'ü Gazetede Aramak, Anlamak: Beyânü'l-Hak Gazetesi (Kuruluşu, Siyasi ve Dinî Mecrası, Ele Aldığı Konular)." *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 104 (Güz 2021): 43-86.
- Alperen, Altan. "Bağdat Demiryolu: Siyasal Sonuçları Olan Bir Türk-Alman Demiryolu Projesi." *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum* 7, no. 19 (2018): 1-22.
- Anbarlı Bozatay, Ş. "Türk Milliyetçiliğinin Teşkilatlanmasında Türk Ocaklarının Rolü (1912-1931)." *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi* 3/1 (2018): 121-135.
- Anonim. "Maksat ve Meslek". *Türk Yurdu*, Cilt 1, Sayı 1, s. 11. Tutibay Yayınları, Ankara, 1998.
- Anonim. "Türk Ocağı". *Türk Yurdu*, 22 Mart 1328 (4 Nisan 1912).
- Arabacı, Fazlı. "Osmanlı Modernleşmesinde Yeni Osmanlıların Din ve Siyaset Anlayışları". *Dini Araştırmalar Dergisi* 2, no. 5 (Eylül-Aralık 1999): 86-87.
- Argunşah, Hülya. "Ahdiye ile Ceylan Arasında Bir Jön Türk: Ahmet Mithat Efendi'nin Feminizmi". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 8/9 (Summer 2013): 1-16.
- Argunşah, Hülya. "Yeni Lisan Hareketi Yüz Yaşında". *Türk Edebiyatı* (Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 2014)

- Aslan, Mahir. “Rus Kaynakların Işığında Slavseverlik ve Politik İz Düşümü Panslavizm”. *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 3/2 (Kasım 2018): 51-83.
- Aslan, Serdar ve Metin Alkış. “Osmanlı’dan Cumhuriyete Geçişte Türkiye’nin Modernleşme Süreci: Laikleşme ve Ulusal Kimlik İnşası”. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi* 6, no. 1 (2015): 18-33.
- Aslan, Taner. “Garpçılar ve Garpçılar Arasındaki Fikir Ayrılıkları”. *Kastamonu Eğitim Dergisi* 14, no. 2 (2006): 629-636.
- Aslan, Taner. “İttihâd-ı Osmanî’den Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne”. *bilig* 47 (Güz 2008): 79-120.
- Aslan, Taner. “Mustafa Kemal’de İnkılâp Düşüncesinin Oluşumu ve Gelişimi”. *Erdem Dergisi* 53 (Ankara: 2009): 2-22.
- Aslantaş, Selim. “Sırp İsyanlarına Giden Yol (1788-1804).” *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)* 3 (2005): 115-145.
- Ata, Ramazan. “Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat.” *Mütefekkir* 1, no. 1 (Ağustos 2014): 159-173.
- Atasoy, Fatih. “Osmanlı’nın Dağılmasını Engelleme Çabası Olarak Üç Siyasi Fikir Hareketi.” *OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 45 (Ocak 2019): 1-21.
- Aybars, Ergün. “Trabzon Muhafazaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti ve Ali Sait Paşa Tahkik Heyeti.” *Tarih İncelemeleri Dergisi* 2, no. 1 (1984): 159-169.
- Aydın, Mithat. "19. Yüzyıl Ortalarında Panslavizm ve Rusya." *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 15/15 (2004): 73-82.
- Aydın, Mithat. “Osmanlı-İngiliz İlişkilerinde İstanbul Konferansı (1876)’nın Yeri.” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 25/39 (2006): 103.
- Aydın, Yusuf. “Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin Cihad İlan Etmesinin Doğu Türkistan’daki Yankıları.” *Atatürk Yolu Dergisi* 68 (May 2021): 127-154.
- Aykaç, S. Alkan. “Jön Türkler ve II. Meşrutiyet Dönemine Genel Bir Bakış.” *Kocatepe Beşeri Bilimler Dergisi* 2/2 (2023): 237-246.
- Aytaç, Pakize Pervin. “Kültürel Kimlik ve Ergenekon Destanı.” *Düşünce Dünyasında Türkiz* 5, no. 26 (2022): 37-72.

- Baker, Susan. "Pan-Slavism in the Balkans: A Historical View." In M. Suslov vd. (eds.), *Pan-Slavism and Slavophilia in Contemporary Central and* Banoğlu, Niyazi Ahmet. "Millî Kongre ve Faaliyetleri." *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 3, no. 7 (Kasım 1986): 197-212.
- Banoğlu, Niyazi Ahmet. "Millî Kongre ve Faaliyetleri." *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 3, no. 7 (Kasım 1986): 197-212.
- Baykal, Bekir Sıtkı. "Konferanslar: 100. Yıldönümü Münasebetiyle Berlin Kongresi Hakkında Bazı Düşünceler." *Belleten* 11/202. Ankara, 1988, s. 198.
- Biber, Tuğba Eray. "Milli Mücadele Döneminde 'Pontus Cumhuriyeti' Kurma Çalışmaları." *Türk Dünyası Araştırmaları* 124, no. 245 (Nisan 2020): 421-34.
- Birecikli, İhsan Burak. "Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet'in İlanı Üzerine Bir İnceleme." *Akademik Bakış* 2, no. 3 (Kış 2008): 220.
- Bostan, M. Hanefi. "Said Halim Paşa ve Fikirleri." *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum / Education and Society in the 21st Century* 8, no. 22 (Bahar 2019): 53-90.
- Bostancı, Naci. "Etnisite, Modernizm ve Milliyetçilik." *Türkiye Günlüğü* 50 (Haziran 1998): 38-55.
- Bozkurt, Gülnihal. "'Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar.'" *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 43, no. 1-4 (Ankara, 1993): 196.
- Bozkurt, Nebi. "Sürgün." *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* içinde, Cilt 38, s. 167-169. 2010.
- Boztemur, Recep. "Arap İsyanı, 1916-1918 / The Arab Revolt, 1916-1918." *Mülkiye Dergisi*, cilt 35, sayı 272 (Ocak 2013).
- Bölükbaşı, Yusuf Ziya. "Türkçü-Turancı Milliyetçiliğin Düşünsel Temelleri Üzerine Bir İnceleme." *Akademik Hassasiyetler* 5, no. 10 (Aralık 2018): 45-60.
- Büyükarman, Didem Ardalı. "Vatan Kavramının Türk Tiyatro Edebiyatındaki Seyri Üzerine Bir İnceleme." *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 37 (Erzurum, 2008): 127-128.
- Cafer Seydahmet Kırimer, "Bazı Hatıralar", *Emel Dergisi*, No: 8 (Ocak 1962): 53.
- Can, Yeşim. "Trakya Bölgesi'nin İşgücü Piyasası Analizi." *Ejovoc (Electronic Journal of Vocational Colleges)* 3, no. 1 (2013): 200-209.

- Canip, Ali ve Ziya Gökalp. "Yeni Lisan." *Genç Kalemler* 2, no. 2 (1911): 107.
- Canip, Ali. "Millî Edebiyat Meselesi." *Genç Kalemler* 2, no. 6 (1911): 193.
- Cavid, Mehmed. "İstikrazat". *Ulûm-ı İktisâdiye ve İctimâiyye Mecmuası*, Cilt 3, Sayı 10 (Yıl 1, 257-258).
- Cavid, Mehmed. "İstikrâzât". *Ulûm-ı İktisâdiye ve İctimâiyye Mecmuası*, Cilt 3, Sayı 11 (Yıl 1, 386-426).
- Civci, Sultan. "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Topraklarında Yabancı Sermaye Rekabetini Artıran Bir Unsur: Bağdat Demiryolu Projesi." *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi* 5, no. 7 (2022): 80-101.
- Çabuk, Mustafa. "Cihan Harbi'nde Sudan'daki Osmanlı Faaliyetleri ve Şeyhülislam'ın Cihat Mektubu." *Journal of Turkology* 27, no. 1 (June 2017): 101-120.
- Çağın, Sabahattin. "Ömer Seyfettin'in Eserlerinde Türk Dünyası." Ben Gönen'de Doğdum: Ömer Seyfettin ve Eserleri Sempozyum Bildirileri. Balıkesir: Gönen Belediyesi Kültür Dizisi, 1997.
- Çalen, Mehmet Kaan. "Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp'e Göre Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Türk Milliyetçiliğinin Doğuş Dönemi İçin Bir Dönemleştirme Teklifi." *Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi* 1, no. 1 (Bahar 2019): 1-16.
- Çarkç1, Akif. "Mehmet Akif Ersoy'un Eserlerinde 'İttihâd-ı İslâm' Düşüncesi." *Mütefekkir* 8, no. 15 (Haziran 2021): 121-142.
- Çavuş, Rabia Nur. "Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik." *Tarih Kritik Dergisi* 7/4 (2021): 441-443.
- Çelik, H. B. "Üç Jön Türk: Ahmet Rıza, Mizancı Murat ve Prens Sabahattin." *The Journal of International Scientific Researches* 3, no. 3 (2018): 214-225.
- Çetinkaya, Bayram Ali. "Cumhuriyet Halk Partisinin İslamcı Başbakanı Şemsettin Günaltay." *Eskiye* 7 (Ocak 2008): 73-89.
- Çetinsaya, Gökhan. "II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi." *Osmanlı Araştırmaları* 57 (2016): 353-409.
- Demir, Ahmet. "Millî Kimlik İnşasında İleri Bir Hamle: Yeni Lisan." *Turkish Studies - International Periodical For The Languages* 7, no. 4 (2012): 1395-1403.
- Demir, Kenan. "Osmanlı'da Basının Doğuşu ve Gazeteler." *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (2014): 57-88.

- Demirkol, Gökhan. "Tanzimat Mizahının Sonu: 1877 Matbuat Kanunu Tartışmaları ve Osmanlı'da Mizah Dergilerinin Kapanması." *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/2 (Aralık 2016): 686-710.
- Demirtaş, Barış. "Jön Türkler Bağlamında Osmanlı'da Batılılaşma Hareketleri." *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8, no. 13 (2007): 389-408.
- Doğanay, Rahmi, ve Gül Yılmaz. "Milli Mücadele'ye Karşı Yürütülen Kara Propaganda ve Oluşturulmak İstenen Mustafa Kemal - Kuvayımilliye İmajı." *Turkish Academic Studies 2022-TURAS*, cilt 3, sayı 1 (2022): 135-155.
- Doğaner, Yasemin. "Hürriyet ve Modernleşme Enstrümanı Olarak Osmanlı'da Basın." *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 29, no. 1 (2012).
- Doğramacıoğlu, Hüseyin. "Namık Kemal'in İbret Gazetesinde Sıraladığı Sosyal Tenkitler ve Çözüm Önerileri." *Turkish Studies* 6/11 (Kış 2011): 1004.
- Dord-evi'c, Vladimir, Ćejka, Marek, Mocek, Ondřej, and Hrabálek, Martin. "Beyond Contemporary Scholarship and toward Exploring Current Manifestations of Pan-Slavism." *Canadian-American Slavic Studies* 55/2 (2021): 147-159.
- Durdu, Mehmet Burak. "Osmanlı Devleti'nde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri." *OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 14/14 (Haziran 2003): 291-318.
- Durmuş, İlhami. "Türk Adının Ortaya Çıkışı, Anlamı ve Yayılışı." *Gazi Akademik Bakış* 10, no. 20 (Haziran 2017): 37-47.
- Efe, Ayla. "Silistre Eyaleti'nde Osmanlı-Rus Savaşları Küçük Kaynarca'dan Berlin'e." *OTAM* 19 (2006).
- Elibol, Numan. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfus Meselesi ve Demografi Araştırmaları." *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 12, no. 2 (2007).
- Engin, Koray. "İttihat ve Terakki Döneminde Milli İktisat Anlayışı (1913-1918)." *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1, no. 1 (Bahar 2007): 114-127.

- Enginün, İnci. “Ömer Seyfettin’in Hikayelerinde Yabancılar.” *Doğumunun Yüzüncü Yılında Ömer Seyfettin*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1984.
- Eren, Hasan. “Atatürk ve Ziya Gökalp.” *Türk Dili Aylık Dil ve Edebiyat Dergisi*, Dosya: Atatürk 1881–1938, sayı: 254 (1972): s. 173.
- Ergan, Nevin Güngör. “Türk Düşünce Geleneğinde Ziya Gökalp-Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Devamlılığı.” İçinde Korkut Tuna ve İsmail Coşkun (ed.), *Ziya Gökalp*, s. 209.
- Ergil, Doğu. “Emperyalizmin Yapısal Kuramı.” *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 32, no. 1 (Ocak 1977): 189-206.
- Ergin, Koray. “İttihat ve Terakki Döneminde Milli İktisat Anlayışı (1913-1918).” *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1, no. 1 (2017): 5.
- Ergin, Koray. “İttihat ve Terakki Döneminde Milli İktisat Anlayışı (1913-1918).” *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1, no. 1 (2013): 114-127.
- Eroğlu, Nazmi. “‘Arnavutluk İsyanından Muhalif Bir Cuntaya: Halaskar Zabitan Grubu.’” *Köprü Üç Aylık Fikir Dergisi* 80 (Güz 2002): 81-92.
- Eşki, Mehmet Alpaslan. “Türk Milliyetçiliği’nin Oluşum Sürecinde Osmanlı Dışı Unsurların Etkisi (Rusya Örneği).” *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 2016, Cilt 6, Sayı 12.
- Feyzioğlu, Hamiyet Sezer. “III. Selim Dönemi’nde Humbaracı Ocağı’nda Yapılan Düzenlemeler.” *Tarih Araştırmaları Dergisi* 35/60 (2016): 141-156.
- Fidan, Savaş, Kemal Şahin ve Fatma Çelik. “Osmanlı Modernleşmesinin Temel Olgularından Biri: Bürokrasi Osmanlı Modernleşmesinde Bürokrasinin Etkinliği ve Önemi.” *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2011, no. 23 (2011): 113-128.
- Gencer, Bedri. “XIX. Asırda İslâm Dünyasında Hürriyet Telakkisi.” *Liberal Düşünce*, Sayı 40 (Güz 2005): s. 180.
- Gencer, Mustafa. “1877-78 Osmanlı-Rus Harbi’nde Alman Basımına Göre - Plevne’den Berlin Konferansı’na Osmanlı Devleti.” I. Uluslararası Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa ve Dönemi (1833-1900) Sempozyumu (5-7 Nisan 2000). Tokat, 2004.

- Gencer, Mustafa. "Alman Basınında Kırım Savaşı." In *Savaştan Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856)*, Bildiriler, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 2007.
- Gencer, Mustafa. "Osmanlı-Türk Modernleşme Sürecinde Kültür, Din ve Siyaset İlişkileri." *Journal of Turkish Studies* 3, no. 2 (2008): 362.
- Georgeon, François. "Bir de Adalet: Jön Türkler ve Fransız Devrimi." *Muhafazakâr Düşünce Dergisi* 3, no. 11 (2007): 175-184.
- Georgeon, François. "Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura." *Tarih Vakfı* (Dördüncü Basım, 2005): 1-10.
- Gök, Mehmet. "Bir İhtilalci Olarak Ali Suavi." *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7 (2021): 173-198.
- Gökalp, Ziya. "Milliyetçilik." *Yeni Mecmua* 2, sayı: 33 (28 Şubat 1918): s. 122. Alıntı: Kardaş, Rıza (Der.). *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1973, s. 212-215.
- Gökalp, Ziya. "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak I." *Türk Yurdu*, 7 Mart 1329 (20 Mart 1913), s. 184.
- Gökalp, Ziya. "Yeni Lisanın Güzelliği." *Genç Kalemler*, no. 5, 19 Haziran 1327, c. 2 ve *Genç Kalemler Dergisi*, haz. İsmail Parlatır ve Nurullah Çetin (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014), 171-177.
- Gökbayır, Sait. "Gizli Bir Cemiyetten İktidara: Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 Seçimleri Siyasi Programı." *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3, no. 1 (2012): 61-96.
- Gökdağ, Bilgehan A. "Balkanlar: Etnik Karmaşanın Dilsel Boyutları." *Karadeniz Araştırmaları Dergisi* 3 (Kış 2012): 3.
- Göktaş, Oktay. "Balkanlar'ın Anahtar Ülkesi Arnavutluk." Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1995.
- Gölen, Zafer. "Karadağ Devletinin Doğuşunda Büyük Güçlerin Rolü (1850-1875)." *Almanah* 63-64. Podgorica: 2014.
- Gölen, Zafer. "Osmanlı Yurdu Olan Bosna-Hersek'te XIX. Yüzyıldaki Siyasi Olaylar." *Belleten* LXXIV/270 (Ağustos 2010): 460.
- Gönen, Yasemin Saner. "Babıâli Arnavutluk'u Neden 9 Yıl Resmen Tanımadı?" *Toplumsal Tarih Dergisi*, Kasım 1999.
- Guberić, Jasmina. "Batı Balkanların Entegrasyonunun Karşılaştırmalı Analizi: Karadağ ve Sırbistan Örnekleri." *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2, no. 3 (Mayıs 2015): 75-90.

- Güler, Fatma Betül. “Osmanlı’da Devlet Ekonomi ve Batılılaşmadaki Yanlışlıklar.” *Tarih Kritik Dergisi* 6, no. 1 (Ocak 2020): 46-50.
- Güllü, Ramazan Erhan. “Bulgar Eksarhlığı’nın Kuruluşu ve Statüsü.” *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 17, no. 1 (2018): 350-355.
- Gülsoy, Ufuk. “Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlikten Muafiyet Vergisi: Bedel-i Askeri (1855-1909).” *Tarih Dergisi*, Sayı 37, 2002, 93-118.
- Gümüş, Musa. “Leh ve Macar Mültecilerinin Osmanlı Devleti’ne Sığınması Beyin Göçü Olarak Değerlendirilebilir Mi?” *Tarih Okulu Dergisi (TOD)* Yıl: 8, Sayı: XXIII (Eylül 2015): 121-135.
- Gümüşsoy, Emine. “II. Meşrutiyeti Hazırlayan Bir Merkez: Ohri.” *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2008.
- Gündüz, Mustafa. “II. Meşrutiyet Devrinde Türk Yurdu Cemiyeti ve Türk Yurdu Mecmuasının Eğitim Faaliyetleri.” *Bilge*, 50 (Mart 2007): 111-121.
- Gündüz, Mustafa. “II. Meşrutiyet Dönemi Türkçü, İslâmcı ve Batıcı Görüşlere Mensup Aydınların Toplumsal Değişme Telakkîleri.” *Muhafazakar Düşünce Dergisi* 1, no. 4 (2005): 95-122.
- Gündüz, Mustafa. “Mustafa Kemal ve Erken Cumhuriyet Dönemi Eğitim ve Kültür Hayatına Abdullah Cevdet’in Etkileri.” *Turkish Studies International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 5 (2010): 1070-1080.
- Güneş, İhsan. “II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918).” *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 1/1 (Şubat 1990): 171-269.
- Gürgür, Naci. “Asırlık Hizmet Çınarı Türk Ocakları.” *Türk Yurdu Dergisi* 101 (296) (2012): 2-5.
- Gürsoy, Ülkü. “II. Meşrutiyet Dergileri Üzerine Bir Değerlendirme.” *Doğu Batı Düşünce Dergisi* 2, no. 46, Özel Sayı II. Meşrutiyet 100. Yıl (Ekim 2008): 208-221.
- Güven, Cemal. “Mısak-ı Millî: Türkiye'nin İstiklâl ve İstikbâl Esasları.” *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 20 (2018): 107-128.

- Hacısalihoğlu, Mehmet. "Jön Türklerin Balkan Politikası (1908-1913)." *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 13, no. 24 (2008).
- Hacısalihoğlu, Mehmet. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Zorunlu Askerlik Sistemine Geçiş, Ordu-Millet Düşüncesi." *Toplumsal Tarih* (Ağustos 2007): 164.
- Hanioğlu, M. Şükrü. "Die Genesis of Young Turk Revolution of 1908." *Osmanlı Araştırmaları* 3 (1982): 277-300.
- Hanioğlu, M. Şükrü. "Jön Türk Akımı İçinde Ziya Gökalp". *60. Ölüm Yıldönümünde Ziya Gökalp*. İstanbul: İÜY, 1986.
- Hanioğlu, Şükrü. "Garphlaşma". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDVİA), cilt 5. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Henaxeva, ZorCepgeevna. *Ideuno-politiqecarbopbbavQexii i ClovakiivnaqaleXX v: qexi,clovaki i neoclavizm, 1898–1914*. Moskva: Nauka, 1984.
- Hotinli, Rauf Ahmet. "Bulgaristan." *MEB İslam Ansiklopedisi* 2. Eskişehir, 2001.
- HT Dairesi, "Harp Tarihi", *Vesikalar Dergisi*, Sayı 11, Basım: 256.
- Hudson, Nicholas. "From 'Nation' to 'Race': The Origin of Racial Classification in Eighteenth-Century Thought." *Eighteenth-Century Studies* 29, no. 3 (Spring 1996).
- Hurgronje, Christiaan. "Panislamismus." *Revue de l'Histoire des Religions* XIV (1909): 262-281.
- Hurgronje, Christiaan. *Revue de l'Histoire des Religions* XLIV (1902): 266-270.
- Huyugüzel, Ömer Faruk. "Ömer Seyfeddin'in İzmir Yılları ve Bu Devrede Yazdığı Hikâyeler." In *Doğumunun 100. Yılında Ömer Seyfeddin*, 79-98. İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. "Teali-i İslam Cemiyeti". *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 40. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003, 207.
- İslam, İbrahim. "Atatürk, Cumhuriyet ve Millî Kimlik." *Erdem* 11, no. 33 (1999): 765-776.
- İz Göer, Ahmet. "1911-1913 (1329-1331) Tarihli Osmanlı Hilâl-i Ahmer Sâlnâmesine Göre Balkan Savaşları Sırasında Hint Müslüman Halkının Osmanlı'ya Yardımları." *Tarih ve Gelecek Dergisi* 1, no. 1 (Aralık 2015): 99-171.

- Jaeschke, Gotthard. "Mondros'a Giden Yol." *Belleten* XXVIII/109 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1964): 51.
- Kaan, Oğuz. "Türk Siyasi Tarihi'nde Jön Türk Kongreleri." *Econharan* 3/4 (2019): 1-19.
- Kahkaha (Ali Canip). "Handekâr Sahife: Kâzım Nâmi -Ali Canip'e-." *Genç Kalemler* 2, no. 7 (1911): s. 128.
- Kandemir, Feridun. "Enver Paşa'nın Ölümü." *Resimli Tarih Mecmuası*, İstanbul, Sayı 4 (1950).
- Kansu, Aykut. "100. Yıldönümünde 1908 Devrimi'ni Anlamaya Çalışmak." *Toplumsal Tarih* 175 (Temmuz 2008): 24-25.
- Karabulut, Mustafa. "Mehmet Emin Yurdakul'un Türkçe Şiirler'ine Bir Bakış." *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7 (2011): 165-175.
- Karabulut, Ömer Taha. "The Young Turks: Struggle for the Ottoman Empire, 1914-1918 / Feroz Ahmad." *Journal of Universal History Studies* 5/1 (2022): 133-137.
- Karaçavuş, Ahmet. "XX Yüzyıl Başlarında Türk ve Yabancı Algısında Pan-Türkist ve/veya Pan-Turanist Coğrafya ve Turan Halkları II." *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies* 15, no. 1 (Yaz / Summer 2015).
- Karadağ, Ahmet, ve Yaman, Haluk. "Üç Farklı Milliyetçilik." *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, Kış 2018, C9.
- Karaduman, Hüseyin. "Türk Ocakları ve Hars Müzeleri." *Vakıflar Dergisi* 30 (2007): 503-518.
- Karaer, İbrahim. "Başlangıçtan Günümüze Türk Yurdu Dergisi Sahibi, Mes'ul Müdürleri, Genel Yayın Müdürleri ve Dergi Yönetiminde Görev Alanlar (1911-2010)." *Türk Yurdu Dergisi*, Cilt: 31, Sayı: 281, Ocak 2011.
- Karakaş, Mehmet. "Türkçülük ve Türk Milliyetçiliği." *Doğu Batı* 9, no. 38 (2006): 57-76.
- Karaküçük, Suna. "İssız Adada Hayat Kurtaran Kaşığı." *Varlık*, Temmuz 2000, cilt 1114, ss. 61-65.
- Karal, Enver Ziya. "Balkanlar." DİA V. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992: 29.
- Karal, Enver Ziya. "Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi." *BELLE TEN* 28, no. 112 (Ekim 1964).

- Karaman, Fikriye. "Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012." *Akademik İncelemeler Dergisi* 8, no. 1 (2013).
- Karaman, Mehmet Ali. "Fransız İhtilali'nin Osmanlı İmparatorluğu'na Etkileri." *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 44 (Ağustos 2018): 62-79.
- Karataş, Cengiz. "Turancılık Mefkûresi Bağlamında Halide Edib'in Yeni Turan'ına Dair." *Türkoloji Dergisi* 20/1 (Nisan 2013).
- Kasalak, Kadir. "Kuva-yı Milliye'nin Askeri Açısından Etüdü." *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* (Türkiye Cumhuriyeti'nin 75. Yılı Özel Sayısı) IV, no. 42 (Kasım 1998): 993.
- Kaya, Abdulhalik. "Büyük Devletlerin Osmanlı Azınlıkları Üzerindeki Amaçları ve Siyasetleri." İçinde *Tarih Boyunca Türkler'de İnsani Değerler ve İnsani Haklar (Osmanlı İmparatorluğu Dönemi)*, II (İstanbul: 1992).
- Keleş, Erdoğan. "Rusya'nın Panslavizm Politikasının Balkanlarda Uygulanmasına Dair Bir Layiha." *Muğla Üniversitesi SBF Dergisi* 21 (2008): 124.
- Kenan Akyüz. "Türk Ocakları." *Belleten* C.L, Sayı: 196, Nisan 1986, s. 201-228.
- Kerimoğlu, Hasan Taner. "Kilise ve Mektepler Kanunu Örneğinde II. Meşrutiyet Döneminde İttihatçı-Rum İlişkileri." *ÇTTAD* VI/14 (Bahar 2007): 5.
- Keskin, Mustafa. "Ziya Gökalp'ın Din Anlayışı." *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2003).
- Ketenci, Ayşegül. "Panslavizm ve Başarısızlık Sebepleri." *Academia Journal of Social Sciences - Special Issue - 1* (2018): 345-356.
- Kiş, Şule Sevinç. "Hint Müslümanlarının Osmanlı Devleti ve Türkiye'ye Yardımları (1911-1923)." *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 16, no. 32 (Güz 2020): 750-751.
- Kocaoglu, Bünyamin. "Balkan Savaşlarının İttihat ve Terakki Politikalarına Etkisi." *Volume 5 Issue 1* (Ocak 2013): 251-266.
- Koçakoğlu, Bedi. "Ömer Seyfettin'in Şiirlerine Genel Bir Bakış." *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2008).

- Kodaman, Bayram. “Osmanlı Devleti’nin Yükseliş ve Çöküş Sebeplerine Genel Bakış.” *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2007, Sayı: 16, ss. 1-24.
- Kohn, Hans. “The Genesis and Character of English Nationalism.” *Journal of the History of Ideas* 1, no. 1 (Ocak 1940): 69-94. University of Pennsylvania Press.
- Koloğlu, Orhan. “Osmanlı’nın Son Balkan Toprağı.” *Popüler Tarih Dergisi*, 43 (Mart 2004).
- Korkmaz, Ferhat. “Namık Kemal ve Anayasal Düzen.” *Edebi Eleştiri Dergisi* 5, sayı 2 (Ekim 2021): s. 429-447.
- Korkmaz, Nuri. “Bulgar Milliyetçiliğinin Doğuşu, Ortodoks Unsurları, Gelişimi ve Türklerin Ötekileştirilmesi.” *Gazi Akademik Bakış* 20, no. 20 (2017): 74-75.
- Korkmaz, Zeynep. “Dilde İnkılâpçılık ve Tasfiyecilik Anlayışının Sınırı.” *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* 1. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995, 750-751.
- Koşay, Hamit Zübeyr. “Yusuf Akçura.” *Belleten* 41, no. 162 (Nisan 1977).
- Koyuncu, Aşkın. “Bulgaristan’da Osmanlı Maddi Kültür Mirasının Tasfiyesi (1878-1908).” *OTAM*, sayı 20 (2006): 204.
- Koyuncu, Aşkın. “Osmanlıda Sırp İsyanları: 19. Yüzyılın Şafağında Balkanlar.” *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, no. 11 (2010): 177-180.
- Köçer, Mehmet. “Osmanlı Devleti’nde Türkçülük Akımının Ortaya Çıkması.” *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları* 3 (2003): 10.
- Köprülü, Fuad. “Bir Hatıra.” *Belleten* III, no. 10 (1939): 278.
- Köse, Osman. “Balkanlarda Rus Konsolosluklarının Kuruluşu ve Faaliyetleri.” *Turkish Studies* 1, no. 2 (Fall 2006): 155-164.
- Köse, Osman. “Bulgaristan Emareti ve Türkler (1878-1908).” *Turkish Studies*, cilt 1/2 (2006): 240-267.
- Köseoğlu, Nevzat. “Türk Milliyetçiliği İdeolojisinin Doğuşu ve Özellikler.” İçinde *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, ed. Tanıl Bora. 2. baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Kurat, Yuluğ Tekin. “1877-78 Osmanlı – Rus Harbinin Sebepleri.” *Belleten* XXVI (1998).
- Kurat, Yuluğ Tekin. “19. Yüzyılda Rusya’nın Balkanlar’daki Panslavist ve Panortodoks Politikası Karşısında Osmanlı İmparatorluğu.” İçinde

- Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.
- Kurat, Yuluğ Tekin. "Ayastefanos Buhranı İle İlgili Vesikalar." *Tarih Araştırmaları Dergisi* 4, no. 6 (1966): 427-03.
- Kurtuluş, Hilmi. "İttihat ve Terakki." *İslam Medeniyeti Dergisi* 2, no. 21 (Temmuz 1969): 40-41.
- Lee, Dwight E. "Pan-Islamizm'in Kökenleri." *The American Historical Review* 47, no. 2 (Ocak 1942): 254.
- Lee, Dwight E. "The Origins of Pan-Islamism." *The American Historical Review* 47, no. 2 (January 1942): 278-287.
- Maden, Fahri. "Arnavutluk'un Bağımsızlık Süreci (1877-1913)." *Avrasya Etüdleri* 39/1 (Haziran 2011): 155-196.
- Mazıcı, Nurşen. "1930'a Kadar Basının Durumu ve 1931 Matbuat Kanunu." *AÜ Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 5, no. 18 (1996): 137.
- Mehmed Hilmi Beyefendi, Doktor. "Cevabî Nutku." *Ocaklar Sûnu* 18, no. 4 (1926): 233.
- Metin Ayışığı. "Dünden Bugüne Batı Trakya Meselesi." *OSMANLI*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Mustafa Karabulut. "Mehmet Emin Yurdakul'un Türkçe Şiirler'ine Bir Bakış." *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7 (2011): 165-175.
- Nalcioğlu, Belkis Ulusoy. "Tanzimat Dönemi Türk Gazeteciliği ve Türk Basınının İlkleri." *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/14 (Ekim 2005): 253-267.
- Nalcioğlu, Halil. "Vatan: Toprakların Altı Üstü Ötesi." *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4 Milliyetçilik*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Nuza, Fehmi. "1293 (1877/78) Osmanlı Rus Seferi II." *Türk Kültürü* 180 (Ekim 1977): 733.
- Onursal, Bilal Furkan ve Başaran, Doğacan. "Bağdat Demiryolu Projesi Üzerinden Almanya'nın Barışçıl Nüfuz Etme Stratejisine Dair Okuma." *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi* 4, no. 2 (Aralık 2020): 325-358.
- Oral, Mustafa. "Türk Kurtuluş Savaşının Tarihsel Konumu." *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, 1 (2016): 3-16.

- Ors, Orhan. "Kuruluşundan Birinci Dünya Savaşına Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti." *Atatürk Yolu Dergisi* 13/51 (Ocak 2013): 679-716.
- Ortaylı, İlber. "İmparatorluk Döneminde Mahalli İdarelerin ve Belediyeciliğin Evrimi." der. E. Türkcan, *Türkiye'de Belediyeciliğin Evrimi*. İstanbul, 1977.
- Ozkul, Murat. "İmparatorluktan Ulus Devlete Kimlik Arayışında İlk Durak: Namık Kemal." *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9, no. 2 (2021): 421-432.
- Ömer Turan. "II. Meşrutiyet ve Balkan Savaşları Döneminde Osmanlı Diplomasisi." *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*. Ankara: TTK, 1997, 15-17 Ekim.
- Önberk, Nevin. "Namık Kemal'de Özgürlük Fikri." *Doğumunun Yüzellinci Yılında Namık Kemal*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1993. s. 103-112.
- Öncü, Ali Servet. "Erzurum Valisi Mehmet Emin Yurdakul Bey'in Erzurum-Trabzon Yollarıyla İlgili Bir Raporu 1912." *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 4, no. 4 (Mayıs 2008): 61-71.
- Örmeci, Ozan. "Jön Türkler ve İttihat ve Terakki." *Tarih Okulu* VIII (Eylül-Aralık 2010): 95-109.
- Özcan, Abdulkadir. "Boğdan." *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt 6. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, s. 269.
- Özcan, Abdülkadir. "Balkan ve I. Dünya Savaşlarında Hizmeti Geçen Bir Hayır Kurumu: Müdafa'a-i Milliye Cem'iyeti." *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*. İstanbul: 1981, 269-296.
- Özcan, Azmi. "Otuzbir Mart Vak'ası." *TDV İslam Ansiklopedisi* 34 (2007): 9-11.
- Özcan, Ufuk. "Yıl Dönümünde Batıcı Bir Aydın Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği." *Sosyoloji Yıllığı* 9 (2010): 73.
- Özçelik, Nazmi. "1. Yayın Döneminde (1911-1918) Türk Yurdu Mecmuasının Ortaya Koyduğu Görüşler." Ankara Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1987.
- Özkaya, Yücel. "Kuva-yı Milliye." *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* VIII, no. 24 (Temmuz 1992): 451.

- Özkaya, Yücel. "Ulusal Bağımsızlık Savaşı Boyunca Yararlı ve Zararlı Dernekler." *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 10 (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1987): 173.
- Özlem, Kader. "Bulgaristan Türklerinin Tarihsel Süreç İçerisinde Dönüşümü, AB Üyelik Süreci ve Türk Azınlığa Etkileri." *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt 1/2 (2008): 345.
- Özlu, Hüsnü. "İstiklal Savaşı'nda Doğu Trakya'da Teşkilatlanma Süreci, Lüleburgaz ve Edirne Kongreleri." *International Journal of Eurasia Social Sciences* C. 6. 2016: 24-51.
- Özşavlı, Halil. "Ermeni Milliyetçilik Hareketlerinin Doğuşu, Taşnak-İttihat ve Terakki İttifakı." *Ermeni Araştırmaları* (2012): 41, 149.
- Öztürk, Dinçer. "Doğu ile Batı Medeniyeti Arasında Siyasi ve Edebi Duruşuyla Ziya Paşa." *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12 (2017): 137-154.
- Öztürk, Mustafa. "Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları Arası Sürecin Çarlık Rusya Açısından Değerlendirilmesi." *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 6/15. Kasım 2018.
- Özüçetin, Yaşar, ve H. Mehmet Dağıstan. "Meclis Celse Zabıtlarında Kuva-Yı Milliye." *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 9, no. 20 (Haziran 2010): 3-30.
- Özyurt, Cevat. "Dilde ve Edebiyatta Uluslaşma: Genç Kalem ve Yeni Lisan Hareketi." *Muhafazakar Düşünce Dergisi* 2, no. 5 (2005): 53-79.
- Polat, Nâzım Hikmet. "II. Meşrutiyet Devri Türk Kültür-Edebiyat ve Basın Hayatının Bir Yansıtıcısı Olarak Rübap Dergisi." *TÜBAR-XIV*, Güz (2003): 7-41.
- Polat, Nâzım Hikmet. "Millî Mücadele'de Sivil Direnişin Kökleri: Müdafaa-i Milliye Cemiyeti (1913-1919)." *Türkler*, C. 15. Ankara: 2002, 628-636.
- Polat, Nâzım Hikmet. "Türk Dil Kurumunun Büyük Atası Türk Derneği ve Dergisi Hakkında Notlar." *Türk Dili* 69, no. 822 (Haziran 2020).
- Priest, Robert D. "Ernest Renan's Race Problem." *The Historical Journal* 58 (2015): 309-330. Cambridge University Press.
- Risal, P. "Türkler Bir Ruh-u Milli Arıyorlar", *Türk Yurdu*, III, 25, 31 Ekim 1912.
- Ritter, Richard. "Archival for Political and Historical Studies." *Archiv für Politik und Geschichte* II (1911): 349-366.

- Rouire, L. "La Jeune-Turquie et l'avenir du Panislamisme." *Questions Diplomatiques et Coloniales* XXVIII (1909): 257-259.
- Saklı, Ali Rıza. "Türk Milliyetçiliğinin Filizlenme Dönemi." *Akademik Bakış Dergisi* 34 (Ocak - Şubat 2013): 1-15.
- Salih, Mehmed. "İcmal-i Harici". *İstişare* 1/5 (4 Tesrin-i Evvel 1324 [17 Ekim 1908]): 237-240.
- Sancaktar, Caner. "Balkanlar'da Osmanlı Hâkimiyeti ve Siyasal Mirası." *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi* 2/2 (2011): 27-47.
- Saray, Mehmet. "Türkiye'de Türk Milliyetçiliğinin Temelini Atan Türk Yurdu Dergisi İle Türk Ocakları Derneği Nasıl Kuruldu?" *Türk Yurdu Dergisi* (Şubat 2011): 1-10.
- Sarıçoban, Gülay. "Bir Osmanlı Aydını: Ahmet Vefik Paşa." *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 40 (2018): 279-289.
- Sarıçoban, Gülay. "Namık Kemal ve Hürriyet Fikri." *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 23, no. 2 (2019): 515-535.
- Sarınay, Yusuf. "Türk Ocaklarının Kuruluşu ve İlk Dönem Faaliyetleri". *Türk Yurdu Dergisi* (416) (2022): 15-19.
- Savaş, Mevhibe. "İkinci Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki ve Basın". *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi*. Ankara, 1998.
- Saygılı, Hasip. "1903 Makedonya'sında Reformlara Tepkiler: Manastır Rus Konsolosu Aleksandır Rostkovski'nin Katli." *Karadeniz Araştırmaları Dergisi* (Güz/39) (2013): 80-99.
- Saygın, Selim. "Türk Milli Kültürü ve Atatürk Devrimleri." *Social Sciences Studies Journal (SSSJJournal)* 2021: 161-172.
- Sazyek, Hakan. "Yeni Lisan Hareketinin 'Meşhur' Anketi ve Onun 'Meçhul' Kitapçığı Üzerine." *Turkish Studies* 8/13 (Sonbahar 2013): 30-45.
- Semiz, Yaşar. "İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türkçülük Politikası." *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 35 (2016): 217-244.
- Seyfeli, Canan. "Osmanlı Devlet Salnamelerinde Bulgar Eksarhlığı ve Bulgar Katolikler (1847-1918)." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52, no. 2 (2011): 166-181.
- Shaw, Stanford J. "Education and Modernization in the Ottoman Empire." *Comparative Education Review* 12, no. 3 (1968): 269-283.

- Singley, Carol J. "Race, Culture, Nation: Edith Wharton and Ernest Renan." *Twentieth Century Literature* 49, no. 1 (Spring 2003): 32-45. Duke University Press.
- Sonyel, Salâhi R. "Enver Paşa ve Orta Asya'da Başgösteren 'Basmacı' Akımı." *Belleten* 54, no. 211 (Aralık 1990): 1179-1208.
- Sonyel, Salâhi R. "Yunan Ayaklanması Günlerinde Mora'daki Türkler Nasıl Yok Edildiler?" *Belleten* 62, no. 233 (1998): 107-120.
- Sonyel, Salâhi R. "Yunan Ayaklanması." *Belleten* LXII/233 (1998): 107-120.
- Soysal, Mahmut Enes. "Siyasal Tarihimizde 'Kuvâ-yi Milliye' Tabirini Kullanan İlk Cemiyet: (Milli Kongre)." *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* (Şubat 2009): 55-72.
- Söğütlü, İlyas. "Jön Türkler ve Türkiye'nin Batılılaşması." *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11 (Haziran 2010): 5-25.
- Sönmez, H. Murat. "Osmanlı Devleti'nin Çöküş Nedenleri." *Tarih Kritik Dergisi* 1, no. 1 (Ekim 2015): 49-52.
- Suphi, Hamdullah. "Türk Ocağı İdare Reisinin Nutku." *Türk Yurdu*, 30 Aralık 1913, 9-10.
- Suslov, M. "Geographical Metanarratives in Russia and the European East: Contemporary Pan-Slavism." *Eurasian Geography and Economics* 53, no. 5 (2012): 575-595.
- Sümer, Çağdaş. "İstibdat Rejimi ve Osmanlı İktidar Bloğunda Restorasyon, 1882-1908." *Memleket Siyaset Yönetim* 17, no. 37 (2022): 49-82.
- Şahin Gürsoy ve İhsan Çapçioğlu. "Bir Türk Düşünürü Olarak Ziya Gökalp, Hayatı Kişiliği ve Düşünce Yapısı Üzerine Bir İnceleme." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* sayı 2 (2006): 2-9.
- Şahin, H. Hilal. "Osmanlı-Hint İlişkilerine Genel Bir Bakış (XV-XVIII. Yüzyıl)." *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 2, no. 6 (2015): 59-77.
- Şahin, H. Murat. "Osmanlı Devleti'nin Çöküş Nedenleri." *Tarih Kritik Dergisi* 1, no. 1 (Ekim 2015): 49-52.
- Şahin, Köksal. "Bir İdeoloji Olarak 'Milliyetçilik'." *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi* 12 (Mayıs 2007): 2-9.
- Şen, İsmail. "Vilayat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi'nin Kuruluşu ve Atatürk'ün Cemiyete Katkıları." *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 16, sy. 47 (Temmuz 2000): 537-559.

- Şengel, Salim. "Bölgesel Kalkınma Açısından Lojistiğin Önemi ve Sorunlar, Çözüm Önerileri: Trakya Bölgesi Örneği." *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi* 1, no. 1 (2012): 12-23.
- Şıvgın, Hale. "İttihat ve Terakki Politikalarının Balkan İttifaklarını Hızlandırmadaki Rolü." *Akademik Bakış* 6, no. 11 (2012): 1-15.
- Şıvgın, Hale. "Kiliseler ve Mektepler Kanunu." *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 148 (Ocak-Şubat 2004): 133-146.
- Şirin, İbrahim. "İki Hükümet Bir Teşkilat: Garbî Trakya Hükümet-i Muvakkatesi'nden Cenub-î Garbî Kafkas Hükümeti Muvakkate-i Milliyesi'ne." *Journal of History Studies* 6, no. 2 (Şubat 2014): 3.
- Tansel, Fevziye Abdullah. "Ali Canip Yöntem." *Belleten* XXXII (1968): 58-74. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Tansel, Fevziye Abdullah. "Memleketimizin Acı Kaybı Prof. Dr. Fuad Köprülü." *Belleten* XXX, no. 120 (1966): 270.
- Tansel, Fevziye Abdullah. "Ömer Seyfeddin'in Hayatı, İlk Eseri, Şiirleri." *Doğumunun Yüzüncü Yılında Ömer Seyfettin*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992.
- Taş, Sait. "Atatürk'ün Düşünce Yapısına Etki Eden Unsurlar (Öğretmenleri/Okudukları)." *Uluslararası Teknolojik Bilimler Dergisi* 2/2 (Isparta: 2010): 79.
- Temizer, Abidin. "The Independence Process of Bulgaria and the First Ambassador of the Ottoman Empire to Sofia, Mustafa Asım Bey." *Belleten* 85, no. 304 (Aralık 2021): 1073-1104.
- Temizyürek, Fahri ve Fatma Dinçer. "Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihinde Önemli Bir İsim: Kâzım Nami Duru." *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 10, no. 19 (2014): 15.
- Tokay, Ahsene Gul. "Macedonian Reforms and Muslim Opposition during Hamidian Era 1878-1908." *Islam and Christian-Muslim Relations* 14/1 (2003): 55-65.
- Tokay, Gül. "A Reassessment of the Macedonian Question, 1878-1908." In *War and Diplomacy: The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin*, edited by Hakan Yavuz and Peter Sluglett. Salt Lake City: Utah University Press, 2011: 261-264.
- Toprak, Zafer. "'Milli İktisat' Tanzimat'tan Cumhuriyete." *Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 3 (1985): 741.

- Tosun, Cemal. “Hoca Ahmed Yesevi, Hayatı, Eserleri ve Toplumu Eğitme Metodu.” *Dini Araştırmalar* 2, no. 6 (Haziran 2000): 119-132.
- Treanor, Peter. “Structures of Nationalism.” *Sociological Research Online* 2, no. 1 (Mart 1997).
- Tufay, Muzaffer. “Türkler, Ruslar ve Bulgarlar.” *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 5, no. 2 (1988): 210.
- Tuğluk, Abdulhakim. “Ebüzziya Tevfik’in ‘Merhûm Nâmık Kemâl Bey’ Adlı Eseri (İnceleme-Metin).” *Türkiyat Mecmuası* 28, no. 1 (2018): 179-199.
- Tuna, Yunus. “Osmanlı – Rus Savaşı (93 Harbi).” *Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* 1, no. 2 (2019): 1-10.
- Tunaya, Tarık Zafer. “Amme Hukukumuz Bakımından II. Meşrutiyetin Siyasî Tefekküründe 'Garpcılık' Cereyanı.” *İÜHF Mecmuası* 16 (1948): 587-623.
- Tunç, Salih. “II. Meşrutiyet’in İlk Yıllarında Paris’te Bir Jön Türk Delegasyonu: Talât Bey Heyeti.” *Tarih İncelemeleri Dergisi* 25, no. 2 (2010): 547-582.
- Tural, Sadık. “Ömer Seyfettin’in Hayatı ve Eserleri.” In *Doğumunun 100. Yılında Ömer Seyfettin*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1984, 9-39.
- Turgut, Serkan. “1930’lar Türkiye’sinde Sosyolojinin İki Yüzü: Munis Tekinalp ve Gerhard Kessler.” *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 52 (Nisan 2021): 20-40.
- Tünay, Bekir. “Mustafa Kemal ve İttihat ve Terakki.” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* (Kasım 1984): 1, 245-247.
- Türk Derneği Mecmuası. “Yıl: 1, sayı: 1.” Aktaran: Paçacıoğlu, Burhan. “Türk Derneği Tasfiyeci Miydi?” *TÜBİAR* X (2001): 220.
- Türk Ocağı İdare Heyeti. “Türk Ocağı İdare Raparı.” *Türk Yurdu* 14, no. 9 (s. 259).
- Türk, Hatem. “Mehmet Emin Yurdakul’un Şiirlerinde İthaflar.” *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 52 (Aralık 2015): 243-256.
- Türkman, Sayım. “Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp.” *Atatürk Dergisi* 3, sy. 4 (Mart 2010).
- Türköne, Mümtaz’er. “Cemalettin Afgani Meselesi.” *Bilgi ve Hikmet* 2 (1993): 91-92.

- Türköne, Mümtaz'er. "Tanzimat'ta Millet Fikrinin Doğuşu." *Türkiye Günlüğü Dergisi*, sayı: 8, 8 Kasım 1989.
- Türkyılmaz, Hilmi. "İslamcı Bir Düşünür, Said Halim Paşa'nın Batılılaşmaya Bakışı." *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54 (Aralık 2021): 7-43.
- Uçar, Fuat. "Siyasi Türkçülüğün Sahibi Yusuf Akçura ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluş Felsefesine Etkileri." *Türk Yurdu Dergisi* 295 (2012).
- Unat, Faik Reşit. "Ne Mutlu Türküm Diyene." *Türk Dili Dergisi* 146 (Ankara: 1963): 77-78.
- Ural, Selçuk. "Milli Mücadele Döneminde Trabzon Vilayeti'nin Sorunları ve Bunların Çözümüne Yönelik Trabzon Muhafaza-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Bir Raporu." *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 14, no. 36 (2010): 263-280.
- Uyar, Mesut. "Bir Yenilginin Askerî Hikâyesi: 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşının Osmanlı Cephesi." *Harp Tarihi Dergisi*, Sayı 4 (Aralık 2021): 1-37.
- Uzun, Mehmet. "Türk Yurdu ve Türk Ocakları Literatüründe." *Unutulan Türk Yurdu Dergileri, Tarih ve Toplum*, Sayı 143, Kasım 1995.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. "II. Meşrutiyetin İlanına Dair Vesikalar." *Belleten* 20.
- Yalçın, Emruhan. "Yunanların Bitmeyen İdeali: 'Megali İdea'." *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi* 4, no. 7 (2017): 33-48.
- Yaman, Ahmet Emin. "Milli Ordu." *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 2 (Kasım 1988): 115-140.
- Yardım, Müşerref. "Osmanlı İslamcıları ve İslami Yenilikçiler: Yakınsama ve Ayrışma." *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 40 (2016): 111-125.
- Yavuz, Ayşe. "The Ottoman Empire and Education in the 19th Century." *Comparative Studies in Education and Society* 28, no. 2 (2006): 175-191.
- Yavuz, Fikretin. "New York Times Gazetesi'nin Gözüyle Balkan Savaşları." *Tarih Okulu Dergisi* XVI (2013).
- Yavuz, Kerim. "Ziya Gökalp'in Dini Tutumu ve Din Anlayışı." *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1977): 211-222.

- Yetim, Fahri. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Döneminde Balkan Milliyetçiliği ve Büyük Güçler." *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 25 (2011): 285 - 296
- Yetim, Fahri. "II. Meşrutiyet Döneminde Türkçülüğe Geçit: 'Millet-i Hâkime' Düşüncesi ve Etkileri." *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2008/18 (Mart 2008): 71-84.
- Yıldırım, Emre. "Millet ve Milliyetçiliğe Dair Kavramlar ve Sınıflandırmaların Ötesinde: Yeni Bir Model Önerisi." *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi* 12, no. 28 (2016).
- Yıldırım, Emre. "Türkiye'de Milliyetçiliğin Arka Planı: Osmanlı'da Modernlik ve Milliyetçilik." *History Studies* 6, no. 6 (Aralık 2014): 231-252.
- Yıldırım, Seyfi. "Balkan Savaşları ve Sonrasındaki Göçlerin Türkiye Nüfusuna Etkileri." *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 16 (Güz 2012): 77-92.
- Yıldırım, Tahsin. "Ömer Seyfettin'e Dair." *Balkan Harbi Hatıraları*. Haz.: Tahsin Yıldırım. Ankara: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2013, ss. 11-38.
- Yıldız, M. Cengiz. "Osmanlı'nın Son Dönemindeki Üç Düşünce Akımının Sosyolojik Analizi: Batılılaşma, İslamcılık Ve Milliyetçilik." *Yeni Hafta* (28 Aralık 1992): 5.
- Yıldız, Recep. "Milli Kimliğin Oluşumunda Zihniyet." *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8 (Kütahya, 2003).
- Yıldızlı, Mehmet Emin. "Türkolojiye Hizmet Eden Kurumlar (1908-1932)." *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi* 52 (2015): 454-462.
- Yılmaz, Ahmet Yusuf. "Millî Mücadele Döneminde Cemiyetlerden Bazıları ve Kuruluş Nedenleri." *Turkish Studies - Social Sciences*, Arşiv 15, Cilt: 15, Sayı: 6 (2020): 3257-3272.
- Yılmaz, Şuhnez. "An Ottoman Warrior Abroad: Enver Paşa as an Expatriate." *Middle Eastern Studies*, 6 Aralık 2006: 43.
- Yılmaz, Yasin. "Osmanlı İslamcılık Düşüncesinde İki Öncü İsim: Muhammed Abduh ve Mehmet Âkif." *ULUM Dinî Tetkikler Dergisi*, cilt 5, sayı 2 (Aralık 2022): 343-374.
- Yüce, Sefa. "Felsefî Düşüncenin Edebiyata Yansıması: Türk Edebiyatında Pozitivist ve Materyalist Anlayış." *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or*

- Turkic* 7/1 (Kış 2012): Çukurova Üniversitesi, Türkoloji Araştırmalar Merkezi.
- Yücel, Hasan Ali. "Ömer Seyfettin" (Köşemden). *Cumhuriyet Gazetesi*, 11 Mart 1957.
- Yüksel, Ayhan. "Erzurum Kongresi'nden Bir Sima: Tirebolulu Yusuf Ziya [Şişman] Bey." *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 15, no. 30 (2021): 531-546.
- Yüksel, Süheyla. "Osmanlı'dan Günümüze Kültür ve Dil Politikaları Çerçevesinde İlyada Tercümeleri." *Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 40 (2) (2016): 23-52.
- Zimelis, Andris. "Imagining Nations: Benedict Anderson's Imagined Communities and Jorg Haider's 'Austrian' Nationalism." *XRDS Crossroads: The ACM Magazine for Students* 9, no. 2 (Kasım 2018): 5-25.

Tezler

- Acet, Mehmet Tahir. *Ziya Gökalp'ta Din ve Milliyetçilik*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Dicle Üniversitesi, 2014.
- Açar, Dilaver A. "Albania: The Anatomy Of A Traumatic Transition." Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2000.
- .
- Ataman, Murat Günal. "*Kurtuluş Savaşı'nda Levazım İkmal Faaliyetleri*." Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2007.
- Aygen, Anıl. "*Hans Kohn'un Ulusçuluk Tipolojisi Kapsamında Modern Devlet'te Doğu ve Batı Ulusçuluğu Çatışması*." Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Eskişehir, Aralık 2017.
- Erkan, Ümmet. "Türk Yurdu Dergisinde Milliyetçilik (1911-1931)." Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, İstanbul, 2014,
- Oğuz, Gökhan. *Sosyolojik Yaklaşımlı Türk Milliyetçiliğinde Türk Modernleşmesi: Ziya Gökalp, Mümtaz Turhan, Erol Güngör, Yılmaz Özakpınar*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal

Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı, İstanbul, 2012.

Sarınay, Yusuf. *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları (1912-1931)*. Yayımlanmış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1993.

Vatansaver, Erhan. "Bulgar Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Bulgaristan'ın Bağımsızlığı (1841-1908)." Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Edirne 2019.

Bildiriler

Arıkan, Zeki. "Tanzimat ve Kamuoyu". *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Sempozyumu (İzmir 6-7 Kasım 1989 Bildirileri)*. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1992.

Birinci, Necat. "Namık Kemal'den Önce Şiirimizde Vatan Teması Üzerine." *Namık Kemal Sempozyumu Bildirileri*, Doğu Akdeniz Üniversitesi, 27-28 Nisan 1998, s. 47-58.

Çolaku, Şaban. "İstanbul'daki Bazı Arnavut Aydınlarının 19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Arnavutluk Sorununa Katkısı Üzerine." *XI. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, Cilt IV. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994, 1737-1744.

Danişmend, İsmail H. "Faik Bey Konitza'nın Arnavutluk Sorunlarına İlişkin 1899 Tarihli Memorandumu." *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, Tiran, Arnavutluk, 4-7 Aralık 2003. İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul, 2006.

Özkök, Seher. "Beyaz Lale': Negatif 'Öteki'nin Söylemi ve Eylemi Üzerinden İnşa Edilen Millî Bilinç." T.C. Gönen Belediyesi 1. Dünden Bugüne Ömer Seyfettin Sempozyumu (9-11 Mart 2007) Bildiriler. İstanbul: Gönen Belediyesi Kültür Yayınları, 2007, ss. 125-130.

Sarınay, Yusuf. "Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan'ın Bağımsızlığını Tanıması ve Türk-Bulgar İlişkilerinin Gelişmesi (1908-1914)". *Uluslararası Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk Bulgar İlişkileri Sempozyumu*, 11-13 Mayıs 2005, Eskişehir – Türkiye Bildiriler Kitabı. Mayıs 2005: 134.

Arşiv Belgeleri

ATASE (Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı), OSK Kutu:8, Gömlek:2, Belge:2/2-3-4, 11.04.1292 (23.06.1876).

ATASE ORH, DF.1-7/ BN.413.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Hattı Hümayun (HAT), nr. 17365, 40294, 50072, 50082 ve 51289.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Hattı Hümayun (HAT), nr. 17365, 40294, 50072, 50082 ve 51289.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Hattı Hümayun (HAT), nr. 51287.

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), HR.TO. 460/11, 3.09.1876.

BOA, BEO, DH, ŞFR, Dosya: 651, Belge No: 65.

BOA, HR.HMS.İŞO. 28/17, 01-11-1325 (Rumi).

BOA, İ.MMS. 132/5663/1-2, 1274.L.09, (23.05.1858).

BOA, İ.MMS. 132/5663/6, 1274.L.06, (20.05.1858).

BOA, Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS.), No.1242, Gömlek No.4.

BOA, Y. PRK. HR. 2/82. Osmanlı Devleti'nin Berlin Sefâreti'nden gelen Nisan 1878 tarihli haberler.

BOA, Y.E.E, nr: 73 / 1.

BOA, Y.PRK.HR. 1/19, 1293.Z.29, (15.01.1877).

C.H. No: 682 (İlâve), 24 Receb 1272/31 Mart 1856.

Eyres, H.C.A. İngiliz Baş Konsolosu. "5 Ekim 1913'te Garbi Trakya Hükümetinin Kuruluşunu Raporu." PRO.FO, 195/2454.

FO 371/8080/N 8484: Meşed Gizli İstihbarat Raporu. No. 20 ve 22, 3 ve 17 Temmuz 1922.

Genelkurmay ATASE Başkanlığı. *1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Zaman Dizini*. Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2004.

İbid. Belge no. N 10102: Hindistan'ın Kuzey-Batı Hudut İli Gizli İstihbarat Raporu. No. 38, 5 Ekim 1922.

TBMM Zabıt Ceridesi D. I, C. 4. Ankara: TBMM Matbaası, 1959.

TİTE Arşivi. Kutu no: 25, gömlek no: 18, belge no: 18, EK-2.

Yunan İsyanına Dair Mukaleme Risalesi. Fatih Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, TY, nr. 668.

Gazeteler

“Der türkische Staatsgedanke.” *Islamstudien* II (1904): 335-341.

Ayvazoğlu, Beşir. “Cümlemizin Validemizdir Vatan.” *Dünden Bugüne Tercüman Gazetesi*, 28 Ağustos 2003.

Düstur, Sıra II, Cilt I: 1326-1327 (1908-1909). İstanbul: Osmanlı Matbaası, 1909.

Düstur, Tertib-i Sani, Cilt I. İstanbul: Osmanlı Matbaası, 1908.

E.R. “İcmal-i Dahili.” *İstişare* 1/5, 4 Tesrin-i Evvel 1324 (17 Ekim 1908): 231-236.

Hak Gazetesi. 17 Temmuz 1328-30 Temmuz 1912, no. 138.

Hubb'l - vatan mine'l îman. *Hürriyet*, No. 1, 29 Haziran 1867.

Hürriyet. “Hubb-ül Vatan Min-el İman.” 29 Haziran 1868, no. 1.

Hüseyin Cahit Yalçın. “Ahval-i Umumiye”. *Tanin*, Cilt: 1, Sayı 74.

Mehmed Hilmi Beyefendi, Doktor. “Cevabî Nutku”. *Ocaklar Sünü* 18-4 (1926): 233.

Namık Kemal. “Vatan.” *İbret* No: 121. 22 Muharrem 1290 / 10 Mart

Vakit Gazetesi. 10 Kanun-i Sani 1338 (10 Ocak 1922).

Vakit. 13 Cemazeyilahir 1293/6 Temmuz 1876, s. 264.

Vatan (İbret No. 121, 12 Mart 1873).

Yanık Yurd Gazetesi. 28 Nisan 1341 (28 Nisan 1925), sayı 96.

Elektronik Kaynaklar

Balıkesir İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü. “Balıkesir’de Kuva-yi Milliye Hareketi.” <https://balikesir.ktb.gov.tr/TR-94489/balikesir-de-kuva-yi-milliyehareketi.html> (Erişim Tarihi: 20 Şubat 2024).

Duymaz, Recep. “Celâl Nuri İleri.” *TDV İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/celal-nuri-ileri> (Erişim Tarihi 27 Temmuz 2024).

Halaçoğlu, Yusuf ve Halit Eren. “Batı Trakya”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/bati-trakya> (Erişim tarihi: 19.02.2024).

Kara, Yasin. “Osmanlı Tarihinde Yunan Bağımsızlığı ve Osmanlı Yöneticilerinin İsyân Karşısındaki Tutumları.” <https://www.academia.edu/10114967/> (Erişim tarihi: 03.03.2024).

Millî Savunma Üniversitesi Kara Harp Okulu. “Atatürk’ün Öğrenim Hayatı.” Erişim tarihi: 13.05.2024. https://kho.msu.edu.tr/hakkinda/harbiyeli_ataturk/ogrenim_hayati.html.

Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi. “Osmanlı Dünyasında Yerel ve Yabancı Basın...” http://www.obarsiv.com/dokumantasyon/gazetevedergiler/yerel_yabanci_basin.html. (Erişim tarihi: 25.01.2024.)

TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu. *İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi*. <http://www.ombudsman.gov.tr/contents/files/688B1--Insan-Haklari-Evrensel-Beyannamesi.pdf> (Erişim tarihi: 18.05.2022).

Türk Dil Kurumu. <https://sozluk.gov.tr/tdk>. (Erişim tarihi: 20.05.2022.)

ÖZGEÇMİŞ

Mehmet Alpaslan Eşki, 1986 yılında Gaziantep'te doğdu. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünden 2009 yılında mezun oldu. Yüksek lisans derecesini 2016 yılında “Türk Milliyetçiliğinin Oluşum Sürecinde Osmanlı Dışı Unsurların Etkisi (Rusya Örneği)” konulu tezi ile Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalından aldı. Mehmet Alpaslan Eşki'nin Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nde “Türk Milliyetçiliğinin Oluşum Sürecinde Osmanlı Dışı Unsurların Etkisi; Rusya Örneği” adlı makalesi, ASSAM Uluslararası Hakemli Dergisi'nde “Demokratikleşme Sürecinde Türk Milliyetçiliği” adlı makalesi, İKSAD Yayınevi'nde “Türk Milliyetçiliği ve Rusya” isimli kitabı, Tarih ve Gelecek Uluslararası Hakemli Dergisi'nde “Osmanlı-Balkan Siyasal Kopuşunda Bir Dönüm Noktası Olarak Berlin Kongresi” makalesi yayımlanmıştır. Mehmet Alpaslan EŞKİ orta derecede İngilizce bilmektedir. Gaziantep Kent Konseyi Tarih ve Kültürel Miras Çalışma Grubu genel sekreterliği görevini yürütmektedir. 2016 yılından beri Gaziantep Üniversitesi 'inde görev yapmaktadır.

VITAE

Mehmet Alpaslan Eşki was born in 1986 in Gaziantep. He graduated from the Department of History, Faculty of Letters at Atatürk University in 2009. He received his master's degree in 2016 from the Department of History, Institute of Social Sciences at Gaziantep University with his thesis titled “*The Impact of Non-Ottoman Elements on the Formation of Turkish Nationalism (The Case of Russia)*”. His academic contributions include the article “*The Impact of Non-Ottoman Elements on the Formation of Turkish Nationalism: The Case of Russia*” published in the *Journal of Social Sciences of Kilis 7 Aralık University*, the article “*Turkish Nationalism in the Democratization Process*” in the *ASSAM International Refereed Journal*, the book *Turkish Nationalism and Russia* published by İKSAD Publishing, and the article “*The Berlin Congress as a Turning Point in the Ottoman-Balkan Political Separation*” in the *Journal of History and Future (International Refereed Journal)*. Mehmet Alpaslan Eşki has an intermediate command of English. He serves as the Secretary General of the History and Cultural Heritage Working Group of the Gaziantep City Council and has been working at Gaziantep University since 2016.

Köklerden Ulusa: Balkanlar'dan Anadolu'ya Türk Milliyetçiliği, modern Türk kimliğinin ve milliyetçilik düşüncesinin tarihsel serüvenini çok yönlü bir bakış açısıyla ele almaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülme süreci, Balkan ulusçuluklarının yükselişi ve Anadolu merkezli yeni bir ulusal tahayyülün inşası bu çalışmanın temel eksenini oluşturmaktadır.

Eserde, XIX. yüzyılın sonlarından XX. yüzyılın başlarına uzanan dönemde siyasi fikirler, ideolojik akımlar ve toplumsal dönüşümler arasındaki etkileşimler incelenmektedir. Türk milliyetçiliğinin yalnızca siyasi bir ideoloji değil; aynı zamanda kültürel, sosyal ve entelektüel bir inşa süreci olduğu vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, Balkan coğrafyasındaki deneyimlerin milliyetçi tahayyülün şekillenmesinde oynadığı kurucu rol, Anadolu'daki ulusal kimlik arayışlarıyla birlikte analitik bir çerçevede tartışılmaktadır.

Çalışma, milliyetçiliği dar bir ideolojik kalıba hapsedmek yerine, tarihsel bağlamı içinde çok katmanlı bir süreç olarak değerlendirmekte; farklı fikir akımlarının, toplumsal aktörlerin ve coğrafi mekânların katkılarını bütüncül bir yaklaşımla ortaya koymaktadır. Bu yönüyle eser, milliyetçiliğin köklerinden Cumhuriyet'e uzanan sürekliliklerini ve kırılmalarını anlamak isteyen akademisyenlere, araştırmacılara ve tarih meraklılarına değerli bir rehber sunmaktadır ..

